Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban

BALTI-TENGER
Gdański-öböl
SZOVJETUNIÓ
NÉMET
DEMOKRATIKUS
KÖZTÁRSASÁG
LENGYEL-
ORSZÁG
CSEHSZLOVÁKIA
Gdynia
Gdańsk
Słupsk
Koszalin
Elbląg
Suwałki
Olsztyn
Szczecin
Odera
Piła
Bydgoszcz
Toruń
Łomza
Ostrołęka
Narew
Białystok
Gorzów Wielkopolski
Warta
Włocławek
Płock
Ciechanów
Visztula
Bug
Poznań
VARSÓ
(WARSZAWA)
Siedlce
Biała Podlaska
Konin
Skierniewice
Zielona Góra
Leszno
Kalisz
Łódź
Zary
Sieradz
Piotrków Trybunalský
Radom
Lublin
Chełm
Legnica
Wrocław
Jelenia Góra
Wałbrzych
Opole
Kielce
Zamość
Częstochowa
Tarnobrzeg
Bytom
Chorzów
Sosnowiec
Gliwice
Zabrze
Katowice
Tarnów
Rzeszów
Przemyśl
Kraków
Bielsko-Biała
Krosno
Nowy Sącz
Zakopane
San
Vajdasági határ
Vajdasági székhely
Főbb vasútvonal
Főbb útvonal
0
100 km

MAGYAR–LENGYEL KAPCSOLATOK
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

E.M.G 16 2 PÁRT BIZ.
Könyvtára

GODÓ ÁGNES
A HADTUDOMÁNYOK KANDIDÁTUSA

MAGYAR—LENGYEL KAPCSOLATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

E.M.G. 16/2 PART BIZ.
Könyvtára

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1976

HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM
MAGYAR PARTIZÁNSZÖVETSÉG

© Godó Ágnes, 1976

ELŐSZÓ

Könyvem megírásával arra törekedtem, hogy a lengyel ellenállási mozgalom egészébe ágyazva, részletes képet adjak a magyar–lengyel második világháborús kapcsolatok legfontosabb területeiről és megnyilvánulásáról, feltárjam ezen kapcsolatok osztálytartalmát, főbb politikai és katonai összefüggéseit. E célt követve a bevezetésben foglalkoztam a lengyel ellenállási mozgalom fejlődésének fő vonalaival és állomásaival. Az első fejezetben a magyar–lengyel németellenes, polgári kapcsolatokat, a másodikban pedig a varsói felkelés történetét mutattam be.

A harmadik fejezetben megemlékezem azokról a magyar kommunistákról és partizánokról, akik a háború éveiben Lengyelország területére érkezve, kapcsolatba kerültek a lengyel baloldali mozgalommal, illetve valamely szovjet partizánegység állományában részt vettek a lengyel nép antifasiszta fegyveres harcában.

Ezúton köszönöm meg a magyar és a lengyel Hadtörténelmi Intézetek vezetésének, történészeinek és levéltárosainak; a lengyel Párttörténeti Intézet levéltárosainak és könyvtárosainak; a Magyar Partizán Szövetség vezetésének és tagjainak; a lengyel ellenállók szövetsége: a ZBoWiD központi varsói, valamint lublini és krakkói vezetésének, továbbá az események egykori lengyel, szovjet, szlovák és magyar szereplőinek munkámhoz nyújtott segítségét.

Budapest, 1976.

A szerző

BEVEZETŐ

ÁTTEKINTÉS A LENGYEL ELLENÁLLÁSI MOZGALOMRÓL

A hitleri fasizmus elleni küzdelem számos területén együttműködés bontakozott ki a magyarok és a lengyelek között. E kapcsolatok megértése és objektív értékelése szükségessé teszi a lengyel ellenállási mozgalom főbb folyamatainak megismerését. Éppen ezért e bevezető a szokástól eltérően jóval bővebben foglalkozik azokkal a bonyolult politikai és katonai összefüggésekkel, amelyek a lengyel ellenállást jellemezték, s amelyek történelmi háttérként szolgálnak a könyvben tárgyalt kapcsolatok történéseihez, és eligazítanak az együttműködés gyakorlati megvalósulásának szövevényében.

A lengyel nemzet igazságos, önvédelmi harca a német fasiszták ellen 1939. szeptember elsejének hajnalán kezdődött. A hitlerista katonai agresszió váratlanul zúdult az országra. A lengyel nagytőkés és nagybirtokos uralmi csoport, az „ezredesek kormánya", a hónapokkal előbb észlelhető háborús veszélyből nem vonta le a megfelelő következtetéseket és nem készítette fel sem az országot, sem a hadsereget a háború megvívására.[1] Ugyanakkor nagy reményeket fűzött az angolokkal és franciákkal kötött egyezmény hatékonyságához. Bár a német–lengyel háború harmadik napján, Anglia és Franciaország valóban hadat üzent a hitleri Németországnak, a bajba került szövetséges gyakorlati megsegítése azonban elmaradt.

Közben gyorsan peregtek az események. Szeptember 5-én a németek elfoglalták Észak-Sziléziát, másnap bevonultak Krakkóba. A következő napon elesett Łodź. Szeptember 8-án a hitlerista csapatok Varsó alatt álltak. Ekkor megindult a németek bekerítő had-

művelete északról és délről. Szeptember 17-re lényegében eldőlt a német–lengyel háború sorsa. A lengyel kormány és a főparancsnokság, Edward Rydz-Śmigły tábornokkal[2] Romániába menekült.

A lengyel burzsoá politikai és katonai vezetés kilátástalannak ítélte a további harcot és hivatalosan bejelentette Lengyelország kapitulációját, elrendelte a még harcoló csapatok azonnali fegyverletételét.

A katonák és tisztek nagy része azonban megtagadta a parancsot. Nem tudták elhinni, hogy értelmetlen lehet a harc a fasiszták ellen.

A német–lengyel háború 1939-ben hivatalosan 17 napig tartott. A szétesett lengyel hadsereg egyes részei azonban még 35 napon át folytatták a küzdelmet. Varsó ostroma szeptember 8-tól 27-ig tartott. Másnap, 28-án tette le a fegyvert a modlini védősereg. Hel félszigetének helyőrsége október másodikán kapitulált.[3] A „Polesie" csoport F. Kleeberg tábornok parancsnoksága alatt mintegy gyalogoshadosztálynyi erővel, október 5-ig harcolt a német túlerővel szemben. Ezután menekült Magyarországra. A lengyel hadsereg legtovább küzdő alakulata, Henryk Dobrzański „Hubal" őrnagy csoportja volt, amely csak a parancsnok hősi halála után, 1940 májusában szüntette be fegyveres ellenállását.

A Lengyelország déli részein harcoló hadseregrészek zöme szeptember 17. után zárt rendben, felszerelésével és fegyverzetével folyamatosan elhagyta az ország területét, és Romániába, illetve Magyarország területére vonult.

A villámháború hitlerista koncepciója a Lengyelország elleni hadjáratban, nem kis mértékben a lengyel politikai és katonai hadvezetés hibájából, sikert aratott.[4]

Az 1939. szeptemberi lengyel katasztrófa az 1918-ban hatalomra került lengyel burzsoázia politikájának egyenes következménye volt. A Pilsudski tábornok köré tömörült reakciós politikai és katonai csoportosulás, különösen 1926 és 1935 között, olyan bel- és külpolitikát folytatott, amely fokozatosan erősítette a fasiszta diktatúra elemeit a kormányzásban, kiélezte az osztályellentéteket, ennek ellensúlyozására pedig népellenes törvényeket vezetett be. Külpolitikájának jellemző ismérve és vonása a mélységes szovjetellenesség volt. Pilsudski halála után Rydz-Śmigły tábornok és az új len-

gyel kormány meghirdette az ország „megújulását", „szanálását". Azonban tovább mélyült a gazdasági és belpolitikai válság. A külpolitikában mindjobban előtérbe került a német orientáció, és a Beck külügyminisztert támogató lengyel reakció készségesnek mutatkozott minden olyan lépés megtételére, amely megakadályozhatta Kelet-Európában a Hitler-ellenes blokk létrejöttét.

Az 1939. szeptember 17-i kapituláció ennek az egész burzsoá-nagybirtokos rendszernek és „szanációs" kormányzatának teljes csődjét jelentette.[5]

Európa „újjárendezése" hitleri koncepciójának megvalósítása Lengyelországban vette kezdetét. Az ország egy részét egyszerűen hozzácsatolták a Harmadik Birodalomhoz. A németek által elfoglalt területeken már szeptember közepén német katonai közigazgatást vezettek be Rundstedt tábornok vezetésével.

A Németországhoz csatolt részek magukban foglalták a Tengermelléket, az ún. Nagylengyel területet, Sziléziát, Mazowsze északi területét, a Kujawy, a łódzi vajdaság nagy részét, a krakkói és kielcei vajdaság egy részét, valamint a suwalski járást.[6] A megmaradt térségen jött létre az ún. Főkormányzóság,[7] melyben 1939. október 26-án a katonai közigazgatás helyébe polgári közigazgatás lépett. A Főkormányzóság élére Hitler Hans Frankot nevezte ki. Krakkóban létrejött egy „kormány" is Bühler kormányzó vezetésével. A különböző nagyvárosokban, például Varsóban, Lublinban, Krakkóban kormányzók működtek. A Főkormányzóság mintegy 91 700 km² területén kilenc és félmillió ember élt, 93 százalékuk lengyel.

Az „új rend" vezetői a lengyelség teljes kizsákmányolását és fokozatos fizikai megsemmisítését vették tervbe. Első lépésként bezárták az iskolákat, az elemiket és az egyetemeket egyaránt. Megszűntek a lengyel kulturális intézmények, a színházak, könyvtárak, múzeumok stb. A lengyel értelmiség ellen hajtóvadászatot indítottak. Jellemző példa volt a krakkói Jagello Egyetem és az Akadémia tudósainak és tanárainak sorsa. Közülük 183-at már 1939. november 6-án Sachsenhausenba hurcoltak.[8] A lengyel irodalom és kultúra terjesztését minden területen megtiltották. A lengyel tanítók és tanárok százai vállalva a koncentrációs tábort, a börtönt, a halált, nem mondtak le hivatásukról és titokban, különböző helye-

ken, kis csoportokban tanították a lengyel gyerekeket, sőt illegális főiskolai és egyetemi oktatást is folytattak.[9] A második világháború alatt a megszállt, illetve hitleristákkal szövetséges államok közül egyedül Magyarországon működött nyíltan több lengyel elemi iskola és egy gimnázium.

A lengyelek százezreit hurcolták Németországba kényszermunkára. Az első szállítmányban több mint negyvenezer lengyelt vittek el a Főkormányzóság területéről. A kényszermunkára ítéltek száma 1940 végére megközelítette a 350 ezret.[10]

Tömeges kitelepítéseket hajtottak végre, és az elhurcoltak helyére német telepesek költöztek. Már a megszállás első napjaiban számos helyen tömegmészárlásokról érkeztek hírek és a hitleristák egymás után állították fel a különféle internáló és koncentrációs táborokat. 1939–1941 között épült fel a hírhedt auschwitzi (Oświęcim) és majdaneki koncentrációs tábor (itt kísérletezték ki a Ciklon-B gázt és épült fel az első gázkemence), továbbá a Balti-tenger partján a Sztutówó-tábor.

Általános felmérések szerint a hitleristák mintegy ezer internáló, munka-, büntető-, illetve koncentrációs tábort létesítettek a második világháború éveiben. Ebből megközelítően ötszázat Lengyelország területén! A táborok első lakói természetesen a lengyelek voltak, őket követték a zsidók és a cigányok, majd a háború kiterjedésével a nácik által leigázott országok lakosai közül a fasiszták számára „nemkívánatos" elemek és rétegek. Különösen sok szovjet hadifogoly pusztult el a lengyelországi táborokban, elsősorban Majdanekben.

A német megszállás több mint kétezer napja alatt a táborokban, a kényszermunkán, börtönökben, utcai tűzharcokban a fasiszták 5 384 000 lengyelt gyilkoltak meg, az 1939. évi összlakosság 19,8 százalékát!

Mindebből következik, hogy a hitlerista terror nemcsak Lengyelország államiságának, függetlenségének felszámolására, földrajzi, gazdasági lehetőségeinek és erőforrásainak kihasználására, hanem az *egész lengyel nemzet ellen* irányult. A fizikai megsemmisülés közvetlen és reális veszélye természetesen váltotta ki a lengyelek védekező reakcióját. Két lehetőség között választhattak: vagy a teljes

megadás, a kiszolgáltatottság tudomásulvétele, vagy pedig a harc a létért. A lengyel nemzet ez utóbbit választotta. Elsőként kezdte meg a fegyveres harcot a hitlerista agresszorok ellen, példát mutatva Európának. Soha olyan mozgósító, bátorító, a milliók hitét kifejező értelme nem volt a lengyel himnusz első sorának, mint éppen ezekben a tragikus esztendőkben. A lengyelek tudták, hogy míg élnek, harcolni és küzdeni akarnak, addig „Nincs még veszve Lengyelország!".

Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy a lengyel ellenállás kezdettől *tömegeket* érintett. Hatékonyságát azonban jelentősen csökkentette a szétaprózottság, a politikai irányzatok kaotikus sokasága. Ne felejtsük el, hogy 1939-ben Lengyelországban több mint 32 párt működött és számtalan politikai csoportosulás, társaság létezett! Ez utóbbiak egy részét a kommunista szervezetek képezték, melyek egymástól elszigetelten próbálták áthidalni a lengyel munkásosztály politikai pártjának hiányából fakadó súlyos helyzetet.

A tömegek magatartásában politikailag tehát sokféle motívum játszott közre. A többség elítélte a tragédiához vezető „szanációs" politikát, de bízott a nyugatra emigrált burzsoá politikusokban, mert nem kollaboráltak a hitleristákkal.

Ennek eredményeként a tulajdonképpen politikailag korántsem egységes lengyel burzsoázia a kibontakozó lengyel ellenállás tényezője és vezetője volt 1939–1941-ben. A nyugatra távozó emigráció elsősorban Franciaországra és Angliára támaszkodva függetlenségi harcot hirdetett a „két ellenség", a hitleri Németország és a Szovjetunió ellen, mely a lengyel kapituláció után elfoglalta az imperialisták által 1920. július 12-én javasolt szovjet–lengyel határvonalig terjedő nyugatbelorusz és nyugatukrán területeket.[11]

A franciaországi Angers-ban szeptember 30-án a románok által internált Ignacy Mościcki köztársasági elnök helyére lépő Władysław Raczkiewicz létrehozta az emigráns lengyel kormányt. Miniszterelnökké és hadügyminiszterré a pilsudskista és szanációs politikával szemben álló Władysław Sikorski tábornokot nevezte ki.

1939. december 21-én megalakult a minisztertanács funkcióját betöltő ún. Nemzeti Tanács a közös platformot alakító négy burzsoá, illetve liberális párt, a Stronnictwo Pracy (SP-Munkapárt), a

Stronnictwo Narodowe (SN-Nemzetipárt), a Stronnictwo Ludowe (SL-Parasztpárt) és a Polska Partia Socjalistyczna (PPS-Lengyel Szocialista Párt) képviselőiből.[12]

November hetedikén Raczkiewicz kinevezte Sikorskit a szerveződő lengyel fegyveres erők legfelső parancsnokának is. A tábornok különös gondot fordított a katonai ügyekre. Arra törekedett, hogy az emigrációs vezetésnek mielőbb fegyveres erő álljon a rendelkezésére, amely ténylegesen részt vesz a Németország elleni harcokban. Igyekezett gyorsan tető alá hozni a katonai megállapodásokat a francia, később pedig az angol kormánnyal is a lengyel alakulatok szervezése kérdésében. A lengyel–francia megállapodás megkötése után, november 18-án katonai egyezmény jött létre az angol kormánnyal is. 1940. január 4-én egy újabb lengyel–francia katonai szerződés tisztázta a szervezendő lengyel hadsereg státuszát, és a francia kormány vállalta a teljes anyagi ellátását.

Sikorski 1939. december 31-i újévi parancsában utasította a Magyarországra, Romániába, Jugoszláviába menekült lengyel katonákat és sorköteleseket, mielőbb menjenek Franciaországba.[13] Ugyancsak toborzó felhívással fordult a Franciaországban és a Belgiumban élő mintegy hatszázezer főnyi lengyel emigrációhoz. Ily módon 1940 tavaszára mintegy 75 000 lengyel katona állt fegyverben Anglia, Franciaország és a Közel-Kelet (Szíria) területén. Zömük – negyvenöt és fél ezren – Franciaországban tartózkodott.[14]

A lengyel hadsereg egy része harcolt a hitleri csapatok ellen Norvégia, majd Franciaország területén. Franciaország német lerohanása után Sikorski vezetésével a lengyel emigráció vezető rétege és a hadsereg bizonyos hányada Angliába települt. A többiek Közel-Keleten, illetve mintegy 6–7000-en francia területen maradtak, és később részt vettek Franciaország felszabadításában is.[15]

Angliában, az 1940. augusztus 5-én megkötött katonai egyezmény legalizálta a lengyel katonai alakulatok jelenlétét, és augusztus 22-vel a Brit Nemzetközösség Szövetséges Katonai Parancsnoksága alárendeltségébe kerültek. Ennek állományában a lengyelek részt vettek a Közel- és Közép-Keleten, Szíriában, Irakban, Egyiptomban, Líbiában és Tuniszban folyó harcokban.

A lengyel emigráció nem mondott le arról a sok tízezer kato-

náról sem, akik Lengyelország kapitulációja után a Szovjetunió területére kerültek. Nyugatra szállításukat azonban akadályozta, hogy a lengyel kormány hadiállapotban levőnek tekintette magát a Szovjetunióval.

Változás következett be e téren a Szovjetunió hitleri megtámadtatásával. Megváltozott a nyugati imperialista hatalmak viszonya a Szovjetunióhoz. Késznek mutatkoztak megsegítésére, mert azonnal felismerték, hogy a hitleristák ismételt kelet felé fordulása elodázza vagy talán el is háríthatja az Angliát fenyegető német agresszió veszélyét. Sikorski is reálisan mérte fel a helyzetet, és 1941. július 30-án, Londonban aláírta a lengyel–szovjet szerződést.[16] Ennek következménye volt az augusztus 14-én, Moszkvában aláírt megállapodás a Szovjetunió területén felállítandó lengyel hadsereg létrehozásáról. Sikorski tábornok nem lett „oroszbarát". Józan ítélőképességű reálpolitikus volt, aki Lengyelország érdekeit tartotta szem előtt, mégha ez az érdek akkor egy burzsoá demokratikus lengyel állam megteremtését fejezte is ki. Elutazott Moszkvába is, hogy 1941. december 4-én Sztálinnal együtt aláírja a közös lengyel–szovjet nyilatkozatot. Ezen a napon a moszkvai rádióban tartott beszédében Sikorski többek között kifejtette: „A lengyel–szovjet fegyverbarátság döntő jelentőségű lesz. Mindkét fél kész elfelejteni mindazt, ami a múltban elválasztotta egymástól. A becsület, az állami önállóság és a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása – ezek képviselik kapcsolataink alapját. Látva kapcsolataink szükségességét, tovább fogunk fáradozni azok bővítésén."[17]

A burzsoá emigrációs csoportok közül Sikorski reális koncepcióját nem sokan támogatták. Többen voltak ellenzői, Sikorski pedig éppen következetlen politikai elgondolásai miatt, melyben tulajdonképpen megfért egymás mellett a Szovjetunióval való együttműködés fontosságának felismerése és a szovjetellenesség – nem volt képes akaratának teljes érvényesítésére. Még hívei is csak bizonyos határokig értettek vele egyet. Így volt ez például az Anders-hadseregszervezés kérdésében.

Sikorski kezdeményezése, hogy a Szovjetunió területén is szerveződjön lengyel alakulat, abból a szándékból fakadt, hogy a lengyel csapatok valóban vegyenek részt a Vörös Hadsereg oldalán a

hitleri Németország elleni hadműveletben. Ellenfelei, köztük a Szovjetunióban szerveződő lengyel hadsereg parancsnokául kinevezett Władysław Anders tábornok és a régi tisztek nagy része viszont nyíltan azon munkálkodott, hogy megakadályozza Sikorski tervének realizálását.

A szovjet kormány a védelmi harcok súlyos körülményei között is kész volt segíteni a lengyel hadsereg szervezésében és kiképzésében. 1942. február közepén 46 159 fő[18] lényegében bevetésre készen állt. Ekkor a szovjet kormány azzal a kéréssel fordult a lengyel emigráns kormányhoz, egyezzen bele a harckészültség állapotát már 1941. október elsején elért, több mint tizenkétezer fős 5. lengyel hadosztály bevetésébe, tekintettel a Vörös Hadsereg súlyos helyzetére. Anders azonban tiltakozott ez ellen és arra hivatkozott, hogy nem lehet „részenként harcba vetni erőit".[19] Elfeledkezett két körülményről: *egyrészt* arról, hogy Nyugaton, a francia és az angol hadsereg kötelékében lengyel dandárokat, sőt zászlóaljakat vetettek be, *másrészt* arról, hogy azok a lengyel egységek, amelyek felett Anders parancsnokolt, a szovjet kormány segítségével jöttek létre. Anders sürgősen Londonba repült. Útközben Teheránban és Kairóban megbeszéléseket folytatott az ottani angol parancsnokokkal és Londonba kész tervvel ment: ki kell vonni a Szovjetunióból a szerveződő lengyel csapatokat és angol parancsnokság alá kell rendelni. Erről tárgyalt Londonban is Sikorski ellenfeleivel és a brit katonai vezetőkkel.[20] Sikorskit viszont nem tájékoztatta tárgyalásairól. A Szovjetunióba való visszatérése után már olyan magabiztos volt, hogy Sikorski tudta nélkül memorandumot juttatott el Sztálinhoz az egész lengyel hadsereg Iránba való áthelyezéséről. Hiába kapta meg utóbb kormányától az utasítást, hogy a lengyel csapatoknak a Szovjetunióban kell maradniuk, az ügy már a maga útját járta.

A szovjet kormány tudomásul vette Anders kérését. 1942 márciusában megkezdte a lengyel katonák és hozzátartozóik elszállítását. Augusztusban az utolsó transzport is elhagyta a Szovjetunió területét. Összesen mintegy 114 000 lengyel (kb. 75 000 katona, a többi civil) távozott Iránba.[21]

Mindez akkor történt, amikor a Vörös Hadsereg élethalálharcát

vívta a fasiszta területrablókkal. Amikor a Kercs félsziget, az egész Krím, Rosztov, Szevasztopol a hitleristák kezére jutott. Súlyos harcok dúltak Harkovnál. Ellenséges támadás indult Voronyezsnél és Sztarij Oszkolnál. Elkeseredett védelmi harcokat vívtak a szovjet csapatok Sztálingrád térségében és véres ütközetekre került sor a Dnyepernél. A hitlerista hadvezetés az újabb erők bevetésével Leningrád, a Kaukázus és a Volga alsó folyásának területét szándékozott elfoglalni.

Mindezek ismeretében Churchill mégis támogatta a lengyel kívánságot. Sőt az 1942. július 18-án Sztálinnak írott levelében többek között kérte a még szovjet területen levő három lengyel hadosztály átszállítását is „közös érdekre" hivatkozva: „Ezek a hadosztályok igen fontos szerepet fognak játszani a jövendő harcokban, valamint a törökök kedvező beállítottságának fenntartásában, azáltal, hogy éreztetik majd velük délen levő erőink létszámának gyarapodását... Ha nem kapjuk meg a lengyeleket, akkor azokból az erőkből kell majd pótolnunk őket, amelyeket jelenleg nagy arányokban készítünk elő egy tömegméretű angol–amerikai invázió végrehajtásához a kontinensen... Higgye el nekem, hogy nincs olyan hasznos és értelmes dolog, amit mi és az amerikaiak ne tennénk meg azért, hogy segítsük Önöket nagyszerű harcukban."[22]

A brit miniszterelnök tehát még a franciaországi partraszállás, vagyis a szovjet kormányt valóban segítő második európai arcvonal megnyitásának kérdésével is előhozakodott, miközben megfosztotta a szovjet főhadiszállást, a maga eszközeivel felállított több mint hetvenezer fős, hadrafogható lengyel hadsereg felhasználásától. Az Anders-hadsereget Iránban, majd Irakban hosszú hónapokig lekötötték a kiképzés, átszervezés feladatai. Alkalmazása először a Churchill terveiben szereplő 1943-as ún. „balkáni partraszállással" kapcsolatosan került szóba, mégpedig az elképzelések szerint magyarországi irányban tört volna előre. Ténylegesen az erőiből szervezett II. hadtestet vették be 1944 tavaszán az angol hadsereg kötelékében, az olaszországi hadszíntéren.[23]

Találó Sikorski egyik közvetlen munkatársának és barátjának, a többször idézett Stanisław Strump-Wojtkiewicznek megállapítása, miszerint „Sikorski tábornok kormánya nagyon sokat veszített az-

zal, hogy a keleti hadsereg elhagyta a Szovjetuniót. Tulajdonképpen a tábornok egész politikája hajótörést szenvedett".[24]

Valóban. Ettől kezdve Sikorski mindjobban elszigetelődött. Ellenfelei nem bocsátották meg, hogy külpolitikai téren, a lengyel–szovjet viszony rendezésével szembeszállt velük, sőt nyíltan kijelentette, hogy miután a Szovjetunió a Hitler-ellenes koalíció nagyhatalma lett, a vele való ellenséges magatartás csak árthat a háború utáni Lengyelország esélyeinek. Pedig Sikorski tábornok éppen a lengyel burzsoázia érdekeiből kiindulva ítélte előnyösnek a lengyel hadsereg felállítását a Szovjetunió területén és bekapcsolódását a hitleri Németország elleni hadműveletekbe, mert így ezek a lengyel egységek hamarabb elérhették Lengyelország területét és biztosíthatták volna az emigráns kormány érdekeit az országban.

A lengyel emigráció nagy részének az a törekvése, hogy a nyugati nagyhatalmak főparancsnokságainak alárendeltségében minél több lengyel alakulat vegyen részt a hadműveletekben, szervesen összefüggött azzal a koncepcióval, hogy a németek által megszállt Lengyelországban egyelőre *ne bontakozzon ki* átfogó méretű fegyveres ellenállás

Még 1939. szeptember végén – október elején megalakult Varsóban Michał Karaszewicz-Tokarzewski tábornok vezetésével egy illegális katonai szervezet, a Służba Zwycięstwa Polski (SZP = Lengyelország Győzelmének Szolgálata), amely rövid idő alatt kapcsolatot talált az egész Lengyelország, sőt Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna területén szerveződő illegális lengyel katonai csoportokkal.[25] Az SZP vezetése a Romániába menekült és ott internált volt főparancsnoknak, Rydz-Śmygły tábornoknak rendelte alá magát. A kapcsolat fenntartására elsősorban Románia felé igyekezett összeköttetést kiépíteni.

Sikorskinak nem volt szimpatikus a szervezet vezetése, ezért utasította az akkor még Lengyelországban tartózkodó Kazimierz Sosnkowski tábornokot, hogy az SZP bázisán hozzon létre egy másik földalatti katonai szervezetet. Így jött létre 1939 végén az emigráns kormány közvetlen irányítása alá vont Związek Walki Zbrojnej (ZWZ = Fegyveres Harci Szövetség). Sosnkowski leváltotta Karaszewicz-Tokarzewskit és helyette a ZWZ varsói parancsnokaként ki-

nevezte Stefan Rowecki „Grot”[26] ezredest.[27] 1940 májusára a ZWZ kiépítette a megszállt Lengyelország területén a körzeti, vajdasági, járási és városi szervezeteit. Tagjai főként a volt lengyel hadsereg hivatásos tisztjei, altisztjei, legionisták, tartalékos tisztek és más egykori fegyveres testületek tagjai voltak.

A ZWZ főparancsnokául Sikorski Kazimierz Sosnkowski tábornokot nevezte ki, aki Magyarországon át jutott ki Franciaországba. A ZWZ főparancsnoksága Párizsból irányította a ZWZ hazai működését, mégpedig a már meglevő katonai bázisok útján. Ilyen bázis volt 1939–1940-ben Magyarországon és Romániában is. A kiépített futárszolgálat Varsó–Budapest–Zágráb–Közel-Kelet–Párizs, Románia–Bulgária–Törökország, illetve Litvánia–Svédország stb. vonalakon működött oda és vissza.

Sikorski tábornok a ZWZ alapvető feladatául a káderek összegyűjtését, nyilvántartását, meghatározott fegyvernemhez tartozó tisztek, szakkáderek Franciaországba juttatását, a Lengyelországban létrejött különféle illegális fegyveres csoportok összefogását és a ZWZ alárendeltségébe helyezését határozta meg.[28]

A ZWZ főparancsnoksága szigorúan megtiltotta, hogy alárendelt csoportjai engedély nélkül bármilyen akciót kezdeményezzenek a megszállók ellen. Jellemző példa, hogy elítélte a „Hubal”-csoport hősi küzdelmét is, a fasiszták ellen. Henryk Dobrzański „Hubal” őrnagyot többször utasították a harc beszüntetésére és hogy engedelmeskedjen a ZWZ parancsnokságának. 1940 februárjában és márciusában Rowecki tábornok személyes megbízottakat küldött „Hubal”-hoz, a parancs érvényesítése céljából, de minden fenyegetés hiábavalónak bizonyult.[29]

1940 második felében, miután a lengyel emigráns kormány és a vezérkar Angliába települt át, megszűnt a ZWZ külföldi főparancsnoksága. Irányításának szerepét Londonból a vezérkar VI. osztálya vette át. Ez a szerv szorosan együttműködött a Különleges Hadműveletek Parancsnoksága (SOE) elnevezésű brit titkosszolgálattal, amely szintén 1940-ben alakult meg Londonban az angol imperializmus érdekeit és külpolitikai céljait szolgáló feladatkörrel. Ezáltal a ZWZ tulajdonképpen a brit politikai és hadászati elképzelésekkel összehangolt tevékenységet is vállalt magára.[30]

E.M.G 16 3 ART BIZ.

A ZWZ hazai vezetése főparancsnoksággá szerveződött. Élén most már főparancsnokként, Rowecki tábornokkal. A Londonnal való állandó összeköttetés biztosítása részben az 1939/40 fordulóján Párizzsal megteremtett futárvonalakon folytatódott. Ennek egyik főútvonala Budapesten haladt át.

A ZWZ-főparancsnokság keretében létrejött az emigráns kormány politikai képviselete is, Politikai Egyeztető Bizottság néven az emigráns kormány négy alapvető pártjának tagjaiból. Decemberben pedig létrejött az emigráns kormány honi képviselete, mint legfelső politikai illegális burzsoá vezető szerv Lengyelországban (Delegatura Rządu).

A változások fő oka az 1940 folyamán Nyugat-Európában lezajló katonai eseményekben rejlik. A hitleri haderő „villámháborúja" egymás után igázta le a nyugati országok egész sorát. Különösen Franciaország esete érintette közvetlenül a lengyel emigrációt. Egyrészt az emigráns vezetés távolabb került Lengyelországtól. Másrészt a Sikorski-vezérkar a francia tapasztalatok alapján, kezdte komolyabban vizsgálni az 1939-es lengyel vereség okait, és mind nyíltabban vetődött fel egyes volt vezetők személyi felelőssége is.[31] Az ellenállási mozgalom kibontakozása számos nyugat-európai országban ugyanakkor más megvilágításba helyezte az addigi lengyel koncepciót „Lengyelország magányos harcáról" a hitlerizmus ellen.

A Szovjetunió hadbalépése 1941 júniusában új feltételezéseket eredményezett a lengyel hadászati elgondolásokban. Addig is a „két ellenség" koncepciója érvényesült, de konkrétan csak a hitleri Németország ellen. Az új helyzetben döntő jelentőséggel bírt a Szovjetunió ereje, ellenállóképessége. Ezért 1941. június 24-én Sikorski utasította a ZWZ főparancsnokságát, hogy erőit riadóztassa, de egyelőre „lábhoz tett fegyverrel" várják a kormány parancsait. „A német–orosz konfliktust a kormány úgy ítéli meg, hogy rendkívül előnyös a lengyel ügy számára."[32]

A ZWZ-főparancsnokság rendszeresen megjelenő tájékoztatója ezt az „előnyt" így értékelte június 26-i kiadványában: „... egyik ellenségünk vereséget mér a másik ellenségünkre és mindkettő: a győztes és a legyőzött is elvérzik, megsemmisül."

Csakhogy ebben a helyzetben a lengyel politikai és katonai veze-

tés nem tarthatott ki a passzív várakozás álláspontján. A ZWZ főerőinek további tartalékolása mellett szükségesnek mutatkozott a hitleristák elleni tevékenység hatásosabb demonstrálása is. Így jött létre 1941 nyarán a „Wachlarz" (legyező) fedőnevű irányító szerv, melynek alárendeltségébe diverziós osztagok és csapatok kerültek. Elsősorban a Varsótól keleti irányba húzódó vasútvonalak rombolását kapták feladatul. A hitlerista szállítmányok ellen 1941 végéig mintegy kétezer akciót hajtottak végre,[33] jelentős károkat okozva a náci hadvezetésnek.

Különösen felélénkült a lengyel diverziós tevékenység 1941/42 telén, a moszkvai csata időszakában. Ez természetes is, hiszen a *lengyel nemzet egészének* létérdeke volt a hitleristák veresége.

A lengyel vezérkar Sikorski utasítására igyekezett meggyorsítani a Szovjetunió területén folyó lengyel hadseregszervezést. Ugyanakkor november végén, tehát a németek Moszkva térségében elszenvedett súlyos veresége *előtt,* a ZWZ-főparancsnokság is parancsot[34] kapott erői átcsoportosításának megszervezésére, hogy azok az 1939 előtti lengyel–szovjet határ mentén elhelyezkedve felkészüljenek a fegyveres ellenállásra, különösen Vilnius és Lvov megtartására a nyugati irányban várhatóan meginduló *szovjet csapatokkal szemben.*

A lengyel emigráns vezetés tehát a lengyel–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele óta eltelt néhány hónap alatt a régi koncepció gyakorlati megvalósításának új változatait dolgozta ki.

Az eddigiekből levonható a következtetés, hogy 1939–1941 között, a lengyel ellenállás vezetőjeként fellépő emigráns burzsoázia, belső ellentéteitől függetlenül, *katonai* elképzeléseiben lényegében két fő célt követett.

Az *egyik,* a fontosabb az volt, hogy az emigráns vezérkar alárendeltségében a nyugati szövetségesek oldalán lengyel fegyveres erők vegyenek részt a hitleri koalíció elleni hadműveletekben, demonstrálva a lengyel hozzájárulást a fasiszta Németország feletti katonai győzelemhez. Ennek érdekében a londoni lengyel kormány a háború egész ideje alatt komoly erőfeszítéseket tett reguláris hadserege megszervezésére és fejlesztésére.

A *másik* törekvése arra irányult, hogy vezetése alá vonja a megszállt Lengyelország területén megalakuló különböző fegyveres cso-

portokat. Biztosítsa a szükséges katonai káderekét, a fegyverzetet, illegális kiképzést folytasson, ezzel erősítse a fegyelmet és fenntartsa a harci szellemet. Ily módon kezében tartsa a hazai ellenállás fegyveres erőit a „két ellenség" koncepciójából fakadó elképzelések realizálása céljából. Ez a realizálás azt jelentette, hogy az ország felszabadulása pillanatában, rövid időtartamú fegyveres felkelés robban ki a még ott tartózkodó német megszállók, a hazai baloldali erők és szükség esetén a Vörös Hadsereg ellen.

A honi fegyveres alakulatok fejlesztése tehát éppúgy szívügye volt az emigrációs vezetésnek – Sikorski tábornoknak is –, mint a reguláris csapatok működtetése. A lengyel ellenállás *egyedüli* vezető erejének bizonyítására az emigráns kormány számos intézkedést is tett. Ilyen volt például a már említett szabotázsosztagok és -csoportok létrehozása, melyek ténylegesen harcoltak a megszálló fasiszták ellen, és ezzel fenntartották a lakosság morális bizalmát a ZWZ iránt. Az aktív partizánok azonban csupán töredékét képezték az 1941-ben mintegy százezer kiképzett katonát tömörítő illegális fegyveres szervezetnek.[35]

A ZWZ-hez viszonyítva lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben bontakozott ki a lengyel *baloldali* ellenállás.

A legnagyobb problémát a baloldali és forradalmi erők szétforgácsoltsága okozta. Ismeretes, hogy a személyi kultusz negatív következményei a nemzetközi kommunista mozgalomban is hatottak. A Kommunista Internacionálé története című, szovjet szerzői közösség által írt könyv[36] 413. oldalán olvasható a következő: „Azoknak az éveknek bonyolult viszonyai között Lengyelország Kommunista Pártját alaptalanul megvádolták, hogy vezetése az osztályellenség kezébe került. E vád alapján a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Elnöksége 1938 augusztusában határozatot hozott a párt feloszlatásáról."

A lengyel kommunisták azonban „a párt feloszlatása után is aktív harcot folytattak a lengyel tőkések és földbirtokosok fasiszta diktatúrája ellen, a hitleri agresszió növekvő veszélye ellen, felhasználva a munkás- és paraszt tömegmozgalom minden létező szervezeti formáját".[37]

Tény, hogy 1939-ben mintegy háromszáz illegális baloldali szer-

vezet működött Lengyelországban. A különböző elnevezésű munkásszervezet nagy részében a kommunisták folytatták a politikai szervező és agitációs tevékenységüket. Az 1939. szeptemberi tragédia napjaiban, heteiben számos baloldali szervezet fegyveres sejteket hozott létre és megkezdte a harcot a hitlerista megszállók ellen. Különösen aktív partizánmozgalom bontakozott ki a lublini, a varsói, a kielcei, a łódzi, a krakkói, a katowicei, a radomi, a krosnoi stb. térségben.[38] A harc különböző formákat öltött. A bányászok például hozzájuthattak robbanóanyaghoz, így a bánya- és iparvidékeken több robbantóakciót lehetett végrehajtani.

A németeket rendkívül nyugtalanították az igen komoly károkat okozó szabotázsok. Hans Frank főkormányzó 1940. május 30-án a biztonsági és rendfenntartó szervek vezetőivel tanácskozott a helyzetről, és úgy ítélte meg, hogy „most, amikor a nyugaton végbemenő események lekötik a nemzetközi közvéleményt, most kell felszámolni, egyszer s mindenkorra vérbe fojtani a lengyel ellenállást". Erre legalkalmasabbnak a terrort látta, és úgy intézkedett, hogy 3500 lengyel ellen, „akik valamilyen formában a lengyel ellenállási mozgalom vezetőjeként tekintetbe jöhetnek, statáriális eljárást kell indítani".[39]

A partizántevékenység során természetesen kapcsolatok is létrejöttek az egymástól addig elszigetelten működő csoportok között. 1941 tavaszán több, kisebb csoportot egyesítő szervezet alakult. Növekedett ezáltal a létszám, összpontosítani lehetett az erőket és eszközöket. Ez hozzájárult az akcióformák kiszélesedéséhez is. 1941 júniusa után a baloldali partizánok egyik jellemző tevékenységi formája lett például a német hadifogságba esett szovjet katonák szökésének megszervezése, rejtésük, illetve bevonásuk a fegyveres harcba. Nem egy helyütt kapcsolat jött létre a ZWZ-hez tartozó szabotázsosztagokkal is. A ZWZ főparancsnokságának tilalma ellenére még együttműködésre is sor került egy-egy akció végrehajtása során.

1941 augusztusában megalakult Marian Spychalski vezetésével az első, már bizonyos politikai szervező és fegyveres irányító funkciót is betöltő szervezet, a Związka Walki Wyzwoleńczej (ZWW = = Felszabadító Harci Szövetség).

A kommunisták vezette illegális politikai és harci csoportok fej-

lődése kedvező feltételeket teremtett a lengyel kommunista párt újjászervezéséhez, a vezetése alatt álló fegyveres alakulat létrehozásához, melynek magvát az 1941 végén 6–7 ezer főt számláló fegyveres csoportok képezhették.

1941 közepén a Komintern Végrehajtó Bizottsága felülvizsgálta addigi álláspontját és a Szovjetunióban élő lengyel kommunistákból szervező csoportot alakított meg a marxista–leninista párt létrehozásának feladatával. Kidolgozásra kerültek az új párt programjának tézisei is.

A szervező csoport tagjai 1941. december végén 1942. január elején megérkeztek Lengyelországba. Kapcsolatot teremtettek a különböző illegális kommunista és munkásszervezetekkel. Január 5-én Varsóban, Żoliborz városrészben egy illegális lakásban tartott alapítógyűlésen létre hívták a Lengyel Munkáspártot (Polska Partia Robotniczna). A megválasztott vezetőség titkára Marceli Nowotko lett. A párt központi vezetése 1944 júliusáig Varsóban működött és bár a LeMP nem lett tagja a Kominternnek, közvetlen rádió-összeköttetésben volt Moszkvával, illetve Dimitrov elvtárssal.[40]

Január tizedikén a párt vezetése kiáltványt intézett a „Munkásokhoz, parasztokhoz, értelmiségiekhez", és harcba hívott minden hazafit a fasiszta német hódítók ellen.

A LeMP megalakulása több vonatkozásban történelmi jelentőségű esemény volt. Véget vetett a lengyel kommunista mozgalom több mint három esztendőn át tartó szervezeti válságának. Általa megszületett a lengyel munkás- és antifasiszta mozgalom politikai vezető ereje. Világosan megfogalmazott programjával pedig megjelölte a lengyel nemzet tragikus helyzetéből kivezető utat.

A párt szervezői mélyrehatóan tanulmányozták az ország helyzetét, az 1939-es vereség fő okait és az 1939–1941 vége közötti időszak politikai és katonai problémáit. Elsőként elemezték az emigráns burzsoá köröknek a lengyelországi ellenállással kapcsolatos koncepcióját.

A LeMP programjának alapvető tételei közé tartozott:

a) a nemzeti felszabadítás, az állami függetlenség visszaszerzésének egyedüli módja valamennyi hazafias és demokratikus erő összefogásán alapuló széles népfront létrehozása;

b) általános fegyveres harc a megszállók ellen és politikai küzdelem egy új, demokratikus Lengyelországért;

c) baráti kapcsolatok és együttműködés a Szovjetunióval, mely nélkül az ország felszabadulása elképzelhetetlen. A lengyel nemzet és nép felszabadító harcának feladatait össze kell hangolni a Szovjetunió fegyveres erőfeszítéseivel. Szükséges minél jobban bénítani és zavarni a hitleristák utánpótlását, haditermelését, közigazgatását, vagyis forrongó hátországot kell teremteni Lengyelországban a németek számára.[41]

E célok össznemzeti tartalmából következően a párt lehetségesnek tartotta az együttműködést az emigráns kormánnyal és a Fegyveres Harci Szövetséggel.

A Hitler-ellenes lengyel burzsoázia azonban elutasította a lengyel baloldal antifasiszta programját és javaslatát. Hiszen ez utóbbi irányzattal szemben álló katonapolitikai koncepciója összeegyeztethetetlen volt a vele való együttműködéssel. Olyannyira, hogy még ellenintézkedéseket is tett hazai pozícióinak megerősítésére.

Például. Míg a LeMP számára a nemzet felszabadítását segítő programjának megismertetése a néptömegekkel óriási nehézségekbe ütközött, az emigráns kormány a szerteágazó nemzetközi és hazai tájékoztatási eszközök birtokában, politikai és ideológiai rágalomhadjáratot indított a LeMP lejáratására, melyet röviden csak „moszkvai ügynökségnek" nevezett. Nacionalista és szovjetellenes érzelmeket szított fel, hogy maga mellett tartsa azokat a lengyel demokratikus gondolkodású tiszteket, akik számára a kommunista, a kommunizmus ismeretlen és riasztó valami volt.

A londoni lengyel vezérkar ugyanakkor több katonai vonatkozású intézkedést foganatosított. A ZWZ alárendeltségébe tartozó illegális fegyveres erők 1942. február 14-án új elnevezést kaptak. Az Armia Krajowa (AK = Honi Hadsereg) nevében is kifejezésre jutott, hogy a lengyel ellenállás egyedüli vezetőjének az emigráns kormány tekinthető, hiszen a szövetségesek oldalán reguláris, a hazai fegyveres harcra pedig illegális honi hadsereggel rendelkezik.

Megerősítették a főparancsnokság felderítő és propagandaszerveit is. A Tájékoztatási és Propaganda Bizottság[42] keretében – mely az egész országra kiterjedő hálózattal rendelkezett –, és két-

ségtelenül értékes felderítő tevékenységet fejtett ki a németek ellen, megalakult a kizárólag kommunistaellenes feladatokkal megbízott ún. „K" szekció.

Ilyen körülmények között még sürgetőbbé vált a baloldal fegyveres erejének létrehozása. 1942 januárjától a párt szervezeti kiépítésével egy időben folyt a harci csoportok egyesítése, újak létrehozása is. Egy-egy megyei, járási vezető pártszerv egyben az illető területen működő baloldali fegyveres alakulat parancsnoksága is volt. Hasonló módon jött létre a párt és a fegyveres erő felső vezetősége. A fegyveres alakulat a Gwardia Ludowa (GL = Népi Gárda) elnevezést kapta. A párt központi bizottsága titkárságának tagjai, az úgynevezett „vezetői hármas": a párt *titkára* Marceli Nowotko (1942 január–november), majd Pawel Finder[43] (1942. december–1943 november) és végül Władysław Gomulka (1943 decemberétől) a Népi Gárda eszmei-politikai irányításáért; Bolesław Mołojec „Edward" a Népi Gárda szervezéséért és tevékenységéért; Marian Spychalski „Marek" 1942 szeptemberéig, majd az őt követő Franciszek Jóźwiak „Franek" (később „Witold") a Népi Gárda főparancsnokaként a harcászati tevékenységért volt felelős. Szervezetileg csak 1942 végén vált szét a párt és a Népi Gárda vezetése.

A gárda vezérkara, főparancsnoksága keretében kezdetben három: a hadműveleti, a felderítő-tájékoztató és az anyagi osztály működött. 1942. április végén állományába került a *Gwardzisty* című újság politikai és technikai szerkesztősége. Az év folyamán létrejött még a szervezési, a propaganda- és az egészségügyi osztály is.

1942. május közepén, Varsó térségében megalakult a Népi Gárda első központi szervezésű és irányítású osztaga, mely a „Stefan Czarniecki" nevet viselte. Az eseményről a „Gwardzisty" 1942. július 10-i második száma adott hírt. Ez a Népi Gárda történetében az első hivatalos dokumentum.[44]

Májustól gyorsan épültek ki az addigi fegyveres csoportokból, a Népi Gárda területi szervezetei, a munkásmozgalom szempontjából nagy múltú területeken folytatott toborzás eredményeként. Csatlakozott a partizánokhoz számos fogságból szökött szovjet tiszt és katona.[45] A Honi Hadseregtől és a Parasztzászlóaljak állományából is többen átjöttek a gárdába, különösen a fiatalok, miután megala-

kult a gárda ifjúsági fegyveres alakulata a „Związka Walki Młodych (ZWM = Ifjúsági Harci Szövetség).

Marceli Nowotko D. M. Dimitrovnak, a Komintern főtitkárának küldött távmondati jelentéseiből tájékoztatást kaphatunk arról, hogy 1942. június 9-én a LeMP-nek négyezer tagja volt, ebből háromezer a katonai szervezetben dolgozott. A párt három központi és öt helyi lapot adott ki. Június 25-én küldött távmondatban többek között szó van arról, hogy a három központi pártlap több mint százezer példányban készült. Érdekes információ olvasható a július 11-i jelentésben a lengyel gárdisták harcászati módszereiről. A támadásokat kis osztagokban hajtották végre, 8–15 fővel. Diverziós akcióik fő célja minél nagyobb károkat okozni az ellenségnek, mindenekelőtt megsemmisíteni szállítmányait, raktárait. Az augusztus 12-i jelentés a Kelet-Lengyelország területén tömeges méreteket öltő partizánmozgalomról számolt be, többek között arról, hogy az egyik gárdaosztag harcosai elfoglalták Łomazy helységet, összeszedték a rendőröktől a pénzt, fegyvereket, likvidáltak tíz német csendőrt, majd két óra múlva eltávoztak.[46]

A Népi Gárda népszerűsége gyorsan nőtt. Ebben nemcsak aktivitása játszott közre, hanem rugalmas viszonya is más fegyveres alakulatokhoz. Egyetlen szempontból ítélte meg tevékenységüket: harcolnak-e a megszállók ellen vagy sem.[47] Ha igen, szövetségesnek tekintette. Mint ahogyan a LeMP is napirenden tartotta a londoniakkal való együttműködés lehetőségét, az ellenállás fegyveres erőinek egyesítését és a társadalom demokratikus politikai erőit tömörítő nemzeti bizottság megteremtését.

A Honi Hadsereg főparancsnoksága azonban továbbra is mereven elzárkózott mindennemű tárgyalástól. Rowecki „Grot" tábornok 1942. július 21-i jelentésében úgy ítélte meg, hogy a Népi Gárda tagjai egy „szovjet akció" anarchistái, hogy megzavarják a társadalmat. Kérte az emigráns kormányt, interveniáljon a szovjet kormánynál, hogy „Lengyelországban semmiféle akciót ne indítson". Rowecki azt is javasolta, hogy a kormány rádión hívja fel a nemzetet, hogy csakis a londoni vezetés honi képviselőinek engedelmeskedjen.

Július 24-i jelentésében „Grot", miközben tájékoztatta az emig-

ráns vezérkart a német terror súlyos következményeiről, felhívta a figyelmet arra is, hogy a tömegek további passzívan tartása meggyengíti a társadalom pszichikai ellenállóképességét. Ezért aztán azok az alakulatok, amelyek nem akarnak tétlenkedni, „belesodródnak a szovjet partizánmozgalomba és a kommunisták befolyása alá kerülnek." Rowecki hangsúlyozta, hogy az adott helyzetben feltétlenül emelni kell a Honi Hadsereg és a társadalom harci szellemét, mégpedig a keleti területeken kibontakoztatott szabotázsakciókkal és partizántevékenységgel.[48]

Sikorski főparancsnok egyetértett Rowecki aggályaival. Augusztus 5–6-i távmondatában felhatalmazta a szükséges intézkedések megtételére. Ennek értelmében a Honi Hadsereg főparancsnoksága két nagy akció végrehajtását vette tervbe. Az egyik a Varsóból keletre vezető hét vasútvonal rongálását tűzte feladatul. A másik pedig Hans Frank főkormányzó meggyilkolását. Ez utóbbi később Frank W. Krüger SS rendőrtábornok elleni merényletre módosult, de az 1943. április 20-i végrehajtás során Krüger csupán megsebesült.[49]

Az akciók engedélyezése mellett az emigráns főparancsnokság nyomatékosan figyelmeztette Rowecki tábornokot „a Honi Hadsereg erőivel a döntő pillanatig szükséges elengedhetetlen takarékosságra".

A keletre vezető vasútvonalak ellen végrehajtott diverzió-sorozat ennek értelmében nem is érintette a Honi Hadsereg főerőit, bár Rowecki tábornok alárendeltjei kétségtelenül nagyobb létszámban vettek részt a partizánharcokban.

A felélénkülő diverzáns tevékenység azonban nem csökkentette a Népi Gárda iránt egyre fokozódó rokonszenvet. Október 3-i jelentésében Rowecki tábornok „bandáknak" nevezve a gárdistákat és a szovjet partizánokat, így panaszkodott elöljáróinak: „A kommunista LeMP bizonyos rétegekre befolyással bírva, megpróbálja magához ragadni a kezdeményezést, bírálja a lengyel hivatalos polgári és katonai tényezők passzivitását és javasolja az azonnali átmenetet az aktív tevékenységre ... Mind gyakoribbak az olyan hangok, melyek szerint jobb az erdőkbe menni a bolsevik bandákhoz, mint tétlenül hagyni magunkat lemészárolni. Fennáll a veszélye az aka-

ratunk ellenére kibontakozó tömegharcnak és hogy azt a kommün fogja vezetni."[50]

Rowecki tábornok jól látta a helyzetet. A létfenntartás ösztöne a lengyel néptömegeket sújtó fasiszta terror következtében még azokat is cselekvésre indította, akik eddig passzívan vették tudomásul a megszállást.

A Szovjetunió elleni háború kiterjesztése, különösen a Moszkva alatt elszenvedett vereség óta, fokozott erőfeszítéseket követelt a hitlerista hadvezetéstől. A német „villámháború" csődje ugyanakkor nagy hatást gyakorolt az egész európai ellenállási mozgalomra is. Fellendült a partizánharc Jugoszláviában, Franciaországban, Görögországban, de még a hitleristákkal szövetséges olasz és bolgár földön is. A Lengyelországban megélénkülő szabotázstevékenység pedig különösen érzékenyen érintette a németeket, hiszen közvetlen felvonulási területük volt a keleti arcvonalra.

Mint Heinz Kühnrich NDK-beli történész írta magyar nyelven is kiadott munkájában, „hogy a hitlerista hadseregnek emberrel és anyaggal való kiegészítése, valamint folyamatos ellátása szempontjából az utánpótlási útvonalak jelentették a fasiszta hadművelet Achilles-sarkát. Szünet nélkül mentek a frontra a vonatok és szállítóoszlopok katonákkal, fegyverrel, lőszerrel, élelmiszerrel és üzemanyaggal megrakva. Ezért egyáltalában nem volt véletlen, hogy 1942 nyarán és őszén a partizánosztagok csapásai főként az ellenség utánpótlási útvonalai ellen irányultak. Harcuk arra kényszerítette a német vezetést, hogy mintegy 350 000 főt a közlekedési vonalak védelmére és a partizánosztagok elleni harcra vessen be".[51]

Ugyancsak Kühnrich volt az, aki először folytatott mélyreható és szerteágazó kutatásokat a hitlerista katonai és elhárító szervek partizánellenes tevékenységére vonatkozóan. Leírta, hogy a partizánmozgalomról szóló irodalomban a Wehrmacht főparancsnoksága 1944. május 6-i irányelveit úgy értékelik, mintha az volna az első, sőt az egyetlen részletes utasítás a partizánmozgalom elleni harcra. Holott a Birodalmi Biztonsági Hivatal már 1942. február 14-i keltezéssel kiadott egy utasítást a partizánok elleni taktikai módszerekre vonatkozóan. Ezen az utasításon alapult az 1942 szeptemberében kiadott füzet, melyet Himmler, mint „az SS birodalmi vezetője

és a német rendőrség főnöke" írt alá és titkos anyagként került szétosztásra az illetékeseknek. E brosúra előszavának megfogalmazása szerint „a bolsevizmus az eddig ismert fegyvernemek mellett újat hozott létre, a partizánokat, továbbá, hogy feltétlenül kerülni kell a ‚partizán' fogalom használatát, mivel az = nemzeti megalapozottságot = jelentene számára". Az anyag egyébként – Sztálinnak a partizánháborúval kapcsolatos beszédeiből készített kivonatok és a szovjet utasítások részletei mellett – tartalmazza a nácik nézeteit a „bandák" elleni harc módszereiről.[52] Ilyenek voltak egyebek között a bebörtönzés, a kényszermunka, a koncentrációs tábor, a tömeggyilkosságok, a partizánok elleni hadjáratok, a lakosság megfélemlítését szolgáló intézkedések, a provokátor partizánbandák bevetése az igaziak felderítésére és megsemmisítésére, illetve a lakosság szemében a valódi partizánok meggyűlöltetésére.

A hitleristák már a megszállás első órájától megismertették módszereikkel a lengyeleket. 1942-ben a tömegirtásnak és a megfélemlítésnek csupán újabb formáit vezették be. Gyakoribbak lettek az elrettentést szolgáló kivégzések. Például az októberi sínháború okozta károkért a varsói Pawiak-börtön ötven foglyát – többségükben kommunistákat és gárdistákat – október 16-án Varsóban nyilvánosan végezték ki.[53]

1942 novemberében megkezdődött a lengyel parasztok tömeges kitelepítése is. Elsősorban a lublini térségben, a Zamość-i, tomaszówi és hrubieszówi járásokban. A tervek szerint a kijelölt 116 faluból mintegy százhegyvenezer embert akartak a fasiszták elhurcolni. 1943 márciusáig azonban a fellángoló ellenállás következtében csak 41 080 parasztot tudtak összeszedni. De közöttük volt mintegy harmincezer gyermek,[54] akiket elszakítottak szüleiktől, és többségüket elpusztították vagy „németesítésre" a birodalomba hurcolták.

Az eseményekről a LeMP új titkára, Pawel Finder 1943. január 19-i távmondatában számolt be Dimitrov elvtársnak. Közölte, hogy a lublini területről a parasztok kitelepítése már tömeges méreteket ölt, viszont az ellene való tiltakozás is a helyi felkelés jellegét viseli. Az embereket koncentrációs táborokba, főként Treblinkára szállítják.[55]

A lengyelek óriási tömegét érintő hitlerista terror ellen a LeMP önvédelmi harcra szólította fel a lakosokat és minden azon a vidéken működő fegyveres alakulatot, az emberek megmentésére, különösen a gyermekek elhurcolásának megakadályozására és a lengyel gazdaságokat elfoglaló német telepesek ellen. Több mint húsz, a Parasztzászlóaljak szervezésébe tartozó osztag is csatlakozott a Népi Gárda harcához, de számos Honi Hadsereg diverziós csoport harcosa is az együttműködés mellett döntött. Ez teljesen érthető, hiszen a veszélyeztetett vidéken működő fegyveres alakulatok tagjai *személyesen érdekeltek* voltak a kitelepítések, családtagjaik elhurcolásának megakadályozásában. A Parasztzászlóaljak nagy létszámú aktivizálódása ezenkívül összefüggött azzal is, hogy a nyugati lengyel emigráción belül végbement rétegződés, a baloldal fokozatos kialakulása, melyhez elsősorban a Parasztpárt és részben a Lengyel Szocialista Párt tartozott, differenciálta a hazai ellenállással kapcsolatos véleményeket is. A Honi Hadsereg főerőinek passzivitása mind élesebb bírálatot kapott. A hazai főparancsnokság keretében működő politikai vezető csoport (amelyben a különböző pártok képviselői foglaltak helyet) egy része még nyíltabban foglalt állást és nem ellenezték az általuk szervezett, bár a Honi Hadsereg, illetve még a ZWZ alárendeltségébe utalt fegyveres alakulatok együttműködését a baloldallal a lengyelség megmentése érdekében.

1943. január elején Himmler a főkormányzóságba érkezett. Megítélése szerint ezen a területen „a szabotázs- és a bandatevékenység" oly méreteket öltött, hogy szükségesnek tartotta személyes beavatkozását.

Az egyik intézkedés a varsói gettó teljes felszámolására irányult. A gettóba zárt emberek tízezreinek elszállítása már 1942 júliusától folyt. A LeMP kezdeményezésére a gettóban megalakult – a szélsőséges kommunista- és szovjetellenes Bund kivételével – a zsidó pártok egységfrontja, de nem fogadta el a kommunisták javaslatát az önvédelem megszervezésére. Az volt a véleménye, hogy az önvédelemre való szervezkedés meggyorsítaná a gettó likvidálását. Ehelyett a Bund indítványára szavaztak, hogy az emigráns kormány honi képviselete révén kérjék az angol és az amerikai kormányok segítségét. Ami egyenlő volt a tétlen várakozással. Így a hitleristák

minden akadály nélkül folytathatták a szerencsétlen emberek tízezreinek elszállítását és likvidálását a különböző koncentrációs táborok gázkamráiban.[56]

Himmler utasítására ez a folyamat 1943 januárjában meggyorsult. A gettóban működő Zsidó Harci Szervezet most már harcba hívta csoportjait, sőt kidolgozta a gettó német felszámolása esetére a felkelés tervét is. Kapcsolatot teremtett a Honi Hadsereg és a Népi Gárda varsói parancsnokságaival, és eljuttatta hozzájuk a fegyveres akció tervét.

Himmlert a gettó lakóinak fokozódó ellenállásáról érkező hírek felbőszítették és megparancsolta a gettó teljes lerombolását, az emberek megsemmisítését. A gaztett végrehajtása április 19-én kezdődött. A Zsidó Harci Szövetség osztagai azonban tűzzel fogadták a támadó SS-csapatokat. Huszonkettedikén a hitleristák felgyújtották a gettót. A házak és fedezékül szolgáló építmények azonban védelmet nyújtottak az ellenállóknak, pedig a németek felhasználták ellenük a vizet is és a gázt is.

A gettó felkelőinek harcával minden hazafias érzelmű lengyel szolidáris volt. Segítségükre siettek a Népi Gárda által szervezett osztagok, a Honi Hadsereg alakulatai és Varsó lakói. Óriási méreteket öltött a gárdisták és a velük együttműködő diverziós csoportok tevékenysége Varsó térségében a hitleristák utánpótlásának megakadályozására. Az egyenlőtlen harcban tízezrek pusztultak el a gettó barikádjain, de az élők nem hagyták magukat tehetetlenül lemészárolni. A két hónapig tartó elkeseredett küzdelemben jelentős karonati erőket kötöttek le és nagy veszteségeket okoztak a német fasisztáknak.[57]

Himmler másik intézkedése a lengyelek elleni tömeges megtorlás volt. Már januárban óriási méretet öltöttek a letartóztatások, elsősorban az ipari és bányavidékeken. A csapás tehát főként a baloldali erőket érte, de nem bénította meg.

A LeMP vezetése és a gárdisták főparancsnoksága továbbra sem mondott le az erők egyesítésének lehetőségéről. Pawel Finder 1943. január 20-i távmondatában tájékoztatta Dimitrovot, hogy a Sikorski-kormány honi képviseletéhez 1942 novemberében nyílt levelet juttatott el a pártvezetőség azzal a javaslattal, hogy szűnjön meg

a harc a LeMP és a Népi Gárda ellen, és hozzanak létre egy közös harci szövetséget a lengyeleket megsemmisítő Hitler ellen. Finder megjegyezte, hogy úgy látszik, a kormány halogatja a válaszadást, valószínűleg Sikorski Moszkvából való visszatérése utánra.[58] Ezért a LeMP a nyílt levelet 1943. január 15-én a *Trybuna Wolności*ban megjelentette. Ezt követően, ugyancsak a LeMP kezdeményezésére, február 18., 22. és 25-én, megbeszélésekre került sor a párt, a Népi Gárda főparancsnoksága, valamint az emigráns kormány honi képviselete és a Honi Hadsereg vezetése között. Eredmény azonban nem született. A párt javaslatát a németek elleni katonai együttműködésre a burzsoá főparancsnokság úgy értékelte, mint „a Népi Gárda behatolási kísérletét a Honi Hadsereg soraiba".[59]

Nem sokkal később az emigráció honi vezetői levélben közölték, hogy „a LeMP-pel kizártnak tartanak minden további tárgyalást".[60]

A Hitler-ellenes lengyel burzsoázia és általában a liberális polgári pártok magatartását 1943 folyamán több probléma motiválta.

Kétségtelenül nyugtalanította a német terror és a hatására fellángoló népi ellenállás. Erre kétféleképpen reagált. Egyrészt átszervezte és feltöltötte aktív erőit, a felderítő-diverziós osztagokat és egy új speciális vezető szerv, a Kierownictwo Dywersji („Kedyw" = = Diverziós Parancsnokság) alárendeltségébe utalta. A szervezet feladata a fokozottabb felderítő és szabotázstevékenység kibontakoztatása volt a hitleristák hátában, valamint merényletek végrehajtása a Gestapo és különböző náci vezetők ellen.[61]

A másik módszer a lakosság megnyugtatására, fékezésére irányult. Még 1942. december 28-án az emigráns kormány akkori miniszterelnök helyettese, Stanisław Mikołaczyk rádión felhívást intézett a lengyelekhez, hogy „ne engedjék magukat provokálni. Ne engedjék, hogy a németek rájuk erőszakolják taktikájukat és ezzel a nemzet idő előtti felkelését váltsák ki, amit vérbe fojtanának... Ha önvédelemből mindenképpen cselekedni kell – tegyék azt megfontoltan".[62]

Jellemző erre az álláspontra, hogy amikor a hitleristák 1943 januárjában, hajtóvadászatuk során, 35 ezer ember elfogtak és sokukat meggyilkolták, a Honi Hadsereg főparancsnoksága *Biuletyn Informacyjny* című tájékoztatójának január 28-i kiadásában így kom-

mentálta a tragédiát: „... a háborúban nemcsak mi lövünk, minket is lőnek ... áldozatok nélkül nincs harc ..."

A Népi Gárda tekintélyének növekedése és a partizánharc aktív folytatásának mind nyíltabb igénylése a tömegek részéről, az emigráns vezérkart a „lábhoz tett fegyverrel várakozás" taktikájának felülvizsgálására késztette. Továbbra is hangsúlyozták, hogy az akciók propagandahatása a fontos és nem a tömegessége, ennek ellenére új taktikát fogadtak el „korlátozott harc" elnevezéssel.

A LeMP pozitívnak értékelte ezt a változást is, mert a megszállók elleni fegyveres küzdelem kiszélesítésének lehetőségét látta benne, lépést a nemzeti egységhez vezető úton.

A nyugati emigrációt ugyanakkor a belső ellentmondások is marcangolták. 1942 végére megerősödött a Sikorskival szemben álló csoportosulás, melyet főként a pilsudskisták és a „szanáció" emberei irányítottak. Mind hevesebb támadás érte a tábornok politikai elképzeléseit, főként a Szovjetunióval való kapcsolatok fenntartására irányuló törekvéseit. Sikorski pedig mind világosabban látta, hogy a „két ellenség" koncepciója hovatovább nem tartható. A szovjetellenes megnyilatkozásokat azonban nem tudta lefékezni. Az Anders-hadsereg kivonása után ugyanis egyre romlott a lengyel–szovjet viszony. A moszkvai lengyel követség tagjainak ellenséges tevékenysége fokozatosan oly méreteket öltött, hogy szükségessé tette a szovjet biztonsági szervek beavatkozását.

Sikorski még ezek után is bízott abban, hogy rendezheti a két kormány közötti viszonyt, és 1942 decemberében Moszkvába utazott. De mivel semmiféle konstruktív javaslattal nem élt, előrelépés sem történhetett.

1943 tavaszán a goebbelsi propaganda világgá röpítette „szenzációját" a Szmolenszk melletti katinyi erdőségben „feltárt lengyel tisztek ezreinek tömegsírjáról", gyilkossággal rágalmazva meg a Szovjetuniót. A hitleristák nagyon jól tudták, hol hajtották végre gaztettüket a szmolenszki terület elfoglalása után 1941 nyarán, és azt is sejtették, hogy bármennyire is igyekeznek késleltetni a Vörös Hadsereg előnyomulását, előbb-utóbb fel kell adniuk az elfoglalt szovjet területeket és gaztettük kiderül. Mint ahogy meg is történt,

a szmolenszki térséget 1943 szeptemberében a szovjet csapatok vissza is szerezték.

A lengyel emigráció reakciós szárnya azonnal felhasználta a lehetőséget a szovjetellenes uszításra. Rávette a kormányt is, hogy forduljon a Nemzetközi Vöröskereszthez, kérve az „ügy" kivizsgálását.

Sztálin 1943. április 21-i, Churchillnak küldött titkos üzenetében rendkívül szokatlannak minősítette a lengyel emigráns kormány viselkedését. „Abba a Szovjetunió elleni rágalomhadjáratba, amelyet a német fasiszták a Szmolenszk körzetében, a német csapatok által megszállt területen saját maguk által meggyilkolt lengyel tisztekkel kapcsolatban indítottak, Sikorski úr kormánya rögtön bekapcsolódott, a lengyel hivatalos sajtó pedig minden eszközzel szítja ezt a hadjáratot... A »vizsgálatba« mind Sikorski úr kormánya részéről, mind a hitlerista kormány részéről bevonták a Nemzetközi Vöröskeresztet, amely az akasztófákkal és a békés lakosság tömeges kiirtásával operáló terror-rendszer légkörében kénytelen részt venni ebben a nyomozási komédiában, amelynek rendezője Hitler... Mindezek alapján a szovjet kormány arra a következtetésre jutott, hogy meg kell szakítania a kapcsolatokat ezzel a kormánnyal...",[63] vagyis a lengyel kormánnyal.

Churchill válaszából kitűnik, hogy roppant kellemetlenül érintette az ügy, hiszen országa területén kapott hangot a szélsőséges szovjetellenes rágalomhadjárat. Bár ekkor már sok kérdésben nem értett teljesen egyet Sikorskival, mégis védelmére kelt. Sztálinnak írott válaszában így írt róla: „... az ő helyzete igen nehéz. Ő maga távol áll a németbarát érzelmektől vagy a németekkel való megállapodástól, de az a veszély fenyegeti, hogy megbuktatják azok a lengyelek, akik szerint nem védelmezte kellőképpen népét a szovjetekkel szemben. Ha ő távozik, akkor csak rosszabbat kapunk utána."[64] Április 25-én kelt üzenetében tájékoztatta Sztálint, hogy „Eden úr erélyes előterjesztésére Sikorski kötelezte magát, hogy nem fog ragaszkodni a Vöröskereszt által lefolytatandó vizsgálattal kapcsolatos kéréséhez, s ennek megfelelően tájékoztatja majd a Vöröskereszt berni szerveit. Ezenkívül a lengyel sajtót vissza fogja tartani a polemizálástól. Ezzel kapcsolatban megvizsgálom azt a kér-

dést, hogyan lehetne elhallgatásra bírni azokat az angliai lengyel újságokat, amelyek támadásokat intéztek a szovjet kormány ellen, s egyszersmind Sikorski ellen is, amiért megpróbált együttműködni a szovjet kormánnyal".[65]

A szovjet kormány azonban a kialakult helyzetben már nem léphetett vissza a diplomáciai kapcsolatok megszakításától. Túl hosszú ideig folyt a lengyel reakció intrikája a Szovjetunió ellen és tulajdonképpen azt sem láthatta világosan, mi folyik a lengyel burzsoá emigráció berkeiben. Hivatalosan csakis a Sikorski-kormányt tehette felelőssé a viszony rosszabbodásáért és nem bízhatta magát Sikorski, mint magánember lojalitására. Április 25-i jegyzékében tehát közölte a két kormány közötti kapcsolatok megszakítását.[66]

Sikorski tábornokot következetlen politikai koncepciója zsákutcába vitte. Az 1943 május–júniusában mondott beszédeiben elhangzott kijelentéseit a Szovjetunióval való viszony rendezésének szükségességéről, a szovjet–lengyel határkérdésre vonatkozó javaslatáról, miszerint arra kell törekedni, hogy Lengyelország keleten minél kisebb területeket kérjen, de annál nagyobbakhoz jusson nyugaton, ellenfelei már nyílt felhördüléssel utasították vissza. Ekkor elhatározta, hogy katonáihoz fordul. Sorra felkereste a különböző országok területén állomásozó lengyel csapatokat. Ekkor tapasztalnia kellett hogy *csak* a katonák bíznak benne. A tábornokok és tisztek többsége ellenséges magatartást tanúsított vele szemben. Fokozott mértékben tapasztalta ezt Anders táborában. Radikális intézkedéseket vett tervbe a kialakult állapotok megváltoztatására. Erre azonban már nem került sor. Londonba visszatérésekor, 1943. július 4-én a késő esti órákban Gibraltárnál repülőszerencsétlenség érte. Máig nem tisztázódott, baleset vagy merénylet történt-e.[67]

Egy tény. Sikorski halála „felszabadította" azokat a politikai elemeket, akik a tábornok iránti tiszteletből vagy félelemből addig lavíroztak Sikorski és ellenfelei között. Többségük teljes nyíltsággal átállt a reakció táborába. 1943 nyarán a londoni lengyel burzsoá emigráció vezetése zömmel reakciós beállítottságú emberek kezébe került, akik közül néhányat, személyében is felelőssé lehetett volna tenni Lengyelország 1939. szeptemberi tragédiájáért. Strumph-Vojtkiewicz szerint „a régi rendszer valamennyi munkatársa automati-

kusan elfoglalta korábbi posztját, készen arra, hogy az angolszászok segítségével visszatérjen Lengyelországba és megkaparintsa a kormányrudat. Sok ember levetette álarcát, s előtűnt igazi arca".[68]

A lengyel burzsoá vezetést ebben az időszakban ugyanakkor már *közvetlenül* foglalkoztatta a Lengyelországba való hazatérés és a hatalomátvétel előkészítése. Ebben két, igen fontos körülmény játszott szerepet:

1. az 1943-as év katonai eseményei, elsősorban a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelme, majd a Kurszk térségében aratott sikerei és átkelése a Dnyeper folyó több szakaszán. Ez azt jelentette, hogy a hitleri Németországot *döntő* katonai vereség érte, mégpedig *a keleti arcvonalon.* Csupán idő kérdése tehát, mikor indul meg a szovjet csapatok nyugati irányú előnyomulása és megérkezése Lengyelország határaihoz. Bár a lengyel emigráció nagy hangsúlyt adott a nyugati szövetségesek afrikai, majd szicíliai sikereinek és komoly reményeket táplált Churchill Balkán-tervével kapcsolatban is, melynek során az Anders-hadtest a nyugati szövetséges csapatokkal együtt vonult volna Jugoszlávián, Magyarországon és Szlovákián át Lengyelországba, figyelmét mégis a keleti arcvonal eseményeire összpontosította.

2. A másik körülmény kapcsolódott bizonyos mértékig az előzőhöz. A nyugati lengyel emigráció vezetését ugyanis igen kellemetlenül érintette, hogy a Szovjetunió területén, a Lengyel Hazafiak Szövetsége kezdeményezésére új lengyel hadsereg szervezése indult meg.[69] Terveibe egyáltalán nem illett bele baloldali, sőt kommunista vezetésű lengyel alakulatok részvétele a háborúban, a Vörös Hadsereg kötelékében. Még a saját alárendeltségébe tartozó Anders-hadsereg kivonását is azért kényszerítette ki annak idején a Sikorski-kormány útján, hogy ezt a nemkívánatos együttműködést elkerülje. Pedig az Anders-hadsereg tisztikarának döntő többsége megbízható volt a reakció szempontjából. A szovjet mintára szervezett „Kościuszko" lövészhadosztály parancsnoki kara és egész személyi állománya viszont a burzsoáziával ellentétes politikai nézeteket vallott, következetes demokratikus és antifasiszta eszmeiség hatotta át mind a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatokban, mind Lengyelország háború utáni politikai berendezkedését, kül- és belpolitikáját ille-

tően. A londoni vezetés, az új miniszterelnök, Stanisław Mikołajczyk vezette kormány és Kazimiez Sosnkowski legfelső parancsnok vezérkara az új stratégiai terv kidolgozásakor tehát nemcsak azt vette számításba, hogy a Vörös Hadsereg megelőzheti Lengyelországban a nyugati szövetségeseket, hanem azt is, hogy a szovjet csapatokkal *együtt* egy új lengyel hadsereg is érkezik, ami potenciálisan – politikai és katonai vonatkozásban egyaránt – megerősíti a hazai ellenállás balszárnyát.

Mindezek a körülmények egy új, alapvetően politikai célú hadműveleti elgondolás kidolgozására késztették a londoni lengyel vezetést. Ez az új terv a „Burza" (Vihar) fedőnevet viselte. Elvileg lényegében megegyezett az addigi szovjetellenes koncepcióval, csupán gyakorlatilag tartalmazott néhány új vonást. Lényegét röviden így fogalmazhatjuk meg: a Vörös Hadsereg megérkezése előtt „öt perccel" a Honi Hadsereg főerői elfoglalják az 1939 előtti keleti határvidéket, felkelést indítanak a németek ellen, birtokba veszik a stratégiailag fontos objektumokat, megteremtik az emigráns kormány helyi hatalmát. 1943-ban az emigráns vezérkar még nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a Vörös Hadsereg akkor érkezik az 1939 előtti lengyel–szovjet határhoz, amikor a nyugati szövetségesek már mélyen behatoltak Európába, és így közvetlen légi támogatást tudnak nyújtani a Honi Hadsereg főparancsnokságának a német állások bombázásával, hadianyag-utánpótlással, a nyugaton szervezett lengyel alakulatok hazajuttatásával.[70] Ezzel az elgondolással függött össze a londoni vezetés több intézkedése a különböző országok területén tartózkodó lengyel internált katonákra vonatkozóan. Például nem tekinthető véletlennek, hogy éppen ebben az időben konkretizálódtak a titkos katonai kapcsolatok a horthysta vezérkarral, amint erről a „Liszt" bázis jelentései is tanúskodnak.[71]

A „Burza"-terv első változatát még Stefan Rowecki „Grot" tábornok dolgozta ki. 1943. június 30-án azonban a Gestapo letartóztatta.[72] A helyére kinevezett új főparancsnok, Tadeusz Bór-Komorowski tábornok, a lengyel földbirtokos-arisztokrácia képviselője, még aktívabban törekedett a burzsoázia reakciós szárnya érdekeinek érvényesítésére és a „Burza"-terv realizálásához szükséges katonai intézkedések végrehajtására.[73]

Sosnkowski utasítására tárgyalásokat kezdeményezett a Parasztzászlóaljak főparancsnokságával annak érdekében, hogy ezek a Parasztpárt által létrehozott fegyveres alakulatok menjenek át a Honi Hadsereg főparancsnokságának alárendeltségébe.[74] Bór-Komorowski a legszívesebben beleolvasztotta volna ezeket az osztagokat a Honi Hadseregbe, mert jelentős paraszti tömegek bizalmát élvezték, ugyanakkor a tiltó parancsok ellenére, a hitlerista terror sújtotta lakosság védelmében egyre többen együttműködtek a Népi Gárdával.

Márpedig az új főparancsnok minden eszközzel véget akart vetni a baloldallal való kapcsolatoknak. Augusztusban kiadta 116. számú titkos utasítását, melyben a Honi Hadsereg egész személyi állományát felszólította a „felforgató bandita elemek elleni harcra", vezetőinek megsemmisítésére.[75] A *Narod* című reakciós lap 1943. november 8-i számában még egyértelműbben fogalmazott: „... pillanatnyilag a kommunisták elleni harc a mi legnagyobb, hanem az egyetlen fontos feladatunk." Ez nyílt felhívás volt a baloldaliak, elsősorban a kommunisták üldözésére.

Bór tábornok parancsa azonban mégsem vezetett testvérháborúhoz, bár voltak, akik teljesítették. A hazafias érzelmű Honi Hadsereg-tisztek azonban nem úgy ismertették alárendeltjeikkel a parancsot, mint végrehajtandó utasítást, hanem mint elítélendő intézkedést. Azokon a területeken, ahol már együttműködés alakult ki a baloldaliakkal, a felhívás a jó viszonyt nem zavarta meg. Sőt, voltak a Honi Hadseregben olyan baloldali érzelmű tisztek és katonák is, akiknek volt bátorságuk a hírhedt parancsot illegálisan kinyomtatni és nemzet-népellenes lényegének leleplezése céljából terjeszteni.[76]

A Honi Hadsereg főparancsnoksága nem riadt vissza attól sem, hogy titokban támogassa a Nemzeti Fegyveres Erők elnevezésű szélsőséges lengyel nacionalista csoport nyílt terrorját a hazafiak ellen. Ez a szervezet nemcsak a kommunisták ellen indított hajtóvadászatot, hanem számos olyan lengyelt is meggyilkolt, akik a Honi Hadseregből vagy a Parasztzászlóaljakból együttműködtek a gárdistákkal, vagy átálltak hozzájuk. A gyilkosságoknak sok nagyszerű ember esett áldozatul.[77] A Népi Gárda főparancsnoksága azonnal fel-

ismerte a lengyel nacionalisták akcióiban rejlő veszélyt. Mindenképpen meg kellett akadályozni, hogy a megszállás tragédiáját testvérháború súlyosbítsa. Szeptember 10-i utasításában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „nem szabad engedni a hitlerista ügynökök provokációjának ... A megszállók elleni fokozott harccal válaszoljunk. Fegyverünket továbbra is csak a németek ellen fordítsuk".[78]

A baloldal elleni harc céljából a Honi Hadsereg és az emigráns kormány hazai képviseletének egyes vezetői nemcsak az említett szélsőséges nacionalista szervezet irányítóival tartottak kapcsolatot. A főparancsnokság keretében működő, már említett Tájékoztatási és Propaganda Bizottság egykori vezetőjének, Jan Rzepeckinek 1956-ban, Varsóban megjelent visszaemlékezéséből kiderül, hogy számos esetben kerültek kapcsolatba a hitlerista kémelhárító szervekkel, főként az Abwehrrel.[79]

Talán éppen a hatékonyabb felderítés érdekében sürgette Bór-Komorowski tábornok a londoni vezérkart egy önálló felderítő és elhárító szervezet felállítására az országban. Így jött létre 1943 novemberében a Państwowa Korpus Bezpieczeństwa (PKB = Állambiztonsági Testület). Ám a személyi állomány leggondosabb válogatása sem tudta megakadályozni, hogy a testületbe olyan emberek is kerüljenek, akik a nemzet ellenségének elsősorban a fasiszta megszállókat tekintették és tevékenységüket az ellenük való harcra összpontosították.

Az előbbiekben vázolt néhány katonapolitikai jellegű lépés lényegében tükrözte az emigráció reakciós szárnya megerősödésének hazai megnyilvánulásait. A lengyel marxista szerzők munkáiból meggyőzően kitűnik, hogy ezek az intézkedések természetesen nem maradhattak titokban az emberek előtt és általában nem találtak egyetértésre sem. Sőt, annyira megerősödtek a tiltakozó hangok, hogy Bór-Komorowski november 19-i utasításában különböző megtorlásokat helyezve kilátásba egyenesen megtiltotta a Honi Hadsereg tagjainak a Népi Gárdával való mindennemű együttműködését.[80] Az év végére azonban kénytelen volt nyíltan elhatárolni magát a Nemzeti Fegyveres Erők terrorjától, elmarasztalni a testvérgyilkosságokat és a baloldaliakhoz való magatartást olyképpen sza-

bályozni, hogy „tilos együttműködni, de kerülni kell velük az összeütközést is".

A kommunisták ellen meghirdetett harc tehát nem növelte a burzsoá emigráció tekintélyét, ellenkezőleg, meggyorsította a demokratikus és hazafias érzelmű lengyelek eltávolodását a londoni irányzattól.

A Honi Hadsereg új vezetésének intézkedéseit, különösen 1943 őszétől, a „Burza"-terv irányelvei határozták meg. Ez érvényesült a tavasszal elfogadott taktika, „a korlátozott harc" alkalmazásában is. Bór tábornok szigorúan ellenőrizte, hogy csak az általa jóváhagyott akciókra kerüljön sor és csakis a kijelölt erőkkel. A sínháború folytatása például egyedül az ő utasítására történhetett, és csak *a keletről nyugatra futó vonatok és nem a szovjet arcvonalra irányuló német szállítmányok ellen.*[81] A harci akciókban a rendelkezésre álló fegyverzetnek csupán az egyharmadával lehetett részt venni, a többit a felkelésre kellett tartalékolni.[82]

A Honi Hadsereg főparancsnoksága alárendeltségébe tartozó erők jelentős része tehát 1943-ban is „lábhoz tett fegyverrel várt". A több mint százezres Honi Hadseregből csupán egy töredék, zömmel a Kedyw-alakulatok állományába tartozó csoportok vettek részt a hitleristák elleni akcióban. Összesen mintegy 3160 ember, és ebből 2150, a „Burza"-tervnek megfelelően Nyugat-Belorusszia, Litvánia, illetve Nyugat-Ukrajna területén.[83] Mindez nem csökkenti a Honi Hadsereg partizánjai aktív tevékenységének értékét. Ezzel a csökkentett erővel is jelentős károkat okoztak a fasisztáknak, 1943 második felében huszonhét menetoszlopot vertek szét, négy hidat felrobbantottak és számos merényletet hajtottak végre a hitlerista vezetők ellen. A Honi Hadsereg főparancsnokságának azonban sokkal nagyobb lehetősége – embere és eszköze – volt a fasiszták elleni harc kiszélesítésére. Különösen sajnálatos a burzsoá vezetés magatartása, ha figyelembe vesszük, hogy a keleti arcvonalon végbement események következtében a hitlerista hadvezetés számára a lengyel terület fontosabbá vált mint valaha.

Az 1943 tavaszán végrehajtott nagy megtorlások, a tömeggyilkosságok, kitelepítések stb. egyáltalán nem hozták meg a kívánt eredményeket a fasiszták számára. A lengyel partizánmozgalom

hatékonyságának növekedéséről tanúskodnak Hans Frank főkormányzó 1943-as jelentései is. Például 1943. április 20-i jelentésében arról számolt be a birodalmi kancellári hivatal vezetőjének, Lammernak, hogy „a Hitler születésnapja tiszteletére rendezett kormányülésnek a lengyel ellenállási mozgalommal kellett foglalkoznia... A németek ellen elkövetett gyilkosságok félelmetes módon elszaporodtak, vonatokat támadnak meg, közlekedési utakat tesznek teljesen bizonytalanná. A bandák alakítása felháborító módon fejlődik. Jelenleg úgy látom – írta Frank –, hogy a főkormányzóságban élő németek életéért a felelősség egyedül isten kezében van."[84]

Különösen nagy károkat okozó akciókat hajtottak végre a gárdisták a kurszki harcok idején, a németek utánpótlása szempontjából rendkívül fontos krakkói, lublini térségben. Frank ezért „egy németért száz lengyelt" alapon tömeges kivégzéseket rendelt el. 1943-ban az áldozatok száma „hivatalosan" az 1942. évi 3661-ről 9292 főre emelkedett.[85] Elsősorban a lublini térségben folytatódott gyors ütemben a lengyelek kitelepítése. A zsidó származásúak elpusztítása pedig főként a treblinkai, białystocki, tarnówi és sobibóri táborokban fokozódott.

Júniusban a főkormányzóságba érkezett Himmler „partizánspecialistája", Erich von dem Bach-Zelewski tábornok. Különleges rendeltetésű parancsnoksága alárendeltségében rendőri-csendőri egységeket hozott létre, illetve egyesített partizánvadász feladatokkal. Megerősítette a vasúti és közúti biztosító járőröket, és hadműveletet dolgozott ki egy-egy terület partizánmozgalmának felszámolására. Már június 27-én megindította első nagyszabású akcióját a lublini térség déli részén. Számos falut felgyújtatott, lakosait pedig németországi kényszermunkára, illetve Majdanekbe hurcoltatta. Ezután más területeken is német megtorló hadműveletek végrehajtására került sor, de céljukat sehol sem érték el. Maga Hans Frank panaszkodott október 10-én írott jelentésében, hogy a főkormányzóságban a katonai helyzet igen súlyos, a lengyelek harcát nem sikerül elfojtani. A németek 1943 decemberi összesítése szerint a partizánvadász akciók egyáltalán nem csökkentették a veszteségeket. A nürnbergi per adataiból idézte Kühnrich, hogy az

év folyamán 6392 támadás érte a németeket a partizánok részéről, ennek során az anyagi veszteségen kívül az emberveszteség 448 halott, 345 sebesült és 91 eltűnt volt.[86]

A hitleristák a lengyel ellenállás „fő hordozójának" a munkásságot tartották. Ezért Himmler elrendelte, hogy minden „partizántevékenységgel gyanúsítható", mindkét nembeli „proletár elemet" le kell tartóztatni és koncentrációs táborba szállítani, elsősorban Lublinba és Auschwitzba. A letartóztatásoknak olyan nagymérvűeknek kell lenniük, hogy a főkormányzóságban a munkások által nem befolyásolt körzetekben kitapintható mérséklődés és ezzel a bandahelyzet tekintetében érezhető enyhülés következzék be.[87]

Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy a hitlerista megtorlások elsősorban a védtelen lakosságot és a baloldali ellenállás erőit sújtották. Mindemellett a keleti front nyugatabbra tolódása miatt jelentősen megnövekedtek Lengyelországban a Wehrmacht-erők is, ami nagymértékben nehezítette a megszállók elleni küzdelem folytatásának körülményeit, de nem csökkentette hevességét. A Népi Gárda főparancsnoksága még nagyobb gondot fordított a lakosság megvédését szolgáló önvédelmi osztagok létrehozására, a német utánpótlási útvonalak fokozott rombolására és a nyári hónapokban „harc a kenyérért" jelszóval a gabona elrejtésére, illetve a német telepesek terményeinek megsemmisítésére.

Ezzel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a lakosság védelmében, a megszállók elleni küzdelem különböző formáiban igen aktívan vett részt a lengyel egyházak alsópapsága. Számosan fegyverrel a kézben szálltak szembe a humanizmus, az élet védelmében a fasiszta gyilkosokkal.

A Népi Gárda harci osztagainak száma 1943-ban hatvanra emelkedett. Egy-egy osztagban néhány tucattól száz főig terjedő volt a létszám, de akadt néhány, száznál nagyobb létszámú osztag is. A legtöbb lengyel forrás az összlétszámot kétezerben állapítja meg. Az év folyamán a gárdisták mintegy 1400 harci akciót hajtottak végre, ebből 490 gazdasági természetű, négyszáz pedig a hitlerista szállítmányok ellen irányult.[88] Végrehajtásukban tovább erősödött a gárdisták és más lengyel fegyveres csoportok közötti együttműködés.

1943 nyarától a Népi Gárda jelentős *szervezeti* fejlődésen ment át. Megértek a feltételek az egységes vezetésű, felépítésében katonai jellegű szervezet létrehozására. A főparancsnokság 1943 júniusában kiadott 7. számú utasításában július elsejei hatállyal elrendelte a rendfokozatok bevezetését.[89] A 8. számú parancs a vezetési törzsek és helyőrségek létrehozására tett intézkedéseket és megfogalmazta az alakulatok tevékenységének taktikai alapelveit.[90] Július elsején a főparancsnokság felhívással fordult a gárdistákhoz a kisebb csoportok, osztagok egyesítésére, hogy mielőbb megvalósulhasson a történelmi jelentőségű feladat: a Népi Hadsereg megteremtése. Ebben az iratban fogalmazódott meg a lengyelség történelmi jelképeinek, például a fehér sasnak eszmei jelentése a dolgozó nép számára, itt található a rendfokozati jelzések leírása, az egyenruha, elsősorban a legkönnyebben beszerezhető sapka viselésének elrendelése. A tipikusan lengyel katonasapkát már addig is többen hordták. A főparancsnokság intézkedése értelmében általános gárdista viseletté kellett tenni a vörös szegéllyel, bal oldalán vörös háromszöggel, melyben sárga GL betűk jelzik a Népi Gárdához tartozást.[91]

Az augusztus 15-i titkos parancs intézkedett a Népi Gárda tagjai részére szükséges igazolványok *központi* biztosításáról. A partizánok nagy része, főként a vezetők ugyanis hamis papírokkal rendelkeztek, hiszen legtöbbjüket halálra keresték a hitleristák. A megbízható igazolványok készítésére jött létre a párt központi bizottsága mellett egy speciális iroda, az úgynevezett „útlevél-csoport". Első vezetője Janina Bier „Marysia", illetve „Wanda" fedőnevű elvtársnő volt. Róla még lesz szó, hiszen a Moszkvából érkező első magyar ejtőernyősök is tőle kaptak a főkormányzóság területén érvényes igazolványokat. A szervezeti fegyelem megszilárdítása szükségessé tette, hogy ez a rendkívül fontos, szó szerint életet mentő tevékenység közvetlenül a főparancsnokság irányítása alatt történjen, tehát egy helyről kapják meg a gárdisták az összes szükséges okmányokat és nem más úton-módon szerezzék be a különböző szinteken.[92]

Különösen fontos lépés volt a Népi Gárda katonai szervezetté alakulásában az 1943 novemberében kiadott Szolgálati Szabályzat.

Ez részben összegezte, részben továbbfejlesztette a már előzőekben kiadott harcászati utasításokat és szabályzatokat. Egységes elveket rögzített a Népi Gárda mint a jövendő hadsereg magvának katonai és politikai vezetésére, területi felépítésére, a különböző szolgálati ágak működésére, a dicséretek, kitüntetések és fenyítések rendjére, a rendfokozatokra, egyenruhára, a csapatzászlóra vonatkozóan. Ez utóbbira például olyan utasítást adtak, hogy a fehér-piros mezőben a zászló egyik oldalán a lengyel fehér sast kell elhelyezni, a másikon pedig „Za naszą i Waszą Wolność" (A mi és a ti szabadságotokért) feliratot.[93]

A szabályzat kimondta, hogy a Népi Gárda a függetlenségi harc legszebb hagyományainak folytatója. A néptömegek egyetlen igaz képviselője, amely a lengyel nép érdekeiért harcol, egy szabad, demokratikus Lengyelországért. Meghatározta, hogy a Népi Gárda tagja lehet minden lengyel férfi és nő, függetlenül politikai nézeteitől, aki elfogadja, hogy nem lehet tovább „lábhoz tett fegyverrel" várni és vallja, hogy a hitlerista erőszakosságokkal, bűntettekkel, kitelepítésekkel és hajtóvadászatokkal szembeni tétlenség a lengyel nemzet pusztulását jelenti. Ez az eszmei tartalom kifejezésre jutott a szabályzatban közölt Eskü szövegében is, mely így kezdődött: „Én, a lengyel nép fia, antifasiszta, esküszöm, hogy bátran és végső erőmig harcolni fogok hazám függetlenségéért és népem szabadságáért . . ."[94]

A Népi Gárda szervezeti megerősítése, katonai és politikai vezetésében végbemenő minőségi változások és a lakosság körében végzett propagandatevékenységének hatása[95] valóban kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a Gárda keretül szolgáljon a partizánhadsereg létrehozásához.

A főparancsnokság a háború negyedik évfordulójára, szeptember elsején kiadott felhívásában az egész lengyel népet fegyverbe hívta a megszállók elleni harcra, a szabad és független Lengyelország megteremtéséért.[96] Szeptember 15-én pedig külön felhívásban fordult a demokratikus fegyveres csoportokhoz, hogy szervezzék meg együtt az új Lengyelországért harcoló közös, reguláris földalatti hadsereget.[97]

Amikor 1943 kora őszén a Lengyel Szocialisták Munkáspártja

jobbszárnya tagjainak vezetésével a Lengyel Demokrata Párt, a Lengyel Népi Függetlenségi Akció és más kispolgári illegális csoportok képviselői megalakították az úgynevezett Nemzeti Kezdeményezés Bizottságát és kimondták fegyveres csoportjaik egyesülését a Polska Armia Ludowa (PAL = Lengyel Néphadsereg) szervezetbe, a Népi Gárda főparancsnoksága azonnal kapcsolatot keresett a PAL főparancsnokságával. Szeptember és október folyamán több találkozásra került sor, megegyezés azonban a fennálló ideológiai ellentétek miatt nem jött létre.[98] A PAL ugyanis nemcsak a londoni emigrációban felülkerekedett szanációsokkal állt szemben, hanem a baloldallal is.

Míg a gárda-főparancsnokság a demokratikus fegyveres csoportok egyesítésére tett erőfeszítéseket, a LeMP központi bizottsága a demokratikus politikai erők tömörítésén fáradozott. 1943 márciusában közzétett nyilatkozatában még nem mondott le a londoni irányzattal való együttműködés lehetőségéről. A fő figyelmet azonban már a tényleges szövetségesek megnyerésére fordította. Június 10-én a párt levelet intézett számos társadalmi-politikai szervezethez, több liberális polgári párt központi vezetéséhez, melyben javasolta, hogy egyesítsék erőfeszítéseiket a megszállók elleni harcban. Lengyelország területén több tucat olyan kis fegyveres csoport létezett, melyek azonos céllal, vagyis a megszállók ellen fogtak fegyvert. A levél hangsúlyozta, hogy az egész nép által támogatott harcban a gárda már eddig is együttműködött más fegyveres csoportokkal, így a parasztzászlóaljakkal, a szakszervezet fegyveres csoportjaival és másokkal. A harcot parasztok, munkások és értelmiségiek vívják, tehát az őszintén demokratikus elemek. A lengyel nemzet harcoló hadsereget kíván, tehát „teremtsünk együtt Népi Hadsereget."[99]

A párt levele, bár egyértelműen megfogalmazta az új, demokratikus Lengyelországért folytatott harc szükségességét, nem nyert azonnal elfogadást.

Novemberben a központi bizottság tehát új programnyilatkozatot dolgozott ki *Miért harcolunk?* címmel. Ez, a márciusihoz viszonyítva már új koncepciót tartalmazott. Az elmúlt hónapok alatt bebizonyosodott, hogy a burzsoázia pozíciókban levő vezetőivel

nem lehetséges az együttműködés. Sikorski halála után a Parasztpárt jobbszárnyához tartozó Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök, a szanációs Kazimierz Sosnkowski legfelső parancsnok, a szélsőséges Bór-Komorowski tábornok és az emigráns kormány honi képviseletének új vezetője, a Munkapárt jobbszárnyához tartozó Jan Stanisław Jankowski mérnök (elődjét, Jan Piekalkiewicz professzort a Gestapo 1943 februárjában tartóztatta le) és a köréjük csoportosult reakciós elemek, a legmerevebben elutasítottak minden baloldali közeledést. Sőt, mint az előzőekben szó volt róla, nem riadtak vissza még a testvérháború gondolatától sem.

Ilyen előzmények után a LeMP novemberben megfogalmazott programja már nemcsak Hitler-ellenes, hanem következetesen antifasiszta, demokratikus célokat tartalmazott. Nyíltan kimondta, hogy a felszabaduló Lengyelországban semmi sem maradhat meg, ami 1939 Lengyelországával közös. Széles demokratikus néprétegek érdekeit képviselő ideiglenes kormányt kell létrehozni, amely a munkásosztály és a dolgozó tömegek néphatalmának szellemében földreformot, államosításokat hajt majd végre. A program nem tűzte célul szocialista típusú hatalom megteremtését, de hangsúlyozta, hogy a létesítendő kormányzat összetételében is tükrözze a társadalom demokratikus, haladó erőinek akaratát és következetesen demokratikus, népi, Hitler-ellenes és antiimperialista programot valósítson meg.[100]

A lengyel politikai irodalom a párt novemberi programját a hitlerista megszállás alatti évek legfontosabb dokumentumának értékeli, amely a haladó társadalmi erők összefogásának és további együttműködésének reális, elvi alapját képezte.

A LeMP kezdeményezésére létrejött tárgyalások végül is eredményhez vezettek. December 15-én *Felhívás a lengyel néphez* címmel megjelent a demokratikus társadalmi és katonai szervezetek közös kiáltványa, melyet tizennégy politikai szervezet, illetve csoport képviselői írtak alá, bejelentve, hogy megalakítják a lengyel nemzet új, népi vezetését.

1943. december 31-én, Varsó Twarda utca 22. számú házában történelmi jelentőségű tanácskozásra került sor. A LeMP, a különböző liberális pártok, csoportok radikális, illetve balszárnyának

képviseletében tizenkilenc jelenlevő kimondta a Krajowa Rada Narodowa (KRN = Országos Nemzeti Tanács) megalakulását. A megválasztott elnökség összetétele: Bolesław Bierut, elnök (LeMP), Edward Osóbka-Morawski, alelnök (Lengyel Szocialista Munkáspártja balszárny), Władysław Kowalski (Parasztpárt radikális csoport) és Michał Żymierski-Rola (Népi Hadsereg főparancsnoka) tagok, Kazimierz Mijal (LeMP) titkár.[101]

Az illegális demokratikus és hazafias szervezeteket tömörítő Országos Nemzeti Tanács létrejöttével az emigráns kormány és honi képviselete megszűnt Lengyelország egyedüli politikai reprezentánsa lenni.

A Nemzeti Tanács programnyilatkozatában leszögezte, hogy „a lengyel nemzet akaratának kifejezője, amely a legfontosabb alapelv: Lengyelország nemzeti és állami érdekeinek nevében jött létre és jogosult a harc vezetésére. Az Országos Nemzeti Tanács első és legfontosabb feladata a nemzet összes erőinek és eszközeinek egyesítése a bestiális megszállók elleni élethalálharcra, Lengyelország felszabadításáért.

E cél elérése érdekében az Országos Nemzeti Tanács életre hívja a Népi Hadsereget, mint a nemzet fegyveres erejét, melynek soraiba kell tömöríteni mindazokat, akik harcolni akarnak a haza függetlenségéért; kinevezi a Népi Hadsereg parancsnokságát, amely megtestesíti a lengyel nemzet fegyveres erői legfelső vezetését és nem szűnik meg az egész nemzet a fegyveres tevékenységének szervezésére irányuló munkája a szabad, demokratikus és szuverén Lengyelország kiharcolásának pillanatáig.

Az Országos Nemzeti Tanács kijelenti, hogy a felszabadult Lengyelországban társadalmi igazságosságnak kell érvényesülnie. A haza nagyságának és hatalmának a városok és falvak széles dolgozó tömegeinek védelmén kell alapulnia . . ."[102]

A program a továbbiakban kimondta, hogy Lengyelországot mint népi demokratikus államot kell újjáépíteni. Ennek megvalósításához követelte az ipar és a bankok államosítását, a földreform végrehajtását. Külpolitikai célkitűzéseiben a Szovjetunióhoz fűződő barátságot és együttműködést hangsúlyozta, jó viszonyt minden olyan nemzettel, amely harcol a hitlerizmus ellen. A keleti hatá-

rokra vonatkozóan azt az elvet követte, hogy békés megegyezés útján tisztázódjék ez a kérdés Lengyelország és a Szovjetunió között a népek önrendelkezési jogának elvén.

A nyilatkozat kifejezésre juttatta, „elismerve annak szükségességét, hogy Lengyelországnak legyen képviselete a határon kívül, a szövetséges hatalmaknál... a Londonban levő jelenlegi kormánytól megvonja a jogot, hogy a lengyel nemzet nevében lépjen fel".[103]

A programnyilatkozatból idézett szemelvények is hűen tükrözik a Nemzeti Tanács egyértelmű állásfoglalását a lengyel nemzet és nép számos, akkor különösen nagy horderejű kérdésében.

Az adott történelmi helyzetben az egyik legközvetlenebb hatású intézkedés a Népi Hadsereg életre hívása volt. A Nemzeti Tanács 1944. január elsején kiadott 1. számú dekrétuma nyolc pontban foglalta össze a hadsereggel kapcsolatos irányelveit. Ebből csupán a hetedik pontban foglaltakat idézzük, mely kimondja, hogy „a Népi Hadsereg a lengyel nemzet védelmi erejének alapja, ezért a külföldön levő összes katonai alakulat: a Berling tábornok parancsnoksága alatt álló »Tadeusz Kościuszko« hadtest, Anders tábornok egységei a Közel-Keleten és az Angliában szervezett egységek – a Népi Hadsereg állományában mennek át".[104]

Ugyanezen a napon kiadott 2. számú dekrétumában a Nemzeti Tanács létrehozta a hadsereg háromtagú főparancsnokságát,[105] a 3. számúban főparancsnoknak kinevezte Michał Rola-Żymierski tábornokot, vezérkari főnökké pedig Franciszek Jóźwiak „Witold" ezredest.[106] A főparancsnokság harmadik tagja a Nemzeti Tanács képviselője, Jan Czechowski (Parasztpárt) lett.

A Nemzeti Tanács első plenáris ülésén az új főparancsnok tartott referátumot a Népi Hadsereg létrehozásának fontosságáról, szervezeti felépítéséről, jellegéről, feladatairól, viszonyáról a külföldön működő lengyel alakulatokhoz és a szövetséges hadseregekhez, valamint az Országos Nemzeti Tanácshoz. Ez utóbbi vonatkozásban nyert megfogalmazást, hogy a Népi Hadsereg az Országos Nemzeti Tanács fegyveres ereje.[107]

A plenáris ülésen a Népi Gárda főparancsnokság képviselője, Marian Spychalski felolvasta a gárda-főparancsnokság nyilatkozatát,[108] melyben egyetértését fejezte ki a Tanács létrejöttével és a Né-

pi Hadsereg megszervezésével. Áttekintette a Népi Gárda 1942. május 15-től 1943. december 15-ig folytatott harctevékenységét, és tájékoztatót adott, hogy a tárgyalt időszakban a gárdisták kisiklattak 127 ellenséges szerelvényt, megsemmisítettek 36 vasútállomást, 292 községházat, 155 tejüzletet, 14 ellenséges repülőgépet. Végrehajtottak 237 rajtaütést, illetve harci akciót, megsemmisítettek 1335 német katonát, 71 tisztet, megsebesítettek 776 német katonát, 44 tisztet, köztük négy tábornokot, kiszabadítottak a fasiszták börtöneiből és táboraiból 1450 politikai foglyot[109], és likvidáltak 328 német ügynököt és besúgót.[110]

A Népi Gárda főparancsnokságának nyilatkozata értékelte az országban kialakult helyzetet, az ellenállási harc körülményeit és feladatait. Végül a Népi Hadsereg mielőbbi megszervezése céljából az Országos Nemzeti Tanács rendelkezésére adta át a gárdát, teljes állományával, felszerelésével együtt. Ezzel a Népi Gárda a Népi Hadsereg forrása és legfőbb alkotóeleme lett.

Január és február folyamán a Népi Hadsereg főparancsnoksága számos utasítást adott ki a hadsereg vezető szerveinek létrehozásával, a hadsereg szervezésével, harctevékenységével kapcsolatosan. Még januárban megjelent a hadsereg belszolgálati utasítása, a híradó szolgálat tervezete és más fontos okmány. 1944. február elsején megjelent a néphadsereg központi lapjának első száma is *Armia Ludowa* néven.[111]

Ily módon a lengyel nemzet felszabadulásának, a lengyel nép további társadalmi-politikai fejlődésének szempontjából oly sorsdöntő 1944-es esztendő küszöbén a hazai ellenállási harc politikai és katonai vezetésében jelentős változások történtek. Január–február folyamán újabb politikai csoportok csatlakoztak az Országos Nemzeti Tanácshoz. Az év közepére nyolc vajdaságban, több mint ötven járásban, néhány tucat városban és több száz községben megalakultak az illegális Nemzeti Tanácsok,[112] megteremtve a demokratikus vezetés helyi fórumait az adott területeken.

A Nemzeti Tanács elnöksége már januárban tájékoztatta létrejöttéről és céljairól a szövetséges államokat, illetve képviseletüket.

Ugyancsak januárban alakult meg a Szovjetunióban élő lengyel kommunisták központi irodája, mint a LeMP külföldi szervezete,

Aleksander Zawadzki elnökletével. A Lengyel Hazafiak Szövetsége központi vezetésével egyetértésben, felvették a kapcsolatot a hazai Nemzeti Tanáccsal és meghívták küldöttségét[113] a közös dolgok megbeszélésére. Ezzel a céllal utazott a Szovjetunióba Edward Osóbka-Morawski, Marian Spychalski, Jan S. Hanemann és Kazimierz Sidor.

Az arcvonalon lengyel és szovjet partizánok segítségével átjutva, május 16-án érkeztek meg Moszkvába. Ma már történelmi jelentőségű megbeszéléseket folytattak a Szovjetunióban élő lengyel emigránsok vezetőivel és több ízben Sztálinnal is. Megállapodás jött létre a lengyel partizánharc rendszeres szovjet támogatásáról, légi úton történő utánpótlásáról stb. Sz. M. Styemenko tábornok írta visszaemlékezésében, hogy a lengyel delegációt május 22-én fogadta a szovjet kormány vezetése és „a lengyel nép egyedüli képviselőjének ismerte el és az anyagi segítségnyújtással kapcsolatos igényeit maradéktalanul kielégítette".[114]

A Lengyel Hazafiak Szövetségének vezetése június 23-án az Országos Nemzeti Tanácsot hivatalosan elismerte a lengyel nemzet legfelső politikai képviseletének és alárendeltségébe helyezte a Szovjetunió területén levő lengyel egységeket.[115] A Tanács küldöttsége sorra látogatta a lengyel alakulatokat, tájékoztatta a katonákat az otthoni helyzetről, a partizánharcokról, a Tanács céljairól stb. Ebben az időszakban a Leninónál hősi harcokat vívott „Kościuszko" hadosztály mintájára folytatódott a lengyel hadsereg különböző fegyvernemi alakulatainak szervezése. 1944 május–júniusában a szovjet kormány segítségével mintegy százezer lengyel készült fel, illetve állt készen a harctevékenységre a különböző gyülekező és kiképző bázisokon.

A Nemzeti Tanács delegációjának szovjetunióbeli fogadtatása nagy visszhangot váltott ki a különböző országokban élő lengyelek körében. Különösen a Franciaországban működő illegális, baloldali csoportokban, melyek létrehozták a maguk egyesítését szolgáló szervezetüket és elfogadták a Nemzeti Tanács politikai programját. Ez azt jelentette, hogy a francia területen levő, jelentős számú lengyel erők kivonták magukat a londoni emigráns kormány ellenőrzése alól.[116]

A Tanács küldöttségének moszkvai megbeszélései alatt a hitleristák által megszállt országban folytatódott a demokratikus társadalmi rétegek összefogására irányuló munka és jelentős előrehaladás történt a Népi Hadsereg szervezésében is. 1944 februárjára lényegében befejeződött a baloldali fegyveres csoportok egyesítése a Népi Gárda szervezeti kereteinek felhasználásával. A Népi Hadseregbe számosan léptek át a Parasztzászlóaljak, néhány polgári párt szervezte fegyveres alakulatok, sőt a Honi Hadsereg állományából is. A létszámnövekedést mutatja, hogy 1944 júliusára a Népi Hadsereg állományába több mint hatvanezer katona tartozott, ebből a harci osztagokhoz tizenötezer ember.[117]

A Népi Hadsereg főparancsnoksága különös gondot fordított az illegális körülmények között működő reguláris hadsereg mennyiségi és minőségi továbbfejlesztésére, harcászati alkalmazásának központi tervezésére és irányítására. Erre utalnak a fennmaradt parancsok és utasítások.[118]

A partizánok tevékenységének eredményessége 1944-ben még közvetlenebbül hatott a szovjet–német arcvonal bizonyos szakaszain működő német csapatok utánpótlási helyzetének rosszabbodására. Különösen érzékenyen érintették a német hadvezetést a „sínháború" sikerei. A Népi Hadsereg alakulatai az év első felében több tucat robbantást hajtottak végre elsősorban a lublini térségben, mivel ez volt legközelebb az előnyomuló Vörös Hadsereghez. A Honi Hadsereg diverziós osztagai is teljesítették a számukra vajdaságonként előírt „akciónormát", így az említett vajdaságban január–április között négy alkalommal hajtottak végre diverziót, de kizárólag a keleti arcvonalról *Németország felé haladó* szerelvények ellen.[119]

Nem véletlen, hogy a főkormányzóság helyzetével kapcsolatos megbeszélések egyikén, a biztonsági hivatal főkormányzósági vezetője, Bierkamp SS Oberführer májusban úgy értékelte, hogy „a legnagyobb gondot a kommunista ellenállási mozgalom okozza a lublini körzetben, ehhez csatlakozott a nemzeti ellenállás tagjainak egy része is".[120]

A hitleristák utánpótlása szempontjából rendkívül veszélyesen aktivizálódott partizánmozgalom ellen – a hallatlan méreteket öl-

tő terror mellett – szinte egymást követték, illetve fedték a nagy erőkkel (Bach-Zelewski partizánvadász egységein kívül több ezres Wehrmacht-csoportosításokkal) végrehajtott partizánellenes hadműveletek, elsősorban a lublini és a kielcei vajdaság területén. Ezek között az egyik legnagyobb erejű a „Sturmwind" fedőnevet viselő támadás volt, melyet 1944 júniusában a janowi erdőség területén működő szovjet és lengyel partizánok ellen hajtottak végre. De hasonló nagy akció zajlott le a sóli erdőségben is. A fasiszta támadások természetesen érintették a körzetben tartózkodó Honi Hadsereg és a Parasztzászlóaljak osztagait is. Katonáik többsége együttműködött a Népi Hadsereggel és a szovjet partizánokkal. Kicserélték az ellenségről szerzett felderítési adataikat, védelmet nyújtottak a lakosságnak, számos akciót közösen hajtottak végre. Ennek elismeréseként kapta meg pl. Franciszek Kamiński ezredes a Parasztzászlóaljak egykori főparancsnoka 1972 szeptemberében a lengyel kormány magas katonai kitüntetését, a „Grundwald Kereszt" II. fokozatát.

A Vörös Hadsereg nyugati előnyomulása következtében 1944 tavaszán több szovjet partizánegység terjesztette ki működését Lengyelország területére. Az első ilyen alakulat parancsnoka volt P. Versigora. Március–május folyamán érkeztek lengyel földre Prokopjuk, Karaszjov, Csepiga, Kunicki, Banov egységei és más szovjet, illetve szovjet–lengyel szervezésű partizáncsoportok. Néhányuk történetével részletesebben foglalkozunk e munka harmadik fejezetében, mivel állományukban magyar antifasiszták is részt vettek a hitleristák elleni harcokban.

A lengyel partizánháború kiszélesedésében jelentős szerepet játszott az Aleksander Zawadzki tábornok (helyettese Szergej Prityickij ezredes) vezetésével 1944. május elején, Rovnóban megalakult Lengyel Partizántörzs.[121] A Törzs nemcsak a lengyel partizánmozgalom utánpótlásában nyújtott segítséget, hanem partizánok kiképzésében – július elsejéig mintegy 1500 lengyel kapott kiképzést a Törzs által szervezett partizániskolán –, ejtőernyős deszantok kiküldésében az ellenség hátába stb. Igen jelentős volt, hogy koordinálta a lengyel csoportok működését a szovjet partizánmozgalom feladataival és ennek során figyelembe vette a Vörös Hadsereg elő-

nyomulásának irányait. A Lengyel Partizántörzs az alárendeltségébe tartozó csoportok tevékenységét igyekezett összehangolni a Népi Hadsereg főparancsnoksága vezérkarának az ellenség hátában folytatandó hadműveleti-harcászati terveivel is. Ez azt jelentette, hogy a Népi Hadsereg hadműveleti osztálya a feladatok meghatározásánál figyelembe vehette a Lengyelország keleti területeire érkező szovjet és lengyel partizánerők működését is.

1944 tavaszától mindennek következtében a harc *partizánháborúvá* szélesedett ki. A partizánalakulatok a hagyományos gerillamódszereken kívül, erők összpontosításával, támadó hadműveleteket is bontakoztattak ki a fasiszták ellen. Birtokba vettek helységeket, fontos objektumokat stb. Az ellenük indított, sokszor hatnyolcszoros túlerővel végrehajtott hitlerista támadások, bár súlyos veszteségeket okoztak, nem csökkentették a megszállók elleni partizántevékenység hatékonyságát. Ez vonatkozik nemcsak a Vörös Hadsereg előnyomulását közvetlenül érintő lublini és kielcei vajdaság területére, hanem a megtorlások következtében meggyengült és a harc folytatása szempontjából igen nehéz körülmények között levő Népi Hadsereg, illetve szovjet és szovjet–lengyel partizánosztagok működésére is más területeken. Például krakkó–radomi térségben. Itt a 9. német hadsereg hátában, 1944 augusztusa és decembere között a partizánok 7789 akciót hajtottak végre, 313-at a vasútvonalak, 106-ot a híradó összeköttetés ellen. Felrobbantottak 17 fontos közúti hidat, megsemmisítettek 755 németet, megsebesült 1143. Az adatok *német* jelentésből származnak, amely közli, hogy ugyanezen időszakban a fasiszták letartóztattak 4374, és megöltek 1875 lengyelt.[122]

Természetesen a LeMP következetes népfrontpolitikájának, az általa vezetett partizánerők harcának eredményessége, növekvő tekintélye, különösen az Országos Nemzeti Tanács és a Népi Hadsereg megalakulása, komoly aggodalommal töltötte el a lengyel emigráció reakciós vezetőit, hiszen mindez 1939–1941 közötti tömegbázisuk elvesztését, hazai befolyásuk nagymérvű csökkenését jelentette. A Nemzeti Tanács léte pedig a burzsoázia háború utáni hatalmi terveit keresztezte.

Mikołajczyk kormányát különösen nyugtalanította, hogy Tehe-

ránban Churchill javaslatát elfogadták, és e szerint „elvben az a megállapodás született, hogy a lengyel állam és a nép fészkének az úgynevezett Curzon-vonal és az Odera-vonal között kell elterülnie, Lengyelországhoz csatolva Kelet-Poroszországot és Oppeln tartományt".[123]

1944. január közepén az előnyomuló Vörös Hadsereg átlépte az 1939. szeptember elseje előtti szovjet–lengyel határt. A lengyel burzsoázia mindenáron garanciát akart kicsikarni a nyugati hatalmak vezetőitől. Követelte, hogy jelentsék ki az emigráns kormány illetékességét a háború előtti Lengyelország *egész* területén. Churchill 1944. február elsején Sztálinnak küldött üzenetében újra vállalta a közvetítő szerepet. Úgy tájékoztatta a szovjet államfőt, mintha Mikołajczykék késznek mutatkoznának a Curzon-vonal elfogadására, de aggasztja őket a kérdés, hogy megengedik-e majd a szovjet csapatok a visszatérését, a felszabadított területeken a közigazgatási funkciók gyakorlását és milyen lesz a viszony a földalatti mozgalom és az előnyomuló szovjet csapatok között.[124]

Sztálin február 4-én keltezett válaszában[125] többek között hangsúlyozta, hogy a szovjet kormány több ízben nyíltan és világosan kijelentette, hogy „az 1939-es határt nem tekinti változtathatatlannak és hozzájárul a Curzon-vonalhoz". A lengyel kormány azonban mind ez ideig nem foglalt egyenesen állást a kérdésben. A Churchill által felvetett szovjet–lengyel diplomáciai viszony helyreállításával kapcsolatban Sztálin kifejtette „a jelenlegi lengyel kormánnyal nem állíthatjuk helyre a kapcsolatokat... mi értelme lenne... amikor egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy holnap nem leszünk-e kénytelenek ismét megszakítani vele a kapcsolatokat holmi, a »katinyi ügyhöz« hasonló... provokációja miatt. A lengyel kormány, amelyben Sosnkowski a hangadó, az egész legutóbbi időszak folyamán változatlanul folytatja ellenséges kirohanásait a Szovjetunió ellen. Közismertek... a németek által megszállt területeken megjelenő lengyel illegális sajtótermékek minden határt túllépő ellenséges magatartása a Szovjetunióval szemben, a hitleri megszállók ellen küzdő lengyel partizánok megsemmisítése a lengyel kormány utasítására... Ilyen helyzetben a len-

gyel kormány összetételének gyökeres megjavítása nélkül semmi jót nem lehet várni".[126]

Sztálin már a teheráni tárgyalásokon kifejtette, hogy „szeretnénk garanciát kapni arra, hogy a lengyel kormány ügynökei nem fogják gyilkolni a partizánokat, hogy az emigráns kormány csakugyan a németek elleni harcra mozgósít majd, és nem folyamodik mindenféle mesterkedésekhez. Jó kapcsolatot tartunk majd fenn az olyan kormánnyal, amely a németek elleni aktív harcra mozgósít".[127]

Churchill igyekezett meggyőzni a szovjet államfőt a lengyel kormány lojalitásáról, és február 27-i üzenetében tájékoztatta az állítólag már érvényben is levő lengyel utasításról, mely szerint „az orosz hadseregnek Lengyelország bármely körzetébe való bevonulása után a földalatti mozgalom köteles jelentkezni, és eleget tenni a szovjet katonai parancsnokok követeléseinek, még akkor is, ha a lengyel–szovjet kapcsolatok nem állnak helyre. A helyi lengyel katonai parancsnokoknak, a helyi földalatti polgári megbízott kíséretében fogadnia kell a bevonuló szovjet csapatok parancsnokát és ki kell jelentenie előtte, hogy a lengyel kormány utasításainak megfelelően, amely kormányhoz hívek maradnak, készek összehangolni velük tevékenységüket a közös ellenség elleni harcban."[128]

Ez az utasítás, melyet Churchill „igen fontosnak és nagy jelentőségűnek" tartott, lényegében tartalmazta a Mikołajczyk-kormány és vezérkar politikai célkiűzéseit: a Honi Hadsereg és a kormány honi képviselete nevében, *fogadni* kell a bevonuló szovjet csapatokat, a helyi vezetők az emigráns kormányhoz való hűség hangsúlyozásával jelentkezzenek a szovjet parancsnokoknál és közöljék, hogy a kormány utasítására készek együttműködni a szovjet csapatokkal. Ezáltal juttassák kifejezésre, hogy a Vörös Hadsereg által elért területen az emigráns kormány van hatalmon. Ahogyan azt Sosnkowski 1944. július 7-i utasításában Bór-Komorowskinak írta: „... ha a körülmények szerencsés találkozása lehetővé tenné, hogy a németek visszavonulásának utolsó pillanataiban és a Vörös Hadsereg bevonulása előtt a mi erőink – akár csak ideiglenesen és rövid időre is – megszállják Vilniust, Lvovot vagy valamely más

nagyobb központot vagy területet, ezt meg kell tenni, s ebben az esetben a törvényes birtokos szerepében fog fellépni."[129]

A Vörös Hadsereg *megelőzésének* céljából az emigráns vezérkar számos intézkedést tett. Utasítására a Honi Hadsereg főparancsnoksága január–február folyamán erőinek 70 százalékát Litvánia, Belorusszia és Ukrajna 1939 őszén a Szovjetunióhoz visszakerült *nyugati* területeire csoportosította át. A legtöbb alakulatot például Volhiniába, a Kovel és Vlagyimir-Volinszkij közötti terepszakaszra vonták össze 27. hadosztály elnevezéssel. Az volt a feladata, hogy az 1. Belorusz, illetve az 1. Ukrán Front csapatai előtt elfoglalja az említett területet. Az itt védő hitlerista csapatokat, valamint az ukrán nacionalisa bandákat meglephette a lengyel összpontosítás, mert heves harcokat kezdeményeztek ellene. Február végén, március elején a 27. lengyel hadosztály katonái kapcsolatot teremtettek az előnyomuló 1. Belorusz Front lovasegységeivel és megegyeztek az együttműködésben. Ettől kezdve a lengyelek részt vettek a németek elleni harcokban, a Kovel felszabadításáért folyó küzdelmekben, majd a szovjet csapatokkal és az állományukba tartozó 1. lengyel hadsereggel átkeltek a Pripjaty és a Turja folyókon. Majd bekapcsolódtak a július 18-án Lublin–Varsó, illetve Breszt–Lublin irányába kibontakozó támadásba. Az átállt Honi Hadsereg katonák nagy része ekkor már a lengyel hadsereg állományába tartozott. A 27. hadosztály többi része még márciusban átkelt a Bug folyón és a parczewi erdőségben gyülekezve várta a Honi Hadsereg főparancsnokának további utasításait.[130]

A „Burza"-terv megvalósítására tett első kísérlet tehát kudarcot vallott, ami egyáltalán nem jelentette, hogy a lengyel burzsoázia lemondott elképzeléseiről. Hasonló feladatokat kaptak a Nyugat-Ukrajna területén tartózkodó Honi Hadsereg alakulatok. Ezeknek a Lvov térségében előretörő 1. Ukrán Front csapatai előtt kellett elfoglalniuk a kijelölt városokat. Vilniusnál pedig a 3. Belorusz Front erőit kellett megelőzniük. A burzsoá elképzelések azonban mindenütt csúfos vereséget szenvedtek.

Kudarcot vallottak a Honi Hadsereg megerősítésére irányuló kísérletek is. Bór-Komorowski július elején parancsban közölte például a Parasztzászlóaljak alakulatainak beolvasztását a Honi Had-

seregbe. A több mint százötvenezer fős fegyveres csoportosítás állományából mindössze negyvenezren tettek eleget az utasításnak,[131] a többség csatlakozott a Népi Hadsereghez vagy valamely szovjet partizánegységhez.

A szovjet hadseregcsoportok támadásainak kibontakozása Litvánia, Belorusszia, Ukrajna területén, a hitleristák rendkívül szívós ellenállása dacára, a csapatok gyors előnyomulását eredményezte. A Honi Hadsereg főparancsnoksága által tervezett felkelések elvesztették minden realitásukat. 1944. július harmadik hetében pedig az 1. Ukrán Front, az 1. és a 2. Belorusz Frontok, valamint a Szovjetunió területén alakult 1. lengyel hadsereg egységei több ponton átlépték a mai szovjet–lengyel határt. Megkezdődött Lengyelország felszabadítása.

A felszabadítók harcát a lengyel és a szovjet partizánegységeken kívül a lakosok jelentős része támogatta. Az Országos Nemzeti Tanács 1944. március 25-i felhívásának szellemében[132] gyermekek és nők, ifjak és öregek is bekapcsolódtak a hitlerista megszállók kiűzésébe és megakadályozták, hogy a visszavonuló fasiszták újabb tömeggyilkosságokat, pusztításokat hajtsanak végre. Az 1939 szeptemberétől felmérhetetlen szenvedést átélt lengyelek többsége felszabadítóként fogadta a szovjet katonákat, és forró könnyek között ölelték magukhoz a velük érkező honfitársaikat.

Az elsőként felszabadult városban, Chełmben már július 21-én történelmi jelentőségű döntések születtek. Az Országos Nemzeti Tanács rendeletet hozott a Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN = Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság) megalakításáról a Nemzeti Tanácsot alkotó négy fő politikai párt képviselőiből. A Bizottság az ideiglenes kormány funkcióit gyakorolva hivatott volt a népfelszabadító háború vezetésére, a függetlenség kivívására, a lengyel államiság helyreállítására.[133] A PKWN elnöke Edward Osóbka-Morawski lett, tagjai között voltak Wanda Wasiłewska, Michał Rola-Żymierski és Zygmunt Berling tábornokok, J. Hanemann, Stefan Jędrychowski, J. Czechowski, St. Radkiewicz St. Kotek-Agroszewski és mások.[134]

A szervezet létrehozásának szükségességét, feladatait, programjának elvi kérdéseit a Nemzeti Tanács második, július első hetében

Moszkvába utazó küldöttsége (M. Rola-Żymierski, St. Kotek-Agroszewski és J. Czechowski) beszélte meg a Lengyel Hazafiak Szövetsége vezetésével. A július 18-án létrejött megállapodást a szovjet kormány teljes mértékben támogatta. Sztálin több ízben folytatott megbeszéléseket a lengyel vezetőkkel, kifejezte egyetértését, hogy a megalakítandó szervezet az ideiglenes kormány funkcióit fogja majd gyakorolni. Ugyancsak megegyezés született Lengyelország határait illetően is.[135]

A PKWN fentiek szellemében megfogalmazott programját 1944. július 22-én *Kiáltvány a lengyel nemzethez* címen hozta nyilvánosságra. Elsősorban az ország felszabadításában, a hitleri Németország teljes leverésében való részvétel szükségességét emelte ki. Belpolitikailag a dolgozó tömegek érdekeinek képviseletét, a társadalom forradalmi-demokratikus átalakítását, a demokratikus és politikai szabadságjogok helyreállítását, radikális földreform végrehajtását, a nagyipar, bankok, közlekedés államosítását tűzte célul. Külpolitikai vonatkozásban a program a hangsúlyt a Szovjetunióval és Csehszlovákiával való jószomszédi, baráti viszony kialakítására és erősítésére helyezte, elismerte a belorusz és az ukrán nép önrendelkezési jogát a Bugtól keletre eső területeken, az ország határait keleten a Curzon-, nyugaton az Odera-vonalban jelölte meg.

A PKWN létrejötte és programja teljesen új politikai helyzetet teremtett a „lengyel kérdés"-ben. Az országon belül, a felszabadított és még fasiszta megszállás alatt levő területeken egyaránt a Nemzeti Tanács volt a nemzet valódi politikai vezető ereje, a LeMP vezető szerepét elismerő PKWN pedig, bár nem viselte az ideiglenes kormány elnevezést, valójában *gyakorolta* a hatalmat.

Ennek elismerése jutott kifejezésre Sztálin 1944. július 23-i üzenetében, melyben tájékoztatta Churchillt, hogy „a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság hozzá akar látni a lengyel terület közigazgatásának megszervezéséhez, s remélem, hogy ez sikerül is. Nem találtunk Lengyelországban más erőt, amely megteremthetné a lengyel közigazgatást. Az úgynevezett földalatti szervezetekről, amelyeket a Londonban működő lengyel kormány irányít, kiderült, hogy kérészéletűek és nincs semmi befolyásuk. A Lengyel Bizottságot nem tekinthetem Lengyelország kormányának, de lehet, hogy

később ez lesz a demokratikus erőkből alakuló ideiglenes lengyel kormány magva".[136]

A Felszabadítási Bizottság nemzetközi elismerésének bizonyítéka volt az a július 26-án megkötött szovjet–lengyel megállapodás, amely rendezte a viszonyt a szovjet parancsnokságok és a lengyel közigazgatási szervek között. Ez az egyezmény kimondta, hogy „amilyen ütemben felszabadul az ország, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság megteremti a közigazgatás szerveit, irányítja azokat, intézkedik a lengyel hadsereg további szervezésére és kiegészítésére. A Szovjetunió területén alakult lengyel katonai egységek Lengyelországban folytatják harcaikat.

A szovjet kormány, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsen a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal, elküldte Lengyelországba képviselőjét . . ., hogy a barátság és az együttműködés szellemében tevékenykedjék . . . és felügyeljen arra, hogy a szovjet katonai szervek pontosan és következetesen betartsák az 1944. július 26-i egyezményt".[137]

Az 1944. július 21-én hozott másik történelmi jelentőségű intézkedés az Országos Nemzeti Tanács 1943. december 31-én elfogadott programjában már szereplő fegyveres erő egyesítését határozta meg. A kiadott dektrétumban a Nemzeti Tanács közölte döntését arról, hogy

„1. Átveszi a vezetést a Szovjetunióban alakult Lengyel Hadsereg felett.

2. Egyesíti a Népi Hadsereget a Szovjetunióban alakult Lengyel hadsereggel.

3. Az egyesített erő felveszi a Lengyel Hadsereg (Wojsko Polskie) elnevezést.

4. Életre hívja a Lengyel Hadsereg főparancsnokságát, melynek állományába kerül a főparancsnok, két helyettese és a főparancsnokság két tagja.

5. A Lengyel Hadsereg tábornokait az Országos Nemzeti Tanács elnöksége nevezi ki a főparancsnokság javaslatára. Minden más tiszti előléptetést az Országos Nemzeti Tanács elnöksége a főparancsnokság hatáskörébe utal.

6. Jelen dekrétum nem érinti a Lengyel Hadsereg alakulatainak

a Vörös Hadsereg főparancsnokságához fűződő hadműveleti alárendeltségi viszonyát."[138]

A Lengyel Hadsereg főparancsnoka és egyben a hadügyek vezetője Michał Rola-Żymierski tábornok lett. Helyettesei Zygmunt Berling és Aleksander Zawadzki (a politikai nevelőmunka főnöke), vezérkari főnöke Władysław Korczyc tábornok. Az Országos Nemzeti Tanács képviselője a főparancsnokság állományában Marian Spychalski mérnök ezredes lett.[139]

Az egyesített fegyveres erőkhöz tartozott a Zygmunt Berling tábornok parancsnoksága alá tartozó 1. lengyel hadsereg (kb. 78 ezer ember), a Szovjetunióban szervezés alatt álló, illetve kiképzésben részesülő mintegy 38 ezer lengyel, a Népi Hadsereg felszabadult területen tartózkodó alakulatai, és az ellenség mögöttes területein működő erői. A Lengyel Partizántörzs a vezérkar állományába került és később az ellenség ellen partizántevékenységet folytató osztagok ellátó bázisa lett.[140]

A Népi Hadsereg főparancsnoksága július végén felhívással fordult a Népi Hadsereg, a Parasztzászlóaljak, a Honi Hadsereg katonáihoz a megszállók elleni fegyveres harc kiszélesítését szolgáló együttműködés megvalósítására. A felhívásban tájékoztatást adott a PKWN megalakulásáról és fegyveres erői egyesítéséről. Szövegéből idézzünk néhány gondolatot.

„Parasztzászlóaljak és Honi Hadsereg katonái!

Felső parancsnokaitok nem engednek benneteket harcolni. Még most is azt mondják: várjatok. Nem adnak kezetekbe fegyvert mondván, hogy még nem jött el a harc ideje.

Parancsnokaitok, Sosnkowski és Bór nem a nemzet védelmét, hanem a lengyel földbirtokosok, gyárosok, bankárok egyéni érdekeit szolgáló testőralakulatokként akarnak benneteket felhasználni . . .

Most egyetlen puska, egyetlen gránát sem rozsdásodhat tétlenül. Minden alakulat induljon harcba! Barátkozzatok a Népi Hadsereg és a Lengyel Hadsereg Rola-Żymierski tábornok vezette egyesített erővel. Soraiban osztagaitok szervezeti egyenjogúságának és politikai meggyőződésetek teljes tiszteletben tartására leltek."[141]

A főparancsnokság utasítására a Népi Hadsereg osztagai szerte

az országban keresték a kapcsolatot más fegyveres csoportokkal, elsősorban a Parasztzászlóaljak azon alakulataival, melyek nem tettek eleget Bór tábornok alárendelésre vonatkozó parancsának.

A Lengyel Hadsereg fejlesztése ugyanakkor megkívánta újabb erők mozgósítását is. Augusztus végén megkezdődött a 2. hadsereg szervezése (parancsnoka Karol Świerczewski altábornagy, a spanyol polgárháború legendás alakja volt), október elején pedig a 3. hadsereg felállítása.[142] E gigászi feladat megoldásához a szovjet kormány mindenre kiterjedő katonai és anyagi segítséget nyújtott a lengyel nemzetnek.

Mint a szovjet szerzők írják, „a Lengyel Munkáspárt a fegyveres erők szervezése során igen nagy nehézségekkel találkozott. A felszabadított vidékek gazdasági és technikai bázisa gyenge volt. Szűkében voltak nemcsak a fegyvereknek, hanem a tiszti káderekben is. E nehézségeket még súlyosbította a lengyel reakciónak a néphadsereg megalakításával szembeni makacs ellenállása. Az emigráns kormány és hazai hívei akadályozták a hazafiak belépését a hadseregbe, felhívták a lengyeleket, hogy bojkottálják a párt és a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság intézkedéseit, ne jelenjenek meg a mozgósítási helyeken, szökjenek meg a hadseregből. Saját ügynökeiket viszont beépítették a hadseregbe, hogy csökkentsék harcképességét . . .

A Szovjetunió sokoldalúan segített a fiatal lengyel államnak a fegyveres erő megteremtésében. A Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása számolt azzal, hogy a lengyel reakció nyíltan ellenséges álláspontot foglal el a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság intézkedéseivel szemben, ezért e bizottsággal egyetértésben a szovjet csapatok mögöttes területén megtiltotta az Armia Krajowa csapatainak tevékenységét, valamint az AK parancsnoksága által kezdeményezett mozgósítást. A mozgósítás joga, mint a szuverén lengyel állam kormányszervét, csak a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot illethette meg.

A szovjet kormány sok szovjet tisztet és katonai szakértőt vezényelt a lengyel hadsereghez, s nagy mennyiségű harci technikai eszközt, fegyvert, lőszert, üzemanyagot, szállító járművet, élelmiszert és ruházatot bocsátott rendelkezésére".[143]

Styemenko hadseregtábornok írta visszaemlékezésében, hogy Sztálin utasítására a vezérkarnak ki kellett dolgoznia egy direktívát a három hadseregből álló Lengyel Front létrehozására. A direktívát ki is dolgozták és a főhadiszállás jóváhagyta. A lengyel parancsnoki káderekben mutatkozó hiány azonban megakadályozta az elképzelés megvalósítását. Így is a háború végére a Lengyel Hadseregben közel négyszázötvenezer katona teljesített szolgálatot.[144]

1944. július végén a PKWN Lublinba tette át székhelyét. Ide érkezett Varsóból a LeMP központi bizottsága is. A megszállt területeken működő pártszervezetek és Népi Hadsereg alakulatok tevékenységének irányítására Varsóban maradt a központi bizottság, illetve a főparancsnokság önálló csoportja.

Lublinban megkezdődött, illetve folytatódott az erőfeszítés a Nemzeti Bizottság programjának megvalósítására. Bármelyik célt vesszük is figyelembe, végrehajtásuk óriási nehézségekbe ütközött. A hitleri megszállók kifosztották a lengyel nemzetgazdaságot, koldussá tették a népet. Valóban alapjainál kellett kezdeni az ország építést. A PKWN elnökségének egyik tagja, Stefan Jędrychowski, aki majd ötesztendei távollét után tért vissza hazájába, így őrzi emlékeiben 1944 nyarának eseményeit: „Éppen Vilniuszban voltam a felszabadító csapatokkal. Rádión értesültem, hogy a PKWN tagja lettem. Hamarosan Moszkvába utaztam, majd augusztus közepe táján Lublinba érkeztem. Akkor már itt volt a PKWN székhelye. A lublini térség lakossága őszinte szeretettel fogadta a felszabadító szovjet csapatokat. Köztudott, hogy a megszállás évei alatt ebben a vajdaságban a hitleristák különösen sok szovjet hadifoglyot tartottak fogva. Több tucat szovjet katonának sikerült a lakosság segítségével megszöknie a koncentrációs táborokból és eljutnia a partizánokhoz.

Ami a nehézségeket illeti, az volt bőven. Például egyike a legjellemzőbbeknek. A londoni emigráns kormány a megszállt Lengyelország területén egész idő alatt nagy gondot fordított a polgári közigazgatás szerveinek helyreállítására és készenlétben tartására. A földalatti közigazgatási apparátus ki volt építve, élükön a főispánokkal, főszolgabírákkal, jegyzőkkel stb. A legkülönbözőbb szintű vezetők és közvetlen beosztottaik az illegális apparátus fenntar-

tásáért rendszeresen kapták a fizetést. A londoni emigráns kormány rengeteg pénzt áldozott erre. Abban bízott, hogy a felszabadulás után ezek a hivatalnokok azonnal megkezdik működésüket mint az emigráns kormány legális közigazgatási szervei. Azonban nem egészen így történt.

Természetesen nem nézték tétlenül az Országos Nemzeti Tanács és a Nemzeti Bizottság működését. Megpróbálták magukhoz ragadni a hatalmat. Erőfeszítéseik hamarosan kudarcot vallottak. A lakosság bízott a Nemzeti Bizottságban és segített mielőbb megteremteni e Bizottság vezette közigazgatási apparátust.

Még nyíltabb támadás érte a PKWN-t, amikor 1944. szeptember elején megkezdte a földosztást a felszabadult területeken, döntő csapást mérve például a lublini térség földbirtokosainak terveire. A Honi Hadsereg több alakulata leszerelt, illetve katonái jelentkeztek az új hadseregbe. Voltak azonban osztagok, amelyek London utasítására illegalitásba vonultak és a földosztáskor akciókba kezdtek. Megfélemlítették a parasztokat, elrabolták a katonákat, fegyveres összecsapásokat provokáltak, szóval már nyílt osztályharcot kezdeményeztek."[145]

Az Országos Nemzeti Tanács és a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság vezetésének külön gondot okozott a londoni emigráció reakciós rétegének nyílt támadása, a „két hatalom" veszélyes helyzete. Felajánlották az emigrációs kormánynak, kezdjenek tárgyalásokat a problémák tisztázása és a megegyezés érdekében. Az augusztusban Moszkvában tartózkodó Mikołajczyknak Sztálin ugyancsak figyelmébe ajánlotta ezt a kedvező lehetőséget. A lengyel reakció azonban egyáltalán nem nyugodott bele a kialakult helyzetbe. A Burza-tervek megvalósítására irányuló kísérletei kudarcából sem okult és egy új, nagyszabású akciót készített elő elvesztett tekintélye és politikai befolyásának visszaszerzése érdekében: *a varsói felkelést*. Ám az 1944. augusztus elsején kirobbantott fegyveres akció eseményei nem úgy alakultak, ahogyan azt a burzsoázia szerette volna. A tragikus kalandba sodort varsóiak végül is hatvanhárom napon át tartó hősi küzdelemben szálltak szembe a gyűlölt hitleristákkal és kényszerítették a Honi Hadsereg főparancsnokságát és az emigráns kormány honi képviseletét az általuk ki-

robbantott, de néhány nap múlva tulajdonképpen feladott felkelés folytatására. A varsói felkelés kirobbantásának okairól, körülményeiről, lefolyásáról és az ott tartózkodó magyarok magatartásáról – éppen a téma fontosságát tekintve – önálló fejezetben lesz szó.

A varsói kudarc hatására nagy differenciálódás ment végbe a londoni lengyel emigrációs körökben. Raczkiewicz elnök leváltotta Sosnkowskit legfelső parancsnoki tisztségéből szeptember harmincadikán és helyébe Bór-Komorowskit nevezte ki. Bór tábornok azonban október másodikán kapitulált és német fogságba került. Így csak névlegesen volt legfelső parancsnok. Az „erős ember" Anders lett, aki Olaszországban szinte korlátlanul ura volt hadtestének, 1945 februárjában végül is kikényszerítette végleges legfelső parancsnokká való kinevezését.[146]

1944. október közepén Mikołajczyk, Churchill határozott kívánságára és a burzsoá emigráció demokratikus szárnyának követelésére ismét Moszkvába utazott a Nemzeti Tanács képviselőivel való tárgyalásokra. Megegyezés azonban most sem született. November 26-án a reakció Mikołajczykot lemondásra kényszerítette. Tomasz Arciszewski vezetésével új kormány alakult, amely a Honi Hadsereget az erők szigorú tartalékolására, a káderek megóvására, a hitleristák elleni akcióktól való tartózkodásra utasította.

Ezzel a kormánnyal Churchill, bár fenntartásairól írt Sztálinnak, mégis közösséget vállalt.[147]

A szovjet kormánynak azonban nem voltak kétségei az új lengyel emigráns kabinet politikáját illetően. December 8-i üzenetében Sztálin közölte Churchill-lel, hogy „a lengyel emigráns kormányban végrehajtott miniszterváltozások most nem tarthatnak igényt komoly érdeklődésre. Nem más ez, mint a nemzettől elszakadt, a lengyel néppel kapcsolatban nem levő emberek egy helyben topogása. Ugyanakkor a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság komoly sikereket ért el a Lengyelország területén működő nemzeti, demokratikus szervezeteinek erősítésében, a parasztok javára szolgáló földreform gyakorlati keresztülvitelében, valamint a saját lengyel katonai alakulatok gyarapításában, s nagy tekintélynek örvend a lengyel lakosság körében. Véleményem szerint feladatunk most az, hogy támogassuk a lublini Lengyel Nemzeti Bizottságot és mindazo-

kat, akik akarnak és tudnak együttműködni vele. Ez különösen fontos a szövetségesek számára, ha szem előtt tartjuk azt a feladatot, hogy meg kell gyorsítani a németek szétzúzását."[148]

A szovjet kormányfő több ízben tájékoztatta a brit miniszterelnököt és az amerikai elnököt a lengyel reakciós elemeknek a Vörös Hadsereg hátában kifejtett terrorcselekményeiről, a szovjet katonák és a lengyel hazafiak ellen elkövetett merényleteiről, arról, hogy az emigráns kormány mindezzel a polgárháború veszélyét kívánja felidézni a felszabadított területeken.

Ebben a helyzetben a különböző lengyel társadalmi rétegek mind nyíltabban juttatták kifejezésre egyetértésüket a PKWN-nel, intézkedéseivel, és tömeggyűléseken javasolták az Országos Nemzeti Tanácsnak, nyilvánítsa a PKWN-t ideiglenes kormánynak, mert az Arciszewski köré tömörült nyílt reakciót semmiképpen nem tekintik a lengyel nemzet képviseletének.

Így került sor 1944. december 31-én a Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej (a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Kormánya) megalakítására. Miniszterelnök és a külügyminiszter Edward Osóbka-Morawski lett, helyettesei Władysław Gomulka és Stanisław Janusz. A nemzetvédelmi miniszteri tárcát Michał Rola-Żymierski tábornok kapta meg.[149]

Az Ideiglenes Kormány programja a PKWN Kiáltványában foglaltakon alapult, különös figyelmet szentelve az ország felszabadításának és újjáépítésének meggyorsítására. Lényegében tehát folytatta a megkezdett országépítés rendkívül nehéz munkáját.

Az Ideiglenes Kormányt 1945. január negyedikén elismerte a Szovjetunió, bár ezzel kapcsolatban mind Churchill, mind Roosevelt nemtetszését nyilvánította.[150]

Ettől függetlenül, a jaltai konferencián újra napirendre került Lengyelország kérdése, a lengyel határok és a lengyel kormányalakítás problémája. A február tizenegyedikén elfogadott nyilatkozatban Sztálin, Roosevelt és Churchill megfogalmazták elhatározásukat, miszerint:

1. a Lengyelországban jelenleg működő ideiglenes kormányt az ország felszabadulása után, szélesebb demokratikus alapon át kell szervezni, mind a Lengyelországban élő, mind külföldön tartóz-

kodó demokratikus személyiségek bevonásával. Ezt az új kormányt ideiglenes lengyel nemzeti egységkormánynak kell nevezni. V. M. Molotov, V. A. Harriman és Sir Archibald C. Kerr kaptak meghatalmazást a lengyelekkel való tárgyalásokra.

2. A megalakuló ideiglenes nemzeti egységkormány köteles a lehető legrövidebb időn belül választásokat kiírni az általános választójog és titkos szavazás alapján.

3. A megalakuló ideiglenes nemzeti egységkormánnyal Anglia és az Egyesült Államok is felveszi a kapcsolatot és nagyköveteket cserélnek vele.

4. A három kormányfő úgy véli, hogy Lengyelország keleti határának a Curson-vonalat kell követnie, bizonyos szakaszokon öt-nyolc kilométeres eltérésekkel Lengyelország javára. A lengyel határnak jelentékenyen ki kell tolódnia északon és nyugaton. A nyugati határok végleges megállapítását a békekonferenciáig el kell halasztani.[151]

Ezt követően Churchill igyekezett olyan lengyel kormányt szervezni, ami a lengyel burzsoázia jobbszárnyának és természetesen a brit imperializmus háború utáni titkos terveinek is megfelelt volna. A szovjet kormány azonban továbbra is síkraszállt a lublini kormány mellett, mert meggyőződött jó szándékáról. Ez jutott kifejezésre 1945. április 21-én, a szovjet–lengyel barátsági, kölcsönös segélynyújtási és a háború utánra szóló együttműködési megállapodás megkötésében is.[152]

Churchill támogatásával Mikołajczyk folytatni kívánta a tárgyalásokat, most már nem az emigráció, hanem saját pártja, a Parasztpárt jobbszárnya képviseletében.[153]

Május elsején az Országos Nemzeti Tanács és az ideiglenes kormány Varsóba költözött. A romokban heverő, szinte halott fővárosban május harmadikán tartott első ülésén adott számot az Országos Nemzeti Tanács az eddig végzett munkáról. Beszámolt az újjáépítés első eredményeiről, a felszabadult területeken végrehajtott földosztásról, melynek során kielégítést nyert a lengyel parasztság évszázados földéhsége. Felmérte azokat az újabb nagy teendőket, melyek az ország közeli teljes felszabadításával hárulnak az ideiglenes kormányra. Tájékoztatást adhatott a lengyel csapatok

nagyszerű harcairól, melyeket a Vörös Hadsereg oldalán folytattak hazájuk teljes felszabadításáért, Berlin elfoglalásáért és a cseh nép felkelésének segítéséért.

1945. május közepén véget ért a lengyel nemzet harca a hitlerista megszállók ellen. Az élet-halál küzdelemben megteremtődtek egy új Lengyelország felépítésének társadalmi-politikai feltételei is. Ebben döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy Lengyelországot a Vörös Hadsereg szabadította fel – hatszázezer szovjet katona élete árán[154] – és sokoldalú segítséget adott a lengyel népnek új élete megindításához, nemzetközi helyzete megszilárdulásához.

A Lengyel Munkáspárt elvi programja alapján és kezdeményezésével fokozatosan kialakult az országban egy olyan politikai vezetés, amely az első lépéseket tette meg a népi demokratikus állam létrehozásáért az országban. Súlyos körülmények között valósította meg céljait, fordulatot hozva a lengyel nemzet történelmében, és győzelemre vitte a dolgozó tömegeknek a függetlenségéért és szabadságáért folytatott harcát. Új fegyveres erőt teremtett, amely nemcsak hozzájárult saját hazája és más népek felszabadulásához, hanem részt vett a társadalmi-gazdasági feladatok megoldásában, a földosztás végrehajtásában, a demokratikus vívmányok védelmében és erősítésében.[155]

A lengyel nemzet több vonatkozásban járult hozzá a fasiszta Németország felett aratott győzelemhez. Az egyetlen nép, amely kezdetétől a befejezéséig, végigszenvedte és harcolta a második világháborút Európában. Az ország területén tíz hónapon át folytak a felszabadító hadműveletek, melyekben öt szovjet hadseregcsoport mellett két lengyel hadsereg, az 1. csehszlovák hadtest, több tízezer lengyel, szovjet és más nemzetiségű partizán vett részt.

A megszállás évei alatt a hitleristák kirabolták és elpusztították a lengyel nemzeti vagyon 38 százalékát. Németországba hurcoltak kétszázezer gyermeket, kényszermunkára két és félmillió lengyelt, meggyilkoltak több mint ötmillió embert, köztük kétmillió tizenhat éven aluli fiatal. A lengyel nemzet összvesztesége hatmillió huszonnyolcezer ember volt, az 1939. évi lakosság több mint 22 százaléka.[156]

A fasiszta agresszorral szemben, amely tudatosan irtotta mind-

azokat, akik nem tartoztak a „német felsőbbrendű fajhoz", a lengyelek százezrei vették fel a harcot és szolgálták becsülettel az emberiség és saját nemzetük érdekeit.

A lengyel reguláris alakulatok nyugaton a különböző arcvonalszakaszon vettek részt a nyugati szövetségesek hadműveleteiben Franciaországban, Afrikában, Olaszországban, majd az észak-franciaországi partraszállásban, Hollandiában, Dániában, Belgiumban, Németországban. A lengyel pilóták az angol légierő kötelékében számos légicsatában bizonyították helytállásukat. Jó néhányan közülük magyar földben alusszák örök álmukat, a Budapest melletti solymári katonai temetőben. A lengyel katonák többsége őszinte hittel harcolt a fasiszták ellen hazája felszabadulásáért. A reakció minden mesterkedése sem tudta megakadályozni, hogy az 1945. május elsején mintegy kétszáztízezer fős nyugati lengyel haderőből több mint százezer haza ne térjen.[157] Számosan hazatértek a londoni emigráció politikai és katonai vezetői közül is, mert mindenekelőtt sokat szenvedett hazájukat és nemzetüket kívánták szolgálni és többségük tette-teszi ezt a jelenben is.

A Szovjetunió területén alakult lengyel csapatok a Vörös Hadsereg kötelékében részesei voltak az ukrajnai, majd a lengyelországi felszabadító hadműveletek sikereinek. Az 1945 januárjában megindúló szovjet támadó hadműveletben az 1. és 2. Belorusz Frontok állományában az 1. lengyel hadsereg (parancsnoka ekkor már Stanisław Popławski tábornok volt) részt vett a visztula–oderai hadműveletben, Varsó felszabadításában, az oderai átkelésben. Március 28-án lengyel katonák szabadították fel a Westerplattét, azt a helyet, ahol 1939. szeptember elsején a hitlerista támadás megindult Lengyelország ellen. Igazuk van a Wojna wyzwoleńcza . . . nagymonográfia szerzőinek abban, hogy szinte szimbólum, hogy éppen annak a lengyel harckocsi-alakulatnak a katonái voltak ezek, amely a „Westerplatte Hősei" nevet viselte.

Az 1. Ukrán Front állományában a 2. lengyel hadsereg (parancsnoka Karol Świerczewski tábornok) részt vett a berlini, majd a prágai hadműveletekben.

Az utoljára felszabadult lengyel területek, május hatodikán Wroc-

ław és kilencedikén Hel félszigetének lakói is szeretettel ölelhették magukhoz a szovjet katonákon kívül lengyel testvéreiket.

A szovjet hadseregcsoportok állományában a különböző arcvonalszakaszokon 1945. május elsején 185 ezer lengyel katona harcolt. Helytállásáért 1460 lengyel kapta meg a Szovjetunió Hőse megtisztelő címet.

Több tízezer lengyel vett részt a *partizánmozgalmakban*. Lengyelországban a partizánharcok jelentőségét különösen kiemelte, hogy ez az ország stratégiai fontossággal bírt a második világháború fő terhét viselő Szovjetunió elleni hitlerista hadműveletek szempontjából. Leon Hercog lengyel kutató adatai szerint Lengyelország területén általában 80–100 ezer SS- és rendőri erő tartózkodott, főként megtorló feladatokkal. Ezenkívül a Wehrmacht-csapatok létszáma is kifejező: 1939. szeptember elsején 1 800 000, 1940 május végén 550 ezer, 1941. június 22-én 2 650 000, 1942 második felében 450–550 ezer, 1944 tavaszán 750–800 ezer, 1944 decemberében egymillió.[158]

A *megszállt Európa* szinte minden országának ellenállási mozgalmában találunk lengyeleket. Franciaországban több mint tizenötezren, a Szovjetunióban hat-hétezren, Jugoszláviában ezerkétszázan, Szlovákiában ezren vettek részt a fegyveres harcban. Sok százan harcoltak az olasz, a holland, a norvég, a dán, a görög, a belga[159] partizánok között, de voltak lengyelek a bolgár, a román és a magyar ellenállásban is.[160]

A hitleristák által felállított internáló, kényszermunka- és koncentrációs *táborok* szinte mindegyikében voltak lengyelek. Az antifasiszta németek mellett nemcsak első foglyok, hanem legaktívabb szervezői is voltak a táborokban létrejött illegális bizottságoknak, segítettek emberek megmentésében, számos esetben a szovjet hadifoglyok elpusztításának megakadályozásában.

Külön említést érdemel *a lengyel felderítő szervek* tagjainak a hitleri Németország elleni háborút segítő munkája. A londoni lengyel vezérkarban és a Honi Hadsereg felső vezetésében is voltak emberek, akik elsősorban a német fasiszták ellen akartak harcolni. Ezek a lengyel felderítők számos értékes adatot továbbítottak az angol, nem egy esetben a szovjet illetékes szerveknek a náci csa-

patmozgásokról, összpontosításokról, például a Szovjetunió elleni támadás előestéjén is. Lengyel felderítőknek nagy szerepük volt a német titkos rakétafegyverek, például a V_1 és V_2 lövedékek gyártóhelyének felfedésében, sőt egy ilyen lövedék részeit el is juttatták Angliába.[161] Ugyanakkor tudomásukra jutott az is, hogy a lengyelországi Dębicában is hasonló kísérletek folytak. Churchill kérésére Sztálin segítséget nyújtott brit szakembereknek a dębiciai német kísérleti színhely közvetlen megismerésére.

Hasonlóképpen értékesek voltak a hitlerista hadsereg, diplomácia stb. szigorúan titkos intézkedéseire vonatkozó lengyel felderítőjelentések.

A *Bevezető*ben írottakból egy alapvető következtetés vonható le: a lengyel nemzet harca az ország függetlenségének visszaszerzéséért a német megszállók ellen, rendkívül bonyolult társadalompolitikai és katonai folyamat volt. A különböző osztálytörekvések a Hitler-ellenes küzdelmekben végig hatottak, sőt a háború menetében bekövetkezett fordulat után még élesebben jelentkeztek. A két, egymással szemben álló politikai irányzatú lengyel ellenállás ugyanakkor szerves részét képezte az európai népek és nemzetek antifasiszta mozgalmának.

A lengyel nép és nemzet Hitler-ellenes küzdelmei belső fejlődéstörténetének bemutatásával és értékelésével a bevezető objektív és reális keretet kívánt nyújtani a második világháború alatti magyar–lengyel viszony megértéséhez.

JEGYZETEK

1 Erről ad hiteles képet az alapkutatásokra épülő monográfia a lengyel hadsereg 1936–1939 közötti történetéről. (Wojsko Polskie 1936–1939. Varsó, 1975.) A szerző, Eugéniusz *Kozłowski* tények és adatok bizonyító erejével mutatja be, hogy az 1936-ban indított hatéves hadseregfejlesztési terv 1939-re az akkor 35 milliós lengyel nemzet több mint egymilliós hadseregét eredményezte, de ez a növekedés elsősorban létszámban jelentkezett és nem a korszerűség, a fegyvernemek minősége helyes aránya, a technikai fejlődés terén. Levonja a következtetést, hogy 1939 szeptemberére a lengyel hadsereg nem volt felkészülve a háború viselésére.

2 Rydz-Śmygły tábornokot Mościcki köztársasági elnök 1936 májusában nevezte ki a hadsereg főparancsnokává, majd rövidesen a fegyveres erők főfelügyelőjévé is. Ezzel Rydz-Śmygły teljhatalmat kapott a fegyveres erők felett és a francia orientáció híveként igyekezett elképzeléseit megvalósítani.

3 A lengyel védelmi harcokról szól *Wojna obronna Polski 1939*, Varsó, 1968. dokumentum- és visszaemlékezéskötet; a Rafał *Witkowski* gondozásában és bevezetőjével megjelent „Ostatnia reduta", Gdańsk, 1973. dokumentumkötet.

4 Az 1939-es lengyel–német háború történetét számos tudományos és népszerű munkában feldolgozták, akárcsak a lengyel ellenállás fejlődését. A legátfogóbb és a problémákat reálisan, marxista módon tárgyaló, rendkívül gazdag irat és egyéb forrásanyagot felhasználó monográfia a varsói Hadtörténelmi Intézet gondozásában jelent meg 1966-ban. A munka szerzőivel, Tadeusz *Rawski*-val, Zdisław *Stąpor*-ral és Jan *Zamojski*-val népes rész-szerzői kollektíva dolgozott együtt. A monográfiát, mely a „Wojna wyzwoleńcza narodu polskiego 1939–1945" címet viseli, mint a lengyel marxista hadtörténetírás álláspontját összegező alapvető forrásanyagot az egész könyvemben felhasználtam.

illetve figyelembe vettem. Sőt, bizonyos esetekben saját kutatásaim során feldolgozott anyagoknál, adatoknál, ha azokat a lengyel monográfia is közli, ez utóbbit jelöltem meg forrásként (a továbbiakban: Wojna wyzwoleńcza...). A londoni lengyel emigráció katonapolitikai tevékenységére vonatkozó forrásanyagok közül említésre méltó a *„Polskie Siły Zbrojne* w II. vojnie światowej című összeállítás I–III. kötetei, London, 1950–1951. (A továbbiakban: Polskie Siły Zbrojne...)

5 Lásd erről: Wladisław *Góra*–Janusz *Gołębiowski* szerkesztésében megjelent „Problemy wojny i okupacji 1939–1944" Varsó, 1969. tanulmánykötet.

6 Wojna wyzwoleńcza... 193. old.

7 Czesław *Madajczyk*: Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Varsó, 1961. Ebben a könyben a szerző részletesen feldolgozta a lengyelség elleni hitlerista terveket és intézkedéseket, ezek következményeit az ún. Főkormányzóság területén.

8 Wojna wyzwoleńcza... 200. old.

9 *Alma Mater* w podziemin. Krakkó, 1964; Szymon *Datner:* Tajne szkoły akademickie w Warszawie 1939–1944. Varsó, 1967; Marian *Walczak:* Wielkopolske konspiracja oświatowa 1939–1945. Még a névsort is közli az illegális körülmények között végzett hallgatókról, Varsó, 1972.

10 Wojna wyzwoleńcza... 199. old. A hitleri megszállás történetének egyik legátfogóbb anyaga Czesław *Madajczyk:* Polityka III. Rzeszu w okupowanej Polsce. I–II. kötet, Varsó, 1970.

11 A lengyel–orosz határvonalat Lord G. N. Curzon, 1919–1924 között brit külügyminiszter, a szovjetellenes intervenció egyik szervezője javasolta a békekonferencián. Szovjet-Oroszország távollétében ez a döntés bekerült a versailles-i békeszerződés 87. cikkelyébe. A nyugati hatalmak „méltányosnak" tartották ezt a határmegjelölést, és mind Varsó, mind Moszkva tudomásul vette. A lengyel kormány 1920-ban indított intervenciót a szovjethatalom ellen. Az 1921-es rigai szerződésben kikényszerítette, hogy a nehéz helyzetben levő Szovjet-Oroszország elfogadja a béke feltételeként a Curson-vonaltól 150–200 kilométerre keletre húzott új határvonalat. 1939. szeptember 27-re a szovjet csapatokat a kormány előrevonta a Curson-vonalig és ezt rögzítették az akkori német–szovjet határként, illetve egy szakasza (kb. 150 kilométeren) délen szovjet–magyar határ lett. Ez a határkérdés mindvégig nagy szerepet kapott a lengyel burzsoá emigráció szovjetellenes politikájában, annak ellenére, hogy 1939. október végén, Lord Halifax, akkori brit külügyminiszter az angol alsóházban emlékeztetett arra a „történelmi tényre", hogy Lengyelországban „Oroszország csak addig a vonalig tolta előre határait, amelyet lényegében Lord Curzon javasolt még Versailles-ban".

12 A szanációs emberek azonban nemcsak a hadseregben, hanem a politikai vezetésben is kulcspozícióba kerültek. Ide tartozott W. Raczkiewicz, K.

Sosnkowski, A. Zaleski külügy- és A. Koc pénzügyminiszterek. Wojna wyzwoleńcza... 210. old.

13 Polskie Siły Zbrojne... II. kötet, 1. rész, 55. old.; Władysław *Sikorski:* Słowa do narodu i wojska. Párizs–Angers, 1940. 20. és 27. old.

14 Wojna wyzwoleńcza... 228. old.

15 A Nyugaton működő lengyel csapatok történetét dolgozta fel többek között Witold *Biegański:* Regularne jednostki Wojska Polskiego na zachodzie. Varsó, 1973.

16 Lásd erről: I. M. *Majszkij:* Háborús emlékeim. Gondolat Kiadó, Budapest, 1968. 237–241. old.

17 Stanisław *Strumph–Wojtkiewicz:* A tábornok halála. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 34. old. A szerző személy szerint is történelmi szereplő. A Szovjetunió területén szerveződő Anders-hadsereg tájékoztatási és propagandafőnöke, majd 1940 novemberétől a londoni lengyel kormány sajtóirodájának vezetője volt. Sikorski híveihez tartozott. Ma Lengyelországban él, egyike a legtermékenyebb történetíróknak. 1974-ig 33 könyve jelent meg.

18 W. *Biegański:* i. m. 53. old.; A lengyel hadsereg szervezésére vonatkozó adatokat tartalmaz a *Vnyesnyaja polityika* Szovjetszkogo Szojuza kiadvány I. kötete 14., 19., 191–193., 216. old.

19 Sz. M. *Styemenko:* A vezérkar a háború éveiben. Zrínyi–Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. 56. old.

20 St. *Strumph–Wojtkiewicz:* i. m. 83–84. old.

21 W. *Biegański:* i. m. 55. old. Lásd erről: *Z dziejów powstania* i evakuacji Wojska Polskiego w ZSRR (1941. augusztus–1942 augusztus) című tanulmányt a varsói Hadtörténelmi Intézet tudományos folyóiratában, a Wojskowy Przegląd Historyczny (a továbbiakban: WPH) 1963., 2. számában.

22 *Sztálin* üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. (a továbbiakban: Üzenetváltás...) I. kötet 65–66. old.

23 Cinikusan számol be szovjetunióbeli tartózkodásáról Władisław *Anders:* Bez ostatniego rozdziału. Wspomenia z lat 1939–1946. című könyvében. 2. kiadás, Newton, Wales, 1950.

24 St. *Strumph–Wojtkiewicz:* i. m. 117. old.

25 Jerzy *Kirchmayer:* Powstanie Warszawskie. Varsó, 1964. 12. old.

26 A továbbiakban a nevek mellé idézőjelben írt elnevezések az illető háború alatti vagy csak egy bizonyos időszakban használt *fedőnevét* jelentik. Tekintettel arra, hogy mindmáig mind az irodalomban, mind a közéletben használatosak, néhányuk megismertetését szükségesnek tartottam.

27 St. Roweckiról írja Jan *Mulak:* Wojsko Podziemne 1939–1945. című, Varsóban 1946-ban megjelent könyvében, hogy kedvenc témája az utcai harcok tanulmányozása volt. A háború előtt könyve is jelent meg e

tárgyban, melyben alapvetően a munkásfelkelések és munkástüntetések leverésének kérdésével foglalkozott.

28 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 102. old. A különböző polgári és kispolgári pártok által szervezett fegyveres csoportok vezetésének többsége alárendelte erőit a ZWZ-nek. Az NSZ (Narodowe Siły Zbrojne = Nemzeti Fegyveres Erők) elnevezésű szélsőjobboldali szervezet azonban nyíltan megtagadta az engedelmességet. Ez a szervezet 1943-tól polgárháború kirobbantásán fáradozott, majd 1944 nyarától teljesen együttműködött a hitleristákkal.

29 J. Wyrwa és K. Michalski visszaemlékezése alapján. Wojna wyzwoleńcza... 206. old. A Hubal-csoport történetéről hiteles dokumentumok alapján nagy történelmi film készült Lengyelországban 1973-ban.

30 Wojna wyzwoleńcza... 246. old.

31 Igen értékes ebből a szempontból Marian *Utnik* tanulmánysorozata a lengyel vezérkar második világháború alatti tevékenységéről. Megjelentek WPH. 1973-as számaiban.

32 Wojna wyzwoleńcza... 288. old.

33 Fryderik *Zbiniewicz:* O działalności bojowej Związku Walki Zbrojnej–Armii Krajowej w latach 1940–1943. WPH. 1968. 2. szám, 207. old. A lengyel vezérkar a szabotázstevékenység irányát, mértékét egyeztette a SOE-val. (Special Operations Executive.) Nem véletlen, hogy pl. 1942-ben a Honi Hadsereg fenntartására előirányzott négymillió dolláros költségvetésben a diverziós akciók fedezésére több mint 2,6 millió dollárt az angolok vállaltak. Wojna wyzwoleńcza... 289. old.

34 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 185. old.

35 Tadeusz Bór-*Komorowski:* Armia podziemna. London, 1952. 74. old.

36 *A Kommunista Internacionálé története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 413. old.

37 Ugyanott. Az idézett mondat a Pravda 1956. február 2-i számban közzétett nyilatkozatból való, melyben öt kommunista párt képviselői kijelentették, hogy Lengyelország Kommunista Pártjának feloszlatása alaptalan volt.

38 Lásd erről: Marian *Malinowski:* Kommuniści polscy w walce o odbudowe rewolucyjnej partii i program wyzwoleńczy (X. 1939–I. 1942). Varsó, 1960.

39 Stanisław *Piotrowski:* Dziennik Hansa Franka. Varsó, 1956. 277–285., 291–292. old.

40 A LeMP (nem tévesztendő össze a felszabadulás után létrejött Lengyel Egyesült Munkáspárt = LEMP rövidítésével) fejlődéstörténetét dolgozta fel Marian *Malinowski:* Geneza PPR. Varsó, 1972. és Władysław *Halaba–Waźniewski:* Polska Partia Robotnicza 1942–1948. Varsó, 1971. című munkáiban. A párt első vezetőségének tevékenységével foglalkozik W. *Dąbrowski* a varsói Párttörténeti Intézet folyóiratában, a Z pola walki 1961. 4. számában megjelent visszaemlékezése.

41 Lásd erről: *Kształtowanie* się podstaw programowych Polkiej Partii Robotniczej w latach 1942–1945. Varsó, 1958. (a továbbiakban: Kształtowanie...) dokumentumkötet anyagát; Maria *Wilusz:* Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej (1942. január–1944. július) című tanulmányát, a Z pola walki... 1970. 3. számában.

42 E Bizottság tevékenységéről írt érdekes tanulmányt Aleksander *Skarżyński:* Niektóre aspekty działalności BIP-u Komendy Głównej AK, a WPH. 1961. 3. számában.

43 Marceli Nowotkot 1942 novemberében, Pawel Findert 1944 júliusában gyilkolták meg a fasiszták.

44 Dowództwo Główne GL i AL. Varsó, 1967. A dokumentumgyűjtemény tartalmazza a Népi Gárda, majd a Népi Hadsereg főparancsnoksága által kiadott irányelveket, utasításokat, parancsokat, felhívásokat, a *Gwardzisty* majd az 1944. január elsejétől megjelent *Armia Ludowa* című központi lapok anyagát. A kötetet szerkesztették: Wacław *Poterański,* Maria *Turlejska,* Waldemar *Tuszyński,* Maria *Wilusz.* (A továbbiakban: Dowództwo Główne.)

45 A pártvezetésen belül külön bizottság foglalkozott a szovjet katonák megsegítésével, elhelyezésével stb. A szovjet katonák bekapcsolódásával és részvételével a lengyel partizánharcokban foglalkozik Julian *Tobiasz:* Na tylach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich 1941–1945. című monográfiája. Varsó, 1972.

46 Z pola walki... 1961. 4. szám, 174–177. old.; A Népi Gárda partizántevékenységének történetéről is szól Józef *Garas:* Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945. című könyve, Varsó, 1971.

47 Leonard *Ratajczyk:* Z tradicji wojskowych polskiego rewolucyjnego ruchu robotniczego. WPH. 1973. 3. szám, 113. old.

48 F. *Zbiniewicz:* id. tanulmány, WPH. 1968. 2. száma, 212. old.

49 Ugyanott. Továbbá Stanisław *Smorzyński:* Zamach na Krügera című cikke a Tygodnik Powszechny lap 1964. április 26-i számában.

50 Ryszard *Nazarewicz:* Główne problemy polityczne polskiego ruchu oporu 1939–1945. Varsó, 1972. 10. old.

51 Heinz *Kühnrich:* Partizánháború Európában 1939–1945. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1973. 114. old.

52 Ugyanott.

53 F. *Zbiniewicz:* id. tanulmány, WPH. 1968. 2. száma, 213. old.

54 Wojna wyzwoleńcza... 342. old.

55 Z pola walki... 1961. 4. szám, 179. old.

56 Ugyanott, 177–178. old. Marceli Nowotko távmondata 1942. október 22-én.

57 Lásd e témáról: Wacław *Poterański:* Walka warszawskiego getta. Varsó, 1963.

58 Z pola walki... 1961. 4. szám, 179. old.

59 Dowództwo Główne... 25–26. old.

60 Wojna wyzwoleńcza... 310. old. A februári tárgyalások anyagát közli a Kształtowanie... 233–237. old.

61 A Kedyw-alakulatok működésük során jelentős károkat okoztak a németeknek. Értékes volt a felderítő tevékenységük, nemkülönben a veszélyben levő emberek – lengyelek, zsidók, angol, amerikai hadifoglyok stb. – szökésének megszervezésében és végrehajtásában betöltött szerepük is. Történetük első, átfogó feldolgozása Henryk és Ludwik Witkowski szerzőpár érdeme: „Kedywacy". Varsó, 1973.

62 Wojna wyzwoleńcza... 343. old.

63 Üzenetváltás... I. köt. 143–145. old.

64 Ugyanott, 145. old.

65 Ugyanott, 147. old.

66 A szovjet kormány nyilatkozata a lengyel emigráns kormánnyal való kapcsolatok megszakításának szükségességéről az Izvesztyija 1943. április 27-i számában jelent meg.

67 Ezekre a kérdésekre keresi a választ St. Strumph-Wojtkiewicz A tábornok halála című könyvében.

68 Ugyanott, 202. old.

69 A Lengyel Hazafiak Szövetsége (Związka Patriotów Polskich) 1943 elején a Szovjetunióban alakult meg. Március 8-án megjelent az általa kiadott lap a Wolna Polska első száma, mely a fasizmus elleni harcra szólította fel a Szovjetunióban élő lengyeleket. A lap cikkeinek nagy mozgósító hatásuk volt. A Szövetség áprilisban levélben fordult Sztálinhoz, engedélyezze egy önkéntes lengyel hadosztály felállítását. A szovjet vezetés teljesítette a kérést, és az Oka folyó melletti Sielcében megindult a szervezés 1943. július 20-án a „Tadeusz Kościuszko" nevét viselő lengyel hadosztály 15 700 fővel a 33. szovjet hadsereg állományába került. Részt vett a szmolenszki harcokban, 1943. október 12-én Leninónál tanúsított helytállása emlékére lett ez a nap a Lengyel Néphadsereg Napja. A hadosztály szovjet gárda-alakulatok mintájára szerveződött, parancsnoka Zygmunt Berling tábornok volt. Augusztustól már megkezdődött a hadtest felállítása is. A Lengyel Hazafiak Szövetsége 1943. június elején tartotta első kongresszusát, ahol elvi nyilatkozatot fogadtak el a lengyel csapatok részvételéről Lengyelország felszabadításában a Vörös Hadsereg oldalán, az ország határaira vonatkozóan, melyet keleten a Curzon-vonalban, nyugaton a Bolesław–Odera mentén határoztak meg. A megválasztott elnökségbe került többek között Wanda Wasilewska írónő (elnök), Zygmunt Berling, Stefan Jędrychowski. A témában számos könyv jelent meg, ezek között külön említést érdemel F. *Zbiniewicz:* Armia Polska w ZSRR. Varsó, 1963.; a tanulmányok közül pedig újabb adatokat tartalmaz Kazimierz *Sobczak:* Z genezy Armii Polskiej w ZSRR. WPH. 1973. 3. számában megjelent írása.

70 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 533. old.

71 Wojna wyzwoleńcza... 444. old.

72 Elfogásának körülményeit a lengyel kutatók szerint nem sikerült tisztázni. A Rowecki tábornokot letartóztató Merten SS-Untersturmführernek Himmler ezer márka jutalmat adott (Szymon *Datner:* Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II. wojnie światowej. Varsó, 1961. 283. old.) A volt főparancsnokot még aznap repülőgépen Berlinbe szállították, onnan Sachsenhausenba, ahol Himmler az 1944. augusztus elsején kitört varsói felkelés hírére kivégeztette.

73 A „Burza"-terv részletes kidolgozására intézkedő vezérkari utasítások 1943. október 27-től kezdődtek. Lásd erről a Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 556–580. oldalain közölteket.

74 Kazimierz *Banach:* Powstanie i działalność Batalionów Chłopskich. Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1961. 5. szám, 43–44. old. A Parasztzászlóaljak főparancsnoksága nyolc főből állt, főparancsnok Franciszek Kamiński, vezérkari főnök Kazimierz Banach volt. Elvileg 160 000 fős fegyveres erő felett rendelkeztek. Mindketten igyekeztek megőrizni erőik viszonylagos függetlenségét a Honi Hadsereg vezetésétől. A Néppárt, a legnagyobb lengyel tömegpárt illegális tevékenységének értékes feldolgozása többek között Józef Ryszard *Szaflik:* Początki konspiracyjnego ruchu ludowego. Varsó, 1973-ban megjelent kismonográfiája. Gazdag anyagot ad közre Kazimierz *Banach:* Z dziejów Batalionów, Chłopskich, Varsó, 1967-ben kiadott könyv (anyagának összegyűjtésében és feldolgozásában részt vett Jan Nowak).

75 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 531–532. old. Közli Bór augusztus 31-i 220. számú jelentését, melyben hangsúlyozta, hogy „nem az egész banda megsemmisítését erőltetjük, hanem a vezetőik megsemmisítésére helyezzük a hangsúlyt". A Honi Hadsereg baloldal-ellenes tevékenységével szembeni védelemre a Népi Gárda főparancsnoksága számos intézkedést tett. Többek között elrendelte a gárdista alakulatok rejtésének és biztosításának fokozását, a Honi Hadsereg által ellenőrzött területeken csakis menetbiztosítással közlekedhettek, magányos gárdista felderítőt tilos volt kiküldeni, továbbá minden területi és kerületi törzsben speciális felderítő szekciót hoztak létre a gárdaellenes akciók felderítésére. (Dowództwo Główne... 110–111. old.)

76 R. *Nazarewicz:* i. m. 15. old.

77 Jerzy *Pawlowicz:* Strategia frontu narodowego PPR. Varsó, 1965, 35. old. A gyilkosságokkal több gárdafőparancsnoki parancs is foglalkozott (Dowództwo Główne... 66., 95. old.)

78 Dowództvo Główe... 85–86. old.

79 Idézik a Wojna wyzwoleńcza... szerzői a 449. old.

80 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 559. old.

81 Wojna wyzwoleńcza... 392. old.

82 Ugyanott.

83 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 524. old.

84 H. *Kühnrich:* i. m. 163. old.

85 Wojna wyzwoleńcza ... 380. old.
86 H. *Kühnrich:* i. m. 165. old.
87 Ugyanott, a 163. és 319. old.
88 Marian *Stysiak* kutatásai alapján közlik a Wojna wyzwoleńcza ... szerzői a 401. old. A Népi Gárda majd a Népi Hadsereg tevékenységének történetét dolgozta fel Józef B. *Garas:* Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej ... könyvében.
89 Dowództwo Główne ... 71–72. old. Ezt követően számos előléptetési parancs született. 1943. augusztus 25-én léptették elő például ezredessé Franciszek Jóźwiakot és őrnaggyá Marian Spychalskit. Ugyanott, 89. old.
90 Ugyanott, 73–74. old.
91 Ugyanott, 76. old.
92 Ugyanott, 87. old.
93 Ugyanott, 125–138. old. A szervezeti felépítés sorrendje: szekció 5 fő (4+1), osztag 11 fő (2 szekció+1 fő), szakasz 35+parancsnok+helyettese (3 osztag), zászlóalj 105 fő, önálló harciegység és dandár 3–5 zászlóaljból.
94 Ugyanott, 125. old.
95 Erre vonatkozóan az említett dokumentumkötetben számos utasítás található.
96 Ugyanott, 93. old.
97 Ugyanott, 99–102. old.
98 Wojna wyzvoleńcza ... 398. old.
99 Dowództwo Główne .... 65–66. old.
100 Kształtowanie ... 140–169. old.; Dowództwo Głowne ... 346–364. old.
101 Wojna wyzwoleńcza ... 427–428. old.
102 Ugyanott, 428–429. old.
103 Ugyanott, 429. old.
104 Dowództwo Główne ... 369. old.
105 Ugyanott, 370. old.
106 Ugyanott, 371. old.
107 Ugyanott, 365–368. old.
108 Ugyanott, 179–181. old.
109 Ugyanott, 180. old.
110 Ugyanott, 175. old.
111 Lásd erről: Ugyanott, 199–237. oldalon közölt iratokat.
112 W. *Góra:* i. m. 207. old.
113 Wojna wyzwoleńcza ... 432. old.
114 Sz. M. *Styemenko:* A vezérkar a háború éveiben ... 67. old.
115 Wojna wyzwoleńcza ... 432. old.
116 Ugyanott, 433. old.
117 Waldemar *Tuszyński:* GL i AL integralna część składowa ludowego Wojska Polskiego. WPH. 1973. 3. szám, 162. old.

118 Az egyik igen jelentős intézkedés volt az 1944 májusában közzétett utasítás a Népi Hadseregben szervezendő LeMP alapszervezetek és bizottságok létrehozásáról, a parancsnokságokhoz, vezető törzsekhez és a területi pártvezetéshez való viszonyáról stb. Dowództwo Główne... 376–378. old. A szervezésre vonatkozó parancsok közül megemlíthető a Női Katonai Szolgálat létrehozása 1944. június 10-én. Parancsnoka a már említett Janina Bier „Wanda" hadnagy lett.
119 Wojna wyzwoleńcza... 475. old.
120 Ugyanott, 465. old.
121 Lengyelül: Polski Sztab Partizanski. A törzset a különféle iratokban néhol a Lengyel Partizánmozgalom Törzsének, Lengyel Partizánok Törzsének stb. nevezik. A Törzshöz a Szovjetunióban alakult lengyel egységeknél több tisztet, illetve partizánparancsnokot, mint pl. Józef Sobiesiakot, Czesław Klimet, Stanisław Szelest és másokat vezényeltek. A szovjet partizánmozgalom Ukrán Törzse harminc szovjet specialistát adott a lengyel mozgalom erősítésére. A Lengyel Partizántörzsnek volt képviselője Moszkvában, a szovjet partizánmozgalom főparancsnokságán és az 1. Belorusz Front parancsnokságán is. A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága Központi Levéltárában (a továbbiakban LEMP KB KL) őrzött iratokból néhány megjelent a Z pola walki... 1958. I. számában.
122 Wojna wyzwoleńcza... 633. old.
123 V. *Berezskov:* Tolmács voltam Teheránban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 133. old.
124 Üzenetváltás... I. kötet, 231–235. old.
125 Ugyanott, 236–238. old.
126 Ugyanott, 237. old.
127 V. *Berezskov:* i. m. 131. old.
128 Üzenetváltás... I. kötet, 244. old.
129 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 574. old.
130 Kutatásaim során Lublinban, Chełmben, Biała Podlaskán és másutt találkoztam több olyan emberrel, aki a 27. hadosztály állományába tartozott. Jó néhányuk részt vett a szovjet, majd a lengyel csapatok katonájaként a felszabadító harcokban.
131 R. *Nazarewicz:* i. m. 18. old.
132 Dowództwo Główne... 373–375. old. Az Országos Nemzeti Tanács „Felhívása a lengyel nemzethez a Vörös Hadseregnek a lengyel határhoz való közeledésével kapcsolatban".
133 „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" Lublin, 1944. 1. szám, 1. irat.
134 Wojna wyzwoleńcza... 534. old.
135 Ugyanott, 533. old.
136 Üzenetváltás... I. kötet, 291. old.

137 *A Nagy Honvédő Háború Története.* IV. kötet Zrínyi Katonai Kiadó Budapest, 1966. 199. old.
138 Dowództwo Główne... 379. old. A Dekrétumot aláírta Bolesław Bierut az Országos Nemzeti Tanács elnöke, Edward Osóbka-Morawski a PKWN elnöke és Michał Rola-Żymierski tábornok a hadügyek vezetője. A Wojsko Polskie szószerinti fordításban Lengyel Katonaságot jelentene.
139 Wojna wyzwoleńcza... 555. old.
140 Ugyanott, 555–556. old.
141 Dowództwo Główne... 333–334. old.
142 Az új lengyel hadsereg létrehozásának történetét dolgozta fel Wacław *Jurgielewicz:* Organizacja ludowego Wojska Polskiego (22. VII. 1944–9. V. 1945) című monográfiájában, Varsó, 1968.
143 A Nagy Honvédő Háború... IV. kötet, 200. old.
144 Sz. M. *Styemenko:* A vezérkar... 119. old.
145 Stefan Jędrychowskinak, a lengyel Népköztársaság magyarországi nagykövetének közlése 1975 augusztusában.
146 Wojna wyzwoleńcza... 635. old.
147 Üzenetváltás... I. kötet. 334–335. old.
148 Ugyanott, 338–339. old.
149 Wojna wyzwoleńcza... 702. old. A 17 fős kormányban öt miniszteri tárcát a LeMP, ötöt a Parasztpárt, ötöt a Lengyel Szocialista Párt és kettőt a Demokrata Párt töltött be.
150 Üzenetváltás... I. kötet. 346–350., illetve II. kötet, 201., 204. old. 1945 január–májusa között a lengyel ideiglenes kormányt elismerte Csehszlovákia, Jugoszlávia, majd Olaszország. A francia ideiglenes kormány hivatalosan a londoni lengyel emigráns kormánnyal volt kapcsolatban, de facto elismerte a lublini kormányt is és kicserélték képviselőiket. Lengyel részről a lublini ideiglenes kormány megbízottja, majd a később megalakult Lengyel Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának követe Stefan Jędrychowski volt. Lengyelország külpolitikai helyzetének történetét Włodzimierz T. *Kowalski* dolgozta fel Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie 1939–1945. című könyvében, Varsó, 1966.
151 *Teherán–Jalta–Potsdam,* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 166–167. old.
152 Sprawa Polska w czasie II. wojny światowej a arenie międzynarodowej. Dokumentumgyűjtemény. Varsó, 1965. 724–729. old.
153 Hosszas tárgyalások után, 1945. június 17–21 között megállapodás jött létre és ennek értelmében az Országos Nemzeti Tanács június 28-án megalakította a Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (A Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya) kabinetjét. A 21 fős kormány elnöke ismét E. Osóbka-Morawski lett, helyettesei W. Gomulka és Stanisław Mikołajczyk. Június–július folyamán számos ország elismerte, köztük Anglia és Amerika kormánya is. 1947 októberében S. Mikołajczyk váratlanul elhagyta Lengyelországot és 1948-ban megpróbálta összefogni

az új emigráns kormányba a Londonban maradt burzsoá vezető politikusokat.

154 Sz. M. *Styemenko:* A vezérkar ... 125. old.

155 A hadműveletekben közvetlenül részt nem vevő csapatoknál minden egységben létrehozták az ún. földosztó-brigádot, amely a felszabadult területen a földosztáson kívül segített a parasztoknak a mezőgazdasági munkák elvégzésében. A lengyel katonák a háború befejezése után még évekig – pontosabban 1948 első feléig – folytatták fegyveres harcukat a különféle illegális reakciós és fasiszta-nacionalista terrorcsoportok ellen. 1945–1948 között ezek a népellenes fegyveres csoportok 29 972 akciót hajtottak végre, megöltek 16 531, megsebesítettek 4209 embert. Az egyik szervezet fegyvereseivel vívott harcokban halt hősi halált a legendás hírű Karol Świerczewski tábornok 1947. március 28-án, Baligródnál.

156 Összeállítva a „Straty wojenne Polski w latach 1939–1945" Poznań–Varsó, 1960. adataiból.

157 Különösen Anders főparancsnok követett el mindent, a SOE-val egyetértésben, a lengyel katonák hazatérésének megakadályozására. A nyugati arcvonalszakaszokon tartózkodó lengyel egységeket Angliába rendelte. Mintegy 124 000-en tettek eleget a parancsnak. Belőlük alakult meg a Polish Resettlement Corps (Lengyel Áttelepült Hadtest). Ezzel az erővel próbált Anders nyomást gyakorolni az ötvenes évek elejéig egymást váltó „emigráns kormányokra". A brit hidegháborús tervekben Andersnak és „hadseregének" ekkor még volt szerepe, aztán mellőzik személyét és elfeledve, elszigetelve halt meg Londonban 1970-ben. Ugyancsak emigrációban halt meg K. Sosnkowski (1969), M. Karaszewicz-Tokarzewski (1964) és T. Bór-Komorowski (1966) tábornok.

158 H. Kühnrich közli könyvében 317. oldalán Leon Herzog adatait.

159 A belga Limburg tartomány bányászmozgalmában vett részt többek között Edward Gierek a francia, majd a belga kommunista párt tagja. (Szüleivel 1923-ban emigrált Belgiumba.) Egyik szervezője volt Belgiumban a LeMP és a Lengyel Hazafiak Egyesületének. 1948-ban tért vissza Lengyelországba.

160 A külföldi ellenállásban és partizánmozgalomban részt vett lengyelek történetének legismertebb kutatója Mieczysław *Juchniewicz* hadtörténész. Különösen értékes két monográfiája, a „Polacy w europejskim ruchu oporu 1939–1945" (Varsó, 1972.) és a szovjet partizánmozgalomban részt vett lengyel partizánokról írott „Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanskim 1941–1944." (Varsó, 1973.); *W. Bieganski–M. Juchniewicz–St. Okęcki–E. Stachurski:* Antihitlerowska działalność Polaków na Węgrzech i Balkanach. Varsó, 1971.

161 Wojna wyzwoleńcza ... 483. old. A német rakétafegyver titkos kutatási adatainak megfejtésében jelentős szerepe volt Janusz Groszkowski fizikusnak, a ma Varsóban élő akadémikusnak.

I. Fejezet

MAGYAR–LENGYEL NÉMETELLENES POLITIKAI ÉS KATONAI KAPCSOLATOK

Az 1939–1944 közötti magyar–lengyel németellenes kapcsolatok a második világháború történetének teljesen periferikus, mégis sajátos részét képezik, melyben *egyfelől* a Hitler-ellenes szövetség egyik tagjának, a fasiszta agresszió áldozatául esett Lengyelországnak, *másfelől* a hitleri koalícióhoz tartozó Horthy-Magyarországnak egymáshoz való hivatalos viszonyáról van szó. E viszony tartalma mindkét részről alapvetően barátinak minősíthető.

A kapcsolatokról szóló vagy ezeket érintő magyar és lengyel munkák a kölcsönös szimpátia forrását a magyarság és a lengyelség évszázados történelmi barátságában határozzák meg. Történelmi tény, hogy a két nép egymással szemben soha nem viselt háborút, sőt számos alkalommal közös zászló alatt harcolt a közös ellenség ellen. Ez az igen értékes *érzelmi örökség* kétségtelenül minden történelmi időszakban megkönnyítette a két nemzet közötti közeledést. Az együttműködésnek azonban mindenkor *konkrét* osztálytartalma volt.

A második világháború éveiben a szemben álló háborús koalícióhoz tartozó lengyel és magyar uralkodó osztályokat – meghatározott érdekek azonossága hozta közel egymáshoz. A kapcsolatok fenntartása *a lengyel burzsoázia számára* a háború utáni Lengyelországban az 1939 szeptemberében elvesztett hatalom visszaszerzésének, *a horthysták számára* pedig hatalmuk háború utánra való átmentésének reményét jelentette.

A lengyel emigráns kormány létérdeke volt, hogy a megszállt

Lengyelországban működő politikai és katonai köreivel állandó és megbízható összeköttetése legyen. Ez pedig, az adott körülmények között csak Horthy-Magyarországon keresztül, a magyar kormány támogatásával valósulhatott meg. Ezzel magyarázható, hogy bár a lengyel burzsoá vezetők soha nem tagadták ellenérzéseiket a magyar–német együttműködés iránt, mégis tulajdonképpen féllegális szövetségben maradtak a magyar ellenforradalmi osztályokkal, érdekükben – ha azt igényelték – lépéseket tettek az angol kormánynál is, különösen 1943-ban.

A horthysta uralkodó csoportok lengyelekhez való viszonyát több tényező motiválta. A történelmi jó viszony eleve semleges irányba befolyásolta a feltétlen németbarát politikusok magatartását is. Ennek következtében sem a Bárdossy-, sem pedig a Sztójay-kormány nem szánta el magát lengyelellenes lépésekre. Szálasi pedig a magyarországi lengyel menekültek sorsát egyszerűen „német belügynek" tekintette.

A mérsékelten németbarát, illetve angolszász orientációjú uralkodó csoportok lengyelpolitikája az általánosan érvényesülő szimpátián túlmenően kifejezetten hatalmi érdekekből fakadt. Ezek a körök – Teleki Pál, Bethlen István, Keresztes-Fischer, Kállay és mások vezetésével – sem ellenezték azonban a hitleri Németországgal való szövetséget, csupán a magyar nacionalista-burzsoá érdékeknek megfelelő határokig kívánták kiterjeszteni.

A politikai „kétarcúság" a köztudatban alapvetően a Kállay-kormány magatartásához kapcsolódik. A Horthy-rendszer minden kormányára jellemző volt azonban, hogy „több vasat" igyekezett egyszerre tűzben tartani. Ez érvényesült az 1939-es év bonyolult nemzetközi helyzetében is és ez határozta meg a magyar kormányok háború alatti lengyel politikáját is.

Az ellenforradalmi rendszer 1919 óta követett hatalmi koncepciójának egyenes folytatása volt a fasiszta Olaszországgal és a hitleri Németországgal való mind szorosabb együttműködés. Teleki kormányra lépésének első diplomáciai aktusa is ezt a célt követte, amikor 1939. február 23-án aláírta az ún. antikomintern paktum jegyzőkönyvét. Teleki viszont bízott abban, hogy a paktumon belül sikerül létrehozni egy erős olasz–magyar együttműködést, amely

ellensúlyozni tudja majd Hitler világuralmi terveit és megfelelő teret biztosít az „önálló magyar külpolitikai törekvéseknek" is. Meggyőződése volt, hogy a paktumhoz való csatlakozás nem lehet ellenszenves az angol és a francia kormányoknak, hiszen a „müncheni egyezménnyel" mindkettő Hitler útját egyengette egy szovjetellenes háború irányába. Teleki Pál pedig a paktum értékét éppen szovjetellenességében látta.

A Teleki-kormány ugyanakkor igen élénk diplomáciai tevékenységet fejtett ki az angolszászok felé. Szerette volna elfogadtatni politikájának *indokait*. Felhívta az angol és amerikai kormány figyelmét arra, hogy Magyarországnak adott földrajzi helyzetében igen nehéz megőriznie a semlegességét. A magyar kormányt a körülmények kényszerítik a hitlerista Németországgal való kapcsolatok erősítésére, mert csak így kerülheti el a német agressziót. Mindez egyáltalán nem jelenti, hogy a Horthy-rendszer ellenséges szándékkal viseltet a „művelt Nyugat" iránt. A korabeli diplomáciai iratok tanúsítják, hogy Teleki politikájával kapcsolatban az említett nyugati kormányok valóban megértést tanúsítottak.

A Lengyelország elleni hitleri agresszió tehát tulajdonképpen a Teleki-kormány külpolitikájának első nagy próbatétele is volt. Még az események bekövetkezése előtt Teleki és kormányának többsége[1] döntött a semleges magatartás kérdésében.[2] Szeptember elsején, a semlegességi nyilatkozat hivatalos bejelentésétől viszont, a németek kérésére mégis eltekintettek.[3]

Szeptember másodikán Teleki még bízott egy „új München" lehetőségében is. Ezt tanúsítja Mussolinihez írott levele, melyben úgy fogalmazott, hogy egy ilyen nemzetközi konferencia esetleg – a Telekit akkor elsősorban érdeklődő – erdélyi revízió ügyét is megoldhatná. Ez a remény azonban másnap szertefoszlott, mert Anglia és Franciaország hadat üzent Németországnak.

Teleki számára ez a körülmény további következtetések levonását eredményezte. Azon kevesek közé tartozott, akik felismerték, hogy a német–lengyel háború az első és határozott lépés az új világháború kibontakoztatásához. Ennek a háborúnak a kimenetelét illetően azonban Telekinek kételyei voltak. Személy szerint nem bízott Németország győzelmében. Véleményét már az 1939 auguszt-

tusában megkötött szovjet–német megnemtámadási egyezmény megalapozta, mert abban elsősorban Hitler gyengeségét látta. Ehhez járult a francia és angol hadüzenet. A Teleki-kormány erőfeszítései az adott helyzetben tehát arra irányultak, hogy Magyarország távol maradjon a kirobbant fegyveres konfliktustól, és megőrizze semlegességét.

A lengyel menekültek befogadása is ennek a politikának része, melyet – a kétségtelenül pozitív, humánus gesztuson kívül – Teleki olyan lépésnek tartott, ami növelheti az angolszáz hatalmak bizalmát Horthy-Magyarország iránt.

A kormány magatartása a magyar közvélemény egyetértésével találkozott. Az említett történelmi-érzelmi tényező ugyanis egyértelműen a megtámadott lengyelek pártjára állította a széles társadalmi rétegeket és felerősítette a lengyelbarát hangulatot. Egy korabeli jelentés például arról számolt be, hogy „a lakosság közhangulata erősen a lengyel nemzet mellett nyilvánul meg és a lengyel–német konfliktusban a németek vereségét kívánja".[4]

Ez a véleménynyilvánítás nyílt formákat öltött, éppen azért, mert a Horthy-rendszer és Lengyelország viszonya a két világháború között alapvetően szimpatizáns volt.[5] Ez a körülmény viszont arra figyelmeztette Telekit és általában az uralkodó csoportokat, hogy a lengyelek iránti lojális politikájuk a továbbiakban sem változhat meg, mert kiváltaná a tömegek tiltakozását, ami a rendszer vezetése számára nemkívánatos belpolitikai bonyodalmakhoz vezetne.

Az ellenforradalmi osztályok angolszáz orientációjú körei azonban nem is kívántak változtatni a lengyelekkel kapcsolatos magatartásukon. A második világháború kiterjedése, majd különösen az 1943-as esztendő katonai eseményei éppen ellenkezőleg a lengyel emigráns kormánykörökkel való kapcsolatok erősítésére ösztönözték őket. A horthysta vezetés terveiben a lengyel emigráció a közvetítő és pártfogó szerepét tölthette be, egyengethette az utat a nyugati szövetségesekhez, elősegíthette a rendszer átmentését a háború utánra.

Ennek a politikai koncepciónak keretében történt a Magyarországra menekült lengyelek sokoldalú támogatása, a lengyel ellen-

állás ún. „londoni" irányzatának segítése Magyarországon, Lengyelországban és a megszállt szovjet területeken a németek hátában. Megvalósítása pedig nem utolsósorban azért volt lehetséges, mert a horthysta hatalmi rendszerben 1944. március 19-ig különösen döntő szerepet játszó Belügyminisztérium vezetése az angolszász orientációhoz tartozók kezében volt és a lengyelek érdekében módjukban állt, befolyást gyakorolni más, jobbára németbarát vezetésű államhatalmi és állambiztonsági (pl.: a politikai rendőrség, kémelhárítás) szervekre is.

A magyar–lengyel németellenes politikai és katonai kapcsolatok története igen szerteágazó. A fejezetben elsősorban a lényegi kérdések megvilágítására törekedhettem. Figyelembe vettem ugyanakkor, hogy a Magyarországra menekült lengyelek életére, kulturális, közoktatási és egyéb tevékenységére vonatkozóan más magyar történészek is végeznek kutatásokat.[6] Ezért ezeket a problémákat csak oly mértékben érintettem, amennyire a könyv célkitűzéseinek megfelelően szükségesek.

E rövid okfejtés után térjünk vissza az 1939. szeptember elsejei helyzetre.

A németek számoltak a magyar semlegességgel, bár igyekeztek nyomást gyakorolni a Teleki-kormányra. Például augusztus 31-én Keitel utasítására közölték Sztójay követtel, hogy „a magyar magatartás bizonytalanságának időszakára bizonyos hadianyag-szállításokat" a német kormány kénytelen visszatartani.[7] Ez az intézkedés természetesen érzékenyen érintette a magyar katonai körök terveit, hiszen éppen ebben az időben folyt a magyar csapatok korszerűsítését és fejlesztését célzó „győri program" végrehajtása, amelyben a német szállításoknak nem kis szerepet szántak. Tulajdonképpen ez is hozzájárult ahhoz, hogy Teleki nem hirdette meg nyíltan az ország semlegességét. De vállalta a német szállítások időleges szünetelését is.

Szeptember ötödikén újabb probléma adódott. Sztójay követ jelentette a magyar külügyminiszternek, Csáky Istvánnak, hogy a német külügyminiszter titkos találkozást kér. Ribbentrop esetleges határkorrekciót is kilátásba helyezett Lengyelország rovására, ha Magyarország mégis meggondolná magát. Csáky a szeptember 7-i meg-

beszélésen azonban kormánya nevében nem tartott igényt ilyen korrekcióra.

Ezt követően szeptember kilencedikén Ribbentrop telefonon felhívta Csákyt, és udvarias formában ugyan, de átvonulást kért Kassa vasútvonalon a lengyelek ellen bevetésre kerülő német csapatok részére.

Csáky ekkor utasította Szabó László római magyar követet, tudakolja meg Mussolini álláspontját e kérdésben. Másnap megérkezett Szabó jelentése, miszerint Mussolini és Ciano olasz külügyminiszter a német kérés igen barátságos hangú megtagadását javasolta.[8]

A hír vétele után, vasárnap délelőtt, rendkívüli minisztertanácsot tartottak. Teleki tájékoztatta a megjelenteket az eseményekről és a Horthynál kialakított véleményről, mely szerint „miután a magyar kormány már a német–lengyel háború kitörésekor leghatározottabban kijelentette, hogy Magyarország részéről a nemzeti becsület ügye, hogy Lengyelország ellen semminemű katonai akcióban nem vehet részt... nemzeti becsületünkkel nem fér össze tehát, hogy ezen kérést teljesítsük, és ennek folytán semmi körülmények között nem engedhetjük meg német csapatoknak egy magyarországi vasútvonalon átszállítását, és átvonulását Lengyelországba. Megnéztük a térképet és megállapítottuk, hogy a német kérés teljesítése másfél napi gyorsítást jelentene. Ha ezt a kérést teljesítenők, ez a semlegesség megsértését jelentené, és mindjárt három hadüzenetet kapnánk: Anglia, Franciaország és Lengyelország részéről. De nem teljesítjük azért sem, mert a német csapatoknál ott vannak a Hlinka-gárda és a szlovák hadsereg osztagai is. Mi különben is akaratunk ellenére nem óhajtunk belekeveredni vagy belesodródni a világháborúba. Különösen most nem vehetnénk részt semmiféle akcióban, amikor a lengyelek már le vannak verve". A minisztertanács a válasz megküldését egyhangúlag elfogadta.

A magyar kormány álláspontjáról bizalmasan tájékoztatták az olaszokat, akik azt „százszázalékig helyeselték". Ribbentrop német külügyminiszter a magyar kormány döntését tudomásul vette,[9] de másnap kérte Erdmannsdorf, magyarországi német köve-

tet, hogy alkalomadtán azért jegyezze meg magyar körökben, hogy a német kívánság nem volt méltánytalan és „Magyarországon nem szabad elfelejteni, Németország gondoskodott arról, hogy a szóban forgó vasútvonal Magyarországhoz kerüljön".[10]

Bár a kérdés diplomáciai vonalon továbbra is felszínen maradt, sőt időközben magyar–szlovák problémává is terebélyesedett, a tény *tény maradt:* a Teleki-kormány megtagadta a német csapatszállítmányok magyar vasútvonalakon történő Lengyelországba érkezését. Ez a körülmény megakadályozta, hogy a németek szeptember 17-ig teljesen birtokba vegyék a Krakkótól–Przemyśltől délre eső lengyel területeket. Erről a megjelent irodalomban egyáltalán nem esik szó, pedig gyakorlatilag ez tette lehetővé a lengyel alakulatok szabad és harc nélküli Magyarországra jutását, az akkor még lengyel–magyar határszakaszon.[11]

Szeptember tizenharmadikán a varsói magyar követ, Hóry András a katonai attasé révén kérte Újszászy István ezredest, a vezérkar második osztályának vezetőjét, járjon közben a magyar hatóságoknál, hogy „megkönnyítsék a lengyel menekültek határátkelését".[12]

Csáky külügyminiszter a várható német tiltakozások megelőzése céljából utasította Sztójayt, közölje Ribbentrop külügyminiszterrel, hogy „a Magyarországra esetleg átverődő fegyveres lengyel csapatokat lefegyverezzük és internálásukra már felépítették a táborokat".[13]

Valójában még csak ezután történtek döntések a lengyel menekültek befogadásával kapcsolatban.

Szeptember 17-én, Lengyelország kapitulációja napján kereste fel Leon Orłowski lengyel követ Csáky külügyminisztert az iránt érdeklődve, hogy a magyar kormány milyen bánásmódban kívánja részesíteni az esetleg Magyarországra érkező lengyel menekülteket. Csáky közölte vele a Teleki miniszterelnökkel és Werth Henrik vezérkari főnökkel egyetértésben kidolgozott irányelveket. Ezek szerint az *átverődött katonákat* a hadijog gyakorlata alapján lefegyverzik és internáló táborba helyezik. A *civil menekülteket* két csoportba sorolják. Az egyikbe azokat, akik el tudják magukat látni, ezeket idegen állampolgárként kezelik. A másikban pedig azokat,

akik támogatásra szorulnak, ezért menekült táborokba helyezik el őket. A magyar szervek hozzájárulnak, hogy az ungvári lengyel konzulátus tagjai a honvédvezérkar főnöke által kijelölt, és szeptember 18-án közlésre kerülő határállomásra menjenek és ott, az érkezés helyszínén a lengyelek segítségére legyenek.[14]

A lengyel kormány, az adminisztrációs és katonai felsővezetés szeptember 17-én elhagyta Lengyelországot. A határon Rydz-Śmigły tábornok főparancsnok utasítást adott a fegyverletételre. Az egymástól elszakadt lengyel csapatrészek katonáinak jelentős hányada, hogy elkerülje a német hadifogságot, különböző irányokban elhagyta hazáját.[15] Ily módon 1939. szeptember–október folyamán 13 800 lengyel katona került *Litvániába,* 1315 *Lettországba,* 30 000 *Romániába* (köztük 9276 pilóta, akiknek nagy része azonnal továbbment nyugatra), 40 382 *Magyarországra* és mintegy kétszázezren a *Szovjetunió* területére.[16]

A lengyel menekültek első csoportjai szeptember harmadik hetében lépték át az akkori magyar–lengyel határt. Alig három hét alatt, a Honvédelmi Minisztérium által a határra küldött irányító tiszt jelentéseinek összesítése szerint, 1939. szeptember 21–október 11. között – az akkori magyar területre 4792 tiszt, 34 710 altiszt és legénységi állományú, valamint 880 polgári személy, összesen tehát 40 382 lengyel érkezett.[17]

Ilyen nagy létszámú menekült elhelyezésére, ellátására a magyar hatóságok nem voltak felkészülve. Sőt, annyira váratlanul érte a magyar kormányt Lengyelország kapitulációja, hogy a lengyel menekültek befogadásáról hozott határozatot Teleki Pál csak a szeptember 23-i ülésen terjesztette elő és fogadtatta el. Ekkor már több ezer lengyel tartózkodott Magyarország területén.

Az első napokban főként a felvidéki és a kelet-magyarországi lakosok segítőkészségén múlott az érkező lengyelek elszállásolásának, élelmezésének megoldása. Hamarosan megmozdult az egész ország. Gyűjtések indultak, jelentős pénzadományok, csomagok és meghívások érkeztek a lengyel követségre, a budapesti és az ungvári lengyel konzulátusokra, a Magyar Vöröskereszt Egylethez stb. A lengyelek iránti baráti érzések különben az egész időszak alatt jellemezték a magyar közvéleményt.[18] Kovács Endre egyik mun-

kájában így írt erről a magatartásról: „A hivatalos magyar külpolitika németbarát gesztusai mellett velük egy időben még maradt a magyar társadalomban annyi ellenállás, annyi függetlenségi vágy és eltökéltség, hogy legalább ebben az egy kérdésben: a lengyelek iránti szeretetben nem volt megalkuvás."[19]

A magyar lakosság támogatásának összefogására a Magyar–Lengyel Társadalmi Egyesületek Szövetségéből szeptember végén megalakult a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság. Közismert főrangú személyek és családtagjaik vállaltak védnökséget, különböző funkciókat a Menekültügyi Bizottságban és ténylegesen komoly erőfeszítéseket tettek a lengyel polgári menekültek megsegítésére. A Bizottság titkára, Salamon Rácz Tamás mérnökhallgató lett. A Bizottság a civil menekültek elhelyezésével, nyilvántartásba vételével, ellátásával foglalkozott. Az 1939. szeptember–októberi napokban a bizottság budapesti központja, amely akkor a Hunyadi János utca 1. szám alatti házban volt, valósággal önálló hivatallá változott. Természetesen a bizottság munkájába bekapcsolódtak a különböző helyi hatóságok is és főként a Belügyminisztérium Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatósága (KEOKH), amely tartózkodási és lakhatási engedélyeket adott ki a lengyeleknek. Mivel kezdetben a civil menekültek száma alig haladta meg az 1000–1500 főt, úgy látszott, hogy a lengyel követség és konzulátusok, valamint a Menekültügyi Bizottság a meghatározott hatósági támogatással képes megbirkózni a vállalt feladatokkal.

Nagy gondot jelentett viszont a menekült lengyel katonák és tisztek elhelyezése, hiszen ezrével érkeztek és mint az előzőekben idéztem, október 11-én számuk megközelítette a negyvenezret! Teleki miniszterelnök felkérésére Bartha Károly honvédelmi miniszter utasította a HM 1. Csoportfőnökségét a lengyel katonai menekültekre vonatkozó irányelvek kidolgozására és ügyeikkel foglalkozó speciális szerv létrehozására. A HM 1/b. osztálya szeptember 22-én kiadott alapelvekben rögzítette többek között, hogy a lengyel katonai menekültek nem tekintendők hadifoglyoknak, csupán a háborús viszonyok miatt internált külföldieknek.[20] A miniszter szeptember 25-én hozott rendeletével az 1. Csoportfőnökség keretében 21. osztály elnevezéssel létrehozták a lengyel katonai szemé-

lyek és hozzátartozóik, valamint a polgári alkalmazottak elhelyezésével, gondozásával, ügyeinek intézésével foglalkozó ügyosztályt. Élére Baló Zoltán ezredest nevezték ki.[21] Később az osztály hatáskörébe tartozott minden Magyarországra került külföldi katona (német fogságból, táborokból szökött francia, holland és szovjet katonák, majd az olasz, angol, amerikai, kanadai hadifoglyok stb.) ügyeinek intézése.

Az osztály elsődleges feladata az érkező lengyel katonák és tisztek nyilvántartásba vétele, leszerelése (már a határállomáson), majd útnak indítása valamely meghatározott városba, laktanyába, katonai üdülőbe stb.

Október végére jelentősen megnövekedett a lengyel polgári menekültek, közöttük a határon „polgári személyként" nyilvántartásba vett, vagy Budapesten, a lengyel katonai attasé által „tartalékállományúnak" minősített tisztek száma. Elhelyezésük, ellátásuk túlnőtt a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság mint társadalmi szervezet hatáskörén és anyagi lehetőségein. Az adott helyzetben feltétlenül szükséges volt, hogy a polgári menekültek, a katonákhoz hasonlóan, valamely hatóság állandó felügyelete alá tartozzanak. Teleki javaslatára a minisztertanács 1939. november 3-i ülésén határozatot hozott a lengyel polgári menekültügyeknek a Belügyminisztérium hatáskörébe utalására.

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a feladattal a BM IX. Közjóléti és Szegényügyi Osztályát (köznapi elnevezéssel: szociális ügyosztályát) bízta meg. Az akkori osztályvezető, dr. Fekete Béla miniszteri tanácsos a lengyel ügyek referensévé egyik miniszteri titkárát, dr. Antall Józsefet nevezte ki.

E két minisztérium 1944 őszéig intézte a magyarországi lengyel menekültek ügyeit.

Lengyelország kapitulációjával sajátos helyzetbe kerültek a magyar diplomáciai szervek. A magyar–lengyel kapcsolatok nem szűntek meg, vagyis Leon Orłowski vezetésével folytatta működését a budapesti lengyel követség és a két konzulátus. Automatikusan képviselték továbbra is a hivatalosan „nem létező Lengyelországot", melyet éppen a Magyarországgal szövetségi viszonyban levő hitleri Németország agressziója „törölt le" az „új Európa" térké-

péről. Ez már önmagában véve is bonyolult helyzetet jelentett. 1939. szeptember–december között a magyar Külügyminisztérium vezetőinek egyik fő törekvése arra irányult, hogy „megértessék" a hitleri Németország vezetésével a magyar kormány lengyel vonatkozású intézkedéseit és elhitessék, hogy semmi olyant nem engedélyeznek, ami sértené a németek érdekeit.

Ribbentrop azonban élt a gyanúperrel a magyar semlegességet illetően. Már az első napokban magyarázatot követelt Sztójay berlini magyar követ útján a lengyelekkel kapcsolatos humánus bánásmód okairól és tájékoztatást a magyar kormány ezzel kapcsolatos további szándékairól. Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ ugyanakkor a lengyel katonakorúak Magyarországról Nyugatra távozásának lehetősége miatt ostromolta tiltakozásaival a magyar külügyi szerveket.

A „lengyel ügyekkel" Vörnle János, a külügyminiszter akkori állandó helyettese foglalkozott. A fennmaradt iratok tanúsága szerint Vörnle számos esetben ügyesen hárította el a német „vádakat". Például, amikor Erdmannsdorff október 14-én többek között azt kérte számon, hogyan juthatott el jó néhány lengyel Franciaországba, Vörnle megkérdezte, hogy civilek vagy katonák voltak-e? A német követ azt válaszolta, hogy civilek. Erre Vörnle kijelentette, hogy Magyarországról polgári egyének oda utazhatnak, ahova akarnak.[22]

Még Csáky István külügyminiszter is, akiben pedig a németek megbíztak, a lengyelek esetében nem egy ízben ez utóbbiak pártjára állt. Hozzájárult a hitleristák által keresett személyek illegális magyarországi tartózkodásához, és elősegítette továbbjutásukat Franciaországba. Így utazott át Magyarországon Stanisław Mikołajczyk, Stanisław Kot, Tadeusz Bielecki, akik a nyugati lengyel emigráció vezető személyiségei lettek. Október elsején Csáky engedélyével távozott nyugatra Magyarországon keresztül Józef Beck[23] volt lengyel külügyminiszter is. A lengyel követ közbenjárására fogadta továbbá a Lengyelországból Párizsba igyekvő Kazimierz Sosnkowski tábornokot, akit Sikorski ekkor már kinevezett a ZWZ főparancsnokának. Sosnkowski hosszas beszélgetést folytatott Horthyval és több katonai vezetővel is.[24]

A horthysta uralkodó körök magatartásának sajátosságára utal a németekkel egyértelműen lojális Csáky István másik megnyilvánulása. Leon Orłowski lengyel követtel titkos megbeszélés során megállapodott olyan magas rangú politikai és katonai személyek azonnali Franciaországba juttatásában, akiket zsidó származásuk miatt a németek nyilván keresnének.[25]

Csáky külügyminiszternek természetesen tudomása volt a lengyel férfiak tömeges nyugatra távozásáról. Az ezzel kapcsolatos német tiltakozásokra mégis úgy reagált, mintha igaztalan vádakkal ostromolnák a magyar kormányt. Erdmannsdorff szinte naponta jegyzéket továbbított a Külügyminisztériumba és követelte kormánya nevében a lengyel „kiszivárgások" azonnali megszüntetését és a katonai internáltak zárt táborokban őrzését. Egy ilyen sorozattiltakozásra válaszolta Csáky 1939. október 23-án a következőket: „... a magyar kormány éppenúgy, mint a múltban, a jövőben is mindent meg fog tenni, hogy megakadályozza a lengyel katonai személyek eltávozását Magyarországból... Nagyobb arányú szökésekről csak a német határról van tudomásunk, ahol értesüléseink szerint kb. 600 lengyel akadálytalanul mehetett át német területre... Délen kb. 300 civil szökött meg Magyarországról".[26] Csáky válaszában nemcsak az a figyelemre méltó, hogy csupán 300 civil szökését ismerte el, hanem az, hogy a nyugatra szökésekkel egyenértékű cselekedetnek ítélte a tulajdonképpen *hazatérő* hatszáz lengyel távozását is.

Más volt a helyzet akkor, ha a déli határon a nyugatra szökni kívánó lengyeleket *elfogták,* és az érvényben levő rendelkezések szerint átadták a kémelhárító szerveknek. Itt minden azon múlott, milyen politikai beállítottságú kémelhárítóhoz kerültek. Ha németbarát volt az illető, még aznap értesítette a „konkrétumról" a német követséget. De akadtak a lengyel menekültek között is németérzelműek, akik szabad hazatérésük reményében árulták el társaik terveit. A német követ „tényeivel" szemben értelmetlen volt a tagadás. Ekkor került sor a lengyel követ szigorú figyelmeztetésére. Egy hasonló alkalommal hívatta Vörnle János Orłowski követet és miközben követelte a magyar semlegesség tiszteletben tartását, informálta arról is, hogy „a német követség mindent tud,

mert a lengyelek részéről naponta halmozzák el levelekkel és tájékoztatják Erdmannsdorffot".[27]

A német tiltakozások a lengyel menekültek mozgásszabadságának bizonyos mérvű korlátozására kényszerítették a magyar kormányt. Ez ellen viszont a *másik oldal,* a lengyel emigráns kormány tiltakozott. Hertelendy Andor ideiglenes magyar párizsi ügyvivő december 23-i szigorúan bizalmas jelentésében például arról tájékoztatta feletteseit, hogy az angersi lengyel kormány „Magyarország mostani magatartását kritika tárgyává teszi. Minden ilyenszerű kijelentés azon megállapítással kezdődik, hogy Magyarország a lengyelek legnehezebb napjai alatt gyönyörűen viselkedett irányukban, másrészt, hogy ők megértéssel vannak kényes helyzetünkkel szemben, azonban – fűzik aztán hozzá – ezen magatartás az utóbbi időben erősen megváltozott... lehetetlenné teszi a magyar királyi kormány a lengyel hadsereg Magyarországra menekült egyedeinek Párizs felé való lassú kiszivárgását..."[28]

E néhány idézettel csupán érzékeltetni kívántam a magyar diplomáciai élet vezetőinek meglehetősen felemás helyzetét a lengyelekkel kapcsolatosan. A magyar külügyminisztérium diplomáciai manőverezéseit a németek végül is megelégelték, és a leghatározottabban követelték a lengyel követség és konzulátusok bezárását Bupesten és Ungváron. Hosszas huzavona után ez meg is történt, és hivatalosan 1941. január 15-én a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok megszűntek. Csáky halála után, 1941. január 26-tól ideiglenesen Teleki miniszterelnök vette át a külügyminiszteri tárcát is. Ebben a minőségében levélben fejezte ki sajnálatát Orłowski követnek a hivatalos viszony megszűnéséért, de biztosította, hogy a lengyel menekülteknek továbbra sem lesz semmiféle bántódásuk Magyarországon és felettük Horthy kormányzó vállalt védnökséget. A lengyel követség irattárát – már amit Orłowski összeállított –, a magyar Külügyminisztérium vette át megőrzésre.[29]

A lengyel diplomáciai képviselet megszűnésével a magyar Külügyminisztérium *hivatalos kapcsolata* a lengyelekkel megszűnt. Egyes osztályai, mint a Sajtóosztály és a Kultúrosztály (mindkettő vezetője 1943-ig Ullein-Reviczky Antal volt) a menekültek kiadványainak és rendezvényeinek ellenőrzése, cenzúrálása céljából to-

vábbra is összeköttetésben maradtak a különböző lengyel szervezetekkel. Természetesen ezen kívül és ezzel együtt, a Külügyminisztérium több vezetője és részlege nem hivatalos, sőt később kifejezetten titkos kapcsolatba került a magyarországi lengyel illegális mozgalommal. Erről a későbbiekben lesz szó.

1. A LENGYEL MENEKÜLTEK HIVATALOS KÉPVISELETEI

A Magyarországra került lengyel polgári és katonai menekültek ügyeivel tehát két szerv, a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium foglalkozott, a hivatalosan megbízott BM IX., illetve a HM 21. osztály révén. *Döntő és meghatározó szerepe a Belügyminisztériumnak volt, amely egyúttal „hátországát" is képezte az egész magyarországi lengyel ellenállásnak.*

Ez egyáltalán nem a véletlen műve volt. Horthy-Magyarországon, különösen a második világháború időszakában, a belügyi hatóságok csaknem teljhatalmat gyakoroltak.[30] Az uralkodó osztályok angolszász orientációjú csoportjához tartozó Keresztes-Fischer Ferenc majd hat esztendőn át betöltött minisztersége alatt tovább növelte a belügyi szervek hatáskörét és ellenőrző szerepét az egész társadalom életében. Az egyértelműen közbiztonsági, rendőri, csendőrségi, büntető stb. intézményeken kívül, a Belügyminisztérium alárendeltségébe tartozott az egész közigazgatási apparátus (a főszolgabírák, főjegyzők, jegyzők, polgármesterek kinevezése, működése, számvevőségek, anyakönyvi hivatalok), az úgynevezett igazgatási ügyek (különböző működési, kiadói, rendezvény, társulati stb. engedélyek), az egész közegészségügy (beteggondozás, közkórházak, állami gyógyintézetek, magánszanatóriumok, orvosi kamarák, az Országos Közegészségügyi Tanács, valamint Felügyelőség, az Országos Társadalombiztosító Intézet, a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete stb.), a szociális ügyek (szegényellátás, gyámügyi hivatal, gyermekvédelem, az Országos Szociális Felügyelőség,

lakásügy stb.). Hosszan sorolhatók azok a közéleti és társadalmi-közjogi területek, ahol a BM közvetlen vagy közvetett beleszólási, döntési vagy ellenőrzési jogköre érvényesült. A BM szervei a legkíméletlenebb harcot folytattak – és éppen sajátos helyzetükből eredően nem is sikertelenül – minden munkás- és szegényparaszt-megmozdulás ellen, nyílt nyomozások elrendelésével és végrehajtásával fojtották vérbe a magyar hazafiak antifasiszta mozgalmát, fejezték le nem egy ízben a magyar kommunista mozgalmat.

Ugyanakkor a BM engedélyével, sőt támogatásával létezhetett Magyarországon egy liberális ellenzék, működhetett a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, jelenhettek meg liberális, sőt baloldali lapok és folyóiratok.

A Belügyminisztérium meghatározó befolyásának 1944. március 19-ig tartó folyamatossága és szilárdsága azzal is magyarázható, hogy 1938–1944 márciusa között, Keresztes-Fischer Ferenc vezetésével, politikailag meglehetősen egynemű–angolszász orientációjú vagy legalábbis mérsékelt németbarát-csoport tartotta kézben az egész Belügyminisztériumot és a felügyelete alá tartozó hivatalokat, szerveket, intézményeket. Ezt a körülményt még Bárdossy miniszterelnök is kénytelen volt tudomásul venni és kerülte a nyílt összecsapást Keresztes-Fischerrel.

A polgári menekültek

A BM-nek a hatalmi rendszerben elfoglalt kivételes helyzetén és hatáskörén belül a IX. osztálynak is meghatározott nemzetvédelmi funkciója volt. Érvényesítéséhez kellő jogkörrel és anyagi eszközökkel bírt. A felügyelete alá helyezett szociális gondozottak, majd a külföldi polgári menekültek, német áttelepülők stb. részére megfelelő körülményeket és mozgási szabadságot tudott biztosítani, felhasználva a belügyi apparátus nagy lehetőségeit és ellenőrző szerepét.

A lengyel polgári menekültek gondozásának a BM IX. osztály hatáskörébe utalása megoldotta a többezres civil csoport politikai ellenőrzésének gondját is. Lojalitásuk biztosítására a kormány je-

lentős pénzösszegeket utalt át a IX. osztálynak. A kapott összegekből a menekültek rendszeresen folyósított „segélyt" kaptak. Ennek nagyságáról tájékoztat a „Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt" című munka: „A polgári menekültek ellátására a Belügyminisztérium szociális ügyosztálya... rendes napi segélyösszeget állapított meg... A segélyösszeg úgy volt megállapítva, hogy abból egy egyedülálló személy szerényen, minden munka nélkül megélhessen. Az egy-egy főre megállapított segélyösszeget megkapták az egy családhoz tartozó 12 évnél idősebb személyek valamennyien, a 12 évnél fiatalabb gyermekek, illetve családtagok után pedig a családfőnek a segélyösszeg kétharmadát kitevő családi pótlék járt. Ilyenformán előfordult az az eset, hogy egy-egy, több tagból álló menekült család minden munka nélkül nagyobb jövedelemhez jutott Magyarországon, mint a háború előtt saját hazájában... De előfordult az is, hogy ha a lengyel menekült munkát vállalt, sokkal kényelmesebb és bőségesebb megélhetéshez jutott, mint az ugyanolyan munkát végző magyar állampolgár, akinek munkadíján kívül egyéb jövedelme nem volt. A segélyek összegét a drágaság emelkedésével időről időre megfelelően emelték... A lengyel menekült munkavállalása semmiben sem érintette a Belügyminisztérium szociális ügyosztálya által folyósított rendes napi segélyt, ezt tehát tovább élvezte, tekintet nélkül arra, hogy munkájával menynyit keresett."[31]

A megfelelő hatáskörrel és anyagi eszközökkel rendelkezve a BM IX. osztály – többek között a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságra támaszkodva – csakhamar konszolidálta a lengyel polgári menekültek helyzetét. Rövid idő múlva, Teleki miniszterelnök személyes kérésére, Keresztes-Fischer dr. Antall Józsefet nevezte ki a IX. osztály élére. Antall régi munkatársával, most már helyettesével, dr. Kamocsay Jenővel és miniszteri titkáraival: dr. Murányi Ferenccel és dr. Pintér Viktorral, mindent elkövettek a lengyelek jólétének és szabad mozgásának biztosítására. Említést érdemel az osztály egyik munkatársa, Asbahs Sándor miniszteri tanácsos is, akiről eddig egyetlen munkában, cikkben sem történt említés, pedig közvetlen szerepe volt a lengyel menekültek és ál-

talában a menekülttáborok anyagi–gazdasági problémáinak megoldásában.

Bizonyos tévhitek eloszlatása céljából itt említem meg, hogy a lengyel polgári menekülteket korántsem valamiféle barakk-lágerekben helyezték el. A *tábor* kifejezés az ő esetükben csupán földrajzi megjelölés volt. Például „győri tábor" Győr *területét* jelentette, ahol villákban, üdülőkben, magánházakban esetleg albérletben laktak a lengyelek. A lakóhely, vagyis a tábor kijelölése a KEOKH feladata volt a BM XXI. (lakásügyi) osztállyal karöltve. A meghatározott területen élő lengyelek ügyeivel pedig a főszolgabíró, főjegyző, körjegyző, jegyző stb., városban a polgármester volt köteles foglalkozni. Magyarország hadbalépése után ezek a hivatalok nemcsak nyilvántartották a lengyeleket, hanem ők adták át nekik a kéthetente folyósított segélyt is.[32]

A táborok gazdasági ügyei meglehetősen bonyolult feladatot jelentettek. Például meg kellett keresni a különböző igényeknek megfelelő lakásokat, albérletet, megállapodni a tulajdonosokkal stb. Asbahs Sándor ez irányú munkáját nagymértékben segítette a már említett BM XXI. osztály vezetője, Folyovich József is, aki 1944. március 19-e után, Antall illegalitásba vonulását követően, a IX. osztály vezetését átvette.

1939. november végén a Lengyel–Magyar Menekültügyi Bizottságból kiváltak[33] az addig ott tevékenykedő lengyel politikusok és megalakították a polgári menekültekkel foglalkozó önálló lengyel szervezetet, a *Komitet Obywatelski dla Spraw Opieki nad Polskimi Uchodźcami na Węgrzech*-t. (A magyarországon tartózkodó lengyel menekültek gondozási ügyeit intéző Polgári Bizottság – röviden Polgári Bizottság, de nevezték Társadalmi Bizottságnak is.) A Polgári Bizottság első elnöke Henryk Sławik, katowicei újságíró volt.

A Polgári Bizottság dr. Antall javaslatára a BM IX. osztályhoz két személyt delegált vezetői minőségben, akik létrehozták alapvetően ügyintéző hatáskörrel, a BM IX. osztály lengyel alosztályát, melyet több írásban Menekült Irodának is neveznek. Az alosztályhoz nyert beosztást három lengyel tisztviselő és két kisegítő. Feladatuk volt a menekültek nyilvántartásának rendben tartása, veze-

tése, a lengyelek kérvényeinek átvétele, előterjesztése az osztályvezetőhöz, javaslattétel a lengyelek elhelyezésére, átköltöztetésére, ellátására és mindennemű más problémák megoldására. Ez az alosztály ily módon gyakorlati összekötő kapocs volt a lengyel polgári menekültek és a BM IX. osztálya között. Tevékenységéért főként a Polgári Bizottságnak tartozott felelősséggel. Annak ellenére, hogy 1941 januárjáig működött a lengyel követség. Orłowski követ azonban, mint a szanációs politika képviselője, mindjobban elszigetelődött a lengyel menekültek politikai csoportosulásaitól. Ebben közrejátszott az is, hogy az angersi, majd a londoni lengyel emigráns kormány vezetése, személy szerint Sikorski tábornok, nem nagyon bízott benne. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy még a követség fennállása idején a Polgári Bizottság fokozatosan átvette a lengyel menekültek, politikai, szociális, kulturális, oktatási, egészségügyi ügyeinek irányítását és ehhez a magyar kormány tudtával és beleegyezésével a Magyar Nemzeti Bank útján, rendszeresen jelentős pénzügyi támogatást kapott az emigráns lengyel kormánytól.

1940 nyarán a Polgári Bizottság tulajdonképpen már hivatalosan képviselte a lengyeleket, bár nyíltan *szociális funkciója* volt hangsúlyozva, és Henryk Sławik a londoni lengyel kormány népjóléti miniszterének magyarországi megbízottjaként szerepelt. A szervezethez való viszony tisztázására dr. Kádár László Levente, BM államtitkár, a IX. osztály felügyelőjeként 1940. szeptember 19-én körlevélben értesítette az érdekelt belügyi szerveket és hatóságokat, hogy a Polgári Bizottság és elnöke Henryk Sławik Magyarországon hivatalosan foglalkozik a lengyel menekültek gondozásával.

Ebből logikusan következett, hogy a lengyel követség 1941. január 15-i tényleges megszűnésével, a magyar hatóságok a Polgári Bizottságot ismerték el a lengyelek hivatalos képviseletének.

A bizottság hatáskörébe ment át teljesen a lengyel kulturális,[34] oktatási, gazdasági, társadalmi és más szervezetek anyagi fenntartásának, elvi irányításának és ellenőrzésének funkciója. Keretében, illetve ellenőrzése alatt működött többek között a lengyel polgári bíróság, a lelkészi-anyakönyvi hivatal Piotr Wilk-Witosławski lel-

kész és a Lengyel Egészségügyi Szolgálat dr. Jan Kołłątaj-Srzednicki nyugállományú orvostábornok vezetésével.[35]

A Polgári Bizottsághoz tartozott a lengyel iskolaügy és ennek keretében az akkori Európa egyetlen önálló lengyel gimnáziumának fenntartása Balatonbogláron.[36]

A bizottság hetilapján, a *Tygodnik Polski. Materiały Obozowe* és a gyermekeknek kiadott *Jestem Wasza* újságon kívül 1941 elejétől felügyelete alá került az 1939. november 1-től megjelenő *Wieści Polskie*[37] című központi lap is, amely évente igen érdekes kalendáriumot is megjelentetett.

A Polgári Bizottság a rendelkezésére bocsátott pénzügyi keretből támogatta a különböző lengyel kulturális szervezeteket, műkedvelő csoportokat, gyermekmatinék, kiállítások,[38] ünnepségek megrendezését. Ugyancsak jelentős összegeket fordított a lengyel egyetemi hallgatók ellátásának, tanulmányai folytatásának biztosítására.[39]

A Belügyminisztérium már említett kivételes hatásköre lehetővé tette a Polgári Bizottság szerteágazó tevékenységének kibontakozását és folytatását. Mivel szinte minden működési, szervezési engedélyt akkoriban a BM adott ki, a Polgári Bizottság vezetői a BM IX. osztály lengyel alosztálya, vagy a bizottságban dolgozó Salamon Rácz Tamás útján, vagy pedig közvetlenül dr. Antall Józsefhez juttatták el javaslataikat, kérelmeiket. Antall ezeket az illetékes BM-osztályokkal elintézte. Vagyis ily módon a BM IX. osztálya lényegében mindent meg tudott oldani „házon belül", anélkül, hogy bármely más szerv vagy hatóság közvetlenül színre lépett volna a lengyelek ügyeinek intézésében. Bárdossy László 1941. áprilisa–1942 márciusa közötti miniszterelnöksége és külügyminisztersége idején Keresztes-Fischer belügyminiszter különös gonddal ügyelt is arra, hogy minél kevesebb BM-szerv exponálja magát a lengyel kérdésben. Ezzel függött össze többek között az is, hogy 1941 második felében a BM IX. osztály új elnevezése „Szegényellátási és Általános Segélyezési Osztály" lett, nevében is kifejezésre juttatva a *segélyezési* feladatkört. Ezzel látszólagosan még jobban kiterjedt a IX. osztály és személy szerint dr. Antall József osztályvezető jogköre a lengyel menekültek ügyeinek intézésében, amennyiben hi-

vatalból indoklást nyert a lengyelek segélyezése érdekében a különböző nemzetközi szervezetekkel, a semleges országok magyarországi képviseleteivel való kapcsolat fenntartása.

Mindez azt jelentette, hogy a BM IX. osztály vezetője és beosztottai tevékenységükben messze túlléphették a szociális ügyosztály normális viszonyok közötti lehetőségeit, jelentős pénzösszeggel rendelkezve és szerteágazó belügyi apparátus támogatásával intézhették a lengyel polgári menekültek ügyeit, hozzájárulhattak a háttérben meghúzódó németellenes magyar uralkodó körök politikai elgondolásainak, a lengyelekkel kapcsolatos törekvéseinek megvalósításához. Az egész BM mint „hátország" kiemelése nem kisebbíti sem dr. Antall József, sem munkatársai szerepét a lengyel menekültek megsegítésében. Sőt! Kifejezésre juttatja, hogy Antall és Kamocsay, Pintér és Asbahs és a többiek érdeme éppen az volt, hogy *egyetértettek* a Hitler-ellenes és lengyelbarát koncepcióval és minden módon igyekeztek azt érvényre juttatni. Dr. Antall számos esetben személyesen és általában írásban vállalt felelősséget a hozott intézkedésekért, a lengyeleknek biztosított kedvezményekért, holott tudta, hogy ezeket a lengyelek alig leplezett németellenes tevékenységük kibontakoztatására használják fel. A BM IX. osztály munkatársai Salamon Rácz Tamás közvetítésével nem egy ízben vállalták a kockázatot a kémelhárítás előtt gyanússá vált lengyelek „eltüntetéséért" vagyis a KEOKH útján történő hamis iratok, új lakhatási engedélyek beszerzésével más városba költöztetéséért, esetleg az országból való kiszöktetéséért. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a háborút túlélt, egykori magyarországi lengyel menekültek mindmáig hálával gondolnak a BM IX. osztály vezetőjére és munkatársaira, hiszen a magyar társadalom konkrét segítségét elsősorban az ő személyükön keresztül tapasztalták.

A BM IX. osztálya szorosan együttműködött a Lengyel Polgári Bizottsággal. Különösen baráti kapcsolat jött létre dr. Antall József és Henryk Sławik között. Antall számára nem volt titok Sławik illegális politikai tevékenysége, sőt számtalanszor segítette is őt e munkájában. Az 1941 tavaszán eluralkodó háborús hangulat azonban nem kedvezett a németellenes kapcsolatoknak. A magyar kémelhárítás árgus szemekkel figyelte a lengyelek mozgását

is, és talált ürügyet Sławik, Salamon Rácz Tamás és mások letartóztatására. Antallnak a BM-szervek útján nagy nehezen sikerült Sławikot kihoznia a börtönből és Balatonboglárra költöztette, hogy „ne legyen szem előtt".

A Polgári Bizottság elnöki tisztségét – még Teleki Pál jóváhagyásával – Andrzej Pysz, illetve Bogdan Stypiński vette át.[40]

A Jugoszlávia elleni német–olasz agresszióban való részvétellel, a Teleki halála után megalakult Bárdossy-kormány a második világháború hadviselő államai közé sodorta Magyarországot. Az ország belpolitikai életében az ellenforradalmi uralkodó osztályok Hitler-barát szárnya kerekedett felül. Mindez törvényszerűen vezetett 1941. június 27-én a Szovjetunió elleni hadbalépéshez. A Bárdossy köré tömörült politikai és katonai vezetés vérmes reményeket fűzött a német „villámháborús" győzelmekhez, és még a hitleri csapatok moszkvai veresége sem hatott rájuk a kellő kijózanítással. Ilyen politikai hangulatban elnémultak az angolszász orientációjú uralkodó és polgári csoportok. A lengyelek társadalmi aktivitása is mélypontra esett. A BM-vezetők funkcióban maradása azonban továbbra is biztosította a lengyel menekültek korábbi magyarországi helyzetét és ennek stabilitását.

Lényeges változás következett be az 1942 márciusában megalakult, Kállay Miklós vezette kabinet kormányra jutása után. Különösen az év második felében. A hónapokig tartó boglári visszavonultság után Henryk Sławik újra Budapestre érkezett és átvette a Lengyel Polgári Bizottság vezetését. 1943 folyamán nagy lendületet vett a bizottság közéleti tevékenysége, együttműködése a Kállay köré tömörült politikusokkal és a Kállay „útkeresésében" reménykedő polgári ellenzék képviselőivel.

A közösen dédelgetett tervekre tett pontot Magyarország német katonai megszállása 1944. március 19-én.

A megszállás gondolata már 1943 őszén előtérbe került Hitler főhadiszállásán, de végrehajtását – éppen az olasz kiugrás miatt – Hitler akkor nem látta időszerűnek. 1944. február végén – március elején azonban már eldöntött tény lett. Himmler tájékoztatására megmozdult a varsói és krakkói német biztonsági és Gestapo-gépezet is. A Magyarországra menekült lengyelek politikai te-

vékenységéről és a lengyelországi németellenes mozgalommal és katonai vezetéssel való kapcsolatairól éppen elég adattal rendelkeztek, és hogy az adott pillanatban a helyszínen lehessenek, megindult a német „turisták" áradata Budapestre. Egyes korabeli jelentések arról számoltak be, hogy a német megszállást megelőzően feltűnően sok lengyelországi német, „PO" (lengyel) jelzésű gépkocsi közlekedett a magyar főváros utcáin.

Március 19-én hajnalban a Gestapo elsőként a BM VII/c. osztályát, vagyis a KEOKH irodáit vette birtokba, letartóztatva vezetőjét, Siménfalvy Sándort is. Bárczy István 1945 júliusában erről így nyilatkozott: „A KEOKH-ban találták meg a BM által Magyarországon megtűrt és ismét semleges országba menekült angol, amerikai, francia, lengyel és más külföldiek névsorát, akiknek – hír szerint – hamis magyar útleveleinek másolatát is kézre kerítették."

A KEOKH iratai között ezen kívül megtalálták a magyarországi lengyel vezetőkre vonatkozó feljegyzéseket, a hamis igazolások, tartózkodási engedélyek másolatait is. Ezek birtokában órák alatt letartóztatták őket. Egyedül a Lengyel Egészségügyi Szolgálat vezetője, Kołłątaj tábornok szállt szembe a rátörő németekkel, a Fő utca 11. számú házban levő irodában. A kibontakozó tűzharcban elpusztult a tábornok, és titkára, dr. Kanwiser orvoshadnagy.[41]

Sławiknak sikerült elmenekülnie a lakásáról és barátoknál húzta meg magát. [Felesége azonban keresni kezdte és arra gondolva, hogy férje esetleg Balatonboglárra ment, odautazott. Egyenesen a Sławik lakását figyelő gestapósok karjaiba szaladt. A hitleristák nyilvánosságra hozták Sławikné elfogását és azt, hogyha férje nem jelentkezik, agyonlövik. Sławik tudomására jutott a fenyegetés és jelentkezett a Gestapónál. Feleségével együtt Németországba hurcolták és elpusztították.][42]

A vezetők nélkül maradt Lengyel Polgári Bizottság március 19-én megszűnt funkcionálni. Bár Sławik megpróbálta összeszedni le nem tartóztatott munkatársait, kísérlete nem sok eredménnyel járt. Így hát megbízta Zbigniew Borowkót a lengyel polgári menekültek sorsának intézésével.

Magyarország német megszállásával nehéz helyzetbe kerültek a

lengyelek. A német biztonsági szervek számos magyar politikust letartóztattak. Dr. Antall is illegalitásba kényszerült, de néhány hónap múltán a Gestapó nyomára jutott és elfogta.[43]

Új emberek, vezetők kerültek a Belügyminisztériumba is. A Sztójay-kormány belügyminisztere az Imrédy-párt egyik vezetője, Jaross Andor, új államtitkár Endre László és a nyilas Baky László lett. Mindhárman arra törekedtek, hogy mielőbb megszabaduljanak Keresztes-Fischer embereitől, főként a kulcsfontosságú pozíciókban. A szociális, gyámügyi terület iránt nem érdeklődtek. Így az ezen osztályok felügyelőjeként a Keresztes-Fischer BM-ben *hatodik* ember szerepet betöltő dr. Kádár László Levente, a Jaross-felállásban az *ötödik* emberré lépett elő, és személyében tulajdonképpen biztosítani tudta a lengyel menekültek sértetlenségét. A IX. osztály élére a már említett és Antallnak is sokat segítő XXI. osztály vezetője, Folyovich József került. Ily módon a német megszállás személyileg csak azok számára jelentett veszélyt, akiket a főkormányzóságból érkező Gestapo-tisztek és nyomozók kerestek, illetve rájuk kompromittáló adatokat találtak a KEOKH-nál.

A lengyel menekülteket az előállott helyzet viszont érzékenyen érintette anyagilag. Sztójay és Jaross ugyanis megtagadták az addigi segélyek folyósítását, így 1944. április 1-től a lengyel polgári menekültek tartalékaikból éltek, vagy kénytelenek voltak munkát vállalni. Ugyanakkor látva, hogy a katonai internáltak ellátása továbbra is biztosítva volt, sokan kérték a HM 21. osztálytól „katona állományba való visszaminősítésüket", kijelentve, hogy 1939–1940-ben katonaként kerültek Magyarországra és csak esetleges Nyugatra jutásuk megkönnyítése céljából „szereltek le" a lengyel követségen. A HM 21. osztály vezetője, Utassy Loránd ezredes minden további érdeklődés nélkül állományba vette a jelentkezőket.

Sztójay, amikor a németek azt követelték, hogy a lengyel polgári személyeket tényleges táborokba gyűjtsék össze és adják át a németeknek munkaszolgálatra, hajlott a követelés teljesítésére. Annál is inkább, mert Jaross készségesen egyetértett a javaslattal. Sztójay végül mégsem merte vállalni a felelősséget és tárcaközi bizottságot hívatott össze a kérdés megvitatására. A megbeszélésen képviseltette magát a BM IX. és a HM 21. osztálya. A jelenlevők

elutasították a német követelést, tiltakoztak a lengyel polgári menekültek táborba kényszerítése, a németeknek munkaszolgálatra való átadása ellen.

Miután várható volt, hogy a hitleristák újabb követeléssel fognak élni, a következő alkalommal tartott megbeszélésen Utassy ezredes azt javasolta, adják át a HM 21. osztálynak a civil lengyelek feletti felügyeletet is, így legalább ellátásuk biztosítva lesz. A javaslattal egyetértett a jelenlevő Borowko is. A megállapodás ellen a németek sem tiltakoztak.[44] Ettől kezdve dr. Pintér Viktor, a BM IX. osztályán még tevékenykedő miniszteri titkár több iratban közölte a HM. 21. osztályával az átadott lengyelek névsorát.[45] A lengyel polgári menekültek teljes átadása azonban elmaradt, mert Sztójay végül is kénytelen volt 1944. július 1-től újra folyósítani a lengyel segélyeket. Zbigniew Borowko pedig részben Utassy javaslatára, a lengyel polgári menekülteket a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alá helyezte.

Az 1944. augusztus harmadik hetében megalakult Lakatos-kormány bizonyos mérvű enyhülést hozott a lengyelek számára is, amennyiben Horthy teljesen leállította a zsidók deportálását. Október 15. után azonban újabb csapás érte a lengyelek közül azokat, akik kapcsolatot teremtettek a Bajcsy-Zsilinszky-féle ellenállással.

A polgári menekültek *többségét* a nyilas uralom lényegében egzisztenciálisan érintette. Teljesen megszűnt minden anyagi forrás, a lengyelek egy része határozottan nyomorgott, illetve a magyar lakosság könyörületére szorult. Személyük, életük azonban nem forgott közvetlen veszélyben, mert aki iránt a lengyelországi Gestapo nem érdeklődött, azokkal sem a „magyar ügyekkel" elfoglalt német biztonsági szervek, sem a nyilasok nem törődtek. Helyzetük azonban, éppen magára hagyottságuk következtében igen nehéz volt. Magyarországon átélve a felszabadító hadműveleteket, Budapest ostromát, a nyilas terrort, a bombázásokat, az éhezést, fokozottabban érezhették a hontalanság keserűségét. A háború, a bombázások, az éhezés, az utcai harcok megkövetelték a maguk áldozatait a lengyel polgári menekültek közül is. Nem mindannyian érhették meg a felszabadulást és térhettek vissza hazájukba.

A lengyel katonai internáltak

A lengyel katonai menekültek ügyeinek intézésére létrehozott HM 21. osztály Baló Zoltán ezredes vezetésével, korántsem rendelkezett olyan hatáskörrel és olyan lehetőséggel, mint a BM IX. osztálya. Ez érthető is, hiszen a horthysta katonai vezetésben egyáltalán nem voltak olyan szervezettek és egységesek a németellenes elemek, mint például a Belügyminisztériumban. Sőt, ellenkezőleg, a katonai felső vezetők többsége származásától és neveltetésétől fogva valóságos csodálója volt a porosz militarizmusnak és lenyűgözte őket a hitlerista katonai és politikai vezetés céltudatossága és határozottsága.

A HM 21. osztály hatáskörét igen pontosan körvonalazott szabályok és elvárások korlátozták. Hozzátartozott a katonai táborok (számuk kezdetben 141, majd fokozatosan lecsökkent huszonegynéhányra) felállítása, fenntartása, rendjük–fegyelmük ellenőrzése, az internáltak és a táborőrség ellátása, a tiszti családok elhelyezése, ügyeik intézése, a magánházakban engedéllyel lakó tábornokok és tisztek felügyelete, különböző megkeresési, körözési ügyek intézése.

A katonák elhelyezése eltérő képet mutat a polgári menekültekéhez viszonyítva. A közlegények, altisztek és alacsonyabb rendfokozatú tisztek ténylegesen zárt táborokban, laktanyákban, a törzstisztek külön tiszti táborokban (szanatóriumok, szállodák, villák, honvédüdülők), de szintén zártabb körülmények között éltek. Anyagi helyzetük is kedvezőtlenebb volt a civilekénél. Ebben szerepet játszott egyrészt a katonák nagyobb létszáma, különösen 1939–1940-ben, másrészt, hogy a tisztek hosszú ideig – néhány értelmiségi terület kivételével – nem vállalhattak munkát. A sor- és altiszti állomány önkéntes jelentkezéssel, de zárt rendszerben dolgozhatott a mezőgazdaságban, a bányákban, útépítésen a HM 11. osztály alárendeltségében.

A HM 21. osztály keretében 1939 októberében felállították az ún. lengyel alosztályt,[46] amely a *Predstawiciel Polskich Żołnierzy Internowanych w Królestwie Węgier jako organ 21. oddzialu HM* (A Magyar Királyságban internált lengyel katonák képviselete, mint

a HM 21. osztály szerve) hosszú címet viselte. Előbb a Váci utca 36. számú ház második emeletén, majd a Tükör utca 2, illetve a Honvéd utca 28. szám alatt működött.

A 21. osztály lengyel alosztálya viszonylag szélesebb hatáskörrel rendelkezett mint a polgári menekültek belügyi ügyintéző szerve. A katonai alosztálynak a nyilvántartási, javaslattevési feladatkörön túl beleszólása volt a táborok belső életébe, a táborrangidősek kijelölésébe, közvetlenül intézkedhetett – a 21. osztály vezetőjének utólagos jóváhagyásával vagy előzetes egyetértésével – a katonai internáltak és hozzátartozóik ügyeiben és mint *elöljáró szerv* foglalkozott a táborok fegyelmi, a tisztek becsületbírósági kérdéseivel.

Tehát a katonai alosztály önállóan oldott meg számos olyan problémát, melyek a polgári menekültek esetében a Polgári Bizottság különböző szekcióinak feladatkörébe tartoztak.

A lengyel táborok és a HM 21. osztálya, illetve ennek lengyel alosztálya közötti szolgálati út fenntartására, a táborok elhelyezési területén illetékes magyar hadtestparancsnokságokhoz a 21. osztály lengyel összekötő tiszteket nevezett ki. Fő feladatuk az volt, hogy a hadtestparancsnokság szintjén elintézhető ügyeket, kérelmeket megoldják és szükség esetén csak a döntést jelentsék az osztálynak, mentesítve ezzel a 21. osztály munkáját.[47]

Az alosztály első vezetője Stefan Dembiński tábornok volt. Működése egybeesett a lengyel katonakötelesek nyugatra irányításának fővezéri törekvéseivel, így a vezetése alatt álló lengyel alosztály a legális feladatok mellett toborzó és szöktető tevékenységet is folytatott, ezzel hamarosan magára vonta a magyar kémelhárítás és természetesen a németek figyelmét. Baló ezredes többszöri figyelmeztetés után kénytelen volt Dembiński megbízatását visszavonni és törzskarával együtt a Pasaréti úton levő tiszti táborba internálni. Dembiński, továbbá munkatársai többsége és a hadtestparancsnokságokhoz küldött lengyel összekötő tisztek egy része 1940 tavaszán megszökött Magyarországról.[48]

A lengyel alosztály új vezetője dr. Marian Steifer ezredes lett. A Magyarországon élő lengyel vezetők között igen heves nézeteltérés támadt Steifer jelölése kapcsán. A katonai attasé, Jan Emisarski

ezredes Kazimierz Głowackit javasolta a katonai alosztály élére. Baló azonban nem értett egyet, mivel Głowacki polgári személyként lépte át a határt és ilyen minőségben is volt nyilvántartva, tehát semmi nem indokolta katonai jellegű beosztását. Baló Zoltánt Steifer jelölésében elsősorban az vezette, hogy a lengyel ezredes a honvédelmi miniszter, Bartha Károly ezredtársa és barátja volt még az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregéből, és úgy ítélte meg, hogy ez Steifert bizonyos lojalitásra kötelezi. Végül is Sikorski tábornok Steifert nevezte ki, illetve hagyta jóvá jelölését a lengyel katonai alosztály élére.[49]

A magyarországi lengyel katonai és politikai vezetők azonban – mint erről a későbbiekben még lesz szó – egyáltalán nem voltak közös politikai platformon. Steifer kinevezésébe sokan nem nyugodtak bele és hosszas vita, feljelentgetések után elérték, hogy végül is Sikorski főparancsnok 1941 őszén visszavonta Marian Steifer megbízatását.[50] Csakhogy közben az „ügyre" felfigyeltek Bárdossy emberei. Ennek következtében nemcsak dr. Marian Steifer ezredest, hanem ellenfeleit is, köztük a Polgári Bizottságnak szinte az egész vezérkarát (Bogdan Stypińskit, dr. Kołłataj-Srzednicki tábornokot, Wilk-Witosławski lelkészt és másokat) a VKF 2/D osztálya a siklósi büntetőtáborba internálta.[51] Az adott helyzetben sem dr. Antall József, sem a belügyminiszter nem tudott lépéseket tenni a Polgári Bizottság vezetőinek kiszabadítása érdekében.

A HM 21. osztály lengyel alosztályának harmadik vezetője, Steifer volt helyettese, Aleksander Król mérnök alezredes lett. Megbízatását Sikorski főparancsnok jóváhagyta, annak ellenére, hogy ez idő tájt Magyarországon még négy lengyel tábornok tartózkodott.[52]

1943 októberében Csatay Lajos honvédelmi miniszter Baló Zoltán ezredest felmentette beosztásából, és a 21. osztály élére Utassy Loránd ezredest nevezte ki. Ebben több ok is közrejátszhatott. Baló Zoltán az adott körülmények között kényes terület vezetését vállalta 1939 szeptemberében. Igyekezett minél kisebb felületre csökkenteni a németekkel és a magyar kémelhárítással való súrlódásokat a lengyel katonai internáltak kérdésében. Tehát nemcsak látszólagosan vigyázott a semlegesség megtartására. Valószínűleg éppen

emiatt nem ismerte a legfelső körök lengyelbarát terveit és nem lett beavatva a kulisszatitkokba. Ez ugyanis teljes mértékben kiderül a Steifer-ügy irataiból, amikor rákérdezéseivel akaratlanul is zavarba hozta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert.

Mindez természetesen semmit nem von le Baló Zoltán lengyelbarát érzéseinek értékéből. A legnehezebb időszakban, különösen az 1939–1941 közötti években, minden tőle telhetőt megtett a lengyel katonai internáltak sorsának jobbítására, szabad mozgásuk biztosítására. Soha nem akadályozta a nyugati követségek, majd később a semleges országok, egyházi hivatalok képviselőinek, újságíróknak és másoknak ellátogatását a táborokba, ha azok őszintén segíteni kívánták a lengyeleket.[53] Azonnal teljesítette magyar személyek és családok kéréseit egyes lengyelek családokhoz való elhelyezésének engedélyezésére. Írásos dokumentum ugyan csak néhány maradt fenn és főként magas személyiségek kívánságával kapcsolatban. Ezek közül egyet említek meg. Teleki Pál kérésére Anton Kozłowski poznańi egyetemi tanárt Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas magyar tudós kívánságára Baló Szegedre irányította és hozzájárult, hogy nevezett a magyar professzor személyes vendégeként és munkatársaként ott élhessen.[54] Ugyanakkor kutatásaim során számos olyan lengyellel találkoztam, akiknek – bár nem volt magas rangú patrónusuk – magyar ismerőseik kérésére Baló Zoltán engedélyezte a táboron kívül lakhatást.

Amikor 1940 júniusában Werth Henrik vezérkari főnök azt javasolta az akkori honvédelmi miniszternek, Bartha Károlynak, hogy tiltsa meg a lengyel tisztek magánlakásokban való elhelyezését és követelte a lengyel katonai internáltak hadifoglyokként való kezelését, Baló Zoltán és munkatársai mindent elkövettek, hogy enyhítsék a miniszter által végül is ilyen értelemben kiadott utasítás szigorát. Különböző javaslataikkal – a táborok összevonásával, áthelyezések alkalmazásával és bizonyos mértékben a BM IX. osztály segítségével – sikerült is a parancs betű szerinti teljesítését elkerülni.[55]

1943-ban, a Kállay-kormány „útkeresésé"-ben bizonyos szerepet kapott a magyarországi lengyel politikai és katonai vezetés is. Az elképzelések valóra váltásához a HM 21. osztály élére operatívabb,

személyes nyugati kapcsolatokkal bíró emberre volt szükség. Ezekkel az előnyökkel rendelkezett Utassy Loránd, aki 1938–1941 között katonai attaséként működött az Egyesült Államokban, illetve 1938–1940 között egyidejűleg Angliában is.

A 21. osztály lengyel alosztálya meleg hangulatban búcsúzott Baló Zoltán ezredestől. A Hadtörténelmi Levéltárunkba került Baló-hagyaték anyagában van egy levél, melyet az említett búcsúzáskor a lengyel alosztály akkori vezetője Aleksander Król alezredes fel is olvasott. Csoportja nevében megköszönte Baló Zoltán tevékenységét, melyet 1939 szeptemberétől a több mint száz lengyel katonai tábor megszervezésében, a mintegy 35 000 lengyel katona ellátásának, élelmezésének biztosításában, gondjaik megoldásában fejtett ki. Hálájuk jeléül a lengyel fehér sast ábrázoló emlékplakettet adott át Baló Zoltánnak, és egyben köszöntötte a 21. osztály élére került Utassy Loránd ezredest is.[56]

Az osztály új vezetője tájékozott volt a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium és a vezérkar bizonyos csoportjai titkos lengyel kapcsolatait illetően, és a maga hatáskörében ennek szellemében cselekedett. Például biztosította a Magyarország területén maradt mintegy hatezer lengyel katona közül kijelöltek illegális katonai kiképzését, a Honi Hadsereg magyarországi parancsnokságának működését stb.

Utassy Loránd igen jól tudta leplezni angolszász barátságát és németellenes beállítottságát. Ennek köszönhető, hogy nem vált gyanússá a németek előtt, és 1944. március 19-e után is beosztásában maradhatott. Tovább funkcionált a lengyel alosztály is, bár vezetője, Aleksander Król alezredes távozni kényszerült. Az alosztály élére Witold Ciesliński ezredes került. Sorrendben ő volt a negyedik megbízott ezen a poszton.

Magyarország német megszállása a lengyel katonai internáltakat szinte alig érintette. Utassy bizonyos mérvű szigorításokat vezetett be, korlátozta a tisztek elhelyezését magánházakban, a városokban való szabad mozgást, de ez elsősorban a lengyelek érdekeit szolgálta. Tulajdonképpen ily módon két eredményt ért el. Egyrészt megnyugtatta a németeket, hogy erős kézben vannak a lengyel internált katonai személyek, tehát semmiféle Hitler-ellenes ak-

ciót nem indíthatnak. Másrészt elérte, hogy a hitleristák békén hagyták a lengyel katonákat. Kieszközölte, hogy csakis a 21. osztály beleegyezésével tartóztathatnak le lengyel katonai személyeket. Utassy a március 19. zavaros napján elfogott és a városokban lakó lengyel tisztek szabadon bocsátásáért is exponálta magát, és a továbbiakban megvédte mindazokat, akik iránt a kémelhárítás vagy a németek érdeklődtek.[57]

Egyes helyeken, ahol március 19. után különösen erősödött a volksbundista befolyás és a lengyelellenes fellépés, a magyar lakosok részéről gyakoribbá vált a *személy szerinti* munkára kérés a táborokból. Ez az életmentés egyik formája volt, mert a munkára kért lengyelek legtöbbje október 15. után „eltűnt". Sokan idegen papírokkal, a fronton eltűntek irataival vészelték át a nyilas uralmat és kerültek végül is épségben vissza hazájukba. A 21. osztály engedélyezte ezeket a személyre szóló kikéréseket éppúgy, mint az ugrásszerűen megnőtt „súlyos betegek" kórházi, szanatóriumi vagy éppenséggel „házi" kezelését.

A katonai táborokban is viszonylag nyugodt körülmények között folyt az élet, a katonák nagy része üzemekben, bányákban, gazdaságokban dolgozott, ellátásuk biztosítva volt, lényegében 1944. október 15-ig.

A nyilasok hatalomra jutásának első óráiban Utassy Lorándot letartóztatták. Többek között azért is, mert a németek tudomására jutott, hogy Utassy Horthy megbízásából 1944. október 12-én titokban a szeged–kisteleki szakaszon átment az arcvonalon, és másnap éjjel személyes beszélgetést folytatott a 2. Ukrán Front parancsnokával, Malinovszkij marsallal a magyar fegyverszünet kérdéseiről.[58]

A HM 21. osztály és lengyel alosztálya 1944. márciusa utáni működésére vonatkozóan a rendelkezésre álló iratanyag hiányos. Tekintettel a körülményekre, Utassy igen megrostálta, miről készüljenek irattári feljegyzések, másrészt valószínű, hogy letartóztatását megelőzően az esetleges kompromittáló anyagokat megsemmisítette. Így csak utalásokból lehet következtetni arra, hogy október 15. után még fennállt a lengyel katonai alosztály, a lengyel ügyek utol-

só referense Wlodzimierz Bem de Cosban őrnagy volt. Tevékenységére vonatkozó adataink nem maradtak fenn.

A nyilasok a lengyel katonai táborokat gyakorlatilag átadták a németeknek. A hitleristák október folyamán elrendelték a lengyelek szigorú őrizetét, a kinnlakók és a táborok összevonását. A nyilasok hadbírósággal fenyegettek mindenkit, aki a németek ez irányú rendelkezésének végrehajtását akadályozza, és a lengyeleket elrejti. Ettől függetlenül nem kevesen akadtak, akik a táborokból megszökött, illetve az oda be sem vonult lengyeleknek menedéket adtak.

1944 decemberig a lengyel katonai internáltak Komárom, Győr, illetve Zala megyék területén összevont táborokban maradtak. A hónap harmadik hetében vasúti szerelvényeken útnak indították őket Ausztriába, illetve Németországba, a különböző koncentrációs és internáló táborokba. A lengyel katonák sorsa ily módon tragikusabb fordulatot vett, mint a polgári menekülteké. A fasisztá terrorja következtében sokan elpusztultak és a túlélők is jóval később köszönthették felszabadítóikat, mint civil honfitársaik.

Az 1939 őszétől Magyarországra került lengyel polgári és katonai menekültek ügyeivel hivatalosan és nyíltan tehát a BM IX. és a HM 21. osztálya, a keretükben működő lengyel alosztályok, illetve a Lengyel Polgári Bizottság foglalkozott. Tevékenységüket természetesen hatékonyan segítették a már 1939 előtt létrejött különböző magyar, illetve magyar–lengyel társadalmi szervezetek, kulturális, tudományos, egyházi társaságok és a Magyarországon élő több ezer főt számláló lengyel kolónia.

Szükséges tisztázni, hogy az említett hivatalos szerveknek tulajdonképpen *mennyi* lengyel menekültről kellett gondoskodniuk?

Az elmúlt három évtized alatt a magyar közvéleményben, a sok ismétlés következményeként, meghonosodott a lengyel menekültek 140 ezres száma. Ezzel az adattal először és egyben ősforrásként is, a már említett *Lengyel Menekültek Magyarországon* ... című könyvecskében találkozhatunk. Az előszót író dr. Antall József, a BM IX. osztály volt vezetője – 1946-ban újjáépítési miniszter – az alábbi adatokat közölte:

„Magyarország területén a második világháború alatt mintegy

140 000 lengyel menekült vonult át, akik közül már az első évben mintegy 100–110 000, a további években még 15–25 000 fegyverviselésre alkalmas ember ment tovább Franciaországba, Nagybritanniába, illetőleg a Közel-Keletre és mintegy 15 000 azoknak a száma, akik a háború egész tartama alatt igénybe vették a magyar kormány és társadalom által készséggel nyújtott menedékjogot."[59]

A könyvecske szerzői úgyszintén ezeket a számokat közlik.[60] A munkát forrásként felhasználó Dernői Kocsis László Bajcsy-Zsilinszky Endréről írott könyvében és dr. Lagzi István a lengyelekről szóló tanulmányában szintén a fenti adatokat fogadták el.[61] Óvatosabban fogalmazott Kovács Endre egyik munkájában, amikor a Magyarországra menekült lengyelek számát „mintegy százezerre tehetőnek" tartotta.[62]

A lengyel történészek általában megemlítik, hogy Magyarországon a fenti adatok vannak elterjedve, de *nem fogadják el.* Witold Biegański hadtörténész szerint Magyarországon negyvenezer körül volt a katonák és tizenötezer a civilek száma. Ebből 1940 júniusáig nyugatra távozott mintegy huszonegyezer katona és több ezer civil. 1940 júniusa után Magyarországon *hatezer katona és háromezerötszáz polgári személy* maradt.[63] Megközelítően azonos adatokat közölt a már említett diplomáciatörténeti munkájában Maciej Kożmiński.

Mieczysław Juchniewicz hadtörténész az 1939 szeptemberétől Magyarországra került lengyel katonák és civilek *összlétszámát* 45 000-ben állapította meg, melyből az 1939–1944-es években hozzávetőlegesen huszonháromezer személynek sikerült eljutnia Franciaországba, Angliába és a Közel-Keletre.[64]

A lengyel menekültek létszámával kapcsolatos kutatásaim eredményei a lengyel történészek által közölt adatokhoz állanak közel. Bár szerintem az utóbbiak is felkerekítettek, különösen Biegański tizenötezres civil-létszáma, de tekintettel a második világháború körülményeire, elfogadhatónak ítélem *a lengyel menekültek negyvenötezres, sőt még az ötvenezres összlétszámát is és az 1941–1944 közötti években Magyarországon maradók mintegy tízezres nagy-*

ságú csoportját. Ebből 1939–1940-ben a katonák, illetve a HM 21. osztálya által nyilvántartottak 90%-át, a későbbi években pedig a 60%-át tették ki. Ezt az arányt egyetlen magyar szerző a témáról megjelent cikkében nem vitatta, sőt elfogadta, de a 140 000-es létszámon belül.

A menekültek ellátása azonban nagyon súlyos anyagi gond volt. A költségvetés összeállításában az ellátottak *létszáma* döntő tényezőként szerepelt. Azt még el lehet képzelni, hogy az előző havi jelentés alapján megküldött összegek magasabb létszámra szóltak, mint amennyi a tárgyhónapban ténylegesen a helységekben, illetve táborokban tartózkodott, tehát átmenetileg a táborparancsnokok és közigazgatósági hatóságok nagyobb összeg felett rendelkeztek, mint amennyit az adott hónapban kifizetettek. Az viszont, hogy a megadott létszámra szóló ellátmányból több tízezerrel többen éltek volna, aligha hihető. Márpedig a 140 000 fő ellátására sem BM, sem HM költségvetési anyagban utalás nem található. Vegyük például a többségben levő katonák létszámának alakulását.

A legmagasabb létszám az 1939. október 11-i 40 382 fő.[65] Novembertől a létszám fokozatosan csökkent. December elsején 31 004, 1940 július elsején pedig már csak 11 749 fő lengyel katona tartózkodott Magyarország akkori területén. 1940. szeptember elsején számuk 6402 főre csökkent. Ez a szám 2–300 fős ingadozással 1944 elejéig megmaradt.[66] 1941. április elsején például a költségvetésben 6330 katona és 448 polgári ellátott szerepelt.[67] 1944. április elején a HM 21. osztály *ötezer* lengyel katonai internáltat, illetve polgári személyt tartott nyilván.[68]

Számításaim szerint tehát 1939–1940 között a BM IX. osztályának maximálisan 5–6 ezer, 1941-től 3–3500 lengyel polgári menekült, a HM 21. osztályának pedig 1939 vége és 1940 között 10–12 000, utána pedig átlagosan hatezer katonai internált és hozzátartozóik ügyeivel, ellátásával kellett foglalkoznia.

A lengyel menekültek magyarországi befogadása, gondozása, ellátása, sőt hosszú éveken át történő megvédése – függetlenül létszámuktól – a két nemzet és nép baráti érzéseinek, segítőkészségének, kölcsönös szimpátiájának ténye volt, és értékes, időálló közös emléke marad.

2. ILLEGÁLIS LENGYEL POLITIKAI ÉS KATONAI SZERVEK MAGYARORSZÁGON 1939–1945-BEN

A Magyarországra menekült lengyelek politikai és katonai vezető rétege egyértelműen a lengyel ellenállás *polgári irányzatához* tartozott. Nem kereste a kapcsolatot a „törvényen kívül helyezett", mély illegalitásba kényszerült magyar kommunista mozgalommal. Több okból sem. *Egyrészt,* mert ezek a lengyel vezetők a háború előtti lengyel burzsoá rendszer politikusai, bizalmi emberei vagy legalábbis legális ellenzékének tagjai voltak, akiknek hazájukban sem volt kapcsolatuk a lengyel kommunistákkal és a baloldallal. A magyarországi lengyel ellenállás balszárnyát a Kisgazdapártnak megfelelő Parasztpárt, illetve a Szociáldemokrata Párt lengyel testvérszervezete, a Lengyel Szocialista Párt centrumához tartozók alkották. *Másrészt,* mint az előzőekben vázlatosan bemutattam, a lengyel menekültek, de különösen politikusaik és az értelmiségiek egzisztenciálisan kötődtek a Horthy-kormányzathoz, konkrétabban a Belügyminisztériumhoz és a Honvédelmi Minisztériumhoz. Ezek a hatóságok biztosították számukra a mozgásszabadságot politikai értelemben is. Politikai nézeteik és magyarországi helyzetük tehát egyaránt a németellenes magyar arisztokrata és polgári körökhöz, a Horthy-kormányzat liberális ellenzékéhez[69] és a legális szociáldemokratákhoz kapcsolta őket. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a legszorosabb viszonyt például a Kisgazdapárttal alakították ki. Tilkovszky Lóránt írta egyik munkájában, hogy Teleki Pál számos olyan intézkedését, elképzelését, melyet „a kormány a németekre való tekintettel nem vállalhatott, sokszor az ellenzéki Kisgazdapárttal végeztette el. Így például a lengyel menekültekkel való foglalkozást, a Volksbund-ellenes propagandát stb.".[70]

A magyar illegális baloldal, elsősorban a kommunisták, mély rokonszenvet éreztek a lengyel menekültek iránt, intő példát láttak sorsukban, szervezték a munkásság segélyakcióit a lengyelek támogatására. A lengyel politikai vezetéssel azonban nem kerültek kapcsolatba. Hadd idézzem erről Zygmunt Goetel lengyel történész-

professzor véleményét: „... a magyar kommunistáknak nem volt lehetőségük a lengyel emigrációval kapcsolatot tartani, amely különben is a magyar függetlenségi jobboldallal volt összeköttetésben. A magyar kommunistákat semmi nem ösztönözte a – londoni lengyelekkel – való együttműködésre ...”[71]

Ez nem jelenti, hogy egyes lengyelek nem kötöttek ismeretséget olyan személyekkel, akikről ma már tudják, hogy az illegális kommunista párt tagjai voltak. Köztudott, hogy a párt utasítására – éppen elszigeteltsége miatt – számos kommunista belépett a Kisgazdapártba, illetve a Szociáldemokrata Pártba, hogy e pártok legalitását felhasználva kiszélesítsék tömegkapcsolataikat és közvetítsék a forradalmi baloldal véleményét, javaslatát az ország sorsdöntő problémáiról. Ezekről az elvtársakról azonban még az említett legális pártok vezetői és tagjai sem tudhatták az igazságot, nemhogy a véletlenszerűen velük összeköttetésbe került lengyelek!

Mindezek közlése azért időszerű, mert egyes írásokban, visszaemlékezésekben az erőszakoltan jelentkező „baloldaliság” és a lengyel ellenállás vezetőinek a magyar kommunistákkal való kapcsolatának bizonygatása csak zavart okoz és nehezíti a magyarországi magyar–lengyel Hitler-ellenes kapcsolatok valóságos értékének feltárását.

A magyarországi lengyel politikai és katonai szervek az emigráns lengyel kormány kirendeltségei voltak és a burzsoázia politikai elképzelései szerint működtek. A lengyel burzsoázia természetesen saját osztályhatalmának visszaállítását tűzte célul. Ennek előfeltétele Lengyelország nemzeti önállóságának, állami függetlenségének helyreállítása volt, ami a második világháború körülményei között csakis a hitleri Németország elleni következetes harc folytatásával valósulhatott meg.

A második világháború éveiben Magyarországon létező és működő illegális képviseletek témájának vizsgálatában, az összefüggések feltárásában több forrásértékű anyag, feldolgozás, visszaemlékezés ad támpontot és segítséget.

A témáról magyar nyelven elsőként a már említett *Lengyel menekültek Magyarországon ...* című könyvecske szerzői írtak. A lengyel katonai szervekről természetesen nem tudhattak, így figyel-

mük középpontjában a politikai képviselet állt, azt nevezték tévesen bázisnak,[72] de néhány megállapításuk forrásértékű.

Különösen hasznos az egykori résztvevőnek, Wacław Felczaknak, a krakkói Jagello egyetem professzorának több munkája, cikke[73] és tudományos értékű visszaemlékezése.

Fontos tájékoztatást nyújtanak a témához a Rocznik Sądecki tudományos folyóirat, Nowy Sączon, 1968-ban kiadott XI. kötetének írásai. Többek között Zygmunt Goetelnek már említett *Az 1939–1945-ös években, déli irányban kibontakozó lengyel akciók feltételei és körülményei Magyarországon és Szlovákiában* című tanulmánya, Józef Bieniek egykori futár és számos futártörténet feldolgozójának *Varsó és Budapest között* címmel közölt visszaemlékezése[74] stb.

Ugyancsak értékes információkat ad Józef Ryszard Szafliknak a bevezetőben már említett kismonográfiája. A parasztpárti illegális mozgalom kezdeti szakaszának bemutatása során számos magyar vonatkozású összefüggésre, a budapesti lengyel politikai képviselet és Varsó, illetve London közötti kapcsolatokra is fényt villant.

A magyarországi lengyel illegális katonai szervekre és tevékenységükre vonatkozóan elsősorban *levéltári anyagokra* támaszkodtam (leírások, értékelések, visszaemlékezések stb.).[75]

Hasznos tájékoztatásokat szereztem a ZBoWiD[76] varsói és a krakkói irattárában őrzött dokumentumokból és visszaemlékezésekből is.

Az illegális politikai és katonai központok feladatainak megismeréséhez több új adattal szolgáltak Alfons Filarnak a lengyel futárszolgálat története első marxista feldolgozójának a munkái.[77]

E problémakör megírásában igen nagy segítséget kaptam több lengyel, magyar és szlovák résztvevőtől, szereplőtől, akik írásban vagy szóbeli közléseikkel számos fontos mozzanatra hívták fel figyelmemet.

A lengyel emigráns kormány magyarországi képviselete

A magyarországi lengyel politikai mozgalom kicsiben tükrözte a lengyel ellenállás ún. londoni irányzatának sokrétűségét és bonyolultságát. Megtalálhatók benne a pilsudskisták éppúgy, mint a szanációs politika hívei, a szélsőséges nacionalisták és a háború előtti lengyel kormányzat legális ellenzékének képviselői.

Az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel politikai csoportok közül a legerősebbnek a szociáldemokraták, vagyis a Lengyel Szocialista Párt (PPS) tagjai bizonyultak. Vezéralakjai voltak: Henryk Sławik, Andrzej Pysz, Stanisław Opoka-Loewensztein. Magyarországra érkezésük után mindhárman azonnal bekapcsolódtak a menekülteket segítő Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság munkájába, majd 1939. november végén a Lengyel Polgári Bizottság alapítói és irányítói lettek. Személyükön keresztül a Polgári Bizottságban mindvégig – vagyis 1944. március 19-ig – a szociáldemokrata befolyás érvényesült. A legszorosabb kapcsolatot a magyar SZDP vezetőivel, Sławik főként Szakasits Árpáddal, Opoka-Loewensztein pedig Peyer Károllyal tartották. Sławik és társai ellensúlyozni tudták a Leon Orłowski követ köré tömörülő szanációsok és mások Sikorski-ellenes tevékenységét is. Ez a körülmény jelentős szerepet játszott abban, hogy Magyarországon fokozatosan kialakult és megerősödött a Sikorski reálpolitikáját és következetes Hitler-ellenes koncepcióját támogató lengyel politikai réteg. A londoni és általában a nyugati lengyel burzsoá emigrációra oly jellemző szélsőséges áramlatok Magyarországon alig éreztették hatásukat. Ennek következtében Sikorski halála után sem történt olyan nagyarányú politikai jobbratolódás, mint a londoni emigrációban.

Salamon Rácz Tamással folytatott beszélgetés során érdekes epizódot ismertem meg Sławik magatartását illetően. Amikor a lengyel burzsoázia szélsőséges elemei 1943 áprilisában durva szovjetellenes rágalomhadjárattal a „Katiny-ügyet" provokálták, a nacionalisták Magyarországon is zászlót bontottak. Többek között Budapesten gyászmisét rendeztek a katiny áldozatok emlékére, amit szovjetellenes tüntetéssé akartak kifejleszteni. Sławik tüntetően tá-

vol maradt a miséről, és nem is titkolta, hogy nem ért egyet a szovjetellenes kampánnyal. Magatartását a lengyel menekült politikusok többsége élesen elítélte. Az epizód Sławik helyzetét azonban nem ingatta meg.

A másik, nagyobb létszámú politikai csoportot a Parasztpárt tagjai képezték. Különösen megnőtt a tekintélyük a magyar Kisgazdapárt vezetői előtt, amikor 1940 elején, Mikołajczyk miniszterelnök-helyettes kérésére Budapestre érkezett Edmund Fietz-Fietowicz. Keresztes-Fischer belügyminiszter és Bajcsy-Zsilinszky Endre Fietowiczot az első perctől Mikołajczyk személyes megbízottjának tekintették.

Voltak képviselői az emigráns kormány más vezető pártjainak is, így például a keresztény Munkapártnak (Józef Słyś) és a nacionalista Nemzeti Pártnak (Stefan Filipkiewicz, dr. Stanisław Bardzik).

Ezenkívül léteztek még kisebb-nagyobb politikai csoportok. Közülük néhány nem ismerte el a Sikorski-kormányt és a Romániában internált szanációs lengyel vezetéssel, így Rydz-Śmigły volt főparancsnokkal maradtak összeköttetésben.

Mindegyik lengyel frakció igyekezett mielőbb felvenni a kapcsolatot a politikailag hozzá legközelebb álló magyar párttal. 1939 végén, 1940 elején természetesen alkalmazkodniuk kellett a sajátos helyzethez, ahhoz ugyanis, hogy Lengyelország kapitulálása után is létezett Magyarországon a háború előtti lengyel kormányzat diplomáciai képviselete. Leon Orłowski követ a magyar kormánykörök bizalmát élvezte.[78]

Sikorski tábornoknak fenntartásai voltak a képviselet vezetőivel szemben, de az adott helyzetben nem hajthatott végre cserét, mert az automatikusan a követség megszűnését vonta volna maga után. Így hát áthidaló megoldásként mind nagyobb hatáskört és ehhez kellő pénzügyi fedezetet biztosított a Sławik vezette Polgári Bizottságnak.

Az előzőekben szó volt arról, hogy a Polgári Bizottságot a magyar hatóságok tulajdonképpen a lengyel menekültek hivatalos képviseletének ismerték el. A testületben valóban volt gazdája a

menekültek életét érintő minden fontosabb „kormányzati" területnek. A Polgári Bizottság vezetőségébe tartozott az elnök, Henryk Sławikon kívül, Andrzej Pysz mint alelnök, Edmund Fietz-Fietowicz Mikołajczyk miniszterelnök-helyettes személyes megbízottja, Stefan Filipkiewicz, Bogdan Stypiński, a pénzügyminiszter képviselője, dr. Jan Kołłątaj-Srzednicki orvostábornok, az Egészségügyi Szolgálat vezetője, dr. Zbigniew Kościuszko sajtófőnök, a Wieści Polskie főszerkesztője, Stanisław Łaski (majd utána Piotr Wilk-Witosławski) a Lengyel Püspökség és egyben a vallás- és közoktatási ügyek vezetője, a polgári bíróság vezetője[79] és Wacław Felczak.[80]

Egy-egy terület felelőse kisebb-nagyobb létszámú apparátust szervezett a feladatok ellátása érdekében, így a Polgári Bizottság valóban operatív testületté vált. Ez a jellege tette alkalmassá, hogy nyílt, alapvetően szociális természetű tevékenysége mellett a magyarországi lengyel illegális mozgalom *fedőszerve* legyen, mégpedig oly módon, hogy az egyes területek apparátusán belül folyt az illegális tevékenység. Például a Lengyel Püspökséget sok visszaemlékező „Łaski-irodának" nevezte, mert ott kapta meg a nyugatra szökéséhez szükséges iratokat és pénzt. A HM 21. osztály egyik iratában „pro domo" feljegyzés található, miszerint a Lengyel Püspökség Veres Pálné u. 16. számú ház második emeletén levő irodájában Łaski és Wilk-Witosławski papok politikai és szöktetési tevékenységet fejtenek ki, jelentős pénzeket kapnak és okmányokat szereznek a lengyel katonakötelesek részére, melyekkel Görögországon át az angol hadsereg keretében működő lengyel hadsereghez jutnak el.[81] A Lengyel Egészségügyi Szolgálat illegális feladata volt a nyugatra jelentkezettek katonai alkalmasságának orvosi vizsgálata és gyógyszerek gyűjtése a lengyelországi ellenállási központ részére. Kołłątaj-Srzednicki tábornok igen jó kapcsolatokat épített ki a Chinoin-gyár vezetőivel és az ő révükön szerezte be a gyógyszereket. A Polgári Bizottság sajtócsoportja számos illegális anyagot készített, melyeket különböző módón juttatott el nyugatra, illetve Lengyelországba. Wacław Felczak, Zaleski és munkatársaik a titkos futárszolgálat irányítását végezték.

A Polgári Bizottság és a magyar Belügyminisztérium közötti kap-

csolat lehetővé tette számukra az illegális lakások, iratok, útlevelek beszerzését.

1939 végén–1940 első felében a Sikorski-kormány fő erőfeszítései a nyugati szövetséges főparancsnokságok alárendeltségében működő lengyel hadsereg megteremtésére és a hazai ellenállás erőinek egyesítésére irányultak. Ezzel a törekvéssel az emigráció különböző pártjai egyetértettek és felismerték, hogy a politikai külön utak nem célravezetőek, mert saját hazai befolyásukat gyengítik.[82] Hosszas viták után megegyezés jött létre 1940 februárjában a kormányzásban részt vevő pártok közül a Lengyel Parasztpárt, a Lengyel Szocialista Párt és a Nemzeti Párt között az együttműködésről és megalakították a Pártközi Egyeztető Bizottságot.[83] A Munkapárt – a Sikorski-kormány politikai bázisának negyedik pártja – 1940 júniusában csatlakozott a megállapodáshoz.

A pártközi bizottság mielőbb szerette volna a különböző hazai ellenállási csoportokat és fegyveres osztagaikat az emigráns kormány és a főparancsnokság hatáskörébe vonni. (Főparancsnokságon ezúttal a Sikorsksi vezérkar mellett működő Kazimierz Sosnkowski tábornok vezette ZWZ-felsővezetés értendő. Emlékeztetni kívánok a bevezetőben írottakra. A ZWZ, a megszállt Lengyelország, pontosabban az ún. főkormányzóság területén működő Fegyveres Harci Szövetség, a későbbi Honi Hadsereg volt.)

Ezt a célt szolgálta az 1940. május 29–június 2. között Belgrádban megtartott konferencia. A ZWZ főparancsnokát, Sosnkowski tábornokot Gustaw Paszkiewicz tábornok,[84] az emigráns kormányt, mint ideiglenes meghatalmazott Jan Skorobohaty-Jakubowski „Kaczmarek" ezredes képviselte. A tanácskozáson részt vettek a ZWZ külföldön működő katonai bázisainak parancsnokai is, továbbá a ZWZ honi parancsnoksága nevében a Rowecki-törzs alosztályvezetője, Janina Karaś.[85] A konferencián értékelték a hazai illegális mozgalom helyzetét, problémáit és meghatározták a további tevékenység irányát. Alapvető feladatként fogadták el a különböző lengyelországi ellenállási csoportok egyesítését – a ZWZ hazai képviselője 65 ilyen kisebb-nagyobb erőt képviselő politikai és fegyveres csoportról tett említést – és az emigráns kormány, illetve a ZWZ alárendeltségébe helyezését.

A belgrádi konferencia számos kérdést tisztázott, és különösen fontosnak ítélte a hazai erők és az emigráns kormány közötti állandó kapcsolat fenntartását. A jelenlevők szükségesnek tartották, hogy a katonai téren létező összeköttetés politikai vonalon is megteremtődjön. Ennek érdekében a ZWZ parancsnokság mellett a megszállt Lengyelországban, valamint a Varsó–Angers közötti összeköttetés szempontjából számításba vehető országokban létre kell hozni az emigráns kormány kirendeltségeit. A politikai képviseletek a kormányzó négy párt tagjaiból alakuljanak meg és a miniszertanács alárendeltségébe tartozzanak. A Belgrádban e kérdésben elfogadott határozat alapján meg is kezdődött a szervező munka, de valójában csak két országban volt eredményes.[86]

1940 június elején megalakult *Romániában* az „R" placówka (=romániai képviselet) Władysław Kański, a Nemzeti Párt tagja vezetésével, valamint *Magyarországon* a „W" placówka (= magyarországi képviselet, W, azaz Węgry).

A „W" képviselet élén Edmund Fietz-Fietowicz (Parasztpárt) állt. Tagjai voltak: Piotr Opoka-Loewensztein (Lengyel Szocialista Párt), Stanisław Bardzik (Nemzeti Párt) és Józef Słyś (Munkapárt). A képviselet, egyes visszaemlékezésekben és iratokban „kis képviselet" néven, egyelőre a budapesti lengyel követség *mellett,* bizonyos vonatkozásokban *felett* működött, és nem a miniszertanács, hanem egyértelműen a lengyel emigráns belügyminisztérium vezetőjének közvetlen alárendeltségébe tartozott.[87] Ugyanakkor nem szűnt meg egyes pártok, így például a Parasztpárt londoni vezetése által az év elején Budapestre küldött titkos meghatalmazottjának, Wiktor Strzeleckinek illegális összekötő tevékenysége sem.

A „kis képviselet" helyére és helyzetére utal például az a körülmény, hogy Sikorski államfő személyes futárával figyelmeztette Leon Orłowski budapesti követet az emigráns kormány utasításainak végrehajtására, illetve a Fietowicz vezette „W" képviselet tevékenységének támogatására.

Mindemellett a politikai képviselet működésének megkezdése az 1940 nyarán kialakult bonyolult nemzetközi helyzetben igen nehéz volt. Alig szerveződött meg, amikor a Franciaország elleni hitlerista agresszió sikerrel járt. Június harmadik hetében az angersi len-

gyel kormány és a párizsi katonai vezetése kis létszámú fegyveres csoporttal Angliába kényszerült emigrálni. Megszakadt a kapcsolatuk Lengyelországgal, és több hónapba telt, míg sikerült helyreállítani az összeköttetést. Ebben döntő szerepe volt a budapesti képviseletnek, amely a nehéz időszak ellenére feszesen szervezett futárszolgálatot hozott létre Budapest és Varsó között, és megtette az előkészületeket a Budapest–London közötti vonal kiépítésére.

Fietowicz a Polgári Bizottság kereteit felhasználva, igyekezett munkája szempontjából értékes kapcsolatokat teremteni, illetve a meglevőket erősíteni a magyar politikai körökkel. Ebben segítségére volt Bajcsy-Zsilinszky Endre és Keresztes-Fischer Ferenc. Teleki Pál is beszélgetett vele a különféle „semleges" területnek minősíthető társadalmi szervek összejövetelein, de óva intette az aktivizálódástól, mivel a németek követelésére a kormány végül is kénytelen lesz beszüntetni a lengyel követség működését. Csak feltételezés részemről, mivel bizonyítani nem tudom, hogy Fietowicz megértette a figyelmeztetést. Az azonban tény, hogy a lengyel követség felszámolása a politikai képviseletet nem érintette.

Edmund Fietowicz másik fő törekvése a magyarországi lengyel politikai és katonai csoportoknak a politikai képviselet alárendeltségébe helyezésére irányult. Úgy ítélte meg, hogy a „W" képviselet Magyarországon a legmagasabb lengyel politikai szerv, tehát tulajdonképpen „kicsiben" gyakorolja az emigráns kormány funkcióit. Ez a koncepció nem talált egyértelmű támogatásra még a „kormánypártiak" és szimpatizánsaik körében sem. A Sikorski-kormánnyal nyíltan vagy passzivitással szemben állók pedig tiltakoztak ellene. Annak ellenére, hogy ez utóbbiak éppen azáltal, hogy sokféle politikai áramlathoz tartoztak, még a szembenállásban sem voltak egységesek.

Bizonyos változás következett be 1940 végén, amikor hosszú tárgyalások után végül is megalakult a ZWZ-főparancsnokság mellett az emigráns kormány állandó honi képviselete, és a „W" képviselet közvetlen összekötő kapoccsá vált a honi képviselet és az emigráns kormány között, különösen 1941 januárja, a budapesti lengyel követség megszűnése után. Ez a szerep bizonyos mértékben tompító-

ta a különböző politikai áramlatok egymás közötti harcának élességét.

A magyarországi illegális politikai kirendeltség fő feladata tehát a megbízható összeköttetés fenntartása volt. 1941 januárjáig, kisebb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de viszonylagos rendszerességgel működött a titkos futárposta-forgalom Varsó–Budapest és London között a lengyel követség diplomáciai futárcsomagjában. Többségében az anyag épségben meg is érkezett rendeltetési helyére. A követség megszűnése után a postát futárok vitték Belgrádba, és az ottani lengyel követség anyagában folytatta útját Londonba.

Közben a németek tiltakozására és különböző konspirációs hiba következtében felfedett „R" = romániai lengyel politikai képviselet beszüntette működését. Budapestnek még nagyobb lett a szerepe a Varsó–London kapcsolatban. Csakhogy 1941 tavaszán már Magyarországon sem volt olyan kedvező a helyzet a lengyelek illegális tevékenységéhez, mint 1940-ben. A magyar politikai és katonai felsővezetés Hitler-barát körei háborús hangulatot szítottak az országban, igyekeztek szimpátiát kelteni a hitleri Németország iránt. Teleki Pál politikája válságos szakaszába érkezett. Teleki megpróbálta megőrizni Magyarország semlegességét, megakadályozni a háborúba sodródását és fenntartani a kapcsolatokat a nyugati imperialista nagyhatalmakkal. Ugyanakkor nem kívánt szakítani Hitlerrel sem, sőt egyetértett, hogy a két ország közötti viszony mind szorosabbá váljon. Ebben a feszült katonapolitikai helyzetben, a politikai „egyensúly" fenntartása érdekében, kellemetlen volt számára a magyarországi lengyel menekültek nyílt németellenessége és igyekezett tevékenységüket korlátok közé szorítani.

A német diplomáciai szervek ugyanakkor egyre több konkrét „leleplező" anyagot hoztak a magyar kormány tudomására a lengyel menekültek Hitler-ellenes tevékenységére és ebben a magyarokkal való együttműködésre vonatkozóan. A franciaországi hadjárat során sok lengyel katona esett német fogságba, akikről kiderült, hogy Magyarországról kerültek ki nyugatra. A lengyel katonák és önkéntesek 1939–1940-ben történt evakuálása tehát bizonyítást nyert. Sőt név szerint is ismertté váltak néhányan – így Salamon Rácz Tamás is –, akik a „katonaszöktetésben" szerepet játszot-

tak. A magyar kémelhárítás németbarát elemei újabb tényeket közöltek a németekkel a magyar–lengyel politikai barátkozásokról és figyelték a gyanússá vált személyeket. A romániai, majd a bulgáriai lengyel politikai képviselet felderítése úgyszintén anyagokat szolgáltatott a magyarországi lengyel konspiratív tevékenységre vonatkozóan. Több futár és meghatalmazott került a németek kezére, és a náluk talált anyag, pénz szintén meggyőző bizonyítékként szolgált a lengyelek ellen. A szálak a Polgári Bizottsághoz is vezettek. A hitleristák intézkedést követeltek. Az adott helyzetben sem Teleki, sem Keresztes-Fischer nem vehette védelembe a lengyeleket. A magyar kémelhárítás letartóztatta Henryk Sławikot és néhány munkatársát. Ugyancsak ezen a napon 1941. március 6-án elfogták a jugoszláv határról Pest felé igyekvő Salamon Rácz Tamást is. Visszaemlékezése szerint az egész eljárás ellenük „látszatper" volt. Bizonyítani lényegében semmit nem tudott a bíróság, de az adott szituációban a vádlottakat nem lehetett felmenteni sem. Később dr. Antall József útján a belügyi szervek kieszközölték, hogy Sławikot Balatonboglárra internálják.[88] Csak 1942 végén került vissza Budapestre és a Polgári Bizottság élére. Salamon Rácz ítélete hét hónap volt, amit különböző internáló táborokban töltött le.

1941. április 11-én Horthy-Magyarország a második világháború hadviselő államainak sorába lépett, majd 1941. június 27-től részt vett a Szovjetunió elleni igazságtalan háborúban is.

A magyarországi lengyel illegális központok számára a legkritikusabb hónapok következtek. Éppen akkor, amikor az emigráns kormánynak a hazai vezetéssel való állandó kapcsolat fenntartása talán a legfontosabb volt. Csak emlékeztetőül idézem fel a bevezetőben írottakból, hogy ekkor állt helyre a diplomáciai kapcsolat a lengyel kormány és a szovjet kormány között, megkezdődött az Anders-hadsereg szervezése a Szovjetunió területén, új feladatokat kapott a ZWZ egy meginduló szovjet előnyomulás esetére stb. És természetesen új taktikai lépéseket követelt a burzsoá vezetéstől az 1942 elejétől Lengyelországban kibontakozó baloldali ellenállás is. Mindezek olyan problémák voltak, melyek szükségessé tették az állandó összeköttetést a londoni központ és a megszállt ország között, nem egy esetben gyors tájékoztatást és gyors reagálást igé-

nyeltek. Ugyanakkor 1941 tavaszától a futárszolgálat fenntartása mind nagyobb nehézségekbe ütközött. A Jugoszlávia és Görögország elleni hitlerista agresszió következményeként ezen országok területén megszűntek a lengyel illegális és legális vezető szervek, futárállomások. A Szovjetunió elleni német hadjáratban a főkormányzóság fő felvonulási területté vált, ahol a németek biztonsági intézkedései rendkívül megnehezítették a Varsó–Krakkó és Magyarország közötti közlekedést. Számos lengyel futár a hitleristák, illetve a szlovák és a magyar kémelhárítás kezére került. Különösen nagy lebukások következtek be 1942-ben, amikor a szálak a magyar kémelhárítás embereit Fietowiczhoz vezették. A VKF 2/ defenzív osztálya Fietowiczot letartóztatta, és több hónapon át a Hadik-laktanya foglya volt, ahonnan a Kállay-kormány amnesztiarendelete szabadította ki 1942 végén. Ez azt is jelentette, hogy 1942 végéig, Sławiknak, majd a Steifer-ügyből kifolyólag a Polgári Bizottság szinte egész vezérkarának internálása és Fietowicz letartóztatása miatt a magyarországi lengyel legális és részben az illegális politikai vezetés tevékenysége gyakorlatilag szünetelt.

A Varsó és London közötti összeköttetés fenntartásának bonyolult és igen nehéz feladata ily módon néhány emberre hárult. A Varsó és Budapest közötti kapcsolatot Felczak csoportja tartotta. A Budapest–London–Budapest vonalon pedig Zaleski. Felczak professzor írta visszaemlékezésében, hogy különös gondot fordítottak a futártevékenység biztosítására. A lebukások tanulságaként megszervezték az úgynevezett *stafétarendszert*. Ez azt jelentette, hogy pl. a Budapest–Varsó közötti futárútvonalakon öt-öt közbeeső állomást (pihenőhelyet) hoztak létre olyan megbízható emberek segítségével, akik nagyon jól ismerték a helyi viszonyokat. Ez a rendszer ugyan több futárt igényelt, de sokkal biztonságosabbá tette az összeköttetést. Egy-egy futár csak a számára kijelölt állomások között közlekedett, és csak azokkal tartott kapcsolatot, akiktől kapta vagy akiknek átadta az anyagot, pénzt vagy személyt.

Természetesen voltak olyanok – és nem is kevesen –, akik különösen fontos és bizalmas küldetésben közvetlenül Varsó–Budapest vagy Budapest–London, sőt Varsó–London között telje-

sítettek szolgálatot. A legbiztosabb és legbiztonságosabb minden valószínűség szerint a Varsó–London közötti rádió-összeköttetés lett volna, de mint Wacław Felczak említette, ennek megteremtése sajnos nem sikerült.

Különösen nagy gondot jelentett 1941 áprilisa után a postaküldemények továbbítása, nemcsak tartalmuk, hanem terjedelmük miatt is. Előfordult, hogy egy-egy anyag több kilogrammot nyomott. Magyarország hadbalépése után a semleges országok (főként a török, portugál, svéd, svájci és a spanyol) követségei nyújtottak segítséget a lengyeleknek a jelentések, dokumentumok továbbításában. Ez az út azonban igen lassú, nehézkes és rendszertelen volt. A megoldást az – kezdetben nagy riadalmat kiváltó – egyik futárlebukás hozta. A lengyel visszaemlékezésekkel megegyező az első magyar forrás közlése, így tehát a *Lengyel menekültek Magyarországon* ... könyvecske szerzőit idézem ezzel kapcsolatban. „Az országnak csaknem minden határán át sűrű egymásutánban jövőmenő titkos lengyel futárok közül – akik vagy hamis útiokmányokkal voltak ellátva, vagy egyszerűen okmányok nélkül közlekedtek, többen hamarosan a magyar határőrök kezeibe kerültek, akik a futárt további intézkedésig őrizetben tartották, a nála levő futárpostát pedig az illetékes magyar Külügyminisztériumhoz juttatták.

A Külügyminisztérium néhány ilyen futárpostába történt betekintés után hamarosan megismerte a lengyel földalatti mozgalom egész szervezetét, de rájött arra is, hogy kizárólag németellenes munkát fejt ki s a magyar érdekeket nemhogy nem sérti, hanem ellenkezőleg, a magyar hatóságok és társadalom iránti elismerése és hálája által azokat hathatósan szolgálja. Így aztán a lefoglalt futárpostát a magyar Külügyminisztérium futárszolgálata szállította tovább rendeltetési helyére, illetőleg visszajuttatta a szabadon bocsátott futárhoz, de egyúttal közvetett, bizalmas üzenettel értésére adta a földalatti mozgalom vezetőségének, hogy a politikai posta közvetítéséhez a Külügyminisztérium futárszolgálata szívesen nyújt segédkezet.

A lengyel »bázis« (így hívták a vezető sejtet) eleinte nagyon óvatosan, több semleges közvetítő bekapcsolásával juttatott el továbbítandó anyagot a Külügyminisztériumba, de mikor az óvatosság

fokozatos lazításával meggyőződött a magyar hatóság teljes lojalitásáról, minden fenntartás nélkül adta át a legbizalmasabb természetű anyagot is továbbításra. Az idők folyamán ez az együttműködés olyan szorossá vált, hogy a Külügyminisztérium zárt borítékba küldött és rejtjeles – tehát előtte teljesen ismeretlen anyagot is közvetített mindkét irányban. Ha pedig sürgős postáról volt szó s a Külügyminisztériumnak nem állt rendelkezésére éppen induló futár, a Belügyminisztérium szociális ügyosztályának vezetője szerzett a futár számára hamis magyar útianyagokat, melyekkel bátorságosan utazhatott, de előfordult az is, hogy a Külügyminisztérium a sürgős lengyel posta kedvéért a menetrend szerint csak későbbi időben induló futár helyett speciális futárt indított valamely külföldi követséghez. Olyan esetek is voltak, hogy vezető magyar államférfiak kíséretében külföldre utazó magas rangú magyar diplomaták személyesen közvetítettek lengyel anyagot. Így Kállay Miklós miniszterelnök római utazása alkalmával a kíséretében levő egyik magas rangú magyar diplomata személyesen juttatta el a Rómában székelő Leduchowski grófhoz, a jezsuita rend akkori generálisához a lengyelországi német kegyetlenkedésekről felvett keskenyfilm-anyagot."[89]

Ilyen úton jutottak el a nyugati szövetségesekhez a lengyelországi koncentrációs táborokban – főként Auschwitzban, Treblinkán, Majdanekben – végbemenő tömeggyilkosságok hírei, a lengyel felderítők jelentései, melyek a hitleri Németország ellen harcoló szövetségesek, az angol, amerikai és a szovjet hadvezetés számára is értékes információkat tartalmaztak.

A magyar külügyi szervek szerepéhez a lengyel futárposta továbbításában az alábbiakat fűzöm kiegészítésként. A lengyeleknek nélkülözhetetlen segítséget jelentett, hogy 1942–1944-ben Vörnle János volt a törökországi magyar követ, aki már 1939-ben tanúbizonyságot tett lengyelbarátságáról. Az sem volt közömbös, hogy például Bárdossy miniszterelnök és külügyminiszter egyik közvetlen munkatársa, Ghyczy Jenő állt 1939–1942 között a Külügyminisztérium Politikai Osztályának élén (1942–1943-ban a Kállay-kormány külügyminiszter-helyettese, majd külügyminisztere lett). Ghyczy személyében ily módon folyamatosságot biztosított a

lengyel illegális politikai tevékenység és a magyar külügyi szervek együttműködésében.

Külön említést érdemel a Külügyminisztérium Sajtóosztálya vezetőjének, Ullein-Reviczky Antalnak és munkatársai közül a lengyel sajtóreferensnek és cenzornak, Mészáros Istvánnak, a *Lengyel menekültek Magyarországon* ... könyvecske társszerzőjének[90] a tevékenysége. Az osztály gondosan ügyelt arra, hogy a magyar sajtóban, rádióban semmiféle lengyelellenes híranyag ne jelenjen meg, ne hangozzék el. Számos esetben bizonyos híreket úgy fogalmaztattak meg, hogy azok kedvező hangulatot teremtsenek a lengyelek iránt. A magyar rádióban 1942-ben, majd különösen 1943 folyamán nemegyszer szó esett Sikorski tábornokról, és *lengyel* vonatkozású híreket közöltek a nyugati hadszíntér eseményeiről. Vagyis az angol főparancsnokság alárendeltségébe tartozó lengyel egységek afrikai, majd olaszországi, franciaországi tevékenységéről szólva lényegében az angol–amerikai csapatok hadműveleteinek sikeréről tájékoztatták a magyar hallgatókat. A Sajtóosztálynak része volt abban is, hogy bizonyos lengyel legális és illegális anyagok, így a *Wieści Polskie* újság számai eljutottak külföldre. Ez úton vált lehetővé, hogy a Magyarországon készített németellenes röplapok, felhívások eljussanak más országokban élő lengyelekhez is.

A lengyel futárszolgálatnak nagy segítséget nyújtott a Belügyminisztérium. Legtöbbször dr. Antall József közvetítésével realizálódott ez a támogatás. A Külföldieket Ellenőrző Országos Központ Hatóság, vagyis a BM VII/c. osztálya útján különböző iratokat, lakhatási engedélyt biztosított a lengyeleknek. Ez különösen értékes volt abban az időszakban, amikor a nagyobb számú lebukások miatt időleges tétlenségre kényszerültek a futárok. Veszélyes és feltűnő lett volna budapesti tartózkodásuk megbízható iratok nélkül. Nem kis szerepe volt a segítségnyújtásban az ún. Államvédelmi Központnak, melyet Keresztes-Fischer belügyminiszter Horthy és Kállay beleegyezésével hozott létre 1942 szeptemberében az akkor németbarát vezetésű VKF 2. tevékenységének ellensúlyozására. A Központ élére Újszászy István került, a volt VKF 2. osztály vezetője. Ő és beosztottai, a magyar ellenforradalmi osztályok angolszász orientációjú szárnyához tartoztak. Tevékenységük

eredményeképpen a Központ tulajdonképpen a BM saját kémelhárító központjává vált, melynek a VKF 2. osztály vezetője, Vasváry József ezredes is köteles volt időnként jelentést tenni.[91] Az Államvédelmi Központ teljes mértékben és minden vonatkozásban a Horthy-rendszer védelmét szolgálta. Ilyen minőségben játszott aktív szerepet a Kállay-féle útkeresésben, majd az 1944. őszi kiugrási tervekben. Tény az is, hogy jelentős mértékben segítették a lengyelek Hitler-ellenes tevékenységét, számos esetben megakadályozták lengyel politikusok letartóztatását, illetve „az ügyet" kivették a VKF 2/D csoport hatásköréből és közreműködtek szabadon bocsátásuk érdekében. Így történt ez például számos futár esetében.

1941 nyarán Sikorski a „W" képviselet hírösszekötő tevékenységének erősítésére utasította a magyarországi lengyel katonai bázis parancsnokát. Ettől kezdve az anyagok rejtjelzésében, illetve a beérkező jelentések desifrírozásában Zaleskinek és Felczaknak segítségére volt a ma Varsóban élő Wanda Dziembowska-Barciszewska, a katonai bázis munkatársa is.[92]

Mindezek hozzájárultak, hogy bár nehéz körülmények között, de sikerült a magyarországi lengyel politikai képviseletnek Varsó és London között fenntartania az összeköttetést.

Kállay Miklós 1942 márciusában váltotta fel a kormányzásban a németbarát Bárdossyt. Alapjában a Teleki-irányzat koncepcióját képviselte, a háborús események azonban másfajta politikai taktikázásra késztették.

Mindenekelőtt a mélyülő belpolitikai válság áthidalására törekedett. Az országban erősödött a háborúellenes hangulat, az elégedetlenség, és számos jele mutatkozott a dolgozó rétegek harckészségének. Kállay és Keresztes-Fischer elsősorban az antifasiszta baloldalra mértek csapásokat, a kommunista mozgalmat kívánták felszámolni, hogy elfojtsanak minden olyan kezdeményezést, ami keresztezhetné a kormány politikai szándékait.

Ugyanakkor felélénkültek a magyar uralkodó osztályok nyugati orientációjú körei, és újra aktivizálódtak a németellenes polgári, értelmiségi és legális ellenzéki csoportok. Nőtt befolyásuk a társadalmi-politikai élet különböző területén. A teljes kibontakozásra 1942 végén és főként 1943-ban került sor. Alapvetően a hitleri hadsereg

Sztálingrádnál, majd Kurszknál elszenvedett súlyos vereségének, a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájának, illetve a nyugati szövetségesek szicíliai partraszállását követő olaszországi események hatására.

Kállay miniszterelnök és hívei levonták a következtetést: Hitler a háborút elvesztette. Bíztak abban, hogy az angolszász imperialista hatalmak meg fogják akadályozni a Vörös Hadsereg Közép-Európába jutását, mégpedig egy esetleges Balkán-partraszállással. Ebben az időszakban ugyanis az angol hadvezetés, a Földközi-tengeri stratégia részeként, kidolgozta a Balkán elfoglalására és a szövetséges csapatok délről északi irányba Jugoszlávián, Magyarországon, Ausztrián és Csehszlovákián át történő előnyomulására vonatkozó elképzeléseit. Ezzel összefüggésben az angol diplomácia több kezdeményező lépést is tett főként a törökök felé, és kapcsolatot teremtett a Tito vezette népfelszabadító mozgalommal is.[93] Mindez kerülő utakon a Kállay-kormány tudomására is jutott.

A németellenes magyar uralkodó csoportok a nyugati szövetségesek esetleges dél-európai offenzívájában igen kedvező lehetőséget láttak a háborúból való kilépésre. Elsősorban úgy vélték, hogy egyelőre nem szükséges a németekkel való szövetség felbontása (amitől vissza is riadtak), hanem ez a kérdés elodázható az angolszász csapatok tényleges megérkezéséig. Másodsorban az angol előnyomulás megakadályozná a horthysták számára legnagyobb veszélynek tekintett helyzet bekövetkezését: a Vörös Hadsereg Magyarországra érkezését és a háborúellenes és antifasiszta tömegek balratolódását. Ezáltal a legkisebb kockázattal átmenthető lenne az ellenforradalmi rendszer a háború utánra.

A horthysta csoportok egész „útkeresésének" ez a politikai törekvés volt az indítéka és háttere. Ebből a szempontból mérlegeltek minden diplomáciai és katonapolitikai lépést.[94] Keresték az aktívabb kapcsolatokat a semleges országok magyarországi képviseleteivel, a Vatikánnal, utasításokat adtak ezen államok magyar követeinek, hogy közvetítésükkel teremtsenek összeköttetést az angolszászokkal. Erősítették az együttműködést a jugoszláv emigráns kormány hadügyminiszterével, Draža Mihailovićcsal is. A londoni

jugoszláv politikai vezetés bizalmának megnyerésére a magyar kormány több kezdeményező lépést is tett.[95]

A németellenes magyar arisztokrata és polgári csoportok természetesen nem feledkeztek meg arról a lehetőségről sem, amit a lengyelekkel való konspirálás kínált. 1942 késő őszén Edmund Fietowicz a Kállay-kormány amnesztiarendelete következtében újra elfoglalhatta helyét a „W" képviselet élén. Visszatértek Budapestre a Polgári Bizottság vezetői is. Ettől kezdve az „útkeresésben" részt vevő személyiségek, társadalmi szervezetek még szorosabb kapcsolatokat építettek ki a lengyel politikai vezetőkkel, elsősorban Fietowiczcsal és Sławikkal.

A titkos diplomáciai együttműködés első lépése Fietowicz londoni útja volt 1942 végén. Kállay felkérésére, magyar diplomáciai útlevéllel Törökországon keresztül jutott Angliába. Tájékoztatta az emigráns lengyel kormányt és személyesen Sikorski tábornokot a magyarországi politikai élet fejleményeiről, a Kállay-kormány elképzeléseiről, a magyarországi lengyel politikai és katonai központok helyzetéről és várható lehetőségeiről.

Visszatérve Londonból Edmund Fietowicz magával hozta Sikorski meghatalmazását, miszerint Fietowicz a kormány teljhatalmú megbízottjaként működhet Magyarországon. Eljuttatta Londonban szerzett információit, valamint Sikorski tábornok levelét Kállayhoz. Ebben Sikorski többek között kifejezésre juttatta személyes baráti érzéseit, továbbá szimpátiáját a Kállay-kormány politikai törekvései iránt és biztosította támogatásáról. Az egykori tanú, Wacław Felczak értékelése szerint „példa nélküli eset volt, hogy a fasiszta koalícióhoz tartozó országgal a lengyel emigráns kormánynak kapcsolata legyen . . . és a másik példa nélkül álló körülmény, hogy ettől kezdve a magyar kormány futára havonta kétszer vitte és hozta a lengyel postát Lisszabonba".[96]

Szükséges megjegyezni, hogy a magyar kormány felé tett gesztusnak lengyel részről nagyon is reális indítéka volt. Az 1942-es év több vonatkozásban változást hozott a lengyel ellenállásban. Megszilárdult a Népi Gárda vezette baloldali fegyveres mozgalom, és határozottan elkülönült egymástól az ellenállás két politikai áramlata. A keleti arcvonalon és a megszállt Lengyelországban végbe-

menő események hatása további rétegeződést idézett elő a lengyel nyugati emigrációban. Előretörtek a szélsőséges nacionalista csoportok (ezek indították 1943 tavaszán a szovjetellenes kampányt), és már nyíltan szembekerültek Sikorski reálpolitikájával. A tábornok komoly erőfeszítéseket tett politikai elképzelései végigvitelére, nem sok sikerrel. Ugyanakkor a lengyel burzsoázia is nagy reményeket fűzött a brit hadászati elképzelésekhez és felajánlotta az Anders-csapatok részvételét azok végrehajtásában. A londoni lengyel politikai tervek realizálásának legfőbb feltétele a Varsóval, vagyis a Honi Hadsereg főparancsnokságával és a kormány honi képviseletével való állandó kapcsolat volt. Ez az összeköttetés addig is Budapesten át létezett. Az adott helyzetben rendszeres fenntartása azonban még nagyobb jelentőséggel bírt. Ezek a tények húzódtak meg a háttérben és arra késztették Sikorskit, hogy levelet írjon Kállaynak. Fietowicz teljhatalommal való felruházása és a kibővített „W" képviseletnek az emigráns kormány magyarországi képviseletévé nyilvánítása tehát nemcsak Kállay-nak tett baráti gesztusként értékelhető, hanem mintegy *biztosítékot* is jelentett a magyarországi lengyel emigráció érdekeinek Horthyék részéről való támogatásához.

Fietowicz és Kállay, valamint Horthy kabinetirodája között a kapcsolatot Csekonics Iván gróf tartotta.[97] Nemcsak közvetített, hanem megszervezte a titkos találkozókat, tájékoztatta Fietowiczot és Sławikot is az angolok felé irányuló magyar elképzelésekről, természetesen oly mértékben, amennyire ehhez a lengyel politikusok támogatását igényelték.

A Budapest–London közötti kapcsolatban Portugália, azaz a lisszaboni magyar követség fontos állomást jelentett 1943 folyamán. (Itt a magyar követ Wodianer Andor, Kállay bizalmasa volt.) Ez a körülmény természetesen igen kedvezett a lengyeleknek is, hiszen megoldotta a Londonnal való rendszeres kontaktust.

Nem kevésbé fontos szerepet játszott azonban Törökország és benne az ankarai magyar (követ Vörnle János) és lengyel követség. Többek között, a legkönnyebben megközelíthető semleges ország lévén, lehetőséget adott az ottani angol–amerikai diplomáciai képviseletekkel való közvetlenebb tárgyalásokra, másrészt a

magyar kormány szerint Churchill Balkán-tervében földrajzilag fontossággal bírt.

Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy a horthysta „béketapogatózások" első hírnökei közül Frey András újságíró, Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós, Váli Ferenc jogászprofesszor és Schrecker Károly bankszakember 1943 januárja–áprilisa között éppen Törökországban igyekezett elnyerni a nyugati nagyhatalmak diplomatáinak bizalmát a Kállay-kormány iránt. Hivatalosan egyik sem képviselte ugyan a magyar kormányt, de küldetésük a legmagasabb körök, illetve ezek képviselőiből álló titkos vezérkar tudtával és jóváhagyásával történt.[98] A megbízatás előkészítésének, tartalmi és módszerbeli kérdéseinek tisztázása Ullein-Reviczky Antalnak, a Külügyminisztérium Sajtóosztálya vezetőjének a feladata volt. (Ezt a titkos funkciót később, Ullein Stockholmba távozása után, Szegedi-Maszák Aladár vette át.)

A törökországi horthysta kezdeményezések problémája alapvetően tisztázott a magyar történeti irodalomban. A kérdés felvetését egyedül az indokolja, hogy a magyar béketapogatózásoknak lengyel vonatkozásai is vannak, a legkonkrétabbak éppen Törökországban. Michał Sokolnicki, ankarai lengyel nagykövet értesült a titkos megbízottak érkezéséről és törökországi feladataikról. Közvetett és közvetlen úton egyaránt. Emlékirataiban részletesen beszámol a Szent-Györgyi Alberttal, Váli Ferenccel és Schrecker Károllyal történt találkozásairól. Egyedül Frey Andrást nem említi, valószínűleg azért, mert az, mint a Magyar Nemzet külpolitikai munkatársa már régebben Törökországban tartózkodott, és valószínűleg nem volt kapcsolata a magyarországi lengyel politikai vezetéssel. Ettől függetlenül Ullein-Reviczky Frey „eligazításánál" felhasználta a Fietowicztól szerzett információkat az angol balkáni elképzelésekről és az Anders-csapatok várható alkalmazásáról egy dél-európai partraszállásban. Frey Andrással küldött üzenet ugyanis – Kállay emlékiratai szerint – a következőket tartalmazta:

„1. Magyarország nem szándékozik ellenállást tanúsítani az angol–amerikai vagy *lengyel* (kiemelés – a szerzőtől) reguláris csapatokkal szemben, ha azok elérik a magyar határt és benyomulnak az országba.

2. Magyarország elvben hajlandó a németek ellen fordulni, feltéve, ha sikerül időben kidolgozni egy együttműködési katonai tervet."[99]

Frey találkozott néhány angol diplomáciai képviselővel, választ azonban nem kapott. Csupán néhány hét múlva érkezett meg az angolok reagálása, és csak a katonai kérdések megbeszélésére szorítkozva, két magas rangú magyar tiszt kiküldését kérték.[100]

Rövidesen megérkezett Törökországba Szent-Györgyi Albert. Angol dokumentumok szerint 1943. február 7-én vette fel a kapcsolatot a brit közvetítőkkel. A megbeszélések során a magyar tudós többek között kijelentette, hogy „Magyarországon, a fasisztákat kivéve, minden politikai párt és más szervezet támogatná őt, hogy mint miniszterelnök kormányt alakítson a német hadsereg összeomlása előtt, vagy alatt, s hogy még a magyar fasiszták is eltűrnék őt a kormány élén, feltételezve, hogy távol tartja az általános megtorlást... Hangoztatta azt is, hogy a magyar kormány nem fog újabb csapatokat küldeni a szovjet frontra. Végül felajánlotta szolgálatait a szövetségeseknek, ha szándékukban áll helyreállítani egy olyan Magyarországot, amely képes lenne eredményesen részt venni Európa újjáépítésében..."[101]

Szent-Györgyit az angolok kétségtelenül már komolyabban vették. Neki sem ígértek semmit, de London megbízásából közölték vele, hogy térjen vissza Magyarországra, állítson fel egy titkos rádióállomást és ennek felhasználásával közvetítsen köztük és Kállay miniszterelnök között.[102]

Michał Sokolnicki nagykövet Szent-Györgyi Alberttal első ízben 1943. február 13-án találkozott. A magyar megbízott tájékoztatta arról, hogy elutazása előtt, a küldetésével kapcsolatos feladatokat megbeszélte Kállay miniszterelnökkel és Ullein-Reviczky Antallal, a Külügyminisztérium egyik vezetőjével.

A beszélgetés során megvitatták Magyarország adott nemzetközi és belső helyzetét. Sokolnicki kifejtette, hogy „Lengyelország a magyar érdekeket csakis bizonyos feltételek mellett támogathatja. Az egyik ilyen feltétel a kormány megváltoztatása lenne... A másik, hogy Magyarország juttassa kifejezésre egyetértését Közép- és Délkelet-Európa nemzeteinek közös konstruktív programjával. E

feltételek megléte esetén a lengyel kormány keresztülvinné a szövetségesekkel való megállapodást... Felhívtam beszélgető partnerem figyelmét az alapvető nehézségekre. Egyik oldalon tény, hogy mi nem vagyunk hadiállapotban Magyarországgal... és lehetőnek tartjuk a jövőben a magyar nemzet képviselőivel az együttműködést. De a másik oldalról sem szabad elfeledkezni, arról, hogy szövetségeseink viszont hadiállapotban vannak Magyarországgal és a hozzájuk kötődő szoros szövetség arra kötelez bennünket, hogy szigorúan elhatároljuk magunkat a jelenlegi magyar kormánytól..."[103]

Szent-Györgyi egyetértett a gondolatmenettel és kijelentette, hogy Magyarországon „új kormányt kell alakítani, amely a mérsékelt baloldal: a szocialisták, a kisgazdapártiak és a demokraták koalícióján alapulna..."[104]

Szó esett többek között a szövetségesek balkáni partraszállásáról és az Anders-csapatok részvételéről. A magyar megbízott Sokolnicki szerint kijelentette, hogy lehetségesnek tartja „a lengyel hadosztályok Magyarországon való áthaladását és feltöltődését magyar területen, az ott tartózkodó mintegy 6–8 ezer lengyel katona és bizonyos számú magyar önkéntes csatlakozásával".[105] Ezzel kapcsolatban felvetődött egy magyarországi felkelés gondolata is. Szent-Györgyi kifejezésre juttatta meggyőződését, hogy megfelelő körülmények között „a Magyarországon internált lengyel katonai alakulatok önként fegyvert fognának és a magyar hadsereg jelentős része követné példájukat. Csupán szükség lenne a légierő és az ejtőernyős deszantok kezdeményezésére, ami ezt az együttműködést és akciót kiváltaná..."[106]

Sokolnicki február 19-én ismét találkozott Szent-Györgyivel. Mivel a lengyel nagykövet az idő rövidsége miatt Londonnal nem tudott kapcsolatot teremteni, hogy megtudakolja kormánya véleményét a magyar kormány kezdeményezéséről, ezért a beszélgetéskor – egyben búcsúzáskor is, mert Szent-Györgyi néhány nap múlva hazatért – saját elgondolásait foglalta össze. Többek között kijelentette, hogy a lengyel csapatok mielőbbi Lengyelországba juttatása állandóan napirenden levő gondja az emigráns kormánynak. Mindenfajta katonai együttműködést azonban azoknak a szövet-

séges tényezőknek kell jóváhagyniuk, melyek a döntő hadműveleteket vezetik.[107]

Sokolnicki naplójában beszámolt Váli Ferenc jogászprofesszor küldetéséről is. „Magánemberként érkezett – írt Váliról –, hivatalosan senkit nem képvisel. Ettől függetlenül ő is a kormányban és a Külügyminisztériumban vezető személyiségek tudtával és hozzájárulásával tartózkodik itt."[108]

Váli Ferenc február 19-én az angol követség, 25-én pedig az amerikai követség megbízottainak a magyar kormány nevében az alábbi tartalmú üzenetet adta át:

„1. A magyar kormány nem óhajt harcolni a brit és az amerikai haderő ellen. 2. Nem tekinti magát valóban háborúban e kormányokkal, mert Magyarország úgy tekintendő, mintha német megszállás alatt állna. 3. Ha brit és amerikai haderők érkeznek magyar területre, a magyar kormány nem kíván velük szemben ellenállást tanúsítani. 4. Egyenesen felszólítja a brit és amerikai kormányt, hogy csapataikkal szállják meg Magyarországot. 5. Kéri a szövetségeseket, hogy közöljék, mi a teendő a fentiek végrehajtása érdekében."[109]

A lengyel nagykövettel folytatott eszmecsere során Váli tájékoztatta Sokolnickit a magyarországi politikai helyzetről. Hangsúlyozta, hogy „a magyar közvélemény jelentős része a szövetségesek oldalán áll. A pártok közül – a nácistákon kívül – csak a szélsőjobboldal egy része, Imrédyvel az élén, németbarát. Mások: a konzervatívok és arisztokraták Bethlennel, a liberálisok Rassay vezetésével, a parasztpártiak – Eckhardt távolléte miatt – nem számottevő csoportja és végül a szocialisták – mind a németek ellen vannak. Ezek a körök jól tudják, hogy elsősorban az angolokkal kell kapcsolatot teremteni és a további feladatom az összeköttetés Amerikával is. Mindenképpen érintkezésbe kell lépnem az isztambuli brit nagykövetség mellett működő hivatallal, melynek a balkáni államokkal való foglalkozás és tevékenység a feladata".[110]

Sokolnicki válaszképpen kifejtette, hogy „a lengyelek magyarbarátsága közismert. Most arról van szó, hogyan lehetne ezt a barátságot a gyakorlatban alkalmazni. Lengyelország az angolszász nagyhatalmakkal szövetséges, ezek a nagyhatalmak viszont háborúba ál-

lanak Magyarországgal. Együttműködésünk a magyarokkal akkor lesz megvalósítható, ha Magyarországon a jelenlegihez viszonyítva megváltozik a kormányzat és valóban megszakítja az együttműködést a németekkel. Lengyelország, miután nincs hadiállapotban Magyarországgal, a közeledés láncszeme lehetne. Mindez két körülménytől függ: Magyarországnak a szövetségesekhez való viszonyától a háború döntő pillanatában és hozzáállása a térségünkben együttélő nemzetek háború utáni elképzeléseihez".[111]

Váli Ferenc megpróbálta meggyőzni Sokolnickit a magyar kormány aggályairól. Véleménye szerint a nagykövet által említett „döntő pillanat rendkívüli veszélyekkel járhat Magyarországra nézve. A szövetségesek várható balkáni partraszállása esetén ugyanis tartani kell attól, hogy a németek azonnali reakciója Magyarország megszállása lesz és így Magyarország első pillanattól részévé válik a megnyíló balkáni arcvonalnak". Ugyanakkor a beszélgetés során elmondta, hogy „félünk a szovjet csapatok megszállásától is . . ."[112]

Arról is tájékoztatta a lengyel nagykövetet, hogy értesülései szerint a németek fel akarják használni szövetségeseik haderejét a Balkán félszigeten a partraszállók ellen. Ebben az esetben megtörténhet, hogy a magyar csapatok szembekerülnek az angolszászokkal, anélkül, hogy ez kívánatos lenne. A helyzettől függ aztán, mennyiben tudják a magyar tartalékos tisztek befolyásolni a tömegeket. Az is könnyen előfordulhat, hogy az egységek megadják magukat, és ezzel megnyitják az arcvonalat.

Sokolnicki véleménye szerint a kockázatot vállalni kell. Sőt, „a magyaroknak most kell kialakítaniuk álláspontjukat és kinyilvánítani csatlakozásukat a nemzetek szabadságához a németek európai hegemóniájával szemben. Mélységes meggyőződésem, hogy egy pillanat alatt eldőlhet Magyarország egész jövője, és elhatározásuktól függhet nem kis mértékben népközösségek szabadságának sorsa. Ellenkező esetben jönnek a bolsevisták és mindenütt létrehozzák a maguk kommunista fiókjait".[113]

Az angolok képviselőjével való találkozás után Váli Ferenc újra felkereste a lengyel nagykövetet. Közölte vele az angolok álláspontját, miszerint a velük való tárgyalások előfeltétele a magyar csapatok visszavonása a nemzeti területre és a kormány átalakítá-

sa. A Válival való kétórás beszélgetés során Sokolnicki már a kormányától néhány nappal azelőtt kapott véleményt tartotta szem előtt. A lengyel emigráns kormány nevében Raczyński miniszter Sokolnicki magyarokkal folytatott tárgyalásait többek között úgy értékelte, hogy a magyarok felvetéseiben „feltűnő Magyarország Közép-Európában való részvételére, valamint a szomszédaival fennálló konfliktusok békés rendezésére irányuló készségének teljes hiánya. Kérem a nagykövet urat, vegye figyelembe, hogy egy olyan terv, amely ezeket a pontokat nem tartalmazza, azt a benyomást keltheti Londonban és különösen Washingtonban, hogy Magyarországban nincs meg a kellő hajlandóság a közös konstruktív elképzelésekhez. Az Ön beszélgető partnere nem nyilatkozott sem az angolszász államokban elképzelt fejlődésről, sem arról, hogy támogatja a közép-európai nemzetek egységét, amely az egyetlen módja a szovjet előretöréssel szembeni védekezésnek. Kívánatos, hogy álláspontunk kertelés nélkül Budapest tudomására jusson".[114]

Sokolnicki lengyel nagykövet a Váli Ferenccel folytatott beszélgetésben nemcsak megismételte a Szent-Györgyinek felvetett problémákat, hanem kormánya álláspontjának birtokában még konkrétabban meg is fogalmazta, így többek között az akkoriban a közép- és délkelet-európai országok londoni emigrációjában napirenden levő föderáció kérdését és az ehhez való viszonyt is. Ezek a föderációs elképzelések kétségtelenül tartalmaztak racionális elgondolásokat, például az említett térség soknemzetiségéből fakadó évszázados ellentétek áthidalására irányuló törekvést. Tény viszont, hogy éppen a brit hadászat balkáni terveivel kapcsolatosan felvetődő föderációs gondolatnak 1942–1943-ban alapvetően szovjetellenes tartalma és funkciója volt. Kállayt éppen ez utóbbi vonzotta az elgondoláshoz, amikor a török külügyminiszter ezt a kérdést a diplomáciai csatornákon a magyar kormánynak felvetette.

Csakhogy a szomszédos országok burzsoá emigrációja – elsősorban a csehszlovák –, nem kívánt semmiféle szoros kapcsolatot Horthy-Magyarországgal. Beneš élesen tiltakozott a magyarok bevonása ellen, és nem tartotta lehetségesnek a velük való tárgyalásokat sem. Március 14-i londoni rádióbeszédében nyíltan támadta Kállayt és nevén nevezte Törökországba küldött megbízottait. A né-

met külügyminisztérium tehát ezúton is tudomást szerezhetett Frey, Szent-Györgyi és mások titkos diplomáciai útjáról.[115]

A csehszlovák emigráció nyílt állásfoglalása minden bizonnyal befolyásolta a brit diplomácia további magatartását a magyarokkal szemben. De nemcsak ez tette tartózkodóvá, hanem több más ok is. Többek között az, hogy maga az angol politika sem fogalmazta még meg határozottan közép- és délkelet-európai terveit és miután a Kállay-kormány béketapogatózásai sem tartalmaztak olyan szempontokat, melyek bizalmat keltettek volna a szövetségesekben a horthysta kormányzat németellenes tervei komolysága iránt, így egyelőre nem látta értelmét a magyar megbízottakkal folytatandó további megbeszéléseknek.

Ennek következtében az angol diplomácia az április elején Törökországba érkező Schrecker Károlyról sem kívánt tudomást venni. Az angol külügyminisztérium 1943. április 20-i feljegyzésében erről a következők olvashatók: „Őfelsége ankarai nagykövete jelentette, hogy holland kollégája látogatáson fogadott egy magyart, Schrecker Károlyt, aki azt állította, hogy számos magyar vezető nevében beszél, a konzervatívoktól a szocialistákig, akik megkérték, magyarázza meg Őfelsége kormányának Magyarország múltbeli és jelenlegi helyzetét, világítsa meg a jövővel kapcsolatos nézeteket és szerezzen információkat Őfelsége kormányának álláspontjáról. A holland követ értesítette: Schrecker látogatása a magyar miniszterelnök tudtával történt és hogy neki (Schreckernek) van egy levele, amit Őfelsége kormányához akar eljuttatni." A memorandum a továbbiakban utasította az angol nagykövetet, hogy személyesen ne lépjen érintkezésbe Schreckerrel, de más csatornákon tudja meg mit kívánt mondani.[116]

Juhász Gyula írja idézett tanulmányában, hogy a „Schreckermisszió története annál inkább érdekes, mert erről sem a magyar, sem a német okmányokban, sem pedig Kállay emlékirataiban nem történik említés... Egyetlen emlékirat – igaz eléggé autentikus – számol be részletesen Schrecker tevékenységéről: Palóczy-Horváth György munkája."[117]

Michał Sokolnicki könyvében több oldalt szentelt Schrecker Károly küldetésének és idézte a vele való beszélgetéseket is. „Április

elején megjelent az új magyar megbízott, Schrecker Károly[118]. Országa politikai köreinek nemhivatalos küldötteként mutatkozott be ő is. Nem rendelkezett meghatalmazással, de Kállay miniszterelnök tudtával jött Törökországba. Fő feladata, hogy eljusson Londonba... A lengyelekkel való kapcsolatában hivatkozott a Budapesten levő Sławik ajánlására és Zaleskivel való ismerettségére Andersből,[119] a háború első telének időszakából. A lengyelekkel bizonyos magyar körök nevében közölni kívánja, hogy Magyarország szívesen belépne egy közép-európai föderációba, leginkább Lengyelországgal szövetségben..."[120]

Ez utóbbi azt jelentette, hogy a lengyel kormány álláspontja Kállayék tudomására jutott és legalábbis a föderáció kérdésében, egyetértő választ adtak.

Sokolnicki a továbbiakban tájékoztat arról, hogy Sir H. Knathbull-Hugesson brit nagykövet, kormányától kapott utasítás értelmében, nem fogadta Schreckert. A magyar megbízottat a közvetítők útján értesítette, hogy nem kíván vele találkozni és nem hajlandó a vele küldött memorandumot sem átvenni.[121]

Schrecker azonban Visser holland követet felkérte, hogy legyen segítségére, így ez utóbbi „közvetítésével a Magyarország politikájáról és elképzeléseiről szóló memorandum eljutott a brit nagykövetségre, Hugesson másfél óra múltán küldte vissza, nyilván ezalatt lemásoltatta. Schreckert elküldték Morganhoz, akinek Isztambulban volt a hivatala. Ott Schrecker felfedezte saját memoranduma másolatát. Azonban ezek a nem őszinte és bonyolult kapcsolatok semmiféle visszhangot, semmiféle eredményt nem hoztak és nem is hozhattak".[122]

Tapasztalatairól Schrecker Károly beszámolt Sokolnickinek. Ekkor adta át Henryk Sławik Sokolnickinek írott levelét és jelentését továbbításra Londonba, valamint a magyar memorandum egy példányát a lengyel külügyminiszter részére. Sokolnicki megjegyzi, hogy mindezen iratok a magyar diplomáciai futárpostával érkeztek Törökországba és itt vette át Schrecker Károly továbbítás céljából.[123] A lengyel nagykövet megírta azt is, hogy a magyar kormány memorandumát elküldte Londonba. A feljegyzés tehát több úton is eljuthatott a brit külügyminisztériumba.

A Kállay-féle béketapogatózás, nemcsak Sokolnickit, hanem más lengyel diplomatát (Svájcban, a Vatikánban, Lisszabonban stb.) is érintett. A lengyel emigráns kormány e képviselői révén juttatta kifejezésre a magyar németellenes körök kísérleteivel való egyetértését. Ez vonatkozott Sikorski tábornokra éppúgy, mint a halála után kormányra került Mikołajczykra és kabinetjére. A lengyel burzsoá emigráció diplomáciájának alapelve azonban a Hitler-ellenesség volt, és igen kellemetlenül érintette a Kállay-kormány határozatlansága, kétkulacsossága. A horthysták támogatása miatt bizonyos mértékben szembekerültek a csehszlovák burzsoá emigrációval is. Az adott helyzetben azonban a lengyel kormánynak szüksége volt Kállayra és híveire, mert csak segítségükkel tarthatta fenn a számára oly fontos kapcsolatot a megszállt Lengyelországgal. Így a magyar–lengyel titkos diplomácia, főként a futárszolgálat útján, továbbra is működött. Sőt, 1943 áprilisa és Mussolini bukása közötti időszakban a magyar diplomácia szinte egyetlen rendszeres illegális kapcsolatát képezte.[124]

Ez a körülmény kedvezett a magyarországi lengyel illegális politikai és katonai szerveknek. Fietowicz nem is titkolta, hogy németellenes politikai feladatait a magyar kormánykörök, arisztokrata és liberális személyek támogatásával valósítja meg. Különösen megfeledkezett a konspiráció szigorú szabályainak megtartásáról 1943 őszén, amikor Kállay felkérésére magyar diplomáciai útlevéllel ismét Londonba utazott.

Augusztusban ugyanis felélénkült a horthysta útkeresés. Különböző irányokban újra kapcsolatot kerestek az angolszászokkal, akik az olaszországi események után már nem zárkóztak el mereven a magyar béketapogatózások elől. A legkézzelfoghatóbb eredménnyel Veress László törökországi küldetése járt. Olyannyira, hogy szeptember 9-én előzetes megállapodás jött létre – a szövetséges nagyhatalmak tudtával – az angol és a magyar diplomácia között a titkos fegyverszünet megkötésének elvi lehetőségeiről.[125]

Fietowicznak az volt a feladata, hogy a kormánya kapcsolatai útján tájékozódjon a londoni politikai és emigrációs körök véleményéről és állásfoglalásáról.[126]

Visszatérve valószínűleg beszámolt Kállaynak arról, hogy a len-

gyel kormány továbbra is baráti érzéseket táplál Magyarország iránt, de kötik a szövetségesekhez, elsősorban az angolokhoz fűződő érdekek és nem feledkezhet meg arról, hogy Magyarország az ellenség táborába tartozik. Fietowicz tulajdonképpen megerősíthette azokat az elvárásokat, melyeket a lengyel kormány a különböző csatornákon már eddig is Kállay tudomására adott.

Kállayt viszont sok körülmény befolyásolta, és még a szeptember 9-i előzetes fegyverszüneti megállapodás elvi követelményeinek realizálásában sem kívánt előrelépni. A Hitler-ellenes koalíció nem támogatta a brit terveket. Elmaradt az angolszászok balkáni partraszállása mint Horthyék számára a kedvező lehetőség a németekkel való szövetség megszakítására. Lehangolta a csehszlovák emigráció nyílt ellenszenve és a jugoszláv királyi kormány tartózkodása is. A lengyel emigráns kormány magatartásában pedig határozott visszaesést érzett. Sikorski halála után tulajdonképpen elzárkóztak a kölcsönös kapcsolatok kiszélesítésétől. Jól értékelte Jagow budapesti német követ, hogy miután a nyugati hatalmak semmiféle biztosítékot nem nyújtottak, a magyar uralkodó osztályok nem mernek határozottan fellépni Németország ellen, sőt „az olaszországi gyors német intézkedések, a magyar kiküldöttek rossz hírei a nyilvánosságra hozott moszkvai és teheráni határozatokkal kapcsolatban ... a magyar kormány belátta, hogy az élet vagy halál kérdése változatlanul Németországhoz fűzi".[127]

A magyarországi németellenes arisztokrata és polgári körök azonban még mindig reménykedtek a háborúból való kiugrás általuk elképzelt lehetőségében. A lengyelek is nyíltan hirdették a szövetségesek győzelmébe vetett hitüket és igényelték a magyarokkal való együttműködés még szorosabbá tételét. Nem titkolták, hogy minden eszközzel igyekeznek a náci összeomlást meggyorsítani. Ez a nyíltság azonban még korai volt és tragikus következményekhez vezetett Magyarország német megszállásakor.

A konspiráció szabályainak megsértése komoly aggodalommal töltötte el a magyarországi lengyel illegális katonai vonal vezetőit, és megpróbálták a reális helyzetre figyelmeztetni Fietowiczot és munkatársait. Mivel ez nem járt sikerrel, a Honi Hadsereg főparancsnokának utasítására az illegális katonai vezetés végül is kény-

telen volt a minimumra csökkenteni, illetve megszakítani a politikusokkal való kapcsolatokat.[128]

Ezzel kapcsolatban szükséges reagálni egy magyarul megjelent visszaemlékezés néhány mondatára. Zdzisław Jan Antoniewicz a háború alatt Magyarországon tartózkodott és szerkesztőként a Wieści Polskie" című lap munkatársa volt. Egyik írásában a következőképpen foglalt állást: „A magyarországi lengyel ellenállási mozgalom legfőbb vezetője dr. Henryk Sławik volt. A mozgalmat katonai vonalon de facto Edmund Fietz – aki a magyar hatóságoknál Fietowicz álnéven volt bejelentve – irányította, politikai vonalon pedig én... Henryk Sławik 1940 közepén megszervezte a lengyel ellenállási mozgalom tíztagú politikai koordináló vezetőségét. Ennek vezetője – ő, helyettese pedig rajtam kívül Edmund Fietowicz volt."[129]

A visszaemlékező fia, a ma is Magyarországon élő Roland József Antoniewicz újságíró egyik írásában édesapja tevékenységét így értékeli: „Magyarországon a lengyel ellenállási mozgalom egyik vezetője és a menekültek politikai-szellemi életének irányítója lett."[130]

Az említett tíztagú bizottság lényegében a Polgári Bizottság volt, amelyben azonban ismereteim szerint Antoniewicznek nem volt vezető funkciója. Nyilvánvalóan a sajtóügyek irányítói, Jan Ulatowski, Józef Winiewicz, majd Zbigniew Kościuszko révén volt ezzel a szervezettel kapcsolatban.

A politikai pártok koordináló képviseletében a „W" képviselet első változatában, négy párt egy-egy vezetője vett részt, ennek elnöke Fietowicz volt.

Zdżistaw Antoniewicz téved abban, hogy Fietowicz akár de facto a *katonai vonal vezetője* lett volna. Bár az említett visszaemlékezés egy másik bekezdésében arról írt, hogy „a katonai ellenállás magyarországi szerveivel (Honi Hadsereg kirendeltsége, az úgynevezett »katonai bázis«, hírszerzőszolgálat stb.) Fietowicz *tartotta fenn a kapcsolatot* (kiemelés – a szerző), aki a hírszerző szolgálat vezetője, hivatalosan pedig a londoni lengyel emigrációs kormány magyarországi megbízottja volt".[131]

Fietowicz az emigráns kormány magyarországi megbízottjaként

nyilván arra törekedett, hogy a honi képviselet és a Honi Hadsereg főparancsnoksága közötti viszonyt valósítsa meg Magyarországon is. Vagyis a katonai vonalat ellenőrizhesse. Kétségtelenül volt szerepe bizonyos katonai elképzelések realizálásában, például a polgári katonakorúak nyilvántartásának elkészíttetésében stb. De éppen a konspirációs szabályok megsértése vezette a ténylegesen létező és a Polgári Bizottságtól, valamint a „W" képviselettől függetlenül is működő titkos katonai vezetést a polgári vonallal való kapcsolatának felülvizsgálására.

A lengyel politikusok konspirációs hibái valóban tragikus következményekhez vezettek. Magyarország német megszállása villámcsapásként érte őket.[132] Hiába figyelmeztette 1944. március 19-én hajnalban Fietowiczot Kállay, Sławikot, Opoka-Leowenszteint, Józef Gurgult és másokat dr. Antall József, Mészáros István és a többi lengyelbarát vezető-beosztású személy. A lengyelek nem voltak felkészülve erre a lehetőségre. Nem rendelkeztek kiegészítő illegális iratokkal, lakásokkal, nem építették ki a riadóláncot és a menekülési útvonalakat, nem gondoskodtak az írásos anyagok, a pénz, a nagy mennyiségű valuta megbízható rejtéséről. Így hiába kapták a menekülésre felszólító jelzéseket, kevésnek volt olyan ismeretsége, ahová biztonságosan elrejtőzhetett volna, hiszen magyar barátaik éppúgy veszélybe kerültek. És idő sem volt nagyon a menekülésre, mivel a Varsóból, Krakkóból érkezett Gestapo-emberek a birtokukban levő név- és címjegyzék segítségével már a kora reggeli órákban letartóztatták a Polgári Bizottság, a pártközi bizottság vezetőit és a számukra fontos személyek többségét. A lengyel foglyokat a Fő utcai katonai börtönbe vitték, onnan pedig később a különböző hitlerista haláltáborokba. A Fő utca 11. számú házban március 19-én tűzharcban meggyilkolt Kołłątaj tábornokon és társain, továbbá Henryk Sławikon kívül a németek elpusztították Edmund Fietowiczot, Opoka-Loewenszteint, Gurgult, Bardzikot, Filipkiewiczet, Pyszt, Łaskit, sok más lengyel politikust és politikai futárt.

Wacław Felczak ez idő tájt már a pozsonyi politikai kirendeltséget vezette, így a magyarországi nagy letartóztatásokat elkerülte. A futárpostát sikerült Pozsonyból Svájcon át Londonba juttatnia,

de ez egyoldalú kapcsolat volt. Budapestre utazott és megpróbálta a lengyel politikai emigráció „második lépcsőjéből" újjászervezni a képviseletet. Sikerült is áprilisban létrehoznia a „W–II" képviseletet. Tagjai voltak W. Felczak, Kazimierz Tychota (Nemzeti Párt) és Andrzej Stawar (Lengyel Szocialista Párt). A képviselet a varsói honi képviselet alárendeltségébe tartozott és Varsóval rendszeres kapcsolatban állt. Londonnal azonban semmiféle összeköttetést nem sikerült teremteni. Nyár elején pedig a „W–II" is megszűnt. Nem volt életképes, mert a németek letartóztatták a lengyel ellenállás magyar „hátországát", a Hitler-ellenes arisztokrata és polgári körök vezetőit, Keresztes-Fischer Ferencet, Csekonics Ivánt, Baranyai Lipótot, Sigrai Antalt, a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endrét, a liberális Rassay Károlyt, a szociáldemokrata Peyert stb., továbbá a lengyel polgári menekültekkel, a politikai képviselettel kapcsolatot tartó belügyi és külügyi funkcionáriusok nagy többségét. Mások illegalitásba vonultak. A lengyel politikai vezetés teljes elszigeteltségében funkcióját nem tudta gyakorolni. Felczak a kialakult helyzetben igyekezett biztosítani legalább a pozsonyi képviselet működését, azonban augusztusban a hitleristák megszállták Szlovákiát, majd kitört a szlovák nemzeti felkelés, és ezzel a pozsonyi lengyel illegális képviselet is kénytelen volt tevékenységét beszüntetni.

Nem sikerült felkutatni, hogy a letartóztatást elkerült lengyelek közül kik, hányan és hol vettek esetleg részt a nyilas uralom alatt a magyar ellenállási mozgalomban. Nincs kizárva, hogy éppen előző kapcsolataik révén utat találtak a Bajcsy-Zsilinszky vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága mozgalomhoz. A lengyelek felkutatása mind ez ideig nem járt eredménnyel.

A magyarországi lengyel illegális politikai vezetés, vagy más szavakkal: a lengyel emigráns kormány magyarországi képviselete az adott körülmények között meghatározott szerepet játszott elsősorban a lengyel ellenállásban, mert biztosította civil vonalon az összeköttetést Budapesten át Varsó és Angers, majd London között.

A képviselet szerepet játszott a németellenes magyar körök tájékoztatásában és bizonyára még hatékonyabban tudta volna segí-

teni a Kállay-féle béketapogatózásokat, ha ezeket maga Kállay következetesen és komolyan akarta volna végigvinni.

A képviselet vezetői, a második világháború alatt Magyarországon tartózkodó lengyel politikusok szinte kivétel nélkül mélységesen gyűlölték a hitleri fasizmust, és mindent megtettek pusztulása meggyorsítása érdekében. Többségüket tragikus sors érte. A túlélők nagy része a háború után hazatért, és megtalálta helyét a népi Lengyelországban.

Lengyel katonai szervek Budapesten

Az illegális lengyel katonai szervek (kirendeltség, bázis, parancsnokság) lényegében 1939. szeptember végétől Budapest felszabadulásáig léteztek. Belső szervezeti, tartalmi és funkcionális változásaikat a háborús események alakulása, illetve ezeknek a lengyel emigrációra gyakorolt hatása idézte elő.[133]

Még a kapituláció előestéjén Magyarországra érkezett a lengyel vezérkar néhány munkatársa, felvették a kapcsolatot Jan Pindelli-Emisarski ezredessel, a budapesti lengyel katonai attaséval és magyar kollégáikkal.[134]

Michał Karaszewicz-Tokarzewski tábornok, aki létrehozta a kapituláció következtében szétesett lengyel hadsereg tisztjeinek első illegális szervezetét, már szeptember 27–29-én konspiratív értekezletet tartott. Fő témája a Romániába menekült felső katonai vezetőkkel való összeköttetés megszervezése volt. Rydz-Śmigły fővezér egyetértésével a feladat végrehajtásába bevonták a katonai attasékat.

Így alakult meg Budapesten is az első illegális szerv Emisarski ezredes vezetésével az *Ekspozitura „W"*, azaz a magyarországi katonai kirendeltség.

Október közepén Emisarski Bernbe utazott és találkozott a Párizsban újjászerveződő lengyel vezérkar megbízottjával, akitől megkapta a szükséges eligazítást és feladatokat.

Közben Budapestre érkezett Jan Mazurkiewicz vezérkari alezredes[135] is, és bekapcsolódott a kirendeltség munkájába. A részletes

feladatok tisztázása szükségessé tette, hogy a hónap végén Párizsba utazzék. Sikorski személyesen is fogadta és megbízta a Varsó–Párizs közötti katonai futárszolgálat megszervezésével, Budapest állomáshelyen. Mazurkiewicz rövidesen visszatért Magyarországra, és Emisarski helyetteseként hozzáfogott a feladat végrehajtásához. Włodzimierz Milanowski főhadnagyot, régi munkatársát (később Auschwitzban pusztult el), néhány tiszttel Lengyelországba küldte az ott már megszervezett futárok kiképzésére. A ma Varsóban élő Wincenty Medyński százados az összeköttetés magyarországi kiépítésére kapott megbízatást és ő tartotta a kapcsolatot a magyar VKF 2. osztályával is.[136] Gutreg százados pedig már október végén Belgrádba utazott, hogy létrehozza a rendszeres összeköttetést Budapest–Belgrád között, amely ekkor egyben a Budapest–Párizs közötti kapcsolat megteremtését is biztosította.

A katonai futárszolgálat megszervezését nagymértékben elősegítette, hogy szeptember közepétől a menekültek százait a határokon átsegítő önkéntesek tulajdonképpen létrehoztak több átmenő állomást-rejtekhelyet és kitapasztalták a biztonságosabb útvonalakat. Ezek az önkéntesek a lengyel–szlovák, illetve az akkori lengyel–magyar határ menti községek lakóiból, a menedékházak gondnokaiból, a tátrai hegyi mentőszolgálat embereiből, cserkész és ifjúsági sielőkből verbuválódtak. Ezekre az önkéntesekre már lehetett támaszkodni a katonai futárszolgálatra alkalmasak kiválasztásában.

Ugyancsak értékes munkát végzett ezen a területen a Fehér Sas (OOB-Organizacja Orła Białego) szervezet, Kazimierz Cieskowski parancsnoksága alatt.[137] Miután az akkori magyar határ közelében működött, fő feladata a határon át vezető utak (futárútvonalak!) kialakítása és biztosítása volt. A konkrét teendők Józef Prus „Adolf" századosra hárultak.[138] A futárok, személyek átjuttatása a határon és általában e szolgálattal kapcsolatos feladatok a Fehér Sas szervezet másik vezetőjének, Kazimierz Pluta-Czachowski alezredesnek a hatáskörébe tartoztak.[139]

Az alezredes októberben Magyarországra küldte Stefan Bok tartalékos mérnök századost, aki Budapesten kapcsolatba lépett Emisarski ezredessel. Tíz nap múlva visszatérve Lengyelországba, jelentette Pluta-Czachowskinak, hogy a budapesti illegális lengyel ka-

tonai kirendeltség, a magyarok segítségével, már megteremtette az összeköttetést a franciaországi lengyel katonai vezetéssel.[140]

A Fehér Sas szervezet hosszú időn át közreműködött a Varsó és Budapest, illetve Románia közötti összeköttetés fenntartásában. Pluta-Czachowski visszaemlékezése szerint a szervezet közvetítésével jutott el Budapestre, Emisarskihoz az *első jelentés,* igaz még nyílt szöveggel, amely tájékoztatást adott a német–lengyel háború eseményeiről, várható fejleményeiről és a megszállt Lengyelországban kialakult helyzetről.[141]

December 23-án Varsóban megjelent a párizsi főparancsnokság megbízottja, Feliks Szymanski „Konarski". Meghozta az első postát és a katonák evakuálására vonatkozó konkrét utasításokat. December végén Wacław Ploński Varsóból Párizsba, Adam Smulikowski (Rafal Kotwicz) pedig Párizsból Budapestre érkezett. Ezzel a magyar fővároson át létrejött a közvetlen összeköttetés Párizs és Varsó között.

A magyarországi katonai kirendeltség első és legfontosabb feladata ennek az összeköttetésnek a fenntartása, a megbízottak (emisszáriusok), a futárok és az általuk továbbított küldemények (posta, pénz, utasítások, mikrofilmek, sajtóanyag stb.) biztonságba helyezése, továbbjuttatásuk megszervezése volt. Az érkező futárok a hozott anyagot különböző helyeken adták le és szóbeli jelentéstételre többnyire – különösen az első időben – a Váci utcai lengyel katonai konzulátusra, illetve a Donáti utcába mentek. A küldemények egyik fontos leadóhelye volt Góra Mihály, Mester utca 42. szám alatti órajavító műhelye,[142] valamint a Rákóczi úton levő rövidáru-kereskedés, melyet egy magyarul kitűnően beszélő lengyel tiszt vezetett. Ez az „üzlet" 1944. március 18-ig létezett, és másnap váratlanul úgy szűnt meg, hogy valódi tevékenysége nem lepleződött le.[143]

A katonai futárposta-bontó állomás egyik központja Budán, a Fő utca 13. szám alatt működött.

1940 elejétől igen fontos posta-gyűjtő állomás létesült Újpesten, a mai Dózsa György út 13. számú ház udvari lakásában is, a Juhász családnál. A budapesti futárközpont vezetésében ekkor már részt vett Jan Mazurkiewicz mellett a Varsóból visszatért Wincenty

Medyński és a vele érkezett Franciszek Mazurkiewicz százados is. Ez utóbbi 1940 tavaszától 1943 őszéig a futárszolgálat magyarországi szakaszának vezetője lett, Korday Ferenc fedőnéven.

Sikorski 1939. november eleji, majd decemberi utasítása értelmében a magyarországi katonai kirendeltség másik nagy feladata a katonák, katonakötelesek és önkéntesek Lengyelországból Magyarországra, innen Jugoszláviába való eljuttatása volt, ahonnan már a Belgrádban, Zágrábban, Splitben működő illegális lengyel katonai kirendeltségek szervezték meg továbbjutásukat Franciaországba, illetve Szíriába és más országba.

A feladat az *EWA-akció* fedőnevet viselte. Az emigráns lengyel hadügyminisztériumban az evakuálás irányítására önálló ügyosztályt állítottak fel Włodzimierz Ludwig ezredes vezetésével. Decemberben az ügyosztály megbízottja Rómába utazott, ahol találkozott a Varsóból Budapesten át Olaszországba érkezett Helen Rudzińskával. A kapott utasítások értelmében[144] Emisarski ezredes a feladat végrehajtására speciális hivatalt hozott létre a Váci utca 36. szám alatti konzulátuson. Az Evakuációs Iroda vezetői voltak: Adam Rudnicki ezredes, Adam Zakrzewski ezredes (?) és végül Jan Kornaus (Dohnal) ezredes. Az iroda munkájában részt vettek Lipcsei-Steiner lengyel vezérkari őrnagy, Kazimierz Głowacki és mások. Józef Zarański budapesti lengyel főkonzul pedig működvelő kultúrcsoportot szervezett és engedélyt kapott a HM 21. osztálytól, hogy a táborokban műsoros esteket rendezhessenek. A fellépések során a főkonzul az illető tábor lengyel rangidősével megbeszélte a teendőket és közölte a katonák áttelepítésével kapcsolatos utasításokat.

Az akció munkájában természetesen jelentős szerepet játszott a lengyel katonai menekültek nyílt képviselete is, a HM 21. osztály lengyel alosztálya, Dembiński tábornok irányítása alatt. Ebből logikusan következett, hogy az evakuálásról tudott a HM 21. osztály és a VKF 2. osztály vezetője, Újszászy István is. A szükséges igazolványokat ahhoz, hogy a távozó lengyel katonák egy része polgári személyként hagyhassák el Magyarországot, a BM IX. osztály közvetítésével, végső soron Keresztes-Fischer belügyminiszter biztosította.

A „lengyel ügybe" bekapcsolódott több ország budapesti diplo-

máciai képviselete is, elsősorban az angol és francia követ, valamint a katonai attasék. Útleveleket, vízumokat adtak ki lengyeleknek, sőt diplomáciai kocsikon a határig szállították őket stb. A német követség tiltakozására a magyar Külügyminisztérium vezetői kénytelenek voltak figyelmeztetni ezeket a diplomáciai képviseleteket – a nagyobb óvatosságra! Ghyczy Jenő például egy követségi fogadáson „hozta szóba a lengyel légióba való toborzást a budapesti angol és francia követnek".[145] Ennek hatására az illetők a továbbiakban körültekintőbben segítették a lengyel akciót.

Külön figyelmet érdemel a lengyel katonák áttelepítésében részt vevő magyarok közül a már többször említett Salamon Rácz Tamás tevékenysége. A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság titkáraként Zarański főkonzul kérésére bekapcsolódott az Evakuációs Iroda munkájába is. Együtt dolgozott Kazimierz Głowacki „Głabys"-szal,[146] Zamecznik, Szelikowski és Sokolowski ezredesekkel. A „W" kirendeltséget képviselő Jaworskival együtt látogatták a táborokat. Természetesen hivatalosan „szociális" ügyekben. Annak dacára, hogy Keresztes-Fischer Ferenc utasítására a KEOKH ellátta a lengyel menekülteket hamis igazolványokkal, bejelentőkkel, ebben a tömeges jellegű akcióban ez nem volt elegendő. Salamon Rácz Tamás egy hivatalos látogatásakor kedvező helyzetbe került és „magához vett" egy KEOKH pecsétet és tartózkodási engedélyűrlapot. Ez utóbbit sokszorosíttatta és hosszú ideig igen megbízható ideiglenes dokumentumnak számított az áttelepülők délnyugatmagyarországi (vagyis a jugoszláv határ közelében történő) ideiglenes tartózkodásának igazolására. A pecsét eltűnését természetesen a KEOKH vezetői az előírásoknak megfelelően, jelentették az illetékeseknek. Salamon Rácz akkor vált gyanússá, amikor a franciaországi háborúban a német fogságba esett lengyel katonák megemlítették, hogy többek között Salamon Rácz segítségével jöttek el Magyarországról.

Salamon Rácz számos esetben személyesen ment a szlovák határra az érkező lengyelekért. Ilyenkor Lázár Ottó sátoraljaújhelyi borpincészetében találtak rejtekhelyet, amely egyébként futárpihenő is volt.[147] Általában Zarański gépkocsiján rendszeresen vitte a jugoszláv határra is az áttelepülőket, a fontosabb személyeket, illetve

a veszélybe kerülteket. Ez utóbbiakról igen „egyszerűen" szerzett tudomást. Szinte naponta bejárt dr. Antallhoz és tájékoztatta a szükséges dolgokban. Ha a BM IX. osztályhoz eljutott a németek tiltakozásában szereplő, illetve a németek által keresett lengyelek neve, akkor Antall az iratot „véletlenül" asztalán felejtve, távozott az irodájából. Salamon intés nélkül tudta, mi a helyzet és azonnal az íróasztalnál termett, gyorsan kiírta a bizalmas okmányban szereplő neveket. Mire Antall visszatért, már nyugodtan üldögélt az előbbi helyén. Ily módon tudták meg a lengyelek, kiket kell azonnal elrejteni, elutaztatni stb. Az esetek többségében ezt a feladatot a legkevésbé feltűnően Salamon Rácz végezhette el. Letartóztatásáig rendszeresen részt vett ebben a munkában, melyet 1940 közepétől már a „Romek" bázis keretében folytatott. A lengyel és a magyar írásokban talán azért nem szerepel tevékenysége a kellő súllyal, mert mindvégig kizárólag a konspiratívabb katonai vonalon működött.[148]

Az EWA-akcióban igen sok magyar vett részt közvetlenül vagy közvetve. Segítségük rendkívül sokrétű volt. Egyszerűen feltárhatatlan például, hogy hányan adtak átmenetileg oltalmat lakásukban, házukban, hogy a déli irányba utazók néhány órára megpihenhessenek. Sok vasutas, mozdonyvezető vett részt a lengyelek utaztatásában. Például akkor még állt a barcsi vasúti híd, amely egyben határállomás is volt. Mielőtt a hídra ért volna a határon lényegében már átment szerelvény, a mozdonyvezető lelassított, és ezt a pillanatot kihasználva felugrottak a vonatra a hídnál rejtőző lengyelek. A táborokból kiszökött katonák tucatjainak nyújtott biztos menedéket elutazásukig dr. Smoling Béla csillaghegyi csónakháza. A sárvári gyűjtőtáborból 1940. május 8-án és 9-én 223 internált szökött meg! Szakonyi Károly győri lakos teherautóval szállította és akadály nélkül átjuttatta őket a déli határon.[149]

Aktívan közreműködött a szöktetésben számos magyar táborparancsnok, akik éppen a lengyel–magyar barátság szellemében tartották szükségesnek, hogy a nyilvánvalóan németek ellen irányuló akciót segítsék. Nem egy parancsnokot – például Nagykanizsán Gunde Géza alezredest – ezért a magatartásáért le is váltották.[150]

Sokat segítettek a „tolmácsok", akik szlovákul vagy esetleg len-

gyelül tudtak. Legtöbbjüknek komoly szerepe volt a szökések szervezésében, a kiszököttek elrejtésében majd továbbjuttatásukban. Ezek közé tartozott az Óbudán élő Binó Béla, aki a bánrévei tábor lakóival volt kapcsolatban, Vydyla József ózdi nyugdíjas, aki Bánrévén és Hangonyban volt tolmács (édesanyja lengyel volt) és tevékenyen részt vett a szöktetésekben. Hosszan sorolhatók ezzel kapcsolatban a nevek, helyek, tények.[151]

Az EWA-akció keretében, Sikorski külön utasítására számos tábornok, főtiszt, politikai vezető, volt miniszter is érkezett Budapestre. Többségüket speciális megbízottak vagy futárok kísérték tovább Párizsba. Néhányukat kihallgatáson fogadta Horthy, Teleki és más magyar politikai és katonai vezető, természetesen a legnagyobb titokban. Különösen azokat részesítették előnyben, akik az együttműködésben kifejtett érdemeikért magas magyar kitüntetésben részesültek. Horthy és Teleki megbeszélésen fogadta a Romániából Franciaországba utazó Józef Beck[152] volt lengyel külügyminisztert. Horthy és Bartha Károly hosszasan elbeszélgetett a Budapesten át Párizsba tartó Kazimierz Sosnkowski[153] tábornokkal, a Sikorski által már kinevezett ZWZ-főparancsnokkal. Nem találtam rá adatot, de minden valószínűség szerint Sosnkowski tájékoztatta őket a lengyel elképzelésekről, így például a katonák nyugatra juttatásának kérdéséről és kérte támogatásukat.

A Magyarországra érkezett tábornokok és főtisztek közül különleges tisztelettel fogadták a horthysta vezetők Mieczysław Trojanowski tábornokot és maradásra bíztatták. Trojanowski valóban Magyarországon élt, de a lengyel mozgalomban semmiféle szerepet nem játszott. 1944. március 19-én a hitleristák Mauthausenba hurcolták és elpusztították.[154] Stanisław Maczek ezredes, később tábornok, nemcsak törzsével, hanem a 10. gépesített lovasdandár szinte teljes állományával Magyarországra menekült. Kijutva Franciaországba, megszervezte az 1. páncéloshadosztályt, amely részt vett a franciaországi harcokban 1940-ben és 1944-ben is.[155]

Ugyancsak Budapesten át jutott ki nyugatra Franciszek Kleeberg tábornok, továbbá Zygmunt Bohusz-Szyszko ezredes, a Podhalai Lövészek Önálló dandárjának a parancsnoka, katonái egy részével. Alakulata később feltöltődött és részt vett a norvégiai harcokban.

1940. április 11-én elfoglalta Andalsnes városát és ezzel biztosította a szövetségesek partraszállását április 14-én Narviknál. A dandár állományába sok spanyolországi internacionalista is tartozott, főként a „Dąbrowski" lengyel egység katonái közül.

Az EWA-akció a második világháború alatt több tízezres tömeget érintő lengyel illegális megmozdulás volt. Végrehajtása 1939 késő ősze és 1940 júniusa között ment végbe. Ez az időbeli meghatározás segít tisztázni, hogy *megszűnését* nem elsősorban a németek tiltakozása idézte elő, mint ahogyan ez a magyar anyagok többségében olvasható. A hitleristák már 1939 szeptemberétől tiltakoztak a magyar kormány szerveinél a lengyel katonák szökési lehetőségei ellen, mégis sor kerülhetett sok ezer lengyel férfi Franciaországba jutására. Az EWA-akció befejeződésének *alapvető oka* Franciaország kapitulációja, a lengyel emigrációs politikai és katonai vezetés Angliába távozása volt. Velük alig háromezer lengyel települt át. A Franciaországban maradók egy része német fogságba esett, mások pedig a teljes bizonytalanságban várakoztak. Újabb csoportok indítása az adott helyzetben időszerűtlen és felelőtlen vállalkozás lett volna, hiszen a megérkezettek közül is jó néhányan a délfrancia kikötőkben vesztegeltek, vagy át sem tudtak már jutni Franciaországba. Az újabb lengyel hadseregszervezés előfeltétele az angol kormánnyal való megállapodás volt. Mivel erre hamarosan sor került, a lengyel kormány lehetőnek tartotta, hogy az EWA–B terv keretében *folytatódjon* a lengyel katonák és önkéntesek csoportjainak áttelepülése, most már elsősorban Szíriába, ahol az egyiptomi brit parancsnokság alárendeltségébe kerülhetnek. Így jutott ki Afrikába a Kárpáti Lövészek Önálló Dandára állományának jelentős hányada is.

Az augusztus 9-i német tiltakozás gyakorlatilag *ennek* az EWA–B akciónak a realizálását akadályozta meg. Ám nem azért, mert a németek azonnal tájékoztatást nyertek az EWA–B-ről, hanem azért, mert akkor jutottak konkrét *bizonyítékokhoz* a Franciaországban fogságba esett lengyelek vallomásaiból, a Magyarországról történt nagyarányú szöktetésekről. Ezek alapján követelték a magyarországi lengyel katonai internáló táborok őrzésének megszigorítását, annak megakadályozását, hogy egyik szövetségesük,

Horthy-Magyarország területéről az ellenség oldalára hadrafogható férfiak szökhessenek át. A német tiltakozás tényeken alapult, és Teleki intézkedett a lengyelek ellen. Már csak azért is, mert ezekben a hetekben került sor a második bécsi döntésre és a magyar ellenforradami kormányzatnak érdekében állt kifejezésre juttatni Németország iránti lojalitását.

Mindettől függetlenül 1940 augusztusa után sem szűnt meg és gyakorlatilag 1944-ig folytatódott lengyel személyek, megbízottak, és futárok illegális átjutása a magyar határokon. Sőt, több százan tértek haza Romániából és Magyarországról is. Ez a folyamat azonban már nem EWA-akció volt és a benne részt vevő magyarok sem „a katonakorúak Franciaországba, illetve Afrikába való *szervezett* áttelepítését" segítették elő.

A magyarországi lengyel menekültek történetét kutató Lagzi István legutóbbi tanulmányában szintén úgy ítélte meg, hogy a lengyelek „evakuációja a német tiltakozó jegyzék megérkezte – 1940. augusztus 9. – előtt befejeződött". Ennek okát Lagzi a magyarországi lengyel katonai vezetés körülményeiben látja. Megállapította, hogy „a lengyel követség katonai attaséja – Jan Emisarski ezredes és Stefan Dembiński tábornok távozása után az evakuáció üteme lelassult. Egyrészt azért, mert a katonakorú lengyel férfiak zöme eltávozott az országból, másrészt az evakuációt szervezők vezérkara szintén elhagyta Magyarországot. Steifer ezredes – Dembiński utóda – a helybenmaradás elvét vallotta . . ."[156]

Ez a megállapítás nem egészen pontos. A fentebb említett *objektív körülmények meghatározó szerepe* mellett a szubjektív, személyi okok gyakorlatilag nem befolyásolták alapvetően az evakuálás lelassulását, illetve megszűnését. Való igaz, hogy Jan Emisarski ezredesnek döntő szerepe volt a katonai evakuáció megszervezésében és irányításában. Éppen ez a szerepe lepleződött le a franciaországi háború következtében. A németek követelésére *1940 közepén* megszűnt a budapesti lengyel katonai konzulátus, de Emisarski csak szeptemberben távozott Magyarországról. Stefan Dembiński tábornok szerepe egy konspirációs hiba következtében lelepleződött és így 1940 áprilisában leváltották a HM 21. osztály lengyel

alosztályának éléről. Az eljárás során személyét tették felelőssé a lengyel katonák szökésének megszervezéséért.[157] Néhány hét múlva – annak dacára, hogy kerülő utakon Teleki miniszterelnök tudtára adta, hogy az ügyből kifolyólag nem történik bántódása – megszökött Magyarországról. Mégpedig az Evakuációs Iroda tudtával, amely *nem lepleződött le* a Dembiński-ügyben! Az Iroda vezetője ekkor már Jan Kornaus alezredes volt. Az a körülmény, hogy a HM 21. osztály lengyel alosztályának új vezetője Steifer ezredes, nem értett egyet az evakuálással – az ebben a kérdésben másodlagosnak tekinthető. Annál is inkább, mert május–június között, majd júliusban több ezer lengyel távozott még Magyarországról nyugatra.

Az Evakuációs Iroda és Kornaus tevékenysége akkor került előtérbe, amikor a nagy – tehát a Franciaországba irányuló – akció tulajdonképpen már lezajlott. A következő történt. A VKF 2. osztály elhárítói a Keleti pályaudvaron elfogtak egy elutazni készülő lengyel futárt, és a nála talált anyagok – köztük az ebből a szempontból perdöntő Sikorski és Sosnkowski tábornokoknak küldött Kornaus-jelentések – a magyar szervekhez kerültek. Nyilvános ügy azonban nem lett belőle. Baló Zoltán ezredes 1940. július 5-én megkapta intézkedésre az inkriminált anyagot és ennek alapján a siklósi büntetőtáborba internálta Kornaus alezredest, ahonnan az később, Salamon Rácz segítségével, megszökött és nyugatra távozott. A Kornaus-jelentések és az egész vizsgálati anyag a HM 21. osztály iratanyagába be sem került. Csak 1963-ban, Baló Zoltán hagyatékaként jutott a Hadtörténelmi Levéltár tulajdonába.[158]

A lengyel katonák és önkéntesek evakuációjával kapcsolatos másik probléma, amit meg kívánok említeni, a nyugatra áttelepítettek *létszámára* vonatkozik. Már a legális lengyel képviseleteknél utaltam arra a nagyarányú eltérésre, ami a Magyarországra menekült lengyelek összlétszámának megítélésében mutatkozik. Nyilvánvalóan, ha valaki az összlétszám tekintetében a száz-százhetvenezres adatot fogadta el, az evakuálás mértékét is ehhez kell hogy viszonyítsa, hiszen az már nem vitatott, hogy 1941–1944 között Magyarországon mintegy tízezer (egyesek szerint tizenötezer) lengyel maradt. Ennek következtében a magyar és a lengyel feldolgo-

zások között ugyanazon nagy eltérések találhatók az evakuáltak számában, mint az összlétszámban.

A Lengyel menekültek Magyarországon ... könyvecske előszavában Dr. Antall József azt írta, hogy a Magyarország területén átvonuló mintegy 140 000 lengyel menekült közül „már az első évben mintegy 100–110 000, a további években még 15–25 000 fegyverviselésre alkalmas ember ment tovább Franciaországba, Nagy-Britanniába, illetőleg a Közel-Keletre ..."[159] A könyv szerzői szerint „110 000 távozott 1940 júniusáig ... a lassúbb evakuáció során további 20 000".[160] Vagyis feltételezik, hogy mintegy 130 000 lengyel távozott nyugatra Magyarországról.

A lassú evakuálás Lagzi István zalai tanulmányában „zajtalan evakuáció" kifejezésként fordul elő és az egész folyamat eredményeként – tehát a nyílt és a zajtalan evakuáció során – szerinte a két év alatt mintegy 110 000 lengyel távozott nyugatra.[161] Ebből 1940 első felében „több mint 40 ezer lengyel katona"[162] hagyta el Magyarországot. Ugyanakkor idézi az egyetlen nálunk található megbízható forrás, a Kornaus-jelentések adatait is,[163] melyekből kitűnik, hogy 1939. szeptember 20–1940. május 11. között Magyarországról összesen 18 567 főnek sikerült nyugatra távoznia. Mérvadónak Kornaus alezredes titkos jelentéseit kell elfogadnunk, hiszen azokban az Evakuációs Iroda vezetőjeként számolt be az evakuálás eredményeiről. Megjegyzendő, hogy 1940. május 11–augusztus eleje között további ezrek távoztak még Franciaországba, illetve a Közel-Keletre.

Más számadatok találhatók a lengyel feldolgozásokban. Mieczysław Juchniewicz például azt írta egyik anyagában, hogy a háború folyamán Magyarországról összesen 23 ezer lengyel katona és önkéntes jutott el nyugatra.[164] Witold Biegański adatai szerint 1940. június közepéig a nyugaton szervezett Lengyel Fegyveres Erők állományába Romániából 22 ezer, Magyarországról 21 ezer és a balkáni országokból hatszáz illegálisan evakuált lengyel került. Mintegy 13 ezer civil érkezett 1939–1940 telétől 1940 tavaszáig Romániából és Magyarországról Franciaországba.[165]

Franciszek Skibiński tábornok, aki a háború alatt a nyugaton

szervezett 10. dandár vezérkari főnöke volt, egyik tanulmányában írta, hogy 1940. június 5-én a franciaországi lengyel hadsereg létszáma 82 000 fő volt.[166] A Wojna wyzwoleńcza... nagymonográfia szerzőinek állítása szerint 1940 első felében a nyugaton szerveződő lengyel hadsereg létszáma 75 ezer körül mozgott, ebből mintegy 45 000 volt az elsősorban Franciaországban mozgósítottak száma[167] (a Franciaországban és Belgiumban élő hozzávetőlegesen hatszázezer lengyel régi emigráns közül). Ezek a számadatok segítenek reális keretbe helyezni az egész illegális katonai evakuáció eredményeiről elterjedt ellentmondásos adatokat. Ha elfogadjuk Biegański megállapítását, hogy 1940. június közepéig 43 600 lengyel férfi került a nyugaton szervezendő lengyel hadsereghez és ebből 21 ezer Magyarországról, akkor elfogadható az is, hogy az általam reálisnak ítélt magyarországi lengyel menekült-összlétszámból, azaz a 45–50 000-ből mintegy 25–30 000 került ki nyugatra (Franciaországba és Afrikába), néhány ezer tért vissza Lengyelországba és körülbelül tízezer katonai internált és polgári személy maradt hazánkban.

Miután 1940. szeptember elsején a lengyel katonák száma 6402 fő volt,[168] a polgári menekültek száma pedig mintegy 3500, Magyarországról az EWA-akciót (és EWA–B-t) követően nem távozhatott további 15–25 000 lengyel és főként nem nyugatra.

A létszámokkal kapcsolatos félreértések oka mindezekből következően a *magyar* feldolgozásokban keresendő. A túlzások magyarázata az 1945–1946-os bonyolult magyarországi politikai légkörben rejlik. A lengyel menekültek befogadása 1939 szeptemberében, gondozásuk, védelmük, szabad mozgásuk biztosítása a háború szinte egész ideje alatt, kétségtelenül és egyértelműen németellenes, lengyelbarát magatartás volt mind a horthysta kormányzat, mind természetesen a társadalom részéről. A békekonferenciára készülődés időszakában ez a pozitív tény a számok eltúlzásával nyert még nagyobb hangsúlyt.

Az elfogadható 45–50 ezer menekült életfeltételeinek biztosítása majd jelentős hányadának nyugatra, illetve Lengyelországba juttatása a második világháború magyarországi körülményei között önmagában nagy értékű. *A téves adatok további ismétlése ma már*

semmivel sem magyarázható és indokolatlan „hagyományként" *őrzésük.*

A Magyarországról nyugatra került lengyel katonák és önkéntesek a francia és az angol hadvezetés alárendeltségében számos hadműveletben vettek részt és helytálltak a német fasizmus fegyveres erői ellen vívott küzdelmekben. A katonák nagy része később hazatért és ma is hazájában él.

Az evakuálás segítésében igen sok magyar vett részt és néhányuk el is ment Franciaországba, illetve Szíriába, hogy fegyveresen harcoljon a hitleristák ellen. *Juhász Ernő* újpesti fiatal például nemcsak a futárszolgálat magyarországi útvonalain működött, hanem lengyel barátaival önként jelentkezett a hadseregbe és kikerült Szíriába. Itt alakult meg a Kárpáti Lövészek Önálló dandárja, Stanisław Kopański tábornok[169] parancsnoksága alatt. Franciaország kapitulációja után a dandár Palesztinába vonult, majd 1940 őszén az Egyiptomban állomásozó 8. angol hadsereg alárendeltségébe került. 1941 augusztusában az akkor már több mint ötezer fős, teljesen gépesített egységet áthajózták a tobruki erődbe. Négy hónapon át rendkívül elkeseredett védőharcokat vívott a német és az olasz fasiszta csapatok ellen.[170] E harcok során, 1941. október 26-án, huszonnégy éves korában halt hősi halált Juhász Ernő. Az újpesti „lengyel" önkéntes a tobruki angol katonai temető 832. számú sírjában alussza örök álmát.

Az EWA-akcióhoz és az EWA–B tervhez még csupán annyit, hogy az áttelepítésre felkészítettek közül számosan már nem tudták elhagyni Magyarországot és különböző táborokban vagy magyar családok körében élték végig a háborút. Igen sokan nem tudták elkerülni az elhurcoltatást és valamelyik németországi vagy ausztriai koncentrációs táborban érte őket a felszabadulás. Nem kevesen vannak közülük, akik 1945 után visszatértek Magyarországra és ma is közöttünk élnek, dolgoznak, mint például Henrik Dobrowicki Balatonszemesen, Churczov Marin, Pecuch Stefan, Dobija Antoni (Dobi Antal) erdész Pilisvörösvárott. És a többiek, akik Budapesten, Barcson, Nagykanizsán, Balatonbogláron, Győrben és másutt második hazára, családra találtak.

Az első magyarországi illegális lengyel katonai kirendeltség a

katonai futárszolgálat alapjainak megszervezésével és az EWA-akció végrehajtásával teljesítette küldetését. 1940 tavaszán a változó katonapolitikai körülmények új elgondolások kidolgozására késztették a lengyel katonai vezetést és ez szükségessé tette külföldi kirendeltségeik átszervezését, megerősítését. Ezeket a követelményeket vitatták meg a már említett belgrádi konferencián 1940. május 29–június 2. között. A politikai képviseletek létrehozása mellett döntés született a tényleges illegális katonai bázisok (támaszpontok) kiépítésére is, illetve a már működő kirendeltségek átszervezésére.

Ezt követően több ország területén megalakultak a bázisok, így Magyarországon a „Romek", Romániában a „Bolek". Átszerveződtek a belgrádi, szófiai, athéni, isztambuli, kairói és más katonai illegális állomások is.

A Budapesten létrehozott *„Romek" bázis* elsődleges feladata – az időközben Angliába távozott lengyel kormánnyal és hadvezetéssel – a megszakadt kapcsolatok mielőbbi helyreállítása volt. Ugyanakkor új alapokra kellett helyeznie és megszerveznie mindazt a titkos katonai tevékenységet, amit az „Ekspozitura W" elkezdett.

A bázis első parancsnoka Alfred Krajewski ezredes, budapesti követségi titkár volt, helyettese Zygmunt Bezeg „Longin" alezredes. A katonai futárszolgálat irányítását a közben Varsóba visszatért Jan Mazurkiewicz helyett[171] Franciszek Mazurkiewicz „Korday",[172] Feliks Męsowicz[173] és Wincenty Medyński „Jasiewicz" vették át.

Krajewski ezredes nem sokáig töltötte be bázis-parancsnoki funkcióját. A Kornaus-jelentések elfogása felfedte illegális szerepét. Július harmadikán letartóztatták, majd Baló Zoltán ezredes a siklósi büntetőtáborba internáltatta.[174] Hónapok múlva sikerült elhagynia Magyarországot.

A Krajewski helyére lépő „Longin" alezredes úgyszintén hamarosan távozott.[175]

A „Romek" bázis élén 1940 őszétől 1942 májusáig Stanisław Rostworowski ezredes állt. Jelentős szerepe volt a katonai futárszolgálat átszervezésében, a konspirációs feltételek és szabályok meg-

szigorításában. A Londonnal való kapcsolat megteremtése után rendszeresen eljutottak a parancsok, utasítások, pénzösszegek Varsóba, a jelentések pedig Varsóból Londonba. Wacław Felczak közli visszaemlékezésében, hogy a futárok például 1939 decemberéig már egymillió zlotyt vittek át Lengyelországba. 1940 augusztus végéig ez az összeg hatmillióra emelkedett. Október végéig pedig a „Romek" mintegy ötvenkét futára 140 308 amerikai dollárt és 255 380 birodalmi márkát juttatott el Varsóba. A jelentős pénzküldemények 1944 márciusáig rendszeresen, legfeljebb egy-két hét eltolódással érkeztek Londonból Budapestre. Ha késtek – ami gyakran előfordult – a megérkezésükig szükséges összegeket a magyar belügyi szervek előlegezték a lengyeleknek.

A „Romek" saját „okirat-gyártó" csoporttal rendelkezett. A visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy vezetői egyben a futárszolgálat irányítói voltak. A nyomdacsoport egyik fő munkatársa Marian Steczowicz – kezdetben maga is futár és az EWA-akció tevékeny résztvevője – krakkói beszélgetésünk során elmondta, hogy az elkészített űrlapok, pecsétek Juhász Emma lakásán voltak elrejtve. „Korday"-tól, majd később Męsowicztól kapott utasítást, hogy hol, kivel kell találkoznia. Különböző lakásokban, Óbudán a téglagyár környékén, a jelszó és válasz után átadta az illetőnek az igazolványokat és a pénzt, majd elkísérte a megadott pályaudvarra és felültette a vonatra. Közben járt a műegyetemre és feleségével, Hannával (Hanna Głowacka is futár volt) Csillaghegyen, a Bercsényi utca 22. szám alatti házban, majd a Pálfy téri lakásban gyártották a hamis igazolványokat, lakhatási engedélyeket stb. Később, 1944 nyarán a nyomdai felszerelést az egyik futár épségben hazavitte Lengyelországba.

Sosnkowski utasítására a „Romek" feladatot kapott a volt fővezér, Rydz-Śmigły marsall Magyarországra szöktetésében, illetve Varsóba juttatásában is. Sosnkowski tábornok úgy ítélte meg, hogy a marsall szerepet tölthetne be a ZWZ irányításában. Sikorski és a kormány többsége azonban nem értett egyet a gondolattal, mert Rydznek sok híve volt a ZWZ-ben is, és szereplése mindenképpen a szanációsok előretörését eredményezhette volna az országban.[176] Sosnkowski mégis Budapestre küldte Sikorski személyi futárát, Ju-

lian Piasecki ezredest.[177] Az előkészítés eredményeképpen Rydz-Śmigły 1940. december 16-án titokban elhagyta a Bukaresttől északnyugatra levő dragoslavele-i lengyel internáló tábort. Kísérőivel másnap Aradnál átlépte az akkori magyar–román határt és Szegedre érkezett. Innen Balatonboglárra, majd Budapestre utazott. Titokban fogadta Horthy és Szombathelyi is, és gondoskodtak rangjának megfelelő elhelyezéséről. Pesti lakásában a marsallt meglátogatták Magyarországon tartózkodó hívei is, főként az egri internáló táborból.

Majd tízhónapos budapesti tartózkodás után az egyik híres katonai futár, a chocholówi Stanisław Frączysty 1941. október 24-én indult el Rydz-Śmigły marsallal Szlovákia felé. Rozsnyóig vonattal, majd innen autóval utaztak Árvába. Tvrdošin helységben, Hudec József lakásán – amely mindvégig lengyel katonai futárállomás is volt – megpihentek. Rydz-Śmigły útja innen Krakkóba, illetve Varsóba[178] vezetett. 1941 decemberében szívrohamban meghalt, anélkül, hogy bármiféle figyelmet érdemlő politikai vagy katonai szerepet játszott volna.[179]

A „Romek" bázis vezetésének alapvető feladata ebben az időszakban az említetteken kívül a Londonnal, illetve Varsóval való rádió-összeköttetés megteremtése és fenntartása volt. Külön személyek tartották a kapcsolatot a magyar vezérkarral. Mások németellenes propagandát folytattak a magyar lakosok körében. A bázis rendszeresen küldte Londonba a lengyel vezérkarnak, illetve Varsóba a ZWZ főparancsnokságának a katonapolitikai helyzetjelentéseket és a magyarországi helyzetről szóló tájékoztatókat.

1942 májusában Rowecki tábornok Varsóba rendelte Rostworowski ezredest. Az emigráns kormány vezérőrnaggyá léptette elő és átvette a Honi Hadsereg krakkói területének parancsnokságát. A Gestapo 1944 augusztusában letartóztatta. Többé hír nem érkezett róla.

A magyarországi illegális katonai bázis *„Liszt"* fedőnéven működött tovább. Új kinevezett parancsnoka Franciszek Matuszczak „Dod" ezredes lett.[180]

A bázisnak állandó rádiókapcsolata volt Varsóval, illetve Lon-

donnal. Ebben nagy szerepe volt Zygmunt Tyczyński lengyel mérnöknek és magyar segítőinek.

Tyczyński 1939 őszén került Magyarországra azzal a szándékkal, hogy tovább megy Franciaországba és harcol a fasiszták ellen. Jelentkezett az Evakuációs Irodán, ahol adatai felvételekor kiderült, hogy elektromérnök. Emisarski ezredes úgy döntött, hogy Tyczyńskynek Budapesten kell maradnia és biztosítani a követségen levő nagy adó-vevő működését. Így is történt. A követség megszűnése után Tyczyńsky a „Romek" bázis alárendeltségébe került. Parancsot kapott egy kis méretű, hordozható adó-vevő készülék megépítésére. Egyik mérnöktársa (mindketten az Orion-gyárban dolgoztak), a magyar Natonek László, a mai Sallai Imre utca 3. szám alatti lakásában el is készítette az ügyes készüléket. Ettől kezdve Tyczyński – a veszélyes készüléket egy táskában rejtve – egyik helyről a másikra vándorolt és tartotta a kapcsolatot a bázis utasítása szerint. Volt amikor Balatonfenyvesen egy magas rangú – Tyczyński ismeretei szerint később a nyilasok által kivégzett – horthysta tiszt villájában teremtett kapcsolatot az éteren át. Legtöbb esetben Rákospalotán, Újpesten (például Juhász Emma lakásán), a mai Tündér mozi akkori tulajdonosainál, Jäger Sándornál, Stefániánál és másutt. Natonek László több esetben nemcsak a műszaki problémák megoldásában segítette, hanem egy-egy alkalomra lakást is szerzett, hogy az adások minél több helyen történhessenek, nehezebb legyen bemérésük.

1943. március elsején Sikorski utasítására a „Liszt" bázis a Honi Hadsereg főparancsnokságának alárendeltségébe került. Munkatársai a konspiráció szabályainak szigorú megtartásával folytatták tevékenységüket. Ennek következtében a német megszálláskor, bár a bázis több tisztjét letartóztatták, az illegális lengyel katonai szerv nem lepleződött le.

1944 nyarán Matuszczak ezredes újjászervezte a bázist *„Pestka"* fedőnéven. Varsóval rendszeres rádió-összeköttetése volt, ettől függetlenül tevékenysége nagyon leszűkült. Magyar kapcsolatai – különösen a nyilas uralom alatt – szinte teljesen megszűntek, bár éppen Tyczyński révén, a honi vezetéssel egészen 1944 karácsonyáig fennmaradt a rádió-összeköttetése.

Életveszélyes munkájában Tyczyński mérnököt a magyarok segítették. Olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy a lengyel rádiós gyakorlatilag már a német megszállástól a *pestszentlőrinci illegális kommunisták* „védnöksége" alatt állt. A Nimród utca 3. számú házban egy kommunista családnál lakott, segítségével folytatta rádióadásait. Biztonsága érdekében időnként más házakba költöztették. Így kapott szállást-élelmet és tartotta a rádiókapcsolatot a nem messze lakó Körmendi Józsefnél is. A lőrinciek összehozták egy másik illegális ellenállási csoport kommunistáival is. Kérésükre Tyczyński több ízben megkísérelte, hogy kapcsolatot teremtsen a Budapest határában harcoló szovjet parancsnokságokkal. Ez az egyoldalú próbálkozás a hullámhossz ismeretének hiányában, sajnos, nem járt eredménnyel.

A felszabadulás után Zygmunt Tyczyński Budapesten maradt. Itt családra, otthonra, új hazára talált. Ez az új haza az elmúlt évtizedek során magas kormánykitüntetésekkel ismerte el alkotómunkájának eredményeit. Ma, Tyczyński Zsigmond néven egy nagy kutatóintézetünk Kossuth-díjas főmérnöke.

A Honi Hadsereg magyarországi parancsnoksága

A „Liszt" bázis parancsnoka, Franciszek Matuszczak ezredes beosztása átvételekor igen fontos feladatnak tartotta a Magyarországon élő lengyel katonák és katonakötelesek erkölcsi-szellemi és katonai nevelését. Úgy ítélte meg, hogy az 1939 ősze óta tartó tétlenség, a magyarországi Hitler-barát propaganda hatása károsan befolyásolja a lengyelek hangulatát. Saját kezdeményezésére, 1942 júliusában megszervezte a Titkos Katonai Parancsnokságot (Tajne Dowództwo Żolnierzy). Élére Jan Korkozowicz „Barski"-t nevezte ki.[181]

A parancsnokság a pesthidegkúti tiszti táborban működött, és fő feladata az evakuálásra nem került lengyel katonák, altisztek, tisztek, törzstisztek, tartalékosok, illetve a katonakorba került fiatalok nyilvántartásba vétele – elvileg mintegy öt-hatezer katona és

néhány száz civil férfi adatainak összeállítása – és ezt követően a velük való foglalkozásról az elképzelések kialakítása volt.

Amikor a „Liszt" bázis 1943. március elsején a Honi Hadsereg főparancsnokságának alárendeltségébe került, az erről szóló 220/1943. sz. szervezési utasítás intézkedett a Honi Hadsereg területi parancsnokságának létrehozásáról is Magyarországon.[182]

A feladatot a Titkos Katonai Parancsnokság átszervezésével oldották meg. Rowecki tábornok Jan Korkozowiczot nevezte ki a Honi Hadsereg magyarországi alakulatai parancsnokául[183] és egyben a „Liszt" bázis parancsnok-helyetteséül.[184]

A Honi Hadsereg magyarországi parancsnokságának konkrét feladatai voltak. Először is politikailag és főként egészségügyi vonatkozásban felül kellett vizsgálni az egész számba jöhető állományt. Az alkalmasak között toborzás útján megkezdeni a katonai szervező munkát és biztosítani a létrehozott alegységek katonai kiképzését. Minderre azért volt szükség, hogy a „Burza"-terv elgondolásaihoz tartalékokat képezzenek Magyarországon is, melyeket három módon alkalmazhatnak: a Honi Hadsereg főparancsnokság utasítására áttelepítik Lengyelországba, az angolszászok balkáni partraszállásában részt vevő lengyel alakulatok feltöltésére használják fel, vagy a Kedyw-alakulatok parancsnokságának a rendelkezésére bocsátják.

Korkozowicz ugyanakkor speciális megbízatást is kapott. Alkalmas terepszakaszt kellett keresnie Dél-Magyarország területén angolszász deszantok fogadására.[185]

A parancsnokság állományába tartozott Gołaszewski alezredes törzsfőnök, Tytus Myslakowski őrnagy személyügyi tiszt, Stefan Pomarański őrnagy kiképzési és propagandafőnök, Kulczyk hadnagy felderítőfőnök, Piekarski őrnagy hadbiztos. A parancsnokságon dolgozott még többek között Stefan Benedykt őrnagy, Buchota őrnagy és még hárman. A parancsnokság és a táborok rangidős tisztjei között egy-egy összekötő tiszt tartotta a kapcsolatot. A lengyel katonai táborok rangidősei rövid idő alatt alárendelték magukat a parancsnokságnak, az egri tábor kivételével, ahol zömében a Sikorskival szemben álló tisztek tartózkodtak. Pesthidegkút pedig, mint hotelszerű tiszti tábor más elbírálás alá tartozott.

A parancsnokság három szinten foglalkozott a feladatok végrehajtásával. A tiszti táborokkal maga a parancsnok, Jan Korkozowicz ezredes, a legénységi táborokkal Stefan Pomarański őrnagy, a civil táborokkal, vagyis a katonakorú fiatalokkal pedig J. Tymiński, az egykori krakkói vajda.[186]

Bár Korkozowicz tevékenysége szigorúan konspiratív volt, feladata megkövetelte, hogy kapcsolatot tartson a Polgári Bizottsággal (a civil fiatalok nyilvántartásba vétele miatt) és főként a HM 21. osztályával, hiszen a katonai táborokban való mozgás, a szervező munka, a kiképzés biztosítása, a magyar katonai vezetés segítsége nélkül egyszerűen nem volt lehetséges.

Ebben az időben a magyar honvéd vezérkar főnöke Szombathelyi Ferenc vezérezredes volt. Már 1941 szeptemberében (!) egy zárt körű vezérkari megbeszélésen kifejtette, majd később írásban is rögzítette véleményét a németek győzelmének következményeiről. Úgy ítélte meg, hogy a „százszázalékos német győzelem, százszázalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk? Ezért mindent egybevetve azt hiszem, hogy várnunk kell. Ne siessünk! Ne akarjunk németebbek lenni a németeknél. Tartsuk szárazon a puskaport és gondoljuk meg, hogy mi nem nagyhatalom vagyunk és ne nagyhatalmi fejjel gondolkodjunk. Nem helyezkedhetünk mi, magyarok, a németekkel azonos álláspontra. A háború hosszú lesz, erre és nem a villámháborúra kell berendezkednünk. Nagyhatalmi politikát és hadászatot át kell engedni a nagyhatalmaknak, nekünk a fal mellett kell járnunk".[187]

Elképzelhető, mennyire bizonyítva látta Szombathelyi – alig másfél év előtti – aggályait 1943-ban, amikor már nem a „villámháború" illúziója uralta a közhangulatot, hanem az elvesztett háború józan felismerése. Szombathelyi is reménykedett Kállay miniszterelnök béketapogatózásainak sikerében, és nem zárkózott el a lengyel vezérkar illegális közeledésétől. A visszaemlékezések és közlések egy részében utalások is történnek arra, hogy a magyar vezérkar főnöke több lengyel tábornokkal és törzstiszttel folytatott beszélgetéseket.

Mindenesetre a Honi Hadsereg magyarországi parancsnokságának nyújtott segítség csakis Szombathelyi tudtával történhetett, bármennyire is önálló volt számos kérdés megoldásában a HM 21. osztály új vezetője: Utassy Loránd ezredes.

A lengyel katonai szervező munkát ugyanis a legnagyobb körültekintés ellenére sem lehetett észrevétlenül végezni. Például az egészségügyi felülvizsgálás eleve a személyek mozgatásával járt, mégha Kołłątaj tábornok tisztán orvosi ellenőrzés látszatát keltette is kiszállásaival. Utassy ezredes viszont lehetővé tette a lengyel katonák kisebb csoportjainak összevonását táborátszervezés, ellenőrzés címeken. Biztosította a Horthy-hadsereg kiképzési bázisain a különböző fegyvernemekhez tartozó tisztek, szakkáderek rövid oktatását, lövészetek végrehajtását. Rendszeresen látogatta a lengyel katonai táborokat, hosszan elbeszélgetett a rangidős tisztekkel és „katonai módon való szervezkedésre" bíztatta őket.

Mindemellett a szervezés korántsem volt egyszerű feladat. A lengyel vezérkar még 1944 elején is 1475 tiszttel (tartalékos és Magyarországon „leszereltek" is), 4148 legénységgel és mintegy ezer katonaköteles fiatallal számolt, vagyis összesen 6623 fővel.[188] Ezzel szemben az elvileg 6630 embert felülvizsgáló Lengyel Egészségügyi Szolgálat jelentésében Kołłątaj-Srzednicki tábornok már 1943 tavaszán arra a következtetésre jutott, hogy *gyakorlatilag legfeljebb négyezer* lengyel alkalmas a fegyveres szolgálatra,[189] a többi idős és beteg.

Ezen túlmenően a szervezés titkos jellege is lényeges korlátokat szabott. A tiszti táborokban (1943-ban 16 volt, de a vámosmikolai eleve nem jöhetett számításba, mert az a zsidó származásúak gyűjtőhelye volt, a siklósi pedig zárt büntetőtábor) elsősorban a tisztek kis létszámú titkos csoportjainak létrehozására törekedett a parancsnokság. Ez sikerült is, és a magyar táborparancsnokságok tudtával megkezdődött továbbképzésük. A futárok ugyanis a nyugaton szervezett lengyel fegyveres erők minden szabályzatát Magyarországra hozták. A magyar parancsnokságok fegyvert és lőszert is biztosítottak a tisztek éleslövészetének végrehajtásához. Ugyancsak a futárok útján két-három hetente megérkezett nyugatról és Varsóból a sajtó- és a különböző katonapolitikai információs anyag.

Az év végére minden táborban – az egri és a pesthidegkúti kivételével – megalakult az illegális tiszti sejt, összesen mintegy kétszáz fővel, ami egyúttal a jövendő alegységparancsnoki állományt is képezhette. Ez a kétszáz fő alkotta egyben a Tiszti Légiót.[190]

A legénységi táborokban folyó illegális szervezésben gondot okozott a táborok szétszórtsága, körülményes megközelíthetősége, a katonák passzivitása stb. Mivel nehezen ment a rajszervezés, a parancsnokság úgy döntött, hogy itt néhány fős, elsősorban a hivatásos altisztekből álló, illegális sejtek szervezésére szorítkozik. Az év végére sikerült is kialakítani a raj- és szakaszparancsnoki állományt. A HM 21. osztály által kiadott „Głos Żołnierza" újság ugyanakkor értékes felvilágosító tevékenységet fejtett ki a legénység körében.

A civil fiatalokból Budapesten megszerveződött egy „rohamszakasz". Az egész tevékenységben részt vett a „Liszt" bázis vezetése is.[191]

Ugyanakkor megkezdődött az önként jelentkező katonai személyek – főként a tisztek – futárokkal történő hazajuttatása, 1943 nyarától havonta 6–8 embert vittek át a határokon.[192]

1943 őszén Budapestre érkezett a Honi Hadsereg Főparancsnokságának összekötő tisztje, Adam Sapieha „Tokaj", és megbeszéléseket folytatott a magyar vezérkar illetékeseivel a „Burza"-tervről és a balkáni elképzelésekről. Bór-Komorowski nevében kérte a magyar vezérkart, bocsásson a Honi Hadsereg rendelkezésére nagy mennyiségű fegyvert a keleti arcvonalon tartózkodó Horthy-csapatok útján. Nyújtsanak segítséget ahhoz, hogy Magyarország területén létrejöjjön egy gépesített lengyel egység, amely készenlétben állana egy lengyelországi felkelés kirobbanása esetén. Továbbá dolgozzanak ki közös tervet, hogy amikor az angolszászok Jugoszláviából Magyarországra érkeznének, a magyar és a lengyel csapatok megakadályozhassák a Vörös Hadsereg Lengyelországba, illetve Magyarországra jutását.[193]

Decemberben Korkozowicz ezredes is tárgyalt a magyar vezérkar tisztjeivel azzal kapcsolatban, hogy Dél-Magyarország területén három alkalmas helyet talált az angolszász ejtőernyősök fogadására, és ezt jelentette is Varsónak. Emlékirataiban azonban megállapítja, hogy nem sok előrelépés történt a magyar vezetéssel. Ami

érthető is, hiszen Kállay az előzőekben említett okokból még az angolokkal kötött 1943. szeptember 9-i titkos elvi megállapodás tekintetében sem tett semmit. A lengyel elképzelések pedig túl merésznek tűntek még a magyar hadvezetés angolbarát elemeinek is. Különösen amikor tudomást szereztek a Honi Hadsereg főparancsnoka 240. számú utasításáról, mely szerint a magyarországi lengyel parancsnokságnak 1944. február 29-ig meg kellett szerveznie a harci osztagokat, biztosítani ezek kedvező diszlokálását, hogy helyileg és idejében bevethetők legyenek, biztosítani, hogy a magyar vezérkar kellő hadfelszereléssel lássa el ezeket az osztagokat és megszervezni a magyarországi lengyel alakulatok Lengyelországba jutását. Mindez azt jelentette, hogy a lengyelek fokozódó aktivitásukkal kellemetlen helyzetbe hozhatják a horthysta vezetést a németek előtt. Félelmük nem volt alaptalan.

A megélénkült magyar–lengyel katonai együttműködésről a németek valóban tudomást szereztek. Walther Bierkamp főkormányzósági SS-vezető, 1943. október 19-én a biztonsági feladatok megbeszélése során a Honi Hadseregről szólva kijelentette, hogy „létezik egy lengyel ellenállási katonai szervezet, melynek számos összeköttetése van Magyarországgal, ahol egy tízezer fős sereg felállítását tervezik. Ezért mennek időnként nagyobb alakulatok a magyar határra. A lengyelek ugyanis azt remélik, hogy mielőbb bekövetkezik a Balkánon az angol–amerikai partraszállás, amelynek erői majd Magyarország felé törnek és Magyarország abban a pillanatban elesik . . ."[194]

Egy későbbi megbeszélésen Bierkamp pedig a következőkről adott tájékoztatást: „Jugoszláviában Tito nevezetű tábornok mozgolódik, nem figyel a főkormányzóságra, mivel közte és köztünk fekszik Magyarország. A lélektani helyzet ránk nézve azért kedvezőtlen, mert Magyarországon a lengyel emigránsoknak olyan életük van, mint az »Istennek Franciaországban«."[195] (Ez a kifejezés nyilván a „gyöngyélet" német közmondásbeli megjelölésére utal.)

Az 1944-es események viszont bebizonyították, hogy a magyarországi lengyel „hadseregszervezés" nemcsak a „tízezres" létszámot illetően volt irreális, hanem más vonatkozásban is. Magyarország német megszállása nagyon megdöbbentette a lengyel katonákat.

Különösen az 1939 ősze óta itt élőket. Valójában most kezdték megérteni a hitlerista megszállás valóságát. Különösen a tiszteket érintette mélyen. A siklósi tiszti büntetőtábor húsz lakóját a németek már március 19-én elszállították a belgrádi erődbe. Pesthidegkúton a magyar főváros közelsége miatt voltak veszélyben. A letartóztatásokról arra következtettek, hogy a hitleristák rövid idő alatt felszámolják az összes lengyel katonai tábort.

A Honi Hadsereg magyarországi parancsnokságát is csapás érte. Gołaszewicz alezredest a németek egy irodában tartóztatták le, ahol ügyfélként tartózkodott. Stefan Pomarańskit a Lengyel Intézetben fogták el (majd Flossenburgba hurcolták, ahol 1944. december 15-én a hitleristák kivégezték).[196] Ugyancsak német fogságba esett Stefan Benedykt és sokan mások. Jan Korkozowicz igen nehéz helyzetbe került, ő is bármelyik percben várta a letartóztatását. Az elfogott munkatársak azonban hallgattak, nem fedték fel a parancsnokságot. Erről persze Korkozowicz nem tudhatott. Igyekezett minden legális utat elszigetelni, teljesen beszüntette a Lengyelországba szöktetést. Ugyanakkor megpróbálta átszervezni a megmaradtakból az új parancsnoki apparátust, fenntartani a táborokkal az illegális összeköttetést.

Májusban váratlanul Ipolypásztóra helyezték át. Nyilvánvalóan Utassy intézkedésére történt, hogy kivonja Korkozowiczot a német megfigyelés alól.[197]

Ipolypásztón a magyar táborparancsnok Surjanits Gergely tartalékos százados nyíltan rokonszenvezett a lengyel ezredessel. Ennek több esetben bizonyítékát is adta.

Július közepén Matuszczak ezredestől megbízottak érkeztek a táborba Korkozowiczhoz, és közölték, hogy azonnal Budapestre kell utaznia. Létrejött a kapcsolat Varsóval és a „Liszt" bázis parancsnoka Korkozowiczot kívánta Szlovákiába küldeni a főparancsnokságról érkező megbízottakkal való találkozásra. Korkozowicz 1944. július 18-án illegálisan Budapestre utazott. Surjanits Gergely táborparancsnok azonban csak július 29-én jelentette a lengyel ezredes eltűnését a HM 21. osztálynak, arra számítva, hogy azóta biztonságban van már.[198]

Jan Korkozowicz 1944. július 29-én, több napig tartó utazás

után, a szlovák–lengyel határon levő Stará Ves mellett találkozott a Honi Hadsereg főparancsnokságának küldötteivel Stanisław Wielkopolan alezredessel[199] és Sławek kapitánnyal. Július 30-án egész nap megbeszéléseket folytattak. A legfőbb napirendi pont a futár és rádiókapcsolat helyreállítása volt Budapest és Varsó között. Megállapodtak az új kódban, kölcsönösen tájékoztatták egymást a lengyelországi, illetve a magyarországi helyzetről, viszont a megbízottak egy szót sem szóltak a két nap múlva kirobbant varsói felkelés előkészületeiről. A főparancsnok nevében üzenték Matuszczaknak, hogy a bázis folytassa tevékenységét, függetlenül a magyarországi helyzettől.[200]

Korkozowicz 1944. augusztus 3-án visszaérkezett Budapestre, és jelentése értelmében a bázis „Pestka" fedőnéven működött tovább.

Korkozowicz is átszervezte a parancsnokságát és arra törekedett, hogy legalább erkölcsileg erőt öntsön a katonákba, akiket a varsói felkelés tragikus kimenetele még jobban elkeserített.

Aztán bekövetkezett október 15-e, majd másnap a nyilas hatalomátvétel. Mint említettem, a nyilasok a lengyelek sorsát „német belügynek" tekintették. Korkozowicz megpróbálta kimenteni az embereket a táborokból illegális iratokkal, menedéket adó lakásokba, de hát erre csak korlátozott mértékben volt lehetőség. A többség a németek által összevont táborokban maradt, majd december 21–31. között elszállították őket Magyarországról.[201]

Jan Korkozowicz „Barski" ezredes néhány munkatársával az ostromot Budán élte át, a magyar lakosok védelme alatt. A többszöri német és nyilas razziák alkalmával senki sem akadt, aki elárulta volna őket. Korkozowicz 1945 augusztusában tért vissza Lengyelországba.[202]

A magyarországi illegális lengyel katonai kirendeltség, a különböző fedőnéven működő bázis és a Honi Hadsereg magyarországi parancsnokságának *létezése* Magyarországon, a második világháború konkrét körülményei között, a Hitler-ellenes magyar–lengyel illegális katonai együttműködés egyik jelentős bizonyítéka. Ezt nem másítja meg az a tény, hogy a kapcsolatnak mindvégig kifejezetten és következetesen burzsoá politikai és osztálytartalma volt.

A lengyel katonai vonal a politikainál rugalmasabban alkalmaz-

kodott a háborús eseményekhez és használt ki minden lehetőséget, hogy a legválságosabb időszakokban is fenntarthassa az összeköttetést Varsóval, illetve 1940-ig Párizzsal, majd 1944-ig Londonnal. Ez tette lehetővé a nyugati szövetségesek rendszeres tájékoztatását a hitleristák hátországában működő lengyel katonai felderítés adatairól, melyek a szovjet hadvezetésnek is hasznos információkat nyújtottak.

A futárokról

Az eddigiekben többször is említés történt a lengyel futárszolgálatról, megszervezéséről és feladatairól. Szólni kell azonban néhány szót azokról is, akik nélkül a magyarországi illegális lengyel katonai és politikai szervek aligha működhettek volna, s akik a legnehezebb időkben és körülmények között is, bátor, sokszor hősies önfeláldozással biztosították a *személyi összeköttetést* elsősorban Varsó és Budapest között.

A futárok többsége a krakkói és a rzeszówi térség déli szegélyén fekvő városok és falvak lakói közül került ki. Főbb futárállomások voltak Sanok, Nowy Sącz, Nowy Targ és Zakopane, valamint környékük. Számos futár már 1939 szeptemberében öntevékenyen bekapcsolódott a Magyarországra, illetve Romániába menekülők segítésébe. Természetes, hogy a futárszolgálat megszervezésekor elsősorban a már tapasztalattal rendelkezők jöttek számításba.

A *szervezett mozgalomban* való részvétel tulajdonképpen „kettős" tevékenységet jelentett. A futárok nappal munkahelyükön, gazdaságaikban dolgoztak, otthonukban éltek, úgy mint azelőtt. Éjszakánként pedig az általuk ismert erdei-hegyi ösvényeken, síutakon vitték-hozták az illegális anyagokat, kísérték egyik futárállomástól a másikig vagy a határon át az emisszáriusokat és más személyeket. A hosszabb távon közlekedő futárok főként sportolók, sítrénerek, hegyi túrák szervezői, gazdálkodók voltak, akiknek időnkénti távolléte nem tűnhetett fel.

A Varsó–Budapest között közlekedő futárok általában kéthetente fordultak. Volt időszak, például a lebukások idején, amikor

hónapokra tétlenségre kényszerülve várakoztak Leányfalun, Pócsmegyeren, Párkánynánán, Budapesten vagy másutt.

1943 januárja és 1944. március 19. között viszont gyakran hetente is fordultak, hozták a postát, sajtóanyagot, jelentéseket rúzstartóban, szemüvegkeretben, dohányszelencében, gyógyszeres dobozokban elrejtett mikrofilmeket; vitték a fegyvereket, robbanóanyagot stb. A futárokat és a náluk levő anyagot az azonosítás céljából, kétjegyű számmal jelölték, ennek megfejtését a lengyel himnusz meghatározott betűi adták.

Különösen fontos volt a futárok szerepe az EWA-akcióban, majd később is a személyek határon való átkísérésében.

Magyarország német megszállásakor a Krakkóból és Varsóból érkezett Gestapo-emberek nagy hajtóvadászatot indítottak a futárok ellen is, hiszen nem kevesen voltak, akiket a főkormányzóság biztonsági szervei már régóta köröztek. A letartóztatottak a Radetzky-laktanyába, a Fő utcai börtönbe, a Conti utcai gyűjtőfogházba és különböző Gestapo vallatópincékben várták sorsuk alakulását. Legtöbbjüket a nyár folyamán elhurcolták Auschwitzba, Dachauba, Mauthausenba és más haláltáborokba. A megpróbáltatásokat túlélt lengyel futárok nagy része ma ugyanott él, ahol a háború alatt.

A lengyel futárszolgálat fő funkciója az volt, hogy a hitleristák által leigázott és megszállt Lengyelországot összekösse a külvilággal, elsősorban a nyugatra emigrált lengyel politikai és katonai vezetéssel. Fontosságára és veszélyességének elismerésére utal Sosnkowski tábornok ama parancsa, melyben a futárszolgálatot lényegében *frontszolgálatnak* minősítette.

A Varsó–Budapest között közlekedő összekötők mozgását nagymértékben nehezítette, hogy a futárok többségének *három határon* kellett átjutnia. A mai lengyel–csehszlovák határ lengyel oldala ugyanis 1939 őszén a Harmadik Birodalom része lett, akárcsak az 1939-es lengyel–magyar határ egy szakasza. Varsóból, Krakkóból, Nowy Sączról jövet tehát előbb át kellett haladni a főkormányzóság és a hitleri Németország, majd a német–szlovák és végül Kassa, Rozsnyó vagy Rimaszombat körzetében az akkori szlovák

állam és Horthy-Magyarország határán. Sanok futárállomásról induló összekötők általában Ungvár érintésével érkeztek Budapestre. Az akkori viszonyok szerint így lényegében csak a német–magyar határon kellett átkelniük, de a földrajzi körülmények (magas hegyek, hágók) és a német határ őrizetének megszigorítása igen veszélyessé tették ezt az útvonalat.

Lengyel számítások szerint a staféta rendszerű futárszolgálatban mintegy száz lengyel vett részt. Ez a szám önmagában is sokat mond. Ha pedig hozzáadjuk a futárokat segítő lengyelek, szlovákok, magyarok több százas létszámát, megállapítható, hogy ez a futárszolgálat eredeti kereteit messze túllépve, *a lengyel ellenállás sajátos területének tekinthető, mely jelentős mértékben támaszkodott a tömegek antifasiszta segítőkészségére.*

Ez utóbbi különböző formákban nyilvánult meg. A stafétarendszer 4–5 állomása közül általában egy volt Lengyelország területén, a többi Szlovákiában és az akkori Magyarországon. Az állomások pihenőhelyek, postagyűjtők, futár- és futáranyag-csere helyek voltak. Fenntartásukban, biztosításukban igen sokan vettek részt. Ezenkívül Szlovákiában majd százan kísérték, szállították a futárokat határtól határig vagy a pihenőhelyig. Hasonló megbízatást vállaltak – igaz lényegesen kevesebben – magyar állampolgárok is.

A futárszolgálat és általában a futárok tevékenységének történetéről a hatvanas évek végén jelentek meg az első értékelő lengyel feldolgozások, melyek megpróbálták a témát a lengyel ellenállás történetének egészében elhelyezni.[203] Ezt követte az első futártalálkozó megrendezése. 1972 novemberében, Zakopanén, több mint száz lengyel és szlovák megható találkozására került sor. Sokan itt ismerték meg egymás valódi nevét, sorsának alakulását, szereztek tudomást egykori társak pusztulásáról vagy éppen szerencsés megmeneküléséről a fasiszta haláltáborokból. Felszólaltak a szolgálat egykori irányítói, emisszáriusai, futárai és természetesen szlovák segítői.[204]

Ezen az összejövetelen személyesen megismerkedhettem a második világháború lengyel futármozgalmának számos szereplőjével. A velük folytatott beszélgetések, később levelezések, újabb találkozá-

sok, majd kutatásaim az adatok olyan gazdagságát halmozták fel, hogy akárcsak töredékének a közreadása túlnő e könyv keretein.

A lengyel futárok közül néhányról azért említést kívánok tenni.

A „tátrai futárkirály" József Krzeptowsky volt, aki 78 alkalommal kelt át a határokon. Előbb katonai, majd 1940-től politikai vonalon működött. 1971-ben halt meg Zakopanén.

Híres futárok közé tartozott a ma Wrocławban élő Zbigniew Ryś, aki az EWA-akció idején kapcsolódott be az illegális mozgalomba. Később speciális feladata személyek kísérése volt. Ő vitte többek között a Magas Tátrán át vezető futárútvonalon Varsóba Julian Piaseckit, Sikorski személyi futárát.

A korábban Rydz-Śmigły marsall Krakkóba kísérésével kapcsolatban említett Stanisław Frącysty ma Chocholówban él. Az ugyancsak említett Andrzej Gąsienica a Fehér Sas szervezet tagjaként kapcsolódott be az EWA-akcióba. 1939 novembere–1940 februárja között 36-szor ment át katonákkal, önkéntesekkel a határokon. Budapesti állomása a Mester utcai órásműhely volt. Később a Nagykanizsán gyülekező áttelepülőket – összesen mintegy hatszáz embert – a magyar–jugoszláv határon át kis csoportokban vitte Splitbe. Zygmunt Bohusz-Szyszko tábornokot Angersig kísérte. Részt vett a norvégiai harcokban, majd Sikorski tábornok visszaküldte Magyarországra és „Janosik" fedőnéven futárként működött. 1940. július 9-én a lengyel–szlovák határon a németek letartóztatták és Auschwitzba hurcolták. 1944 júliusában többedmagával megszökött és csatlakozott a Nowy Targ környékén tevékenykedő partizánokhoz. Andrzej Gąsienica ma Szczawnicán él.

Jan Lożański Varsó és Budapest között közlekedett. Fő pihenő állomása Sátoraljaújhelyen volt. 1941 márciusában tízezer dollárt vitt át Lengyelországba, majd visszatérve két, német fogságból szökött angol pilótát hozott magával, akik megpihentek Újhelyen. Budapesten, a Lónyai utca 23. III. emelet 2. számú lakásban várták, míg az angol követ előkészíti továbbjutásukat Törökországba. Lożański egyébként gyakran visszatért a Lónyai utcai lakásba. Áprilisban újabb húszezer dollárt vitt át – ezúttal német egyenruhában – Varsóba. Tevékenységét 1944 őszéig folytatta. Ekkor letartóztatták. A Gestapo régen kereste már Lożańskit, és nemcsak

„Madejski" fedőnevén, hanem az eredetin is. A Svábhegyre, majd a Conti utcai gyűjtőfogházba szállították. Kalandos körülmények között szökött meg és magyar barátainál menedéket találva, a Közraktár utca 22. szám alatt érte meg a felszabadulást. Ma Sanokon él.

Adam Soltyśik (Wrocław) és Stefan Grzyb (Varsó) két évig voltak katonai futárok, több személyt vittek Lengyelországba, többek között Józef Krzyczkowskit, akiről és természetesen a két futárról is, még szó esik a varsói fejezetben, a magyarokkal való tárgyalások kapcsán.

Roman Stramka tevékenységének utolsó szakaszát külön érdekes megemlíteni. Híres volt egyéni bátorságáról, fortélyos ötleteiről. Számos esetben kicsúszott a fasiszták karmaiból. A „Pestka" bázis futáraként 1944 novemberében már nem tudott a robbanóanyaggal kijutni Budapestről. Egyik helyről a másikra vándorolt, de nagy gondot okozott neki a robbanóanyag hordozása. Elhatározta, hogy eredeti célnak megfelelően fogja felhasználni. Ettől kezdve a legkülönbözőbb helyeken robbantotta fel a német és nyilas gépkocsikat, raktárakat. A fasiszták partizánok csoportját kutatták Stramka nyomában, eszükbe sem juthatott, hogy a robbantásokat egy „munka nélkül maradt" lengyel futár hajtja végre. Mire felszabadult Budapest, elfogyott Roman Stramka robbanóanyaga is. 1965-ben halt meg közlekedési baleset következtében.

A lengyel futármozgalomban egész családok vettek részt. Otthonuk futárállomás volt, és a család tagjainak nagy része aktívan közreműködött az ellenállásban. Ilyen volt a zakopanei Marusarz család. A szülők otthon, hat gyermekük: Jan, Maria, Bronisława, Zofia, Helena és Stanisław pedig a futárszolgálatban állta meg a helyét. Helenát 1941. szeptember 12-én határőrök gyilkolták meg. Stanisław síbajnok már 1939 szeptemberétől, majd az EWA-akcióban közreműködött. Többször elfogták, de mindannyiszor sikerült megszöknie. Egy ideig Budapesten a magyar sízövetség trénereként működött. Szoros kapcsolatban volt Mészáros Istvánnal is. Az Attila utcában vészelte át Buda ostromát. Ma is fiatalos lelkesedéssel ismerteti meg a lengyel és a külföldi turistákkal a Lengyel Tátrát, melynek rejtett síútjait futárként többször végigjárta.

A futárszolgálatban igen sok nő is részt vett. Legismertebbek vol-

tak a Varsóban élő Izabella Kwapińska, Irina Lukomska-Żielinska (Opoka-Loewensztein futára), a krakkói Nina Pajer, Anna Głowacka-Steczowicz, Wanda Marossányi, a Poznańban lakó Ewa Korczyńska, Anna Krystyniak, a Nowy Sacz-i Stanisława Zyzda, Zofia Wojtaszek, a zakopanei Małgorzata Bobowska, Nina Wiśniewska és sokan mások.

A háború során elpusztultak, illetve hősi halált haltak között van a már említett Helena Marusarz (mindössze 23 éves volt), Jan Freisler, Kazimierz és Wladysław Swierczek, Kelemens Konstanty Gucva „Góral", Zygmunt Stobieski.[205]

A lengyel futárszolgálat megszervezésében és munkájában közel kétszáz szlovákiai vett részt. Az első futárok egyike, aki Varsóból jövet segített a futárvonal kiépítésében, szintén szlovák volt, Peter Ochotnicky. Kelet-Szlovákia területén kiépített futárállomások közül a legfontosabbnak tekinthető Józef Lach poprádi és Józef Hudec tvrdošini háza. Mindketten taxisok lévén, azon túlmenően, hogy lakásuk futárállomás volt, személyesen is részt vettek a mozgalomban. Taxijukon vitték a futárokat és velük érkező személyeket a megfelelő határig. Hudec József (a Magyar Tanácsköztársaság vöröskatonájaként részt vett az ellenforradalmi monitorlázadás leverésében és 1919 augusztusában Pozsonyba szökött át) otthona nyújtott menedéket Stanisław Frączystynak, Wacław Felczaknak, Jan Korkozowicz „Barski" ezredesnek, Jan Wojciuchnak, Karol Skorušának, Jan Zientarski tábornoknak, Rydz-Śmigły marsallnak, a hitleristák fogságából szökött és a futárokkal érkező angol, francia pilótáknak, szovjet katonáknak és mindenkinek, aki gyűlölte a fasisztákat. Hudec József tagja volt a Tvrdošinban megalakult illegális szlovák nemzeti bizottságnak és részt vett a felkelésben is.

A futárszolgálat fontos állomása volt Stará Lubovna (Ólubló). Itt a Kocun fivérek, a Dlugos fivérek, Balázs Mátyás, Michal Medvecki, Kohut Mihály segítették a lengyel futárokat. A Rozsnyó melletti Gemerska Polomán Stefan Antal és Zatrahov vendéglős gyakori vendége volt a „tátrai futárkirály" Józef Krzeptowski, Ewa Korczyńska és Zbigniew Ryś is. A ma Kremnicán (Körmöcbánya) lakó Burger Tivadar a háború éveiben Dobsinánál kísérte a határig

a futárokat. Késmárkon Kertész József, Otta Ludvigh és sógornője, Varga Ilona volt a lengyelek segítségére.

Külön megemlítést kíván, hogy a Kelet-Szlovákián áthaladó lengyel futárszolgálatot a kassai, késmárki kommunisták is segítették. A területi pártbizottság egyik tagja, az 1919-es vöröskatona Krajnyák Mihály és egész családja is közreműködött a futárok tevékenységének támogatásában. Vannak jelzések, hogy Krajnyák Mihály – valószínűleg a lengyelek tudta nélkül – felhasználta ezt a kapcsolatot a budapesti kommunistákkal való összeköttetésre is. Például 1942-ben Krajnyák közvetítésével érkezett Késmárkra, majd később visszatért Budapestre Tonhauser Pál, aki 1942 októberében a magyar kommunista párt központi bizottságának tagja lett.[206]

A ma Pozsonyban lakó Vojtech Kollarik pedig a kelet-szlovákiai pártbizottság megbízásából a futárok igénybevételével juttatta át a lengyel–szlovák határon a Szovjetunióból Varsó térségébe ejtőernyővel érkezett Karol Šmidkét és Karol Bacileket.[207]

A lengyel futárok magyarországi pihenőhelyeinek felkutatása szinte lehetetlen. Abba a sajátos helyzetbe, mely 1944 tavaszáig a lengyelek magyarországi életkörülményeit jellemezte, az is beletartozott, hogy szinte alig volt Budapesten olyan kerület, ahol ne laktak volna futárok, nem szólva a kifejezetten futárállomásokról. Jan Ložańskinak például Sátoraljaújhelyen kívül Garanyban és másutt is volt „lakása". A futárok nagyobb számban laktak Pócsmegyeren és Leányfalun a különböző villákban. Marusarzékat szívesen látták Párkánynánán Belányi Gyuláék. Böhönyén Roman Stramkának és Rudolf Lencnek Fiedler János pékmester adott otthont. Stanisław Marusarz Szabó Kálmánéknál is „családtag" volt, Csillaghegyen Ágoston Károlyné és húga, Klári Rab Mátyás u. 18. szám alatti lakásában hosszú ideig éltek Anna és Marian Steczowicz, a „Nyomdacsoport" tagjai, továbbá Zofia Wilk, Małgorzata Bobowska és férje, a bátor futár, Jan Bobowski. Ez utóbbiak itt is érték meg a felszabadulást. Bertókné Lónyai utcai lakása, Góra Mátyás órásmester műhelye, a Juhász-lakás, Zymunt Tyczyńskynak menedéket adó magyar családok mind-mind azért is segítették a lengyeleket, mert tudták, hogy bár veszélyes küldetésük van, ez a küldetés egy-

ben a lengyel és a magyar népet egyaránt fenyegető fasizmus elleni harcot is szolgálja.[208]

A futármozgalomban jó néhány magyar közvetlenül is részt vett. Feladatuk a lengyel futárok biztosítása volt. Ez azt jelentette, hogy a magyar állampolgárok a futárok elé utaztak a megadott határállomásra, átvették tőlük a futáranyagot és visszatértek Budapestre. Az így „biztosított", vagyis a veszélyes iratoktól, pénztől „megszabadított" futárok már nyugodtan vonatra ülhettek, igazoltatásuk esetén sem történhetett velük nagyobb baj. A már sokszor említett Juhász Emma és öccse Ernő is ilyen módon vett részt a futárszolgálatban. A ma Varsóban élő Juhász Emma-Dąbrowska főként Kassán és Rozsnyón fogadta az érkező futárt, így pl. Izabella Kwapińskát, Małgorzata Bobowskát, Helena Rudzińskát, Zbigniew Ryśt és másokat. Újpesti lakása postagyűjtőhely volt, mégpedig pontosan meghatározva: az asztal lábaiban voltak elrejtve a titkos anyagok, iratok, Steczowicz által készített űrlapok stb. Itt folyt a bőröndök „tapétázása" is, vagyis a bőröndök oldalaiba, aljába az okmányok, pénzek elhelyezése és álcázása. Számtalan esetben a kis udvari lakásból teremtett kapcsolatot Varsóval vagy Londonnal Tyczynsky Zsigmond mérnök is.[209]

E néhány adat is érzékeltetheti, hogy a lengyel futármozgalom valóban közvetlenül összefogta mindazokat, akik valamit tenni akartak a hitleri fasizmus ellen. És akár otthont adtak, akár ennél többet tettek a lengyelekért, az Tiso Szlovák Államában és a Horthy-Magyarországon egyaránt – az akkori törvények szerint – államellenes bűncselekménynek számított. A lengyel futárszolgálat mindezek következtében nemcsak a lengyel ellenállási mozgalom „londoni irányzatának" volt a része, hanem egyben keret, lehetőség az egyszerű emberek antifasiszta, háborúellenes cselekvésére is. Ez benne az internacionalista érték.

3. A MAGYAR CSAPATOK VISZONYA A LENGYELEKHEZ

A horthysta uralkodó körök magatartása a lengyelekhez eleve meghatározta a keleti arcvonalra került magyar csapatok viszonyát a lengyel lakossághoz és a Honi Hadsereghez. Ez a viszony kettős tartalommal bírt. Egyrészt magában foglalta a lengyelekkel való szolidaritást a semlegességtől az aktív támogatásig, másrészt tartalmazta a németek iránti lojalitást is.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar csapatok a hitleristák szövetségeseként látták el a megszálló feladatokat a keleti arcvonalon. Biztosították a német utánpótlási útvonalakat és harcot folytattak a térségben működő szovjet partizánok ellen. Ezen tevékenység *keretében* alakultak ki kapcsolataik a lengyelekkel és elsősorban az 1939. szeptember 17. után a Szovjetunióhoz visszakerült nyugatbelorusz és nyugatukrán területeken, ahol a második világháború idején igen sok lengyel élt. Különösen aktív viszony alakult ki a lvovi és a breszti térségben, ahová a londoni vezérkar utasítására a Honi Hadsereg állományának nagy része összpontosult. Ahol a horthysta csapatok Honi Hadsereg vagy Parasztzászlóalj alakulatokkal kerültek szembe, ott a magyarok megszálló feladatainak végrehajtása annyiban módosult, hogy megegyezés esetén egymás ellen nem léptek fel.

Az is tény, hogy magyar alakulatok nem vettek részt a lengyelek ellen irányuló terrorakciókban. Általában semleges magatartást tanúsítottak, de nemegyszer előfordult, hogy védelmet nyújtottak a veszélybe került lakosoknak.

A magyar parancsnokságok passzív semlegessége már bizonyos mértékű oltalmat jelentett a lengyeleknek. Ezért nemcsak keresték a magyarokkal való kapcsolatokat, hanem elszántan és tüntetően juttatták kifejezésre, hogy a magyarokat nem tekintik ellenségnek. A leggyakoribb alkalmat erre a vasárnapi misék nyújtották. A magyar katonák zárt rendben vonultak fel az utcákon a templomba, szinte a lengyelek sorfala közt, akik a járdákon állva éltették őket. Számos esetet őriznek emlékeik között az egykori magyar katonák

és a lengyelek is. A legtöbb példa Lvovból való, ahol 1943–1944-ben magyar hadsereg-, illetve hadtestparancsnokság állomásozott. A mise után a magyar katonák engedélyt kaptak a „korzózásra". A lengyelek körülvették őket, beszélgettek, nevetgéltek. A templom előtt sétáló német tisztek, gestapósok, ukrán policájok dühösen szemlélték a barátkozást. Annál is inkább, mert a német parancsnokság például kénytelen volt elrendelni az állandó laktanya-tartózkodást, mivel nem tudta szavatolni katonái életét.

Gyakran előfordult, hogy a magyar katonák térzenét szolgáltattak vasárnap délelőtt a főtéren. Műsorukban még véletlenül sem szerepeltek német indulók, viszont a helybeliek nagy örömére lengyel dalokat adtak elő.

Számosan említették 1944 húsvétját. A magyar alakulatok a lvovi vasutasok templomába, a Szent Erzsébet-templomba vonultak nagymisére. Végig az utakon éljenzés és virágeső fogadta őket. A mise után a lengyelek és a magyarok együtt énekelték el a magyar és a lengyel himnuszt – a németek füle hallatára! Így búcsúztatták a lvovi lengyelek a másnap távozó magyar egységeket.[210]

A rokonszenv kifejezésének ez a módja Magyarországon is gyakori volt, de majd minden esetben kiváltotta a német követség tiltakozását, Lvovban azonban a lengyelek közvetlenül ki voltak szolgáltatva a hitleristák terrorjának, meg a magyar tisztek és katonák is nagyobb kockázatot vállaltak mint például otthon. A lvovi német parancsnokság mégsem tett lépéseket sem a magyarok, sem pedig a szinte tüntető lengyelek ellen. Az adott helyzetben ugyanis a németek nem kívánták a lengyelek miatt tovább gyengíteni az amúgy sem ideális német–magyar fegyverbarátságot.

Ehhez a magatartáshoz tartozott az is, hogy a lengyel lakosság elleni megtorlások végrehajtásában (kitelepítés, elhurcolás, kivégzések, tömeggyilkosságok stb.) a német parancsnokságok nem vették igénybe a magyar katonákat, még a tábori csendőröket sem. A magyar–lengyel viszonyra vonatkozó személyes tapasztalatok alapján a hitlerista parancsnokok nem kívántak olyan helyzetbe kerülni, hogy utasításaikat a magyarok megtagadják. Ennek valószínűségére ugyanis számos példa utalt. Ahol a lengyelek ellen irá-

nyuló német intézkedésekről a magyarok tudomást szereztek, az esetek többségében nemcsak tájékoztatták a veszélyeztetett embereket, hanem segítségükre is voltak.[211]

Fegyverrel látták el a lengyel lakosokat, hogy harcolhassanak a németek és a nacionalista terrorcsapatok ellen. Megszervezték az önvédelmi osztagokat. Kimentették a gyermekeket és a fiatalokat a német támadás területéről vagy az elhurcolásra összeállított menetből. Élelmet vittek a kiéheztetésre ítélt falvakba, kerületekbe. Mivel a magyar tisztek utazhattak Varsóba, egész családokat – nem egy esetben férfiakat magyar egyenruhába öltöztetve –, szállítottak el a veszélyes városokból, községekből a fővárosba, ahol biztonságosabb helyük lehetett, hiszen nem ismerték őket.

A titkos lengyel–magyar kapcsolatok tapasztalatai alapján a ZWZ és különösen a Honi Hadsereg főparancsnoksága, *számolt is* a magyar csapatok támogatásával. Éppen ezért utasította területi parancsnokságait, elsősorban a Bugtól keletre, nyugatbelorusz és nyugatukrán területeken levő vajdasági vezetését, hogyha a térségbe magyar csapatok érkeznek, azonnal vegyék fel velük az érintkezést. A dokumentumok tanúsága szerint ez majd minden esetben meg is történt. A következő lépés az együttműködés lehetőségeinek megbeszélése volt. A rendelkezésre álló anyagok alapján arra következtethetünk, hogy ez az együttműködés lengyel részről 1941–1943 között főként fegyver, lőszer, egyéb hadianyag vagy ruházat magyaroktól történő beszerzésére irányult. Maga a kapcsolatfelvétel azonban nemcsak parancsnoki szinten valósult meg, hanem általában kiterjedt az illető magyar egység egész állományára is.

A magyar katonákkal való közvetlen beszélgetések elősegítését, a nyelvi nehézségek áthidalását szolgálta Divéky Adorján magyar történész kis füzete, melyet a Honi Hadsereg illegális katonai kiadója jelentetett meg. A füzet rövid áttekintést adott a magyar történelemről, általában a magyarokról és konkréten a Horthy-hadsereg szervezetéről, egyenruházatáról, rendfokozati jelzéseiről stb. A kis füzet társalgási anyagot is tartalmazott lengyel és magyar nyelven, a magyar szöveg fonetikus kiejtését is adva. Többek között ilyen kérdések találhatók benne: van-e eladó lőszere, fegyvere, gyógyszere, vagy becserélné ezeket pálinkára, kenyérre, vajra, tejre stb. Eladó-e

ez az ágyú, motorkerékpár vagy inkább becserélné vodkára? stb.[212]

Többekkel találkoztam, akik a háború idejéből ismerték ezt a füzetet, sőt gyakran „tanulmányozták" is. A lányok „felkészültek" a honvédekkel való sétákra és nem volt ritka, hogy hazatérve kis táskájukból pisztolyt, kézigránátot, lőszert, kötszert szedtek elő. Ez a „beszerzés" a magyaroktól nagyban és kicsiben egyaránt gyakorlat volt.

Jerzy Warecki visszaemlékezésében például azt írta, hogy a Honi Hadsereg megbízottaként felkereste az egyik magyar dandár parancsnokát és meleg ruházatot kért tőle parancsnoksága nevében. A magyar dandárparancsnok személyesen kísérte ki az állomásra, megmutatta azokat a vagonokat, melyeknek tartalmát az éjszaka folyamán a lengyelek elszállíthatják, mert nem állít őrséget. Reggelre a megjelölt vagonok üresek voltak. A lengyel ellenállók és lakosok is téli ruházathoz, lábbelihez jutottak, a magyar parancsnok pedig jelentést írt az „érthetetlen lopásról."[213]

Nadvornaján Sándor Rudolf segített Piotr Stecznek, az egyik ellenálló csoport vezetőjének a szükséges lőszer, fegyverek és más anyagok beszerzésében.[214]

Váradi Dezső, az 503. számú hadikórház katonájaként többször utazott a szomszédos Drogobicsba, ahol kapcsolatot teremtett egy Mészáros nevű mérnökkel. Hamarosan megtudta, hogy a mérnök illegális tevékenységet folytat. Kérésére Váradi is szerzett fegyvert, lőszert, csupán a kért robbanóanyagot nem tudta „szállítani". Mészáros olyannyira megbízott benne, hogy amikor Váradi Dezső hazatért Magyarországra, megkérte, vigyen el magával két veszélyben levő embert is. Váradi teljesítette a kérést. Megszervezte rejtésüket és az illetők baj nélkül érték meg a felszabadulást.[215]

A Kalusba települt magyar egység repülőfigyelői Zsuravno faluban voltak állásokban. A lengyelek hamarosan szívükbe fogadták a magyar katonákat és bizalommal fordultak hozzájuk problémáikkal. A honvédek igyekeztek is segíteni a nagy nyomorban és veszélyek közepette élő lengyeleken. Mikor megtudták, hogy a németek és a németekkel együttműködő ukrán nacionalisták terrorjával szemben önvédelmi osztagot szerveznek, fegyvereket,

gránátokat vittek az akkori Holeszówska utcában lakó Mikolaj-Kosarewicznek, aki aztán eljuttatta a megfelelő helyre a kapott dolgokat.

A zsuravnói magyarok siettek a lengyelek segítségére Zuzanówka faluban is. 1943 nyarán egy napon terroristák törtek a településre. Az embereket kikergették a házakból, és aki ellenállt, szó nélkül agyonlőtték. A magyarokkal összekötőként kapcsolatot tartó Karol Smochkiewicz tíz lengyellel felkereste a magyar parancsnokságot és segítséget kért. A parancsnok honvédruhába öltöztette őket, majd saját katonáival együtt két teherautóval útnak indította Zuzanówkába. A magyarok és a lengyelek váratlanul lecsaptak a garázdálkodókra, és elkergették őket. A település lakóit pedig felpakolták a teherautókra és elszállították egy másik, nagyobb faluba.[216]

Hasonló módon nyújtottak támogatást a védtelen lakosságnak az 53. gyalogezred II. zászlóaljának (parancsnoka a korabeli iratok szerint ekkor Várnagy Károly volt) katonái. A stanisławówi (ma: Ivano-Frankovszk-i) járásban levő Dunajevci községet megtámadták a vlaszovisták. A magyar alegységparancsnok egy rohamcsoportot jelölt ki, amely váratlanul megjelent Dunajevciben. Szétverte a vlaszovistákat, majd visszavonult Mlyńska faluba. Mindez oly gyorsan zajlott le, hogy a vlaszovisták még azt sem tudták megállapítani, kik kergették el őket.[217]

A segítségnyújtás tényei megerősítették a Honi Hadsereg felső vezetését abban, hogy bármiféle fegyveres akciót kezdeményezne, a magyar megszálló csapatok egy részére mindenképpen számíthatna. Még határozottabb lépéseket tett tehát 1943-ban, amikor Magyarországon létrejött a Honi Hadsereg területi parancsnoksága és működését a magyar vezérkar sokoldalúan támogatta. A Honi Hadsereg főparancsnoksága tehát azt tervezte, hogy a „Burza"-tervek realizálásában elsődleges szerepet játszó térségben, a nyugat-belorusz és nyugatukrajnai területen tartózkodó magyar csapatok vezetésével alakítja ki az együttműködést. A magyar vezérkar a „Liszt" bázis vezetése útján tájékoztatást kapott a lengyel emigráns vezérkar elképzeléseiről, a „Burza"-terv főbb elvi és gyakorlati kérdéseiről. A horthysta hadvezetés a lengyel burzsoázia terveiben elsősorban a szovjetellenes célkitűzésekkel szimpatizált, egyetértett

a magyar megszálló parancsnokságok és a Honi Hadsereg helyi vezetése közötti együttműködés kialakításával.

Csakhogy a „Burza"-terv, a kifejezetten szovjetellenes politikai törekvésen kívül, konkrét németellenes katonai fellépést is tartalmazott. *A felkelés mint fegyveres akció nem a Vörös Hadsereg, hanem a hitlerista megszállók ellen irányult.* A reakciós politikai cél éppen abban jutott kifejezésre, hogy a német fasiszták elleni felkelést közvetlenül a szovjet csapatok beérkezése *előtt* kellett a Honi Hadsereg osztagainak végrehajtaniuk, ezzel demonstrálva, hogy a londoni vezetés nem tart igényt a Vörös Hadsereg felszabadító küldetésére. A tervek kalandor és reakciós politikai tartalmához tehát aktív partizántevékenység társult. A fegyveres felkelés előkészítéseképpen a Honi Hadsereg osztagai óriási károkat okozó diverziós akciókat hajtottak végre a németek szállítóoszlopai, szerelvényei, utánpótlási útvonalai, létfontosságú objektumai ellen, ténylegesen gyengítették a német fasiszták védelmi helyzetét az előretörő szovjet csapatokkal szemben. Az akciók során pedig felhasználták azt a hadianyagot, fegyvert, robbanóanyagot és a németekre vonatkozó információt, amit a *magyar parancsnokságoktól kaptak.* Ezeknek a magyar–lengyel katonai vonatkozású kapcsolatoknak a megítélésében tehát elsősorban a következmények a mérvadóak.

Az 1943-as magyar–lengyel titkos katonai kapcsolatok egyik fő színhelye Lvov volt. A lengyel emigráns kormány és katonai vezetés elképzelései szerint itt kellett a „Burza"-terv egyik változatát is megvalósítani. A lvovi magyar városparancsnokkal, Szász Géza ezredessel és megbízottjával, Tóth Zoltán főhadnaggyal folytatott megbeszélésekről, a Honi Hadsereg főparancsnoksága felderítő osztályának vezetője, Pluta-Czachowski ezredes (nevével már találkoztunk előzőleg a Fehér Sas szervezet tevékenységével kapcsolatban) rendszeresen tájékoztatást kapott. Pluta-Czachowski jelentette Rowecki tábornoknak, hogy értesülései szerint a lvovi magyar parancsnokság hajlandó együttműködni egy felkelés esetén a lengyel ellenállókkal.

A lvovi tárgyalásoknak egyik konkrét eredménye három vagonnyi lőszer és fegyver átadása volt a lengyeleknek, az akciót Władysław Żarski-Zajner szervezte meg. A magyar parancsnok bele-

egyezését elnyerve Varsóba utazott, és ott jelentést tett. A lengyel főparancsnokság Senatorska utca 32. szám alatti megbeszélésén jelen volt többek között Julian Piasecki, Sikorski személyi futára, Ludwik Muzyczka Benedykt, Tarnawa Andrzej Petrykowski tábornok, Jerzy Grabowski az emigráns kormány lvovi képviselője, Jadwiga Makowiecka és Żarski. A megbeszélésen döntés született, hogy a magyarok által megígért hadianyagot Varsóba kell szállítani. A végrehajtásra háromtagú bizottságot jelöltek ki, Jerzy Grabowski, Żarski és Jadwiga Makowiecka személyében, akik haladéktalanul visszatértek Lvovba.

Żarski felkereste a magyar parancsnokságot. Itt Kovács László névre szóló iratokat és magyar egyenruhát kapott. Elment a Sapieha utcában levő magyar raktárba és megbeszélte a lőszer, fegyver elszállítását. Az éjszaka folyamán a Honi Hadsereg lvovi parancsnoksága a kapott hadianyagot különböző helyekre vitette. Grabowski pedig ezalatt a Honi Hadsereg egyik fedővállalatában, a Todt-szervezet propagandaüzletében előkészítette a továbbszállítást Varsóba. Az ellenállás egyik tagjának, Plichal nevezetű embernek, fuvarozó vállalata volt és engedélye épületanyag szállítására. Németként volt nyilvántartva és Todt-egyenruhával is rendelkezett. Plichal feltűnés nélkül juttathatta el a lőszert és a fegyvereket Varsóba. Így hát ő kapta a feladatot. Żarski pedig magyar egyenruhában kísérte az épületanyaggal álcázott szállítmányokat. Tarnawa és Zdzisław Petrykowski szerint a lőszer mennyisége mintegy három vagont tett ki. Nagy részét a Wiejska utcába vitték, a Siketnémák Intézete közelében levő magyar városparancsnokságra, ahol senkinek sem jutott eszébe keresni.[218] Az épületben különben gyakran szálltak meg lengyel futárok is, akik Budapestről jöttek vagy oda indultak.

A nagy mennyiségű hadianyag megérkezése Varsóba új tartalmat adott a magyar–lengyel közeledésnek. Ettől kezdve még konkrétabb segítségre is sor került. Például a Honvéd Központi Szállításvezetőség parancsnoksága Lvovba a Zygmuntowska 13. számú házba települt. Parancsnoka Szenttamási György alezredes kezdettől kapcsolatba került a lengyel ellenállókkal. Összeköttetésben volt Romek Zlinskával, Władysław Mazeppéval, Vetési Ferenccel és

másokkal, akik baloldali tevékenységet fejtettek ki a németek hátában. A Honvéd Központi Szállításvezetőséggel való együttműködés a lengyelek számára, igen értékes volt, mert lehetőséget adott más városok ellenállási mozgalmával történő kapcsolatra a magyar katonai postaszolgálat útján. A magyar postások ugyanis távíró- és távbeszélővonalat biztosítottak számukra a Lvov–Máramarossziget–Csap közvetítésével Budapesttel, a Honvédelmi Minisztériummal; Krakkóval; Hughes-Siemens géptávírón Kolomijával stb. A központ minden alközpontjában voltak emberek, akár a postaigazgató (például dr. Simon László tartalékos főhadnagy Lawocznen, dr. Bene Gyula tartalékos főhadnagy Uzsokon stb.), akár a beosztottak, akik tudtak a lengyeleknek nyújtandó segítségről és készségesen teljesítették kívánságaikat. Lvovban Szenttamási György alezredes munkatársainak többsége – köztük Farkasházi Antal postaszolgálati műszaki felügyelő – nem egy esetben személyesen teremtett összeköttetést a Honi Hadsereg egyes területparancsnokságai és Varsó vagy Krakkó, illetve Budapest között.[219]

Több lengyel magasabbparancsnok – így például a már említett Tarnawa Petrykowski tábornok – rádiókészüléket is kapott a magyar parancsnokságoktól, hogy azon hallgathassák Moszkva és London híreit. A németek ugyanis szigorúan megtiltották a lengyeleknek a rádióhallgatást és már 1939-ben be kellett szolgáltatniuk a rádiókat. Petrykowski tábornok a magyaroktól kapott kis hordozható készüléket mindmáig kedves emlékként megőrizte.

Adam Sapieha „Tokaj" budapesti megbeszélései Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel és másokkal, valamint más lengyel katonai vezető személyek magyarországi tárgyalásai új lendületet adtak a katonai megbeszéléseknek Varsóban is. A Honi Hadsereg új parancsnoka Bór-Komorowski tábornok utasítására a honi vezérkar igyekezett tető alá hozni egy lengyel–magyar katonai együttműködési tervet. A legaktívabb szerepet ebben természetesen a felderítő osztály játszotta Pluta-Czachowski ezredes vezetésével. Egyik munkatársa Jan Wolański „Gorazdowski" ezredes a varsói magyar parancsnoksággal, személy szerint Voronics Mátyás századossal épített ki szoros kapcsolatot. A magyar tiszt szálláshelyén folytatott

megbeszélések után Voronics a legényével motorkerékpáron hazavitte a lengyel tisztet, nehogy igazoltassák a németek.[22]

Wolański beosztottja volt a magyar származású Konrad Makuts-Gaudy százados. Gaudy szoros kapcsolatban volt a varsói magyar kolónia tagjaival és vezetőjével Dombszky Pállal is. Alkalmas személy volt tehát arra, hogy a magyar kolónia mindennapos vendégeivel, a varsói magyar helyőrség tisztjeivel feltűnés nélkül találkozzék. Wolański utasítására megbeszélést folytatott Dombszkyval a Honi Hadsereg főparancsnokságának elképzeléseiről. Segítségével megalakította a „H" (Hungaria) sejtet, amely többek között a Honi Hadsereg felderítő szervei és a magyarok közötti kapcsolat fenntartását volt hivatva szolgálni.

Gaudy visszaemlékezésében leírta, hogy a „H" sejt feladata közé tartozott:

„1. állandó összeköttetést tartani a varsói magyar kolónia vezetőjével;

2. kiterjeszteni a kapcsolatokat a krakkói magyar kolóniára (erős központ volt ez);

3. katonai kapcsolatokat teremteni a magyarokkal;

4. biztosítani, hogy a magyaroktól fegyvert, lőszert kapjunk;

5. kiépíteni a Magyarországra való átdobás (átvitel) útjait;

6. szoros együttműködést teremteni a Varsó–Budapest vonalon, mely a lengyel felet érintő valamennyi szempontra kiterjed, a Honi Hadsereg főparancsnokságának irányelvei szerint."[221]

Dombszky Pál 1943 karácsonyán nagyszabású zártkörű ünnepséget szervezett, melyen részt vettek a Varsóban szolgálatot teljesítő magyar parancsnokság tagjai és több lengyel személy is. Erről a karácsonyi estről Gaudy százados igen meleg szavakkal emlékezett meg. Számunkra azonban még érdekesebb egy volt magyar honvéd visszaemlékezése 1974-ből!

Bódi András a Varsóban élő Karton Vilmos révén ismerkedett meg a magyar kolónia tagjaival és Makuts-Gaudy századossal. Gaudyval együtt került a karácsonyt ünneplők körébe. Itt nyíltan beszéltek arról, hogy a veszélyben levő lengyeleket át kell juttatni Magyarországra. Kállay ugyanis megegyezett a német kormánnyal, hogy a Lengyelországban egzisztencia nélkül maradt magyar csalá-

dokat hazatelepítik. Ennek a megállapodásnak az értelmében nyílt lehetőség a lengyelek Magyarországra menekítésére is. Bódi András két alkalommal személyesen is részt vett a szállítmányok kísérésében. Emlékezete szerint az egyik csoportban volt az Anderley és a Dombszky család is.[222] Dombszky Pál valóban ez idő tájt tért vissza Budapestre. Azonnal bekapcsolódott a Polgári Bizottság, a Lengyel Intézet munkájába, és igen nagy tekintélynek örvendett a lengyel menekültek körében.[223]

A varsói „H" illegális katonai sejt vezetői 1944 első napjaiban közvetlen megbeszéléseket folytattak a varsói magyar parancsnokkal, Steiner ezredessel és törzsének tagjaival. Gaudy százados visszaemlékezése szerint a magyar parancsnokságtól az alábbi segítséget kapták:

„1. egy gépfegyvert, géppisztolyokat, puskákat, lőszert, rakétapisztolyokat, bajonetteket. A fegyvereket a Honi Hadsereg III. D. zászlóaljának adtam át. A fegyvereket az általunk megjelölt helyre maguk a magyarok szállították katonai gépkocsikkal. Valahányszor „privát" látogatást tettek nálam, minden alkalommal hagytak látogatásuk emlékéül valamilyen fegyvert.

2. Valahányszor szükség volt rá, hogy valakit a németek szeme elől illegálisan elszállítsunk, katonai autót vagy oldalkocsis motorkerékpárt kaptam, fegyveres kísérettel.

3. A magyaroktól hírszerző és katonai jellegű információkat kaptunk a német egységekről, parancsok, hadrendek másolatait."[224]

Konrad Makuts-Gaudy százados a Honi Hadsereg főparancsnokságának utasítására emlékiratban rögzítette a magyarokkal való megbeszélések és tervezgetések főbb kérdéseit. A dokumentumot a lengyel vezérkar nagyra értékelte és megfelelő alapnak tekintette a további tárgyalásokhoz.

Bór-Komorowski tábornok egyetértésével Jan Wolański „Goraz-dowski" ezredes utasította Gaudyt, hogy szervezzen meg egy beszélgetést a magyar tisztekkel. A találkozóra sor is került a magyar parancsnokságon, a Wiejska utcában. Ezen részt vett egy vezérkari ezredes Budapestről, Steiner ezredes a varsói magyar parancsnok és Dombszky Pál. Lengyel részéről jelen volt Piotr Wilniewczyc mérnök ezredes, Remigiusz Grocholski „Waligóra" ezre-

des és Makuts-Gaudy százados. Ez utóbbi visszaemlékezése szerint a szívélyes légkörben lezajló megbeszélésen a magyar tisztek kijelentették, hogy „hajlandók a lengyelországi német front összeomlásának pillanatában csapataikkal fegyveres segítséget nyújtani nekünk. Egy feltételt támasztottak csupán, nevezetesen azt, hogy a Honi Hadsereg főparancsnoksága a londoni lengyel kormányon keresztül nyerje el a szövetségesek egyetértését, hogy a magyarokat az orosz fél is szövetségeseknek ismerje el... Ez azonban kívül esett a főparancsnokság illetékességén, mivel e kérdésben csak a londoni lengyel kormány dönthetett... Biztosítottuk a magyarokat, hogy követeléseiket továbbítjuk Londonba. A jelentést ebben a szellemben fogalmaztuk meg és küldtük el a Honi Hadsereg főparancsnokának. Ám rövidesen kitört a varsói felkelés és lehetetlenné tette a tárgyalások befejezését, miután Londonból sem érkezett válasz."[225]

A varsói és a lvovi magyar–lengyel titkos katonai megbeszélések természetesen kihatottak a megszálló magyar csapatok egészének magatartására. A magyar parancsnokok sehol sem zárkóztak el a lengyel megbízottak fogadásától, és a beszélgetések általában a lengyelek számára kedvezően alakultak. Ezt a viszonyt tulajdonképpen nem zavarta meg még Magyarország német megszállása és ennek kihatásaként egyes magyar parancsnokok leváltása sem.

A tények sokasága megerősíti azt a feltevést, hogy a németellenes magyar–lengyel illegális katonai kapcsolatok éppen 1944-ben voltak a legkonkrétabbak és a legváltozatosabbak. Néhány példa ennek bizonyítására.

A magyar megszálló csapatok fő feladata a területnek, ezen belül a közlekedési útvonalaknak a biztosítása volt. A diverziós akciók zöme pedig éppen a német utánpótlási vonalak ellen irányult. A magyar egységparancsnokok súlyt helyeztek arra, hogy helyőrségükben minél kevesebb szabotázs legyen. Igyekeztek tehát megtudni, hogy a területen milyen partizánerők tartózkodnak. Amennyiben a térségben Honi Hadsereg vagy Parasztzászlóaljak osztagai működtek, összekötők útján találkoztak az ellenállók megbízottaival. Az esetek döntő többségében olyan megállapodások születtek a magyar és a lengyel parancsnokok között, hogy a lengyelek a

magyarok által biztosított területen nem hajtanak végre diverzáns akciókat. Általános – és természetesen a németeknek hamar feltűnő – jelenség volt, hogy míg a magyarok által ellenőrzött út- és vasútvonalakon semmi baj nem érte a szerelvényeket, szállítóoszlopokat, addig a meghatározott útszakasz elhagyása után, alig egy-két kilométerre, már a levegőbe röpültek a szállítmányok.

Tlumacs térségében a Kolomija–Nadvornaja közötti szakaszt biztosító 18. könnyű hadosztály 19. gyalogezredének parancsnoka, Tóth Imre ezredes például engedélyezte a lakosságnak a halászatot a Prut folyón, cserében pedig összekötőt kért a lengyel ellenállókhoz. A megbízottakkal folytatott beszélgetések megállapodáshoz vezettek. Az ezred által biztosított területen a lengyelek nem folytattak partizántevékenységet.[226]

Fehérvári Lajos a 35. gyalogezred II. zászlóaljának katonájaként a Gyelatyin–Jaszinyja közötti vasútvonal biztosításában vett részt. A legteljesebb egyetértés alakult ki a honvédek és a térségben működő lengyel ellenállók között. Ezt a kapcsolatot így fogalmazta meg levelében: „ha rajtunk és rajtuk múlt volna, már akkor megkötöttük volna a békét".[227]

Hrubieszówban, 1944 áprilisában sajátos „csere" alakult ki. A városba érkező magyar csapatokat magyar nyelvű röplapok fogadták. Egy röplapért a lengyelek egy gránátot kértek – és kaptak. A honvédek így juttatták kifejezésre együttműködési hajlandóságukat. A „Magyar Katona!" kezdetű felhívást a Honi Hadsereg hrubieszówi alakulatának parancsnoka, Marian Golebowski „Korab" felkérésére Bolesław Klembułowski történész fogalmazta meg, és a helyi állatorvos magyar felesége fordította le.[228] Ki tudja mivé fejlődött volna ez a cserebere, ha a magyar egységet néhány nap múlva nem vonják ki? A korabeli jelentések szerint Hrubieszówon ebben az időben a 19. könnyű hadosztály 53. gyalogezredének alegységei vonultak át.[229]

A segítségnyújtás gyakori formája volt a lengyel ellenállók átengedése a magyar állásokon. Sőt, nemegyszer magyar egyenruhában a német vonalakon is átvitték őket. A német bekerítésbe került lengyel osztag kiszabadításáról írt levelében Beke János nyugdíjas. Az 1. magyar hadsereg főszállásmesterét, Vörös Gyula al-

ezredest Kalus városában 1944 júliusának egy éjjelén felkereste egy lengyel tiszt. Vörös segédtisztje, Beke János hadnagy sehogyan sem akarta beengedni parancsnokához a váratlan vendéget és kérte, jöjjön reggel. A lengyel azonban erősködött, addig-addig, míg a főszállásmester végül is felébredt és kijött a szobájából. A lengyel tiszt egy térképet adott át a magyar alezredesnek és kérte, hogy a megjelölt helyeken a magyar hadsereg-parancsnokság engedje meg a Kalustól nem messze bekerített Honi Hadsereg alakulat átvonulását. Kijelentette, hogy a válaszért vissza fog jönni. Harmadnapra valójában megjelent és örömmel fogadta Vörös alezredes közlését, miszerint a magyar parancsnokság engedélyezi az áthaladást. Beke János emlékezete szerint a lengyelek rendben át is vonultak a térképen megjelölt útvonalon a magyar állásokon. Elég nagy osztag lehetett, mert hosszúra nyúlt a gyalogosok, lovasok, szekerek, gépkocsik oszlopa. Közben a magyar parancsnokság tudomására jutott, hogy az éjszaka folyamán a németek nagy erőkkel támadást indítottak az általuk bekerített lengyel fegyveres csoport ellen.[230] Meglepetve tapasztalták, hogy tüzüket senki nem viszonozta. Elképzelhető felháborodásuk, amikor kiderült, hogy a lengyel ellenállóknak nyoma veszett.

Az 1. magyar hadsereg alárendelt csapataitól a lengyelek majd mindenütt rendszeresen kaptak anyagi segítséget, elsősorban lőszert és robbanóanyagot. A magyar tiszteknek semmi kétségük nem lehetett afelől, hogy a lengyelek ezeket az anyagokat a hitleristák elleni szabotázsra használják fel.

1944 tavaszán felélénkült a Honi Hadsereg osztagainak diverziós tevékenysége a lvovi térségben is. Ez már a „Burza"-terv végrehajtásának előkészítésével függött össze. A Honi Hadsereg lvovi területi parancsnoka 1944. március 31-én titkos utasítást adott ki, melyben elrendelte a hitlerista megszállók elleni partizánakciók fokozását és ennek kapcsán a térségben működő szovjet partizánerőkkel való együttműködést. A parancsnokság kapcsolatot teremtett az előnyomuló 1. Ukrán Fronttal is.[231] A diverziós akciókhoz a magyar parancsnokságtól kértek és kaptak robbanóanyagot. A németek természetesen tudomást szereztek az ellenük irányuló együttműködésről és követelték a magyar csapatok kivonását Lvov térségéből.

Az arcvonal nyugatabbra tolódásával a magyar megszálló csapatokat valóban kivonták. Így nem került sor a magyar és a lengyel megbeszélések során oly gyakran emlegetett együttműködésre a Honi Hadsereg egységeinek lvovi felkelésekor. A történet mégis ide kívánkozik.

Az 1. Ukrán Front 1944. július 13-án meginduló lvov–sandomierzi támadó hadműveletének sikerei ugyanis arra ösztönözték a Honi Hadsereg főparancsnokságát, hogy elrendelje a „Burza"-terv végrehajtását Lvovban, hogy a város „Konyev marsall megérkezése előtt" felszabaduljon a német megszállás alól. Július 23-án kitört a felkelés, melyben mindössze háromezer lengyel katona vett részt, a Honi Hadsereg 5. hadosztályának 19. és 26. gyalogezrede, valamint a 26. ulánus ezred (parancsnoka a jugoszláv Dragan Sotirović „Draža" őrnagy). Megtámadták a lvovi német helyőrség laktanyáit, elfoglaltak néhány fontos objektumot. A város birtokbavétele azonban meghaladta erőiket. A hitleristák kegyetlen dühvel támadtak a felkelőkre és gyilkolták az ártatlan lakosokat is. A Honi Hadsereg lvovi katonáit tragikus helyzetükből a szovjet csapatok mentették ki 1944. július 27-én, Lvov felszabadításával.[232]

A város felszabadulása után a Honi Hadsereg főparancsnoksága arra utasította lvovi erőit, hogy vonuljanak illegalitásba. A parancsnokság azonban megtagadta az utasítás végrehajtását és jelentette, hogy a Honi Hadsereg egykori lvovi területi egységei folytatni kívánják a fasiszták elleni harcot és ennek érdekében alárendelték magukat a Szovjetunióban alakult Lengyel Hadsereg vezetésének, személy szerint Zygmunt Berling tábornoknak.[233] Így folytatták a harcot a végső győzelemig azok a lengyelek, akik Lvov térségében együttműködtek a magyar katonákkal az évszázados magyar–lengyel barátság jegyében, de a konkrét ellenség, a hitleri megszállók ellen.

A „Burza"-terv végrehajtására kijelölt másik területen, Nyugat-Belorussziában a Honi Hadsereg 27. hadosztályának egy része még a felkelést elrendelő utasítás kiadása *előtt* felvette a kapcsolatot a közeledő 1. Belorusz Front parancsnokságával és együttműködött Kovel felszabadításában, majd egyesült az 1. lengyel hadsereggel. Erről már szó volt a bevezető részben is. Amiért itt újra említést

érdemel, annak oka az, hogy a 27. hadosztálynak is volt kapcsolata a magyar csapatokkal, mégpedig a VIII., illetve a belőle szervezett II. magyar tartalék hadtest tisztjeivel és katonáival.

A lengyel hadosztály egykori tisztje, a ma Biała Podlaskán élő Stanisław Łomot-Łuszkiewicz ezredes,[234] a II. tartalék hadtest főszállásmesterével épített ki kapcsolatokat, tőle kapott fegyvereket és más hadianyagot, amivel a lengyel robbantócsoportok nagy károkat okoztak a németeknek. A 27. hadosztály azon tisztjei, akik már 1944 tavaszán összeköttetést teremtettek a szovjet partizánokkal és reguláris csapatokkal, a szovjetektől kapott tájékoztatások alapján informálták a velük kapcsolatot tartó magyar parancsnokokat a szovjet–német arcvonalon végbemenő eseményekről.

Ez a viszony azért is érdekes volt, mert a II. tartalék hadtest paracsnoka, Bór Jenő tábornok egyáltalán nem kereste a lengyel ellenállókkal a kapcsolatot, sőt nem egy esetben mereven elzárkózott a lengyelekkel való beszélgetésektől is.[235] Alárendelt parancsnokai viszont már 1943-tól meglehetősen szoros kapcsolatot tartottak fenn a Honi Hadsereg területi parancsnokságaival. Így a Varsó térségébe vonuló magyar hadműveleti magasabbegység hadosztályai (az 5., 12. és 23. tartalék hadosztályok) tisztjeinek jó része egy-egy lengyel városba, községbe érkezve azonnal összeköttetést teremtett a helyi ellenállókkal, análkül, hogy erről Bór tábornok tudomást szerzett volna. A július elején megérkezett új hadtestparancsnok, Vattay Antal altábornagy – Bór Jenő vezérőrnaggyal ellentétben – szükségesnek tartotta a Honi Hadsereggel való kapcsolattartást, hogy elkerülje a lengyel ellenállókkal még a véletlen összecsapást is.

Az 1. Belorusz Front csapatainak előnyomulása következtében szinte állandóan menetben levő II. tartalék hadtest katonái németellenes megnyilvánulásainak sok tényét őrizte meg az emlékezet. A Breszt és Varsó közötti térségben szinte minden helységnek megvannak a saját „második világháborús magyar–lengyel hagyományai".[236] Például.

Az 5. tartalék hadosztály 46. gyalogezrede 1944. július 21-én érkezett a białostocki vajdaság egy kisvárosába, Łosicéra. A területen a Parasztzászlóaljak erős osztaga működött Czesław Zbucki pa-

rancsnoksága alatt. A kapcsolat azonnal létrejött. Homoródy József ezredparancsnok Poór Albert tábori lelkész tolmácsolásával közölte Zbuckival, hogy a magyar katonák nem harcolnak a lengyelek ellen, és kérte, hogy a lengyel ellenállók se okozzanak károkat a magyaroknak. Zbucki megígérte, de szükségesnek tartotta, hogy a továbbvonuló magyarok messziről megkülönböztethetők legyenek a németektől. Így született az ötlet, hogy a magyar járművekre fessék rá a magyar nemzeti színeket. Bár a hitleristák szigorúan megtiltották az ilyen megkülönböztetéseket, a honvédek a łosicei lakosokkal együtt egész éjszaka festették a piros-fehér-zöld csíkokat a gépkocsikra, teherautókra, országos járművekre. A magyar parancsnok által kijelölt összekötő tiszt, a hatvanas években még Dunapentelén lakó Erdei Miklós főhadnagy pedig többször is találkozott Czesław Zbuckival. Közben ugyanis a magyar parancsnok megtudta, hogy az iskolába német aknászok települtek, és az a feladatuk, hogy a város elhagyása után aláaknázzák az utakat és a Toczna folyón átívelő hidat, ami gyakorlatilag elszigetelné Łosicét és elvágná az utat Siedlce–Varsó felé. Erdei közölte a hírt Zbuckival, aki azonnal megtette a szükséges intézkedéseket.

Július 22-én reggel a magyar csapatok megkezdték kivonulásukat Łosicéről. A lengyelek tüntető barátsággal búcsúztatták őket. A menet bántódás nélkül haladt át a Parasztzászlóaljak osztagának működési területén.

Déltájban a németek is szedelőzködtek. Utolsónak az aknászok vonultak és megkezdték feladatuk végrehajtását. Csakhogy az ellenállók tüzet zúdítottak a németekre és megakadályozták romboló munkájuk elvégzését. Nem sikerült felrobbantaniuk a hidat sem. A város határában még nagyobb tűz fogadta a kivonulókat. A közeli Majowka erdőn át vezető vasútvonal mentén is heves küzdelem bontakozott ki. A harcokban a hitleristák igen érzékeny veszteséget szenvedtek, többek között használhatatlanná vált páncélvonatuk is.

Pár nap múlva pedig megérkeztek Łosicére a felszabadító szovjet csapatok. A városka – nem kis mértékben a magyar katonák segítségével – elkerülte a háborús pusztításokat. A németek elleni har-

cokban részt vettek honvédek is, akik csatlakoztak a Zbucki osztagához. Egy közülük „Henryk Dąbrowski" fedőnéven a felszabadulás után még Łosicén maradt és pék lett. Később hazatért.[237]

A 23. tartalék hadosztály egészségügyi oszlopa éjszakai pihenőjét Łosicétől északra a Bug folyó partjához közeli Mierzwiceban töltötte. A parancsnokot – dr. Sashegyi Ernő orvos alezredest – a Bug irányából hallatszó lövöldözés ébresztette fel. Nemsokára az őrség három, angol egyenruhát viselő lengyelt és egy tolmácsot kísért Sashegyihez, akik arra kérték, hogy engedje alakulatukat Varsó irányába áthaladni a magyar őrségen. Sashegyi beleegyezett, sőt személyesen vezette át a lengyel osztagot a helységen és a Varsó felé eső szegélyénél felállított magyar őrségen. Másnap reggel kiderült, hogy a lengyelek megtámadtak egy német oszlopot, majd gyorsan eltűntek. A hitleristák szidták a magyarokat, mert tudták, hogy csak a magyarok által elfoglalt helységen át távozhattak. Sashegyit felkereste a község egyik vezetője, és átadta neki a lengyelek védőszentjét, a częstochowa-i Máriát ábrázoló képet. A magyar orvosnak az volt az érzése, hogy a helybeliek tudnak az éjjel történtekről és a magyarok segítségéről.[238]

Az 1. lovashadosztály 102. hadihíd-csoportjának parancsnokához, a Hedry Józsefet helyettesítő Barcsay Ádám századoshoz 1944. július végén egy Varsó környéki falu lakói segítségért fordultak. Megismétlődött az oly gyakori eset: vlaszovisták garázdálkodtak a helységben. A magyar parancsnok riadóztatta katonáit, és fegyverrel kényszerítették a vlaszovistákat a rablott holmik visszaadására.

A Serocknál állásokat építő csoporthoz lengyel munkaszolgálatosokat osztottak be. A magyar katonák segítségével a mintegy 280 lengyel közül több mint kétszáz megszökött.[239] A csoport árkász századának parancsnoka, a jelenleg Balatonföldváron élő Mérő László tartalékos hadnagy már Mielec és Drogobics körzetében aktívan együttműködött a lengyel ellenállókkal. Varsó körzetébe érve tevékenységét megelégelte a katonai kémelhárítás, és eljárást követelt ellene. Mérő Lászlót a hadbíróság „partizánokkal való cimboraság" vádjával feltételes börtönbüntetésre ítélte.

A magyar–lengyel katonai jellegű együttműködésben önálló részt képez a varsói felkelés területén tartózkodó II. tartalék had-

test csapatainak magatartása, ezért ezzel a problémával külön fejezet foglalkozik.

1944 november–decemberében a magyar egységek elhagyták Lengyelország területét. 1945. január első napjaiban még egy magyar alegység, a IX. önálló utászzászlóalj 6. százada Gajdos Károly hadnagy parancsnoksága alatt kikerült ugyan Wrocławba, de az eddig leírtakhoz hasonló szerepet már nem játszott. Wrocławban a század német parancsnokot kapott, ezért „Müller-századnak" is nevezték. A magyar alegység lényegében a lengyel munkaszolgálatosokkal együtt kényszermunkára volt fogva, repülőteret, barikádokat, lövészárkokat építettek. Többször megpróbáltak átszökni a várost ostromló szovjet csapatokhoz, ez azonban nem sikerült. Május 5-én az utolsó próbálkozást a németek felfedték, és heves tűzharcban meg akarták hiúsítani a magyar katonák átállását. A század túlnyomó része mégis eljutott az 1. Ukrán Front csapataihoz.

Az elfogott honvédeket a németek ki akarták végezni. A szovjet frontrádió azonban közölte a szovjet parancsnokság felhívását, hogy minden kivégzett magyar katonáért negyven német életével fizetnek. A kivégzés elmaradt. Wrocław német védőserege végül is kénytelen volt 1945. május 6-án kapitulálni. Az utászszázad életben maradt katonái pedig hazatértek.[240]

A megszállt szovjet és lengyel területen tartózkodó magyar csapatok és a lengyelek közötti kapcsolat sok száz ténye közül a jelen keretben csak néhány felidézése volt lehetséges. Ám ezekből is levonható néhány következtetés. Elsősorban az, hogy a kapcsolat a magyar és a Honi Hadsereg közötti parancsnoki szinten valósult meg, mindkét fél legfelső hadvezetése tudtával és beleegyezésével. Ez a körülmény természetesen lehetőséget és szabadságot adott alsóbb parancsnoki szinten is a barátkozás kézzelfogható bizonyítására, és nem gördített akadályokat a honvédek és a lakosok közötti közvetlen viszony kibontakozása elé sem. Ezt a lehetőséget igen sokan kiterjesztették a megszállás alatt szenvedő ukrán lakosság segítésére is.

Másodsorban: az ismertetett példák rávilágítanak a magyar–lengyel együttműködés sokoldalúságára, sokféle formájára, módjára. Harmadsorban minden eset tükrözte a lengyelek következetes gyű-

löletét a fasiszta megszállók ellen. Soha nem titkolták, hogy a magyaroktól kért és kapott hadianyagot a hitleristák ellen kívánják felhasználni, és arra búzdították a magyar tiszteket, hogy az évszázados barátság szellemében támogassák a lengyel népet a németek elleni harcban. A Honi Hadsereg vagy a Parasztzászlóaljak osztagainak *anyagi* segítséget nyújtó magyar parancsnokok, tisztek a magyar kormányzat és vezérkar 1944. március 19-ig folytatott lengyelbarát politikája következtében – *gyakorlatilag* saját szövetségesük, a németek elleni aknamunkához nyújtottak segédkezet. A megszállt területen ebben a viszonyban 1944. október 15. után sem következett be lényeges változás (lásd a krakkói térségbe került 5. tartalék hadosztály vagy az említett wrocławi utászok magatartását).

Mindezek alapján kell megítélni a honvédek *átállásának* kérdését. A lengyel irodalomban ezzel kapcsolatosan gyakran találhatók túlzások. Néhány cikkben csoportok, sőt alegységek átállásáról olvashatunk. A levéltári anyagok és az egykori szereplőkkel folytatott beszélgetések azonban nem erősítették meg ezeket a közléseket.

Az eddig írottak alapján is nyilvánvaló, hogy a lengyelbarát légkörben a honvédszemélyek sokoldalúan támogathatták a lengyel ellenállókat anélkül, hogy az átállás sorsdöntő lépésére kellett volna szánniuk magukat. De hát valójában *hová* álltak volna át? A Honi Hadsereg parancsnokságai egyetlen felhívásban sem szólították fel *az egyes magyar katonát* átállásra! Felhívásaik a magyar csapatokhoz, parancsnokokhoz szóltak a németek elleni *közös fellépésre*. A Honi Hadseregnek hadianyagra, üzemanyagra, ruházatra, gyógyszerre, szabad mozgásra, a hitleristák terveire vonatkozó információkra volt szükségük. Ezt megkapták a magyar parancsnokságoktól, tisztektől. A hozzájuk átállt magyar katonákkal valójában nem is tudtak mit kezdeni és a magyar parancsnokság kérésére általában vissza is küldték őket csapattestükhöz.

Az adott körülmények között csak azok foglalkoztak az átállás, *vagyis a Horthy-hadseregből való szökés* gondolatával, akik származásuk, politikai nézeteik miatt *szemben álltak* ezzel a rendszerrel, elítélték, hogy a nemzetet igazságtalan háborúba vitték. Ezek közé tartoztak a munkaszolgálatosok, a baloldali gondolkodású antifasiszta honvédszemélyek. Azt is hamar felismerhették, hogy átszökni

csakis a szovjet vagy a lengyel partizánokhoz, az ezekkel együtt működő Honi Hadsereg és Parasztászlóaljak osztagaihoz érdemes, mert ott biztosan befogadják őket. Az átállás területileg nem okozott problémát, mert a partizánalakulatok ugyanabban a térségben működtek, ahol a magyar megszálló csapatok biztosító és partizánvadász feladatokat láttak el. Ugyanazok a magyar alakulatok, például az előzőekben is említett 12., 23., 5. tartalék; 18. és 19. könnyű hadosztályok, az 1. hadsereg egységei stb., melyeknek parancsnokai többségükben hatékonyan segítették a Honi Hadsereg osztagait, *aktívan részt vettek a németek és a vlaszovisták partizánellenes támadásaiban* a Pripjatynál, a Prutnál és a Gorinynál éppúgy, mint a Kárpátokban 1943 nyarán Kovpak egysége ellen. A szovjet partizánokhoz átszökött honvédek felett pedig – akár elfogták őket, akár nem – a tábori hadbíróság általában halálos ítéletet mondott ki.[241]

Ettől függetlenül tények bizonyítják, hogy a magyar megszálló csoport állományából a legnagyobb létszámban, 1943–1944-ben éppen Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna területén álltak át a szovjet és a lengyel partizánokhoz, Kovpak, Brinszki, Naumov, Fjodorov, Szaburov és más szovjet partizánvezérek egységeihez, a szovjet partizánmozgalom keretében működő lengyel osztagokhoz, a különböző illegális lengyel fegyveres csoportokhoz.

A megszállt szovjet és lengyel területeken azonban nemcsak a Honi Hadsereg és a horthysta parancsnokságok ápolták a magyar–lengyel barátságot. A baloldali lengyel partizánok ugyanúgy magukénak vallották, és a hitleri fasizmus elleni harcot a magyar–lengyel haladó hagyományok folytatásának tekintették.

1943 őszén Nadvornaján megalakult az illegális antifasiszta „Polska" szervezet Grześko Andryjowicz parancsnoksága alatt. A lengyelek bizalommal fordultak az ott állomásozó egyik magyar alegységhez és fegyvert kértek tőlük. A magyar katonák vállalták és megszervezték a „fegyverszállítást". Rövid idő alatt felszerelték a 120 fős illegális csoportot és ezzel hozzájárultak, hogy kifejlődjön a „Polska" csoportból az „Orły Podkarpackie" partizáncsoport, amely hatékony tevékenységet folytatott a Kárpátok előterében

Kovpak egységével, majd az előnyomuló 1. Ukrán Fronttal együttműködve.[242]

A Népi Hadsereg „Ludwig Varyński" osztaga a krakkói Świdnik gépgyárban dolgozó magyar honvéd szerelőkkel került szoros kapcsolatba. A magyar katonák nemcsak felszerelést, fegyvert szereztek a lengyel partizánoknak, hanem megjavították fegyvereiket – a német hadiipari termelés „keretében".[243]

A szovjet partizánok soraiban harcoló lengyelek, ha megtudták, hogy ellenük a németek magyar csapatokat is bevetettek, igyekeztek elkerülni velük a fegyveres összecsapást. Sajnos, ritkán sikerült.

1943 decemberében, a Sztolinnál működő lengyel–ukrán partizánosztag parancsnoka, Mikołaj Kunicki „Mucha" megtudta, hogy a Lunyinyec–Szárni közötti vasút- és útvonal biztosítására és a Goriny folyó védelmére a partizánok ellen magyar csapatok is bevetésre kerülnek. December 6-án meg is érkezett egy magyar ezred. A korabeli jelentések szerint ez idő tájt erre a területre érkezett a 18. könnyű hadosztály. Nem sikerült pontosítani, hogy melyik ezrede került szembe Kunicki osztagával.

A magyar katonák másnap Wikorowice falutól két kilométerre a Goriny partján komp építésébe kezdtek, és védelmére bunkert emeltek. A lengyel partizánok megpróbáltak kapcsolatot teremteni az ott dolgozó honvédekkel, azonban nem járt sikerrel. „Mucha" parancsnok tehát úgy döntött, hogy „másként" ad hírt a partizánok jelenlétéről. Az éjszaka folyamán felrobbantották a bunkert, és a romokon egy táblát helyeztek el e felirattal: „Mi partizánok jobb szakemberek vagyunk, mert amit ti magyarok egész nap építettetek, azt mi egy perc alatt szétszedtük."[244]

Másnap a honvédek új bunker és még egy komp építésébe kezdtek, a partizánok által elhelyezett táblára pedig ultimátumot függesztettek ki. A partizánokat az azonnali fegyverletételre és elvonulásra szólították fel, különben megsemmisítik őket.

Kunicki „Mucha" azonnal válaszolt.

„Ezredes Úr! Kérjük, ne ijesztgessen bennünket. Utazzon szépen haza a családjához... Nehogy azt higgye, hogy partizánjaink között nincsenek magyarok. Ha harcra kerülne a sor, akkor Ön magyar testvérei ellen fog harcolni. Jobb lenne, ha a fegyvert a néme-

tek ellen fordítaná és egész ezredével átjönne hozzánk az erdőbe. Én, »Mucha«, az osztag parancsnoka, várom Önt egész személyi állományával, fegyverzetével és felszerelésével együtt. Ha 48 órán belül nem küldi el megbízottját vagy válaszát, ellenségnek fogom tekinteni Önt és köztünk a harc életre-halálra megy majd."[245]

A levelet egy német származású községi bíróval küldte el, december 7-én. Négy óra múlva a bíró visszatért, de választ nem hozott. Ellenben a partizánfelderítők jelentették, hogy komoly támadás várható, mert nagy német erők gyülekeznek és a magyarok is átcsoportosítást hajtottak végre. „Mucha" összekötőt küldött ki a térségben működő partizánegységekhez és tájékoztatta őket a valószínűleg december 10-én hajnalban kezdődő ellenséges akcióról. Szükség lett volna a partizánerők koncentrálására. Sajnos a helyzet egyátalán nem kedvezett a partizánoknak. A Sztolintól mintegy 13 kilométerre működő Kaplun-osztag diverziós feladatokat kapott és nem hagyhatta el a területét, a „Jeszcze Polska nie zginęła . . ." egységben tombolt a tífusz. A Sztolintól 54 kilométerre tevékenykedő Begma-partizáncsoportosítás úgyszintén nem tudott segítséget adni, mert december 10-én a rokitnói hitlerista helyőrséget kellett megtámadnia.

„Mucha" 162 fős csoportja tehát önmagára volt utalva a védelem megszervezésében.

Közben a partizánokkal szemben a Goriny bal partján magyar katonák állásokat foglaltak el. „Mucha" két emberét a partra küldte fehér zászlóval. Az egyik magyar egyenruhába öltözött lengyel volt, a másik pedig egy átállt magyar, Orbán Antal.

Orbán a partról átkiabált: „Magyar testvéreim, minek jöttetek ide? Kivel akartok harcolni? Magyar vagyok és partizán . . . Miért harcoltok? Szedjétek össze a fegyvereket és gyertek át hozzánk az erdőbe. Ne legyetek a németek bűnbakjai. Ne csináljatok magatokból nyomorékokat, ne tegyétek árvákká gyermekeiteket."[246] A túloldalon a katonák csendben voltak.

Közben német rendőrök érkeztek a magyar állásokhoz és szekereken csónakokat hoztak. A magyar parancsnok utasítást adott az átkelés végrehajtására. A partizánok azonban tüzet nyitottak a németekre, akik a szekerek mögé bújtak. Ekkor Orbán ismét átkia-

bált: „magyar testvérek, rátok nem lövünk, csak a német rendőrökre". Erre a magyarok behúzódtak állásaikba, a németek pedig elmenekültek.

Az éjszaka folyamán a „Mucha" osztag nagy károkat okozó diverziókat hajtott végre a Goriny és Biala vasútállomások közötti szakaszon, megsemmisítette egy német páncélvonat mozdonyát, több vagont felgyújtott, mintegy két kilométeres szakaszon megrongálta a távíró- és telefonvonalat és aknákat telepített. Az osztag új terepszakaszra vonult a védelemre alkalmasabb Wikorowicz és Olman körzetébe.

Itt érte a partizánokat az ellenséges támadás december 10-én hajnalban. Rendkívül heves harc bontakozott ki a hitleristákkal és a magyarokkal, amely egész napon át folytatódott. Másnap „Mucha" futárokat indított Begma tábornokhoz, hogy küldjön segítséget és hadianyagot, mert az óriási túlerővel szemben nem bírja tartani magát. Ismét megpróbált kapcsolatot teremteni a magyar parancsnokkal is. Magyar nyelven újabb levelet küldött, melyben ez állt: „Tisztek, altisztek és katonák! Nagyon sajnáljuk, hogy közületek is elpusztultak. Nem akarunk veletek harcolni, ezért alkalmat adunk arra, hogy elvonuljatok Koszar Olmanskie faluba, de többet nem tehetünk. Figyelmeztetünk benneteket! Ha rabolni fogtok, vagy felgyújtjátok a falut, visszaút számotokra már nem lesz, mert ez alatt a két nap alatt csupán úgy tettünk, mintha harcolnánk ellenetek."[247]

Hajnalra megérkeztek a futárok és egy csoport partizán Begma tábornoktól. Satanowski ezredes a „Jeszcze Polska nie zginęła" egység parancsnoka is felajánlotta a segítséget.

December 12-én kora reggel megindult a németek és magyarok újabb támadása most már Koszar Olmanskie falu ellen. A több napon át tartó és mind nagyobb területre kiterjedő elkeseredett harcok sem hozták meg a németeknek a várt eredményt. Ellenkezőleg, oly súlyos veszteségeket szenvedtek, hogy december 15-én beszüntették a harcot és visszavonultak a magyarokkal együtt Sztolinba. „Mucha" osztaga visszafoglalta a falvakat és újra ellenőrzése alá került a Goriny partja, ahol megsemmisítették a magyarok által épített kompot is.

Mikołaj Kunicki „Mucha" próbálkozása a magyarokkal való megegyezésre tehát nem járt sikerrel. A magyar ezredparancsnok felhatalmazása a lengyelekkel való megállapodásra valóban csak a Honi Hadsereg vonatkozásában volt érvényes, a szovjet partizánok között harcoló lengyelekre nem.

Ugyancsak szívósan harcoltak a horthysta csapatok más partizánegység ellen is, hiába volt azok parancsnoka lengyel, mint például a már említett Satanowski ezredes. Kivételt talán Czesław Klim „Kościuszko" osztaga képezett a pinszki területen, amelynek egy ott tartózkodó magyar alakulattal sikerült olyan baráti kapcsolatot teremteni, hogy a magyar katonáktól még fegyvert és lőszert is kapott. Amikor pedig a magyar alakulat továbbvonult, jó néhányan a honvédek közül – mint Falvai Dezső, a lengyelül tudó Lőcsei József és mások – át is álltak a partizánokhoz.[248]

1944 tavaszától mind több magyar egység került át lengyel területre. A lublini térség Népi Hadsereg parancsnoka, Mieczysław Moczar „Mietek" felhívással fordult a magyar katonákhoz. Az április 29-én kelt röplap így szólt a honvédekhez:

„Magyar testvérek! Tudjuk, hogy nagyon kellemetlen számotokra Európa valamennyi nemzetének olyan iszonyú ellenségét szolgálni, mint a hitlerizmus. Azt is tudjuk, hogy keresitek az alkalmat, hogy otthagyjátok a kultúra és a haladás zsarnokának seregeit és ellene fordítsátok fegyvereiteket minden nemzet, köztük a ti szenvedő nemzetetek jogainak védelmében is. Mi lengyelek nagy örömmel fogadunk benneteket a már több mint két éve harcoló partizánosztagaink soraiba. Bár ezzel a mi Népi Hadseregünk sorait növelnétek lengyel földön, mégis hazátokért harcolnátok.

Hívlak benneteket magyarok!

Fogjátok a fegyvert, melyet Hitler adott nektek és szegezzétek velünk együtt ennek a fenevadnak. Azonnal válaszoljatok és mi elküldjük a Népi Hadsereg képviselőit, akik elvezetnek benneteket a partizánszállásra, ahol bosszúvágytól eltelten csak arra várunk, hogy megtoroljuk a kegyetlenségeket, melyeket a hitlerizmus a mi és a ti anyáitok ellen is elkövetett."[249]

Ebből az időszakból származik egy másik röplap is, melynek a szövege így hangzott:

„Honvédek! Meddig akartok még a németek szolgái lenni? Tudjuk jól, hogy haza akartok menni, de csak fegyverrel a kézben juthattok haza! Vegyétek fel a harcot a német ellen, és mi lengyel partizánok minden erőnkkel segítünk nektek! Alakítsatok önálló magyar partizánosztagot és ti lesztek a magyar jövő, a szabad magyar haza letéteményesei. Minden szabadságszerető nép, mi és a szovjet nép szövetségesetek leszünk és győzni fogunk a hitleri zsarnokság ellen.
Honvédek, legyetek elszántak, bátrak, mint Bem tábornok szabadságharcos honvédei!
Hazátok sorsa van a kezetekben!
Éljen a szabad, független, demokratikus Magyarország!
Éljen a magyar és a lengyel partizánok közös harca a német ellen."[250]

Ezek a felhívások és még sok hasonló szövegű röplap teljesen egyértelműen fogalmazták meg a helyes lépést, és megnevezték az igazi – és közös – ellenséget, a német fasizmust. Mégsem mondható, hogy lengyel földön tömegével álltak át a magyar honvédek, hogy harcolhassanak saját szabadságukért és emberibb jövőjükért. Bizonyíthatóan csupán *egyesek* fordultak szembe a fasizmussal, de egész Lengyelország területén összlétszámuk nem érte el a száz főt.

A Népi Hadsereghez történt átállásokról nem sikerült tényeket szerezni. A Honi Hadsereghez a magyar csapatok visszavonulásakor történtek szökések, nyilván a közben kiépített kapcsolatok felhasználásával. Így 1944 májusában a 12. gyalogezred „Setka" osztagához (parancsnoka Tadeusz Cedro főhadnagy) egy „Buda" fedőnéven nevezett magyar honvéd került és itt harcolt a terület felszabadulásáig – 1945. január 17-ig.[251] A chełmi járás ellenállóihoz[252] és a 27. hadosztályhoz szintén került néhány honvéd.

Łomazy községbe 1944. június 21-én érkezett egy magyar zászlóalj és kapcsolatot keresett az ellenállókkal. Az akkori községi titkár, Władysław Karwan létre is hozta a találkozást a magyar

alegységparancsnok és a közeli erdőben működő 34. ezred 3. zászlóaljának parancsnoka között. A honvédalegység elhatározta, hogy átáll a lengyelekhez. Csakhogy közben megérkezett továbbvonulásra a parancs és a honvédek nem bíztak tisztjeikben, ezért elbújtak a lengyel családoknál. A zászlóalj nagyobbik része el is vonult Biała Podlaska irányába. Az utánuk jövő németekkel a lengyel ellenállók tűzharcba keveredtek, melyben az ottmaradt magyarok is részt vettek. Rövid idő múlva megérkeztek a szovjet csapatok. A Honi Hadsereg alakulata leszerelt. A magyarok úgy döntöttek, hogy a lengyelek segítségével megpróbálnak hazajutni.[253] A korabeli iratok alapján feltételezhető, hogy a Łomazyba került zászlóalj a 12. tartalék hadosztályhoz tartozhatott, mert innen érkezett Budapestre jelentés arról, hogy Biała Podlaska térségében (Łomazy Biała Podlaskától 16 kilométernyire délre fekszik) eltűnt 66 ember.[254]

Július végén Ostrów Mazowiecki körzetében a Honi Hadsereg 13. gyalogezrede 3. zászlóaljához állt át (a „Robi" századhoz") alakulatától „lemaradt" két magyar katona. A Varsótól északra folyó harcokban, 1944. szeptember 28-án mindketten hősi halált haltak. Igazi nevüket nem sikerült felderíteni.[255]

Vannak adatok honvédek átállásáról a Parasztzászlóaljakhoz is. A „Ryśia" osztaghoz 1944 tavaszán a hrubieszówi terület Bondysz nevű településénél került egy „József" nevezetű honvéd, aki később a Tomaszów Lubelskinél folyó harcokban halt hősi halált.[256]

Szőke József honvéd 1944 februárjában Hrubieszównál került az Antoni Warchol vezette „Ryśia" osztaghoz. A második szakasz „Jozsója" volt. Egykori parancsnoka, Roman Kulik „Sikora" szerint igen vidám fiú, nagyon szépen szájharmonikázott, és mindent elkövetett, hogy a legnehezebb helyzetekben is életerőt öntsön lengyel társaiba. A soli erdőségben, Biłgorajnál folyó heves harcokban súlyosan megsebesült. Tüdejéből a fasiszták golyóját a Komarów melletti Księzosłany partizánkórház orvosa szedte ki. Az egyik egészségügyi nővér beleszeretett a kedves magyar katonába és feleségül is ment hozzá. Egy kislányuk született. Sajnos a háborús sérülés Szőke Józsefet 1950-ban sírba vitte. Családja ma is ott él Komarówban.[257]

A Gorlice körzetében működő „Zawierucha" osztagban, mely

egy szovjet és egy lengyel szakaszból állt, 1944 közepétől harcolt „Franznak", illetve „Ferencnek" nevezett szökött honvéd. Zbigniew Popowicz „Wata", a parancsnok sem tudott róla többet.[258]

Az említett példák nyilvánvalóan csupán töredékét adják a valószínűleg megtörtént eseteknek. A magyar csapatok magatartására vonatkozóan alapvetően az *általános jellemzők* feltárására és bemutatására törekedhettem. A megrajzolt keretbe viszont az egykori lengyel és magyar szereplők, tanúk elhelyezhetik személyes tapasztalataikat, élményeiket és emlékeiket.

1 Az 1939. február 16-án kormányt alakító Teleki Pál az év őszére fokozatosan átalakította kabinetjét. Ügyes sakkhúzásokkal eltávolította a németbarát miniszterek többségét. Csupán Csáky István külügy-, a Horthy védelme alatt álló Bartha Károly honvédelmi és a németek bizalmát élvező Hóman Bálint kultuszminiszter maradtak meg, akiknek személyével Teleki a németek előtt fedezte önálló elképzeléseit.

2 Lásd e témáról: *Juhász* Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.; *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. A magyar–lengyel 1938 októbere–1939 szeptembere közötti együttműködés történetéről, gazdag forrásanyagra támaszkodó monográfiát írt Maciej *Koźmiński:* Polska i Węgry przed druga wojna światowa z dziejóv diplomacji i iredenty. Wrocław–Varsó–Krakkó, 1970.

3 Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939–1940. *Diplomáciai iratok* Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, IV. kötet (a továbbiakban: Diplomáciai iratok...) Szerkesztette: Juhász Gyula. 470–471. old.

4 Idézi: *L. Nagy* Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Értekezések a történeti tudományok köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 148. old.

5 E témában igen értékes, marxista feldolgozás: *Kovács* Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. *Kovács* Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.) című könyvében pedig a tények erejével bizonyítja a hivatalos magyar–lengyel barátság szovjet- és csehszlovákellenes lényegét, a sokat emlegetett közös lengyel–magyar határ jelszavának reakciós tartalmát az adott konkrét körülmények között. Különösen azzal a gondolattal értek egyet, ami áthatja Kovács Endre ez utóbbi munkáját, miszerint a negatív történelmi kapcsolatok-

nak is megvan a maguk történelmi jogosultságuk, feltárásuk, bemutatásuk egyáltalán nem csökkenti a haladó, forradalmi tartalmú hagyományok értékét és súlyát. Ugyancsak itt említem meg, hogy érdekes módon a magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között, illetve a második világháború első éveiben, éppen Teleki Pál miniszterelnöksége alatt kerültek előtérbe. Az első Teleki-kormány (1920. július–1921) nyújtott segítséget a szovjetellenes intervencióban részt vevő lengyel vezetésnek (Lásd: *Godó* Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK./ 1961. 1. száma 122–126. old. A második Teleki-kormány (1939–1941) pedig a lengyel menekültek befogadásával határozottan németellenes fellépést tanúsított.

6 Lásd: dr. *Lagzi* István: Adatok az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez (1939–1941) című tanulmányt – HK. 1973. 4. száma 691–719. old.; dr. *Lagzi* István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. Zalai Gyűjtemény 1975. 3. szám. 3–190. old.; *Szombath* Ferenc: Adatok a sárvári lengyel gyűjtőtábor történetéből. Vasi Szemle, 1971. 1. száma 119–130. old.

7 Diplomáciai iratok... IV. kötet, 452. old.

8 Ugyanott, 503–504. old.

9 Az 1939. szeptember 10-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. (Szerkesztette: Zsigmond László) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1961. (a továbbiakban: Magyarország és a második világháború...) 253–254. old.

10 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula szerk.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 440. old. Nyilván ennek hatására döntött úgy a magyar kormány szeptember 11-én, hogy a német hadianyag-szállítást, kíséret nélkül mégis átengedi az említett vasútvonalon.

11 *Juhász* Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája... 56. old. A közös magyar–lengyel határ 1939 márciusában jött létre mintegy kétszáz kilométer hosszúságban... Lengyelország kapitulációja után ebből mintegy 150 kilométeren szovjet–magyar határ lett.

12 Diplomáciai iratok... IV. kötet, 518. old.

13 Ugyanott, 520. old.

14 Ugyanott, 533–534. old.

15 Az 1939. június 1-én 439 718 fős (Lásd: E. *Kozłowski:* Wojsko Polskiego 1936–1939... 356. old.) hadsereg, a nyári mozgósítások eredményeképpen 840 000 embert tudott harcbavetni. Nem pontos adatok szerint a szeptemberi háborúban elesett 66 000, megsebesült 133 000, hadifogságba esett 350 000 ember, vagyis a veszteség csaknem 450 000

fő volt (Wojna wyzwoleńcza... 137. és 179. old) Elhagyta az országot több mint 285 000 katona. Az otthon maradók tízezrei képezték a ZWZ, majd a Honi Hadsereg főerőit.

16 Forráskutatásai alapján közli Witold *Biegański:* Regularne jednostki Wojska Polskiego na zachodzie, Varsó, 1967. 9–11. old.

17 Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Levéltára (a továbbiakban: HL) HM 21. oszt. 1939. általános, 3205. cs. 504 138 irat.

18 A fennmaradt jelentésekben, illetve a lengyel és a magyar visszaemlékezésekben erre vonatkozóan is számos tény található. Például a magyar lakosság rokonszenvét bizonyítja az a sok kérelem, ami az 1939. karácsonyi ünnepek előtt érkezett a különböző szervekhez, így a HM 21. osztályához is annak engedélyezésére, hogy a lengyel menekültek magyar családok körében tölthessék el a karácsonyi és újévi ünnepeket. Számos német tiltakozás található a Külügyminisztérium-, a HM-, a BM-anyagokban, melyekben a közös, magyar–lengyel egyházi szertartások ellen léptek fel, az ellen pl.: hogy Hőgyészen, Komáromban és másutt a magyar himnusz után együtt énekelték a jelenlevők a lengyel himnuszt is. Hasonló tartalmú tiltakozások érkeztek Bartha honvédelmi miniszterhez Hóman Bálinttól is, aki különösen az 1940. január 6-án Esztergomban tartott nagymise lengyelbarát demonstrációját nehezményezte (HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3553. cs. 943. irat). A baráti kapcsolatok leginkább természetesen ott alakultak ki, ahol a lengyelek és a magyar lakosok közvetlenül találkoztak egymással, így a családoknál élő lengyelekkel, vagy ahol lengyelek dolgoztak, főként a sorállományú katonákkal, akik önként jelentkeztek munkára és a HM 11. osztályának alárendeltségében munkásszázadokat alkotva segítettek a mezőgazdasági munkák elvégzésében, utak, hidak, vasutak stb. építésében. Külön említést érdemel a lengyel katonák és tisztek segítsége az 1940. tavaszi árvíz idején (például Ráckevénél. HL HM 21. oszt. 1940. eln. 2556. cs. 27 884. irat.)

19 Kovács Endre: Magyarok és lengyelek... 338. old.

20 HL HM 1/b. oszt. 1939. eln. 49. 402. irat; HM 21. oszt. 1939. eln. 3107. cs. 63. 992. irat.

21 HL HM 21. oszt. 1939. eln. 3205. cs. 515 005 irat.

22 Diplomáciai iratok... IV. kötet. 563–564. old.

23 Ugyanott, 557. old.

24 M. *Kożmiński:* i. m. 354. old.

25 Ugyanott, 351. old.

26 Diplomáciai iratok... IV. kötet. 578. old. Itt az 1939 október elején, a volt lengyel–magyar határ szakaszán létrejött német–magyar határról van szó. A déli, a magyar–jugoszláv határt jelenti, ahol Csáky tudomása szerint is már több ezren eljutottak Zágrábba, onnan pedig a Közel-Keletre, illetve Franciaországba az ott szerveződő lengyel hadseregbe.

27 Ugyanott, 588. old.
28 Ugyanott, 663–664. old.
29 A lengyel követség átadott irattárát 1944. március 19-én a Gestapo lefoglalta.
30 A Belügyminisztériumnak a magyar társadalom egész életét átfogó szerepét, szervezeti felépítését és működését mutatja be *Hollós* Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF 2. című monográfiája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. A Belügyminisztérium felépítésére, személyi anyagára vonatkozó adatokat Magyarország Tiszti Cím- és Névtára 1939., 1940., 1941., 1942., 1943., és 1944. köteteiből, illetve az 1944. júliusi pótfüzetéből vettem.
31 *Lengyel menekültek* Magyarországon a háború alatt. Athenaum, Budapest, 1946. 30–31. old. A könyvecske valószínűleg több szerző munkája. Eddigi kutatásaim alapján bizonyítottan részt vett ebben a munkában Mészáros István, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának volt lengyel referense, és Divéky Adorján történész. Az előszót dr. Antall József írta, valószínűleg az egész könyvecske az ő megbízásából íródott. Első és több vonatkozásban ma is forrásértékű összefoglalás a magyarországi lengyel menekültek történetéről.
32 Például: dr. Adamecz Elemér volt balatonboglári főjegyző elmondta 1937-ben, hogy 120 családra kapott – átlagosan 200–400 pengőt kéthetente pénzt – a BM IX. osztályától. A lengyelek rendszeresen hozzá mentek a pénzért, és ő igazolta ott-tartózkodásukat. Jogában volt háromnapi szabadságot engedélyezni, aminek eredményeképpen, különösen 1939–1940 első felében sokan nem jöttek vissza. Később már nemigen szöktek el. Rendszeresen kellett írásbeli jelentést készítenie a lengyelekről dr. Antallnak.
A böhönyei polgári tábor volt „parancsnoka" dr. Komáromi István, községi adóügyi jegyzőként foglalkozott a lengyel menekültek ügyeivel 1941–1942-ben. Írásában megemlítette, hogy az érkező lengyelektől soha nem kért igazolványokat, azt vette nyilvántartásba, amit bemondtak, bár jól tudta, hogy egyrészt hamis adatokat közölnek, másrészt a családfők egy része minden valószínűség szerint katonatiszt volt. Dolgozniuk nem kellett, kapták a rendszeres segélyt, sőt akik magyar családoknál lettek elhelyezve, azokért dr. Komáromi naponta személyenként – emlékezete szerint – öt pengőt fizetett. Hasonló elvek szerint intézte a lengyelek ügyeit Nagykátán Dinnyés József és még hosszasan sorolhatók lennének a példák százai.
33 A Lengyel–Magyar Menekültügyi Bizottság további működése a társadalmi gyűjtésből eredő eszközök, anyagok elosztására és egyéb szociális jellegű tevékenységre korlátozódott.
34 A Lengyel Intézetet dr. Zbigniew Zaleski, a Lengyel Könyvtárat Maria Jankowska vezette. Több magyar író, történész könyvét is megjelentették lengyel nyelven. A két intézménynél nagyon sok magyar író,

fordító dolgozott, így Csapláros István, Divéky Adorján, Csorba Tibor és mások, akik természetesen másutt is aktivistái voltak a lengyel–magyar kulturális kapcsolatok ápolásának.

35 A lengyel menekültek egészségügyi ellátásáról és a lengyel orvosok tevékenységéről írt igen értékes tanulmányt dr. Helena *Csorba* (dr. Csorba Tibor felesége) „Służba Zdrowia i Opieka Spoleczna nad Uchodźcami Polskimi na Węgrzech. 1939–1945. Az Orvostudományi Levéltár kiadványában 1959-ben XXII. kötet.

36 Minden helységben (táborban), ahol nagyobb létszámban laktak lengyelek, működött elemi iskola – az adatok szerint 27 –, lengyel tanítókkal, tankönyvekkel, különböző szaktanfolyamok stb. Külön említést érdemel, hogy a háborús Európában egyedül Magyarországon létezett nyolcosztályos, önálló lengyel gimnázium, Balatonbogláron, Varga Béla kisgazdapárti képviselő választókerületében és védnöksége alatt. A gimnázium igazgatója dr. Piotr Jędraszik volt. Az egyetlen magyar oktató Tamás Sándor, ma is Bogláron élő nyugdíjas tanár. Ugyanitt elemi iskola is működött. Tanárai – tanítói közé tartozott Danuta Jakubec, Wanda Bartiszewska, Zofia Stanisławska és mások. Az iskolák fenntartási költségeit, a tanítók fizetését a Polgári Bizottság folyósította, ettől függetlenül a BM-től kapott rendszeres segélyben is részesültek. Egy korabeli jelentésben olvasható, hogy a balatonboglári lengyel iskola és gimnázium havi fenntartási költsége 69 060 Pengőt tett ki. Állományába tartozott 8 tiszt, 9 polgári tanár, 2 tanárnő, egy magyar tanár, 4 lengyel polgári tanító, 2 orvos és egy ápolónő. Szeptember 10–május 20-ig folyt a tanítás, átlagosan 330 volt a tanulók és diákok létszáma. 1944. március 19-től a fenntartási költségeket nem kapták, a diákok száma 1944. május 25-én még 76 fő volt (HL HM 21. oszt. 1944. eln. 6826. cs. 478 872 irat).

Tamás Sándor a magyar nyelvet tanította a gimnáziumban. Két osztálya szolgálati lakásán működött, az Árpád út 21. szám alatt. Iskola céljait szolgálta a mai MÁVAG Sportüdülő is. A diákok nagy része szüleinél vagy ismerőseinél lakott, a többiek, lányok és fiúk külön-külön internátusban, az ún. Kastélypanzióban (a templom mellett áll) és a Kántorházban. Egy ideig a Savoy-szállóban (ma Fémmunkás üdülő), illetve a Balaton-szállóban és az akkor létező Magyar Tenger Szállóban voltak elhelyezve. A boglári Kultúrház fontos centruma volt a magyar–lengyel kapcsolatoknak a háború éveiben. Számos előadás, műsor, találkozás zajlott le itt. Az egyik műsoros estről írta a Wieści Polskieben Zbigniew Kościuszko 1943. május 9-én, hogy „a lengyelek betáncolták és beleénekelték magukat a boglári magyarok szívébe". A Kultúrház falán emléktáblával örökítették meg ezt a barátságot. Kevésbé ismert, hogy Szikszón volt a Lengyel Cserkészet magyarországi képviseletének 150 fős katonai tábora és gimnáziumi tagozat is működött itt. (HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3554. cs. 12 447. irat) A HM 21. osztály egyébként

azonnal nyilvántartásba vette a lengyel menekültekkel érkező katonai cserkészeket és leventekorúakat. A lengyel iskolák megszervezésében, fenntartásában igen nagy szerepe volt dr. Beresztóczy Miklósnak, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1. (katolikusügyek) osztálya akkori vezetőjének, továbbá dr. Csorba Tibornak és másoknak. Lásd a témáról: Kazimierz *Stasierski*: Szkolnictwo polskie na Węgrzech w czasie drugiej wojny światowej. Poznań, 1969.; dr. *Komoróczy* György: A lengyel iskoláztatás Magyarországon a második világháború idején. Pedagógiai Szemle, 1970. 6. szám; dr. *Kapronczay* Károly: Lengyel iskolák Magyarországon a második világháború idején, Magyar Pedagógia, 1974. 1. szám.

37 A „Wieści Polskie" című lap, kezdetben a követség sajtóattaséjának, Jan Ulatowskinak az irányításával és a nemrég nyugdíjba vonult külügyminiszter-helyettes, Józef Winiewicz főszerkesztő vezetésével működött. Winiewicz nyugatra távozása után a lapot dr. Zbigniew Kościuszko vette át.

38 Például a lengyel művészek 1943 júniusában a mai Lenin körút 10. számú házában rendeztek nagy sikerű kiállítást.

39 Az elemi iskolák és a gimnázium működési engedélyét a BM adta ki. Nehezebb volt a lengyel főiskolai és egyetemi hallgatók felvétele, illetve továbbtanulása. Ez a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott, melynek élén Hóman Bálint állt. Hóman egyáltalán nem szimpatizált Teleki nyílt lengyelbarátságával, és ahol tudta, fékezte ennek érvényesülését. A tartózkodási hely kijelölése azonban a BM-hez tartozott, és a kérdés úgy oldódott meg, hogy a felsőfokú oktatásra jelentkező lengyel fiataloknak új tartózkodási helyet jelöltek ki, Budapesten a Vadorzó utca 7., a Páfrány utca és a Modori utca 6. szám alatti házakban. A Vadorzó utcai házban mintegy 30 leány, a másik kettőben kb. 60–70 fiú lakott. (HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3554. cs. 12 447 irat.) A HM 21. osztálya részéről Baló ezredes egyik munkatársát, Leitner Béla alezredest küldte át a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium főiskolákkal foglalkozó (IV) osztályának vezetőjéhez a tanulmányi engedély megszerzése céljából, azonban merev elutasításban részesült. Az írásos átiratban többek között olvasható, hogy „ezen észak-szláv főiskolás hallgatóknak Budapestre vagy más magyarországi főiskolára való özönlése forradalmi mentalitásuk miatt nem lenne kívánatos". (HL HM 21. oszt. 1939. ált. 3205. cs. 516 756. irat.) A megismételt kérelmek is hasonló sorsra jutottak és 1940. április 26-án „végleges" elutasításban részesültek. A német követség több ízben tiltakozott a lengyel diákok budapesti tartózkodása ellen, 1940. január 19-én pedig már cím szerint (Vadorzó és Modori utcát említve) katonai vonalon is követelték „a lengyel diákotthonok megszüntetését, ahol állandóan kb. 150 fő egyetemi hallgató tartózkodik. A diákotthonok a belügyminisztérium fennhatósága alatt állanak" stb. (HL HM 21. oszt.

1940. eln. 3553. cs. 3745. irat.) A lengyel diákok mégis felvételt nyerhettek Hóman Bálint megkerülésével a különböző egyetemekre, főként a Műszaki Egyetemre, mint szlovákok. Hóman távozása után az új miniszter, Szinyei Merse Jenő támogatta a lengyel fiatalok továbbtanulását, így az, 1942 őszétől, akadályokba nem ütközött. 1945 júliusában még kb. 50 lengyel főiskolás és egyetemista volt Magyarországon, akik kérték a lengyel hazatelepítési hatóságoktól az engedélyt tanulmányaik befejezéséhez Magyarországon. A lengyel fiatalok felsőfokú oktatásának lehetővé tétele igen értékes ténye a magyar–lengyel barátságnak, hiszen mintegy 300 szakember (orvos, mérnök, közgazdász, jogász) térhetett haza diplomával és kapcsolódhatott be az új Lengyelország életébe. Különösen akkor látjuk ennek jelentőségét, ha figyelembe vesszük a hitleristák terrorját a lengyel értelmiség ellen. A megszállás évei alatt a németek több tízezer tanítót, tanárt, kutatót, 7500 orvost, 5500 jogászt és ügyvédet, több mint 7000 mérnököt gyilkoltak meg. (W. *Góra:* i .m. 212–213. old.)

40 HL HM 21. oszt. 1941. eln. 4390. cs. 47 721. irat.

41 Sz. *Datner:* i. m. 286. old.

42 Leányukat, Krisztinát Sławik pártjának egyik futára, Irina Łukomska-Żielinska vitte haza Budapestről 1945 nyarán.

43 Dr. Antall József **németellenes magatartása** elismeréseként a felszabadulás után különböző magas állami funkciókat töltött be. 1974 júliusában halt meg Budapesten.

44 Lengyel menekültek Magyarországon... 87. old.; továbbá Utassy Loránd közlése.

45 HL HM 21. oszt. 1944. ált. 6827. cs. iratai.

46 HL HM 21. oszt. 1939. eln. 3107. cs. 58 172. irat.

47 Ugyanott, 98 865. irat. Az 1939. december 22-i utasítás szabályozta az összekötő tisztek működését.

48 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3553. cs. 4176. irat.

49 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3556. cs. 23 711. irat.

50 A „Steifer-ügy" másig nem tisztázott. Valójában csak a londoni emigráció irattárából lehetne kideríteni milyen politikai érdekek csaptak össze ebben a kérdésben. A magyar iratokból a pénzügyek hanyag kezelésére, hatásköri túllépésekre és a németekkel való együttműködés kezdeményezésére utaló vádpontok szerepelnek egy inkorrekt tolmács koronatanú közlései alapján. HL HM 21. oszt. 1941. eln. 4390. 47 721. cs.

51 Ugyanott, 48 536. cs.

52 Ugyanott, 4388. cs. 13 001. irat.

53 Például Rosemary Congrave angol újságírónő, Bertrand de Jouvenel francia hírlapíró látogatásának engedélyezése (HL HM 21. oszt. 1939. ált. 3205. cs. 492 301 irat.) Állandó látogatási engedélyt kapott az YMCA (Amerikai Keresztény Ifjak Egyesülete) magyarországi képviselője Paul

Super, valamint magyar és lengyel munkatársai (HL HM 21. oszt. 1939. eln. 3107. cs. 62 150, és 62 151. iratok.)

54 Ugyanott, 60 536. irat.

55 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3556. cs. 25 339., 34 612. és más iratok.

56 HL HM 21. oszt. 1943. eln. 6116. cs. sz. nélkül.

57 Jellemző Utassy Loránd magatartására a következő példa. Március 27-én igazolást állított ki Szent-Iványi Sándor teológiai tanár részére, miszerint engedélyezi a budapesti svájci követség „Idegen érdekek képviselete" felkérésére, hogy nevezett „a Magyarországon levő angol és amerikai anglikán és más protestáns vallású hadifoglyokat lelki gondozásba részesítse". (HL HM 21. oszt. 1944. eln. 6824. cs. 445 611. irat.)
Ez az engedély gyakorlatilag lehetőséget adott Szent-Iványinak az angol és amerikai hadifoglyokkal való állandó kapcsolattartásra. (Uo. 440 920. irat.) Érdekes módon éppen ez a lelkész volt az, akinél egy ideig Tilfer Charles Howie brit alezredes lakott. Március 20-án jelentette Szent-Iványi a 21. osztálynak, hogy az angol tiszt „este elment és nem tért vissza". Miközben Utassy biztonságos helyre, a kormányzói palotába juttatta Howiet. Szeptember 22-én, Horthy megbízásából mint az angol–amerikai szövetséges parancsnoksággal a fegyverszüneti kérdéseket tisztázó Náday István kísérője, repülőgéppel eljutott Olaszországba. Lásd erről többek között: *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája... 335–336. old. Juhász Howiet ezredesnek említi, az 1944. márciusi iratban alezredesként szerepel.

58 HL HM A békeelőkészítő csoport és a párizsi konferencián részt vevő katonai bizottság iratai. A továbbiakban: *Béketárgyalás*... (1946. III–A/II. 15. Utassy Loránd vezérőrnagy nyilatkozata.

59 Lengyel menekültek... 5–6. old.

60 Ugyanott, 27. old.

61 *Dernői Kocsis* László: Bajcsi-Zsilinszky Endre, Budapest, 1966. 102. old.; dr. *Lagzi* István: Adatok... HK. 1973. 4. szám, 692–693. old. és Zalai Gyűjtemény... 66. old.

62 *Kovács* Endre: Magyarok és lengyelek... 338. old.

63 W. *Biegański:* i. m. 11. és 13. old.

64 W. *Juchniewicz:* Polacy w europejskim ruchu oporu... 154. és 156. old.

65 HL HM 21. oszt. 1939. ált. 3205. cs. 504 138 irat.

66 Ugyanott, 1943. eln. 6616. cs. sz. nélkül.

67 HL HM Anyagi Főcsoportfőnök. III. Csf. 6/K. oszt. 1941. 5346. cs. 32 615. irat. Havi ellátásuk a táborparancsnokságok, magyar őrszemélyzet, a táborok bérlete és egyéb dologi kiadásokkal együtt 535 000 pengőbe került.

68 HL HM 21. oszt. 1944. ált. 6824. cs. 450 769. irat.

69 Az ún. liberális ellenzéknek sajátos helyzete volt Horthy-Magyarországon, különösen a második világháború 1939–1940, majd 1943-as évei-

ben. Tulajdonképpen lojális volt a Teleki-, illetve később a Kállay-kormányzattal, egyetértett külpolitikai törekvéseivel, támogatta a hitleri Németországgal való szövetség lazítására irányuló lépéseiket. Ellenzékisége alapvetően Hitler-ellenességében, a szélsőjobboldal és a nyilasok elleni fellépésben, a közellátási nehézségek és a zsidótörvények elleni tiltakozásban nyilvánult meg. Tevékenysége az adott történelmi helyzetben számos pozitív következménnyel járt. Például az ellenzék és személyesen Bajcsy-Zsilinszky Endre követelésére került sor az újvidéki vérengzés tetteseinek perbefogására. A különböző sajtóorgánumokon keresztül lehetősége volt a magyar közvéleményt reálisabban tájékoztatni a világeseményekről, a fronthelyzetről stb., mint a hivatalos kormánylapoknak. A liberális ellenzék bizonyos mértékben élvezte a belügyminiszter védelmét is, különösen a Bárdossy-időszakban. Keresztes-Fischer Ferenc semmiféle követelésre sem volt hajlandó betiltani a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt működését, és továbbra is engedélyezte a baloldali hangvételű lapok megjelenését pontosan azért, hogy „kézben" és „középen" tartsa a polgári, kispolgári és értelmiségi rétegeket, megakadályozza – a velük szembeni esetleges retorziók reakciójaként bekövetkező – balratolódásukat. Ez azt eredményezte, hogy a Hitler-ellenes összefogásra kétségtelenül kedvező 1943-ban a magyar liberális ellenzék „nem vállalt szerepet a kommunista vezetéssel kibontakozó, majd 1944-ben megerősödött ellenállási mozgalomban. A háborúból való kibontakozást csak Kállay koncepciója alapján és nyugati orientációval tudta elképzelni". (L. *Nagy* Zsuzsa: i. m. 164. old.)

70 *Tilkovszky* Lóránt: Teleki Pál. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 180. old.

71 Zygmunt *Goetel:* Warunki i okoliczności polskiej akcji w kierunku południowym w latach 1939–1945, na Węgrzech i na Słowacji. Rocznik Sądecki, 1968. IX. kötet, 248. old.

72 Lengyel menekültek Magyarországon... 60–63. old. A munkában a lengyel menekültekkel kapcsolatban leírtak képezték *Lévai* Jenő A magyarországi lengyel bázis történetéhez címmel, a Magyar Nemzet 1970. augusztus 7-i számában megjelent cikke fő forrását.

73 Lásd: Wacław *Felczak:* Historia Węgry. Wrocław, 1966. című könyvét, Powrót i Legenda című cikkét a Więź 1966. 9. számában. A témával foglalkozott Jerzy Robert *Nowak* történész is Węgry 1939–1969 című könyvében a 83–93-as oldalakon. Közlései azonban teljes mértékben W. Felczak itt említett írásain alapulnak.

74 Józef *Bieniek:* Między Warszawą a Budapesztem.

75 Ezek az anyagok főként a varsói belügyminisztériumi központi levéltárban (Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych = = CAMSW), a londoni főparancsnokság vezérkara VI. osztálya anyaga, a Lengyel Néphadsereg Központi Katonai Levéltárában (Centralne Archiwum Wojskowe = CAW), illetve a varsói Hadtörténelmi Intézet Le-

véltárában (Wojskowy Institut Historyczny, a továbbiakban varsói HIL) találhatók.

76 Związka Bojowników o Wolność i Demokracje (ZBoWid = A Szabadságért és Demokráciáért Harcolók Szövetsége, a Magyar Partizán Szövetség lengyel testvérszervezete).

77 Alfons *Filar:* Opowieści tatrzańskich kurierów. Varsó, 1969. és Bohaterowie zielonych granic, Varsó, 1974.

78 Érdemeit Horthy 1939-ben a „Magyar Érdemrend nagykeresztje zöld szalagon" kitüntetés adományozásával értékelte. Magyarország tiszti cím- és névtára, 51. kötet, 773. old.

79 Személyét nem sikerült egyértelműen tisztázni. Egyes írásokban Cehák vezérőrnagy, másutt Adolf Witkowski ügyvéd szerepel ebben a minőségben.

80 A névsort több visszaemlékezés és anyag egybehangzó adatai szerint állítottam össze, és valószínűleg az 1940-es állapotot tükrözi, bár a későbbiekben is többségükben ezek a személyek játszottak vezető szerepet.

81 HL HM 21. oszt. 1941. eln. 4390. cs. 48 536. iratcsomó (55 486. irat).

82 Jellemző a külön utakra, hogy a Lengyel Szocialista Párt jobbszárnya és centruma 1940-ben külön csoportot alakított, mely felvette „A városok és falvak dolgozó tömegei – Szabadság, Egyenlőség, Függetlenség mozgalma" (WRN) elnevezést és odahaza önálló harci osztagokat szervezetett (Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 131., 165. old.) Ezzel a csoporttal Sławiknak közvetlen kapcsolata volt. A Parasztpárt is igyekezett biztosítani a maga irányító szerepét Lengyelországban és az emigrációban. 1939–1940-ben megalakult a Parasztok Ellenállási Mozgalma (ROCH) szervezet és megszervezi katonai alakulatát is. Ebből fejlődött ki a későbbi Parasztászlóaljak (K. *Banach:* i. m. 6. old.) A Nemzeti Párt szintén megalakította saját katonai szervezetét, és fellépett mind a szanációsok, mind pedig a liberális irányzat ellen (Wojna wyzwoleńcza... 216. old.)

83 Mędzypartijny Komitet Porozumiewawczej. Nevezik Pártközi Egyeztető Bizottságnak, Politikai Egyeztető Bizottságnak, Politikai Bizottságnak stb.

84 Gustaw Paszkiewicz tábornokról szükséges elmondani, hogy életútja később elkanyarodott a „londoniaktól". A felszabadulás után aktívan részt vett a földalatti nacionalista és fasiszta fegyveres bandák elleni harcban. Az ellenük indított döntő támadás – 1946 márciusa–1947 januárja – időszakában a 18. gyaloghadosztály élén állt és a białystocki terület Belső Karhatalmi erőinek parancsnoka volt. (W walce ze zbrojnym podziemiem 1945–1947. Varsó, 1972. 26. old.) 1954-ben halt meg.

85 Varsói HIL Sygn. III./21/16. A belgrádi konferencia anyaga. Továbbá W. Felczak visszaemlékezése.

86 Ugyanott. A konferencia után az emigráns kormány ideiglenes meghatalmazottja Varsóba ment, hogy megegyezést hozzon létre a lengyelor-

szági polgári csoportok között. Elég nehezen boldogult velük. Július 22-én találkozott Rowecki tábornokkal, aki bírálta az egész politikai vonalat. Közben megtörtént Franciaország kapitulációja és megérkezett Sikorski parancsa, melyben Roweckit a ZWZ honi főparancsnokává nevezte ki. Új beosztásában Rowecki július 28-án újra fogadta „Kaczmareket". A megbeszélésen történtek elvi megállapodások, de az immár londoni lengyel emigráns kormány állandó honi képviselete mégiscsak 1940 decemberében alakult meg. Ezekről a megbeszélésekről tájékoztatta Fietowicz a lengyel belügyminisztert. Például 1940. október 10-én azt írta, hogy „Kaczmarek" becsületes lélek, de nem való ilyen üzletre". (J. R. Szaflik: i. m. 168., 173–175. old.)

87 Ugyanott, 179. old.

88 Sławik távolléte negatívan hatott a Polgári Bizottság legális és illegális tevékenységére egyaránt. Kiéleződtek a politikai és személyi ellentétek. Az elnöki tisztséget betöltő Bogdan Stypiński támadást indított a HM 21. osztály lengyel alosztályának akkori vezetője, Marian Steifer ezredes ellen. A több hónapon át tartó feljelentgetésekről, becsületbírósági tárgyalásról stb. az „ügyet" nyíltan tárgyalgató lengyelek és magyarok révén a németbarát magyar kémelhárítók tudomást szereztek. Ez vezetett a VKF 2/D osztály 1941. október 28-i döntéséhez: Marian Steifer ezredes, az „ügyet" tárgyaló becsületbírósági tagok: dr. Kołłątaj-Srzedniczki tábornok, Stanisław Opoka-Loewensztein százados, dr. Stefan Benedykt őrnagy, dr. Stanisław Lubelski és dr. Wacław Sloninski, valamint Wilk-Witosławski és dr. Antoni Łaski lelkészek, Bogdan Stypiński, Marcin Lubomirski herceg és Adolf Witkowski büntetőtáborba internálásához. (HL HM 21. oszt. 1941. eln. 4390. cs. 55 486. irat a 48 536. sz. iratcsomóból.)

89 Lengyel menekültek Magyarországon... 60–61. old. A szövegben szereplő „bázis" helyesen: politikai képviseletet jelent.

90 Mészáros István évtizedekig élt Lengyelországban. 1929-ben tért vissza Magyarországra. A liberális ellenzékhez tartozott. 1944. március 19-én lemondott állásáról. Ezt követően energiája nagy részét a Hitler-ellenes mozgalomnak szentelte. Részt vett a Magyar Front polgári csoportjának munkájában, kapcsolatot tartott Kenessey Pongrác nyugdíjas főispánnal, akinek Ilona utcai lakásán rendezte illegális üléseit a Magyar Front Intéző Bizottsága. (A bizottság 1944 szeptemberében alakult meg, elnöke Szakasits Árpád (SZDP), tagjai Kállai Gyula (MKP), Kovács Imre (Nemzeti Paraszt Párt) és Tildy Zoltán (Független Kisgazdapárt.) Mészáros István a felszabadulás után különböző funkciókat töltött be, de elsősorban a lengyel klasszikus irodalom alkotásainak fordításával foglalkozott 1964-ben bekövetkezett haláláig. Egész családja németellenes beállítottságú volt. Veje, dr. Csohány Endre szintén részt vett a magyar fegyveres ellenállásban, a Görgey-zászlóalj parancsnokaként.

91 Kádár Gyula közlése 1974-ben.

92 Tevékenységéről írt cikket Józef Bieniek „Dula" címen a „Kierunki" 1974. március 10-i számában.

93 A téma megbeszélésére tulajdonképpen Roosevelt és Churchill casablancai találkozóján, 1943. január 14–16-án került sor. Ezt követte január végén Churchill tárgyalása Adanában, ahol elsősorban a török kormány megnyerésére törekedett. Az elvi megállapodás értelmében egy dél-európai antibolsevista blokk létrehozásának gondolatáról Menemencioglu török külügyminiszter, közvetett úton, tájékoztatta többek között Kállay miniszterelnököt is. Ebben a blokkban Törökország, Románia, Bulgária, Szerbia, Horvátország és Görögország mellett részt venne Magyarország is. (Wilhelmstrasse... 710. old.)
Tito főhadiszállására Churchill megbízottai, Bill (F. W.) Deakin és Stuart századosok 1943 májusában érkeztek. Ez volt az első jele annak, hogy megváltozott a hivatalos angol politika viszonya a Tito-partizánmozgalomhoz. A körülmények 1943 végére oda vezettek, hogy a brit vezérkar visszahívta az emigráns kormány hadügyminisztere, vagyis Draža Mihailović vezette csetnik parancsnokságról a brit katonai missziót.

94 Lásd a témáról többek között: *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája... 202–306. old.; *Godó* Ágnes: A horthysta vezetés Balkán-politikája 1941–1943. HK. 1968. 4. szám.; *Korom* Mihály: Magyar rendszermentő kísérletek nyugaton és a szövetséges nagyhatalmak politikája a háború döntő fordulatától 1944 őszéig. Történelmi Szemle, 1972. 3. szám.

95 Ilyen volt például a magyar megszálló csapatok Szerbiába küldését tartalmazó német kérdés elutasítása, amely több ízben is napirendre került a kormány ülésein. A Kállay-kabinet többsége az angolok balkáni partraszállásában reménykedve, tiltakozott a csapatok küldése ellen, mert úgy ítélte meg, hogy az angolszászokban kedvezőtlen benyomást keltene, ha előnyomulásuk során Szerbiába érkezve, ott magyar alakulatokat találnának. Keresztes-Fischer belügyminiszter például a március 10-i minisztertanácsi ülésen kijelentette, hogyha a németek „a Bánátot is megígérnék Magyarországnak, akkor sem tartaná előrelátó politikának azt, ha most honvédhadosztályok átlépnék a Duna vonalát és a régi szerb királyság területét megszállnák". Kállay különben a titkos diplomácia útjai révén megtudta, hogy az emigráns jugoszláv kormány egyenesen ellenséges lépésnek minősítené, ha a magyarok a németek kérését teljesítenék. A Kállay-kormány nemleges döntése *objektíve pozitív* volt, mert ezzel elkerülte, hogy magyar csapatok közvetve – a szerbiai német megszálló erők tehermentesítésével – részt vegyenek a Tito vezette népfelszabadító mozgalom ellen a Neretva és a Sutjeska völgyében indított nagyarányú német–olasz megtorló hadjáratban. Ugyancsak a jugoszláv burzsoá emigráció megnyerését célozta a Kállay-kormány nyílt állásfoglalása az újvidéki vérengzés főbűnöseivel szem-

ben. E gesztusok kétségtelenül hozzájárultak, hogy Ninčić jugoszláv külügyminiszter végül is fogadta Kállay megbízottját Londonban. Az együttműködési megállapodások azonban kizárólag a Tito-partizánmozgalom elleni fellépésre és Draža Mihailović csetnik seregének nyújtandó magyar támogatására (lőszer, fegyver, gyógyszer, tábori kórházak, mozgó hírközpontok berendezései, élelem stb. szállítása) korlátozódtak. Ezután közvetlen rádió-összeköttetés létesült a magyar vezérkar 2. osztálya és a csetnik főparancsnokság között, rendszeressé váltak a hírcserék és a megígért magyar segítség is folyamatosan megérkezett a csetnikekhez. Ez a kapcsolat 1944. március 19-e után, a németek *beleegyezésével* továbbra is fennmaradt. (Lásd erről a belgrádi Hadtörténelmi Intézet levéltárában őrzött Draža Mihailović- és a csetnikperek iratait.) A jugoszláv népfelszabadító háború iratanyagából viszont az is kitűnik, hogy a Tito-parancsnokságokon működő angol katonai misszió tagjainak, felsőbb parancsnokságaikat képviselve, volt kapcsolatuk Kállay Miklóssal, Szent-Györgyi Albert professzorral és másokkal. A jugoszláv partizánfutárok segítségével – főként a Szerémségből – nemegyszer átjöttek Magyarországra is, majd megbeszéléseik után visszatértek állomáshelyeikre.

96 W. Felczak visszaemlékezése 10. old. Ír erről Kállay is, lásd: Nikolaus *Kállay:* Hungarian Premier, a personal account of a nation's struggle in the second world war. New York, 1954. 388. p.

97 Csekonics Iván gróf, ny. követ, földbirtokos, felsőházi tag, az országgyűlés számos bizottságának vezetőségi tagja, a magyar arisztokrata és katolikus körök befolyásos politikusa volt. „Szürke eminenciása" az ellenforradalmi osztályok angolszász orientációjú politikai mozgalmának. Egyes, ellenőrizhetetlen adatok szerint 1944. március 19-én a németek elfogták és kivégezték.

98 A „vezérkart" nem elsősorban a kormány jelentette. Magvát Horthy bizalmi köre képezte. Ide tartozott a szűk családi tanácson kívül Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc és Lajos, Ambrózy Gyula, a kormányzó kabinetirodájának vezetője, Kállay Miklós, Sigray Antal, Chorin Ferenc, Baranyai Lipót, Fabinyi Tihamér és mások. Kapcsolataik révén pedig tovább szélesedett a kör. Ezek a személyek a legkülönbözőbb állami és társadalmi egyesületekben vezető tisztségeket töltöttek be és lehetőségük volt megszervezni azoknak az elképzeléseknek a támogatását, melyeket a „vezérkar" elfogadott. A titkos diplomácia lépéseiről a kormány egésze sokszor csak későn, vagy egyáltalán nem értesült. Különleges szerepe volt ilyen értelemben például a Magyar Külügyi Társaságnak, amely szinte egyesítette az ellenforradalmi uralkodó osztályok angolszász orientációja, az arisztokrácia, a legitimisták, az egyházi felső körök és a liberális ellenzék vezetőit, vagyis lényegében ama németellenes politikai csoportosulások képviselőit, melyek a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű polgári tömörülést alkották. A Magyar

Külügyi Társaság felső vezetésében 1942–1944 márciusa között megtalálható elnökként Kenéz Béla, egyetemi tanár, a társelnökök között Csekonics Iván, Eöttevényi Olivér, Fabinyi Tihamér, Kállay Miklós, Serédi Jusztinián. Az elnöki Tanács tagja volt többek között: Ambrózy Gyula, Baranyai Lipót, Bethlen István, Kánya Kálmán, Karafiáth Jenő, Keresztes-Fischer Ferenc, Perényi Zsigmond, Raffay Sándor evangélikus, Ravasz László református püspökök, Pataky Arnold pápai prelátus, Buza László, Cholnoky Jenő, Egyed István, Pázmány Zoltán, Váli Ferenc egyetemi tanárok, továbbá Pongrácz Kálmán ügyvéd, Szendy Károly ny. polgármester és mások.

99 Idézi *Korom* Mihály: Magyar rendszermentő kísérletek... 497. old.

100 Ugyanott, 498. old. Ezzel kapcsolatban mondta el egy beszélgetésünk alkalmával Kádár Gyula, hogy Szombathelyi vezérkari főnök említést tett neki az angol kérésről, és megbízta, nézzen utána, kiket lehetne elküldeni. A „katonai vonalat" azonban Kállay erélyesen leállította, és megtiltotta, hogy a katonák a béketapogatózásokban részt vegyenek. Kállay emlékiratában meg is jegyezte, hogy „a hadihelyzet úgy látszott, még nem ért el abba a stádiumba, amely sürgőssé tette volna a katonai kapcsolatok azonnali létesítését". (Idézi Korom Mihály is említett tanulmányában, a 499. oldalon.) Természetesen ezt a „katonai vonalat" mégsem lehetett kihagyni. Többek között azért nevezte ki Szombathelyi a VKF 2. osztály élére 1943 júniusában Kádár Gyula ezredest, mert az eddigi vezető, Vasváry József, sorra buktatta le a titkos diplomáciában részt vevő kisebb ügynököket, főként újságírókat. Az új osztályvezető viszont ismert volt Hitler-ellenességéről és az angolszász orientációhoz fűződő kapcsolatairól. A VKF 2. osztály pénzügyeit a hadbiztosság nem ellenőrizhette, csupán azt, hogy a kifizetések az osztályvezető tudtával, aláírásával történnek-e. Kádár Gyula elmondta, hogy így lehetősége volt a felsőbb vezetés által igényelt katonai útlevelek és a szükséges valuta biztosítására. A névsort – ami szerinte hamis neveket és adatokat tartalmazott – Csicsery-Rónai András országgyűlési képviselő hozta és továbbította a megfelelő helyekre. Tudomása volt arról is, hogy ezen az úton lengyelek is kaptak katonai útleveleket.

101 *Juhász* Gyula: Két tárgyalás 1943 tavaszán. Közlemény. Történelmi Szemle, 1973. 3–4. száma, 395. old.

102 Beszélgetés Szent-Györgyi Alberttal. Valóság, 1974. 2. szám. 55. old.

103 Michał *Sokolnicki:* Dziennik Ankarski 1939–1943. London, 1965. 452. old.

104 Ugyanott, 451. old.

105 Ugyanott, 450. old.

106 Ugyanott, 453. old.

107 Ugyanott.

108 Ugyanott, 466. old. Közli továbbá, hogy Váli Ferenc jelenleg (1965)

a Harvard egyetem nemzetközi jog professzora és 1961-ben jelent meg emlékirata Rift and Revolt in Hungary címen.

109 *Korom* Mihály i. m. 498. old.

110 Ugyanott. „A hivatalon" a SOE törökországi kirendeltsége értendő.

111 Ugyanott.

112 Ugyanott, 467. old.

113 Ugyanott, 468. old.

114 Ugyanott, 469. old.

115 A Wilhelmstrasse... 711. old.

116 *Juhász* Gyula: Két tárgyalás... 499. old.

117 Ugyanott. G. *Palóczy–Horváth:* The Undefeated, London, 1959, Juhász a tanulmányban közöltekben erre az anyagra támaszkodott.

118 M. Sokolnicki Schraecker Karolnak írja.

119 Schrecker Károlyt ismerhette Stanisław Opoka-Leowensztein, mert Magyarországra érkezése után (mint ulánuskapitány a komáromi internáló táborba került), október közepén a táborparancsnokság útján kerestette. A beérkezett iratra Baló Zoltán ezredes pro domo jelzéssel rá írta, hogy nevezett nyugaton tartózkodik (HL HM 21. oszt. 1939. eln. 3107. cs. 56 303. irat.). Ez megfelelhet a valóságnak, miután a Sokolnickivel való beszélgetésében is említette, hogy Zaleskivel 1939–1940 telén Angersben találkozott. Schrecker Károly Baranyai Lipót és Bethlen István bizalmasa volt. (Állítólag az említett memorandumot is Bethlen fogalmazta meg.) A bankszakmában dolgozott, az Országos Magyar Takarék Pénztár igazgatóságának tagja volt.

120 M. *Sokolnicki:* i. m. 506–507. old.

121 Ugyanott, 507. old.

122 Ugyanott.

123 Ugyanott.

124 Ismeretes, hogy Horthy klessheimi tartózkodásakor, április 18-án a német külügyminisztérium a magyar különbéke tapogatózásokat leleplező memorandumot nyújtott át a kormányzónak. Horthy május 7-i levelében próbálta tagadni, illetve megmagyarázni az eseményeket. Tény azonban, hogy részben a német tiltakozás, részben pedig az, hogy Kállay sem tartotta időszerűnek, az angolszászok felé történő kapcsolatkeresés egy darabig szünetelt.

125 Ettől kezdve Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István és Sombor-Schweinitzer József a budapesti rendőrfőkapitányság politikai csoportjának vezetője is titkos rádió-összeköttetést tartott fenn az angolokkal. Március 19-én Keresztes-Fischert és Sombor-Schweinitzert letartóztatta a Gestapo, majd Németországba vitette. Az amerikaiak szabadították ki őket és átvették felderítő szolgálatukba. Szerepük volt a nyugatra menekült hitleristák és nyilasok felkutatásában, háborús bűnügyek felderítésében. Ennek fejében nem adták őket át a magyar igazságszolgáltatásnak. Lásd erről: *Hollós* Ervin: i. m. 46. old.

126 Ez idő tájt jelent meg Károlyi Mihály cikke a londoni Tribune-ban, melyben leleplezte a Kállay-kormány igazi szándékait. Többek között írja: „Egy ókonzervatív arisztokrácia, mely a hatalom minden kulcsát a kezében tartja, utálja a demokráciát, nem ismer jogot a saját osztályának kiváltságain kívül; amelynek kormányzási eszméje a hűbérúr és a jobbágy feudális koncepciója... Stockholmból és Ankarából olyan híresztelések és szuggesztiók szállingóztak, hogy Magyarország szeretné kivonni magát a háborúból, hogy valójában sohasem harcolt szívesen, hogy az ország alapjában véve demokratikus, és ha kilép a háborúból, ésszerű bánásmódra tart igényt. E tapogatózások mögött ügyes számítás rejlik. Ebben a kontextusban Magyarország nem a nép Magyarországa, hanem a mikroszkopikusan kicsi, de hatalmas uralkodó osztályé, amely most menteni igyekszik a hatalmát." (*Károlyi* Mihály: Válogatott írásai. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1964. 128–129. old.)

127 A Wilhelmstrasse... 759. old.

128 Varsói HIL Sygn. V/21/33-Jan Korkozowicz „Barski" anyag. 169. old.

129 Valóság, 1975, 1. szám, 85. old.

130 Ugyanott, 1975. 8. szám, 103. old.

131 Valóság, 1975. 5. szám, 85. old.

132 Megjegyzendő, hogy a magyar kormány és vezérkar több forrásból is jelzéseket kapott a németek szándékairól, de nem vették komolyan. Kádár Gyula például a pozsonyi katonai attasétól, Lipcsey-Magyar Sándortól kapott magánlevélben értesült, hogy a hitleristák 1944 februárjában vagy márciusában szándékoznak Magyarország megszállását végrehajtani. Kádár hiába jelentette ezt Szombathelyi vezérkari főnöknek, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek és másoknak, intézkedés nem történt. (Kádár Gyula: Emlékezés az ország német megszállására. 1944. március 19. HK. 1974. I. sz. 81–83. old.) Végül is a német bevonulással szemben a magyar politikai és katonai hatóságok nem tanúsítottak ellenállást. Horthy „szentesítette" a Kállay-kormány menesztését, és a németek kiszolgálására kész Sztójay-kabinet kormányra jutását.

133 Történetük, éppen tevékenységük jellege miatt, ma sem teljesen ismert. A hozzáférhető anyagokból és főként az egykori vezető beosztásúak visszaemlékezéséből csak megközelítő pontossággal mérhető fel e katonai szervek szerepe és feladataik az ellenállásban. A megjelent lengyel anyagok közül legátfogóbb és forrásként is kezelhető Wacław Felczak több írása és Goetel említett tanulmánya. Az ő tájékoztatásukon, illetve kutatásukon alapul lényegében Alfons Filar közlése a bázisokról a tátrai futárokról írott könyvében. Természetesen érintik a témát a futárvisszaemlékezések is. Mieczysław Juchniewicz a „Polacy w europejskim ruchu oporu..." című könyvében szintén foglalkozik a kérdéssel, sajnos több pontatlanság csökkenti művének forrásértékét, például azt írja, hogy a magyarországi katonai bázis 1944. márciusig

létezett (155. old.), holott Budapest felszabadulását követően szűnt meg. Witold Biegański ugyancsak többször idézett, „Antihitlerowska..." kötetben közölt tanulmányában a témáról szóló részt Jan Korkozowicz anyagából vette át. Tekintettel arra, hogy a téma egyik hozzáférhető fő forrása valóban Korkozowicz emlékirata, magam is számos kérdésben erre támaszkodtam (megtalálható a varsói HIL Sygn. V/21/33. a továbbiakban: J. Korkozowicz anyag). Természetesen felhasználtam más levéltári anyagot és visszaemlékezést is.

134 1939 szeptemberében ez tulajdonképpen még logikus folytatása volt annak az élénk együttműködésnek, mely 1938–1939-ben a magyar és a lengyel hírszerzés és elhárítás között kialakult. A VKF 2. osztály vezetője 1939-ben Újszászy István volt, aki jó kapcsolatokat épített ki a lengyel vezérkari osztályokkal még 1933-ban, varsói katonai attasé korában. A magyar vezérkar felkérésére a lengyel tisztek összegezték a német–lengyel háború első tapasztalatait is.

135 Jan Mazurkiewicz ezredes felkérésemre megírta visszaemlékezéseit. Mazurkiewicz hivatásos tiszt volt, a lengyel VKF 2. osztály referense. 1939. szeptember 16-án a vezérkar főnöke a németek hátában folytatandó diverziós tevékenység parancsnokává nevezte ki. Törzsével déli irányban vonult, mivel a hadiesemények káoszában szó sem lehetett szervező tevékenységről. Szeptember 20-án megérkeztek a Tatár-hágóhoz, majd átjutottak Ungvárra. Az ottani lengyel konzul, Jan Urbanec segítségével Budapestre érkeztek. Mazurkiewicz jelentkezett Emisarski ezredesnél.

136 Ugyanott.

137 Az OOB 1939. szeptember végén alakult meg a krakkói V. hadtest katonáiból. Az első illegális területi katonai szervezet fő feladata a német megszállók elleni harc megszervezése volt. Október elején alárendelte magát Karaszewicz-Tokarzewski tábornoknak, majd a megalakult ZWZ-nek.

138 Az OOB tevékenységéről írt forrásértékű cikket Józef Bieniek a krakkói ZBoWiD által kiadott Pokolenia 1944–1974 ünnepi számában Kontury jegnego frontu címmel.

139 K. Pluta-Czachowski ny. ezredes ma Varsóban él. Tevékenységéről közölt visszaemlékezése megtalálható a varsói HIL Sygn. IX/2/23. anyagában.

140 Ugyanott, 38. old.

141 Ugyanott. 53. old. A szervezetnek különösen fontos szerepe volt az 1939 decemberétől meginduló katonai evakuációban. Segítettek az útvonalak felderítésében, új utak feltárásában és biztosításában a cserkészszervezetek, a ma Varsóban élő dr. Stanisława Jakubowska-Horodynska és mások is, akik hónapokon át közreműködtek a futárok, a futáranyagok, robbanóanyagok, fegyverek és emberek határon átjuttatásában.

Az OOB kiépített állomásain mind nagyobb létszámban áthaladó civil menekültek irányítására a parancsnok megszervezte az ún. polgári vonalat Muzyczka Benedykt vezetésével.

142 Andrzej Gąsienica Makowski visszaemlékezése a ZBoWiD krakkói levéltárában, 518/1971.

143 J. Korkozowicz anyag ... 14. old.

144 Sikorski meghatározott kategóriába tartozók evakuálására adott utasítást. Sorrendben 18–35 életévig kellett áttelepíteni: a légierőhöz, tüzér, páncélos-, műszaki fegyvernemekhez tartozó legénységi állományt, altiszteket, hivatásos tiszteket; 35 évnél fiatalabb tartalékos tiszteket; 40 éven aluli hivatásos tiszteket századosig; törzstisztek, tábornokok pedig csak külön engedéllyel utazhattak el Magyarországról.

145 HL HM 21. oszt. 1939. eln. 3107. cs. 63 595. irat. Ghyczy átirata Bartha HM-nek.

146 Emisarski és Kornaus őt javasolta Dembiński helyére a HM 21. osztály lengyel alosztályának vezetőjéül, de Baló Zoltán az előzőekben már említett okokból Steifer ezredeshez ragaszkodott.

147 Salamon Rácz Tamás közlése 1975-ben.

148 Tevékenységéért Sikorski az 1942. X. 12-én kelt kormányrendelet értelmében a Szolgálati Érdemkereszt arany fokozatával tüntette ki. Akkor ezt Zarański szóban közölte Salamon Ráczcal. Hivatalosan a kitüntetést és az erről szóló okmányt 1947-ben kapta meg Londonból. Salamon Rácz Tamás a felszabadulás után 1948. augusztus 31-ig iparügyi államtitkár volt. Ma egy budapesti kutatóintézet főmérnöke.

149 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3556. cs. 27 911. irat.

150 Lásd az akció lefolyását az exponált Zala megyében dr. Lagzi István említett tanulmányában. Zalai Gyűjtemény ... 66. old.

151 A beérkezett visszaemlékezések, illetve közlések alapján. Voltak olyan tisztek, akik az YMCA vezetőjével, Paul Superral járták a táborokat. Ezek ugyan elsősorban tolmácsszerepet töltöttek be, mint például Németh Lajos ny. tábornok (Hadilevéltár), Ottlyk Árpád ny. alezredes, Körmendy Miklós és dr. Tomek Miklós ny. százados stb. vagy a Magyar Vöröskereszt Egylettől Guilleamme Árpád és mások, de volt szerepük a lengyel katonák szökésének segítésében is.

152 Józef Beck 1934-ben a Magyar Érdemrend nagykeresztje zöld szalagon magas rangú állami kitüntetést kapta Horthytól.

153 Ugyanezt adományozta Kazimierz Sosnkowskinak 1938-ban.

154 Mieczysław Trojanowski tábornok 1938-ban a Magyar Érdemrend középkeresztjét a Csillaggal kitüntetést kapta a magyar kormánytól. Egyes lengyel írásokban tévesen úgy szerepel, mintha Trojanowski a Katonai Mária Terézia Rend birtokosa lett volna. Ezt a legmagasabb kitüntetést mindössze két lengyel kapta valószínűleg a húszas évek végén: Mieczysław Skulski ny. főhadnagy és Stanisław Wieroński ny. őrnagy. (Magyarország Tiszti cím- és névtára, 51. évfolyam, Budapest, 1944.

768., 772–778. old. Trojanowski sorsára vonatkozó adatokat Sz. Datner már idézett munkája alapján közlöm.) (i. m. 287. old.)

155 Az 1. páncéloshadosztály katonáinak egy része 1945-ben hazatért. A hadosztály 1946-ig részt vett Németország nyugati részének megszállásában, majd áttelepült Angliába. Maczek tábornok az ötvenes években visszavonult a politikától és vendéglősként él Angliában.

156 Dr. Lagzi István: Zalai Gyűjtemény ... 83–84. old.

157 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3553. cs. 4176. irat.

158 Ugyanott, 3557. cs. szám nélkül. Baló-hagyaték.

159 Lengyel menekültek Magyarországon ... 5–6. old.

160 Ugyanott, 27. old.

161 Dr. Lagzi István: Zalai Gyűjtemény ... 66. old.

162 Ugyanott, 83. old.

163 Ugyanott, 82. old.

164 M. Juchniewicz: Polacy w europejskim ruchu oporu ... 156. old.

165 W. Biegański: Regularne jednostki ... 13. old.

166 WPH. 1963. 3–4. sz. 306. old.

167 Wojna wyzwoleńcza ... 228. old.

168 HL HM 21. oszt. 1943. eln. 6116. cs. szám nélkül. Baló-hagyaték. Az anyag 1939. november 1-től 1943 közepéig részletes havi kimutatást közöl. Tekintettel arra, hogy 1963-ig Baló Zoltán tulajdonában volt, valószínűleg valós adatokat tartalmaz.

169 Stanisław Kopański tábornokot 1943 júliusában nevezték ki vezérkari főnökké, miután Tadeusz Klimecki tábornok – az addigi VKF – Sikorskival együtt elpusztult Gibraltárnál.

170 Franciszek Skibiński tábornok írásából a ZBoWiD Zbowidowcy tradycje i zadania. Varsó, 1969. című kötetében, 239. old.

171 Jan Mazurkiewicz ezredes a ZWZ átszervezett honi főparancsnokságához került, átvette a ZWZ diverziós osztagai parancsnokhelyettesi funkcióját. Később, a létrehozott Kedyw-alakulatok parancsnokhelyettese, majd főparancsnoka lett „Radosław" fedőnéven. Tevékenységére a varsói felkelésről szóló fejezetben még utalok. Ma Varsóban él.

172 Franciszek Mazurkiewiczet 1943 szeptemberében rendelte Varsóba Bór-Komorowski főparancsnok. Mazurkiewicz „Korday" a varsói felkelés harcaiban vesztette életét.

173 Feliks Męsowicz ügyvéd, a Lengyel Szocialista Párt tagja volt. A harmincas években számos kommunistaperben nemegyszer sikeresen látta el a kommunisták védelmét.

174 HL HM 21. oszt. 1940. eln. 3557. cs. 47 110. és 59 770. irat.

175 Sokáig nem derült ki, hogy „Longin" vagy „NN" alezredes valójában Zygmunt Bezeg volt. Varsóba élő fivére, Henryik Bezeg közlése szerint a németek később felfedték illegális tevékenységét és Mauthausenba hurcolták. 1970-ben halt meg Londonban.

176 Z. Goetel: id. tanulmány 221. old.

177 Julian Piasecki volt lengyel közlekedési miniszterhelyettes 1938-ban szintén megkapta a Magyar Érdemrend nagykeresztjét a zöld szalagon. A varsói felkelésben pusztult el.
178 Stanisław Frączysty visszaemlékezése a krakkói ZBoWiD levéltárában.
179 Wojna wyzwoleńcza ... 255. old. A marsallt a powązkai temetőben Adam Zawisza néven temették el.
180 J. Korkozowicz anyag ... 148. old.
181 Korkozowicz 1939 szeptemberében került Magyarországra.
182 Okręg Armii Krajowej – egyértelműbb a Honi Hadsereg magyarországi parancsnoksága, ezért ezt használom.
183 Dowódca Oddziałow AK Węgry. J. Korkozowicz anyag ... 153. old.
184 Ugyanott.
185 Ugyanott.
186 Ugyanott, 151–152. old.
187 BM Levéltár, Szombathelyi anyag. Első ízben közölve: *Godó* Ágnes–*Sztana* Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1965. 141. old.
188 Polskie Siły Zbrojne ... III. kötet, 417. old.
189 A jelentésből adatokat közöl J. Korkozowicz is: 149. old.
190 Ugyanott, 154–156. old.
191 Ugyanott, 151. old.
192 Ugyanott, 191. old.
193 Z. Goetel: id. tanulmány 222. old. Megállapítja, hogy „Az elgondolás tetszett a magyar burzsoá köröknek, mivel ők is tervezték Magyarország háborúból való kilépését, de meg akarták akadályozni, hogy a szovjet csapatok Magyarország területére érkezzenek".
194 Részletek Hans Frank lengyel főkormányzó naplójából. Magyar fordítás. HL Pgy-Lo/32. 1036–1037. lap.
195 Ugyanott, 1347. lap.
196 Sz. Datner: i. m. 288. old.
197 J. Korkozowicz anyag ... 180. old.
198 HL HM 21. oszt. 1944. eln. 6791. cs. 63 322. irat.
199 1943 nyarán került át az egri táborból Varsóba.
200 J. Korkozowicz anyag ... 187–188. old.
201 Magyarország területén a németek nem alkalmaztak terrort a lengyelek ellen a katonai internáló táborokban. Egyetlen esetet jegyeztek fel a lengyel források. Részeg Hitler-Jugendek (vagy volksbundisták) 1944. november 10-én betörtek a zalabéri tiszti táborba és a lengyel rangidóstól (aki 1939-től töltötte be ezt a bizalmi beosztást) italt és élelmet követeltek. A rangidós, Moszczenski alezredes, tiltakozott a támadás ellen, mire őt és a segítségére siető Nowak mérnök főhadnagyot meggyilkolták és a Zala folyóba dobták.
202 J. Korkozowicz anyag ... 201–202. old.

203 Alfons Filar: Opowieści tatrzańskich kurierów, Varsó, 1969.; Józef Bieniek: Między Warszawą a Budapesztem... id. tanulmány, és más írások.

204 A. Filar másik könyve, a Bohaterowie zielonych granic (Varsó, 1974) címen a zakopanei találkozó résztvevőinek felszólalásait, visszaemlékezéseit tartalmazza.

205 Magyarországon kutatásaim adatai szerint egy lengyel futár halt meg. A Dunába fulladt Stanisław Motykát Pócsmegyeren temették el. A hősi halált halt lengyel futárok általában az akkori német–szlovák vagy német–magyar határ átlépésénél kerültek tűzharcba és vesztették életüket. A mártírhalált haltak zöme Auschwitzban pusztult el.

206 Krajnyák Mihály közlése 1972-ben, valamint „Mielőtt elfelejteném..." Balázs Béla gyűjteménykötetében Schmotzer Michal visszaemlékezése. Pravda Kiadó, Pozsony, 1972. 232–233. old.

207 A két szlovák kommunista vezető Lengyelországba érkezésének körülményei is megvilágítást nyernek a 3. fejezet „Első magyar ejtőernyősök fogadása lengyel területen" című részben. V. Kollariknak szerepe volt a Faragho tábornok vezette horthysta titkos delegáció gróf Zichy birtokáról Zólyomba jutásában.

208 Az említettek közlései, illetve visszaemlékezései alapján.

209 Juhász Emma, Marian Steczowicz, Jan Mazurkiewicz és Tyczyńsky Zsigmond közlései.

210 Wacław Kawa ezredes közlése Lublinban, 1974-ben. Kawa nemcsak a magyar parancsnoksággal volt kapcsolatban, hanem a magyar baloldali emigrációval is 1941 júniusáig.

211 A felsorolt példák az egykori szemtanúkkal, résztvevőkkel folytatott beszélgetések, illetve levelezés során említettek közül valók. Természetesen csak töredéke a valószínűleg megtörtént eseteknek.

212 Kto są Węgrzy i jak sie s nimi porozumieć. Varsó, 1943.

213 HL Partizángyűjtemény-Lengyelország (a továbbiakban: Pgy-Lo.) 29. számú anyag.

214 Dr. Sándor Rudolf, Salgótarján, levele 1974-ben.

215 Váradi Dezső írásos közlése 1974-ben.

216 Karol Smochkiewicz, Opele, levele 1970-ben, HL Pgy–Lo/36.

217 Ugyanott.

218 Lásd erről a varsói HIL Sygn. IX/3/23. 1962-ben készült beszélgetés anyagából Władysław Żarski-Zajner, Tarnawa Petrykowski tábornok, Pluta-Czachowski ezredes és mások közléseit.

219 Farkasházi Antal, Budapest, dokumentumai és 1974-es közlése alapján.

220 Pluta-Czachowski visszaemlékezése a fent említett gyűjteményben.

221 Makuts-Gaudy édesapja magyar tisztként került ki Lengyelországba az első világháború után, majd lengyel tiszt lett. Gaudy visszaemlékezésének egy része magyar nyelven a HL Pgy-Lo. 19. számon található.

222 Bódi András, Budapest, levele 1974-ben. Bódi 1944 elején visszatért

Budapestre és leszerelt. Később részt vett a magyar katonai ellenállásban, a „Mikó-csoport" tagjaként.

223 Dombszky Pál 1974 őszén halt meg Budapesten.

224 Az idézet először a Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen (szerkesztette *Harsányi* János és *Gazsi* József) című dokumentumkötetben jelent meg. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1966. 254. old.

225 HL Pgy-Lo/19.

226 Az esetet Kazacsay István szóbeli közlése alapján leírta dr. *Csima* János is, a szerkesztésében megjelent „Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához" című összeállításban. Budapest, 1961. 146. old.

227 Fehérvári Lajos, Budapest, levele 1974-ben.

228 HL Pgy-Lo/35.

229 HL VKF 1. oszt. 1944. eln. 298. doboz. Jelentések.

230 Beke János, Mór, 1975-ben adott tájékoztatói alapján.

231 LEMP KB KL 203/XV–22. 237. lap.

232 M. *Juchniewicz*: Polacy ... 308–309. old.

233 Polskie Siły Zbrojne ... 3. kötet, 616–621. old.

234 Stanisław Łomot-Łuszkiewicz ezredes az 1. lengyel hadsereg tisztjeként Berlinig harcolt és 12 kitüntetést érdemelt ki. A leírtak Biała Podlaskán 1974 nyarán, a vele folytatott beszélgetés és a megismert dokumentumok alapján nyertek megfogalmazást.

235 Hedry József századosnak, a 102. hadihíd csoport volt parancsnokának a közlése Budapesten, 1975-ben. Hedry Józsefet 1944 májusában és júniusában a hadtestparancsnokságra vezényelték, ahol Bór Jenő vezérőrnagy parancsőrtisztje volt.

236 A magyar csapatok időbeni tartózkodási helyét részben a fennmaradt hadműveleti jelentések, részben *Adonyi* Ferenc: A magyar katona a második világháborúban 1941–1945. Klagenfurt, 1954. című összeállítás, illetve Csima János említett anyaga alapján igyekeztem pontosítani.

237 A łosicei helytörténeti iratok és Czesław Zbucki „Cygan" volt osztagparancsnok Łosicén, 1974. nyarán adott közlései alapján. Zbucki jelenleg agronómusként dolgozik Łosicén.

238 HL Béketárgyalás ... III–A/OII/21. Dr. Sashegyi Wrzbyce helységnevet említett 1946-os anyagában. Łosicétől északra, a Bug partjánál azonban Mierzwice község fekszik.

239 Pénzes József, Budapest, közlése. HL Pgy–Lo/10.

240 A IX. önálló utászszázlóalj parancsnoksága Drezdába települt. A 6. század történetét az egykori résztvevő, Lakos György salgótarjáni újságíró dolgozta fel. Az alegység egy másik katonájának, Szállási Lászlónak a naplójából részleteket közölt Stanisław Okęcki tábornok, hadtörténész professzor Węgierscy saperzy w oblężonym Wrocławie c 1945 roku címmel a Rocznik Wrocławski XV–XVI. kötetében. Wrocław, 1973.

241 A budapesti Hadtörténeti Levéltár számos rögtönítélő bírósági jegyzőkönyvet őriz. A szovjet csapatok támadása következtében szétszéledő honvédszemélyek felkutatásának szervezettségére utal a következő eset. Az 1. lovashadosztály veszteséglistáján 1944. július 12-én 57 tiszt és 2463 legénységi személy *eltűnése* szerepelt. Białystockban azonban néhány nap múlva már kézre került 10 tiszt és 850 honvéd, Varsóban pedig újabb 17 főt fogtak el. (HL VKF 1. oszt. 1944. eln. 298. doboz, Jelentések.)

242 Greśko Andryjowiczot az ukrán nacionalisták meggyilkolták. Az utána következő parancsnok, Karol Brydziński szervezte meg a „Polska" csoportból az említett partizánosztagot.
A magyarok leginkább a Nadvornaja területén működő szakasz parancsnokával, Franciszek Rzucidloval tartották a kapcsolatot. Rzucidlo visszaemlékezése megtalálható a varsói HIL Sygn. III./63/104. anyagban.

243 St. Okęcki tábornok gyűjtéséből.

244 Mikołaj Kunicki: Pamiętnik „Muchy", Varsó, 1971. 113. old.

245 Ugyanott, 114–115. old.

246 Ugyanott, 116. old.

247 Ugyanott, 128. old.

248 Az osztag politikai biztosának Wacław Klimaszewskinek visszaemlékezése 1972-ben. Varsói HIL Sygn. III./52/37. és Edward Rokicki közlése.

249 Az eredeti szöveget közli a Gwardia Ludowa i Armia Ludowa na Lubelszczyznie 1942–1944. című dokumentumkötet (szerkesztette: Zygmunt Mańkowski és Jan Naumiuk) Lublin, 1960. 210–211. old. A röplap magyar fordítása megtalálható a Magyar szabadságharcosok ... dokumentumkötet 273–274. oldalain.

250 HL Pgy-Lo/7.

251 St. Okęcki tábornok gyűjtéséből.

252 LEMP KB KL III./V–/3/30.

253 Władysław Karwan közlése Biała Podlaskán, 1974-ben.

254 HL VKF 1. oszt. 1944. eln. 298. doboz, 1944. június 24-i jelentése.

255 St. Okęcki tábornok gyűjtéséből.

256 Pszeniczna Hrubieszówski oddział „Ryśia". Megjelent a Gazeta Ludowa 1947. április 25-i számában.

257 Roman Kulik közlése Zamość-on 1974-ben.

258 Varsói HIL Sygn. III./57./30. Z. Popowicz visszaemlékezése.

II. fejezet

MAGYAROK A VARSÓI FELKELÉSBEN

Varsó a második világháború során legtöbbet szenvedett városok egyike. Kazimierz Brandys, lengyel író egy helyütt a következőket írta a főváros sorsáról: „Varsó egy negyedévig nem létezett. Két ízben haldoklott. Összesen több mint fél évig... Több mint kétszáz napig a halálán volt. Ez a kétszáz nap 70 000 ember életét követelte..."

A kétszáz napból hatvanhárom – a varsói felkelés időszaka. Az 1944. augusztus 1-től október 2-ig tartó felkelés története a lengyel ellenállás egészében önálló helyet foglal el és a magyar–lengyel katonai tartalmú kapcsolatok vonatkozásában is sajátosságokkal bír. A téma külön fejezetben tárgyalása politikailag és katonailag egyaránt indokolt.

A varsói felkelésről az elmúlt évtizedekben számos tudományos és irodalmi feldolgozás, népszerű kiadvány, dokumentum- és memoárkötet látott napvilágot, természetesen elsősorban Lengyelországban.[1] Gazdag a varsói felkelés szovjet irodalma is. Különösen értékes ismereteket nyerhetünk azoknak a szovjet hadvezéreknek a memoárjaiból,[2] akiknek személyes kapcsolatuk is fűződött a varsói eseményekhez.

A megjelent anyagokra, valamint saját kutatásaimra támaszkodva a varsói felkelésről rövid áttekintést is kívántam adni. Ugyanis a Varsó térségében 1944 nyarán, pontosabban augusztus–szeptemberében tartózkodó magyar csapatok és a felkelők között kialakult vi-

szony objektív értékelése megköveteli a konkrét történelmi helyzet bemutatását.

Mint már arról szó volt, 1944. július második felében a szovjet csapatok és a Szovjetunióban létrejött 1. lengyel hadsereg egységei átlépték a szovjet–lengyel határt. A Chełm városában július 21-én megalakult Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság késznek mutatkozott az emigráns lengyel kormánnyal való tárgyalásokra, hogy megakadályozza a „két kormány"-állapottal elkerülhetetlenül továbbéleződő társadalmi erőmegosztottságot.

A lengyel burzsoá emigráció ebben a helyzetben addigi politikai elképzeléseinek felülvizsgálatára kényszerült. Az a terv, hogy a nyugati szövetségesek támogatásával az ország felszabadulása után egyszerűen csak „hazatelepül" és visszaállítja 1939. szeptember elseje előtti osztályhatalmát, most már korántsem tűnt könnyen megvalósíthatónak. A lublini kormányzattal azonban egyelőre nem kívánt tárgyalásokba bocsátkozni. Remélte, hogy Churchill segítségével elkerülheti a kommunistákkal és a baloldaliakkal való egyezkedést. Örömmel kapott hát a brit miniszterelnök javaslatán, hogy az emigráns kormány feje, Mikołajczyk utazzon Moszkvába és próbáljon Sztálinnal egyetértésre jutni. Churchill kérésére Sztálin beleegyezett a lengyel miniszterelnök fogadásába. Szükségesnek tartotta azonban, hogy azonnal eloszlassa a lengyel emigrációnak ezzel az úttal kapcsolatos illúzióit. 1944. július 28-án Churchillnak küldött üzenetében újra megfogalmazta a szovjet kormány egyértelmű álláspontját Lengyelország kérdésében és a kialakult politikai helyzet megítélésében.

Az üzenetben többek között olvasható: „... Lengyelország szomszédunk, s a vele való viszony különösen fontos a Szovjetunió szempontjából. Örömmel üdvözöljük a Lengyelország területén demokratikus erőkből megalakult Nemzeti Bizottságot, s én úgy gondolom, hogy ennek a Bizottságnak a megalakulása jó kiindulópont a Nagy-Britannia, a Szovjetunió és az Egyesült Államok irányában baráti érzéseket tápláló lengyelek összefogásához, s az olyan lengyel elemek ellenállásának leküzdéséhez, akik nem képesek összefogni a demokratikus erőkkel.

Tudom, mennyire fontos a lengyel kérdés a szövetségesek közös

ügye szempontjából, s éppen ezért kész vagyok támogatást nyújtani minden lengyelnek, és közvetíteni köztük a megegyezést. A szovjet csapatok mindent megtettek és mindent megtesznek annak érdekében, hogy meggyorsítsák Lengyelország felszabadítását a német területrablók uralma alól, s hogy segítsék a lengyel népet szabadsága visszanyerésében és hazája felvirágoztatásában."[3]

Mikołajczyk erről az üzenetről ugyan már nem szerezhetett tudomást, mivel július 26-án elindult Londonból, de tökéletesen tisztában volt a szovjet kormány álláspontjával. Még elutazása előtt éppen ezért tette meg a maga különlépését. Churchill tudta nélkül utasítást adott a varsói felkelés kirobbantására. Így próbált a Sztálinnal folytatandó megbeszélésekre az emigráns kormány részéről remélt kedvezőbb pozícióból nyomást gyakorolni.

Az emigráns kormány utasítására a Honi Hadsereg főparancsnoksága július 24-én kidolgozta a felkelés konkrét tervét azon alapvető cél elérése érdekében, hogy a *Vörös Hadsereg beérkezése előtt legalább 12 órával birtokba vegye a fővárost és megteremtse az emigráns kormány hazai közigazgatási és politikai központját.*[4] Ezáltal a beérkező szovjet csapatokat és természetesen a lengyel Nemzeti Bizottságot kész tények elé állítva, a burzsoázia az *erősebb* helyzetéből léphet majd fel. A felkelésnek ez a tisztán szovjetellenes és népellenes politikai indítéka – amit a nyugaton élő lengyel emigráns történetírók egyáltalán nem is tagadnak – magyarázatot ad arra, hogy a Honi Hadsereg főparancsnoksága miért nem egyeztette a fegyveres akció tervét sem a Lengyel Népi Hadsereg Varsó térségében tevékenykedő erőivel, sem a Varsótól délre és keletre működő 1. Belorusz Front, illetve 1. lengyel hadsereg parancsnokságával. Ez nem katonai baklövés, hanem tudatos politikai manőver volt. A burzsoá vezetők osztályérdekből nem riadtak vissza a kalandor módon kirobbantandó felkelés súlyos kudarcától sem. Ők a „világ" előtt akarták demonstrálni harcos aktivitásukat a hitleristákkal szemben. Bizonyítani, hogy fegyveres felkeléssel szállnak szembe a megszállókkal.

A főparancsnokság július 24-i elhatározását másnap az emigráns kormány egyetértőleg jóváhagyta és Mikołajczyk miniszterelnök teljhatalmat adott Bór-Komorowski tábornoknak és a kormány ho-

ni képviseletének annak eldöntésében, időben mikor látják célszerűnek a felkelés kirobbantását. Ezt követően indult moszkvai útjára. Július 31-én érkezett a szovjet fővárosba, és másnap találkozott Sztálinnal is. A felkelésről mélyen hallgatott.

Augusztus 4-én azonban Churchill közölte Sztálinnal a varsói felkelés hírét, valamint azt, hogy „a földalatti lengyel hadsereg sürgős kérésére, az időjárástól függően, mintegy hatvan tonna felszerelést és hadianyagot dobunk le Varsó délnyugati negyedében, ahol – mint közlik – németek ellen fellázadt lengyelek elkeseredett harcot folytatnak. Ugyancsak közlik, hogy orosz segítséget kérnek, ami igen közelinek látszik. Másfél német hadosztály támadja őket. Ez esetleg segítheti az Önök hadműveleteit."[5]

Az üzenet tehát Churchilltől jött, és nem Bór-Komorowski tábornok kért segítséget a lengyel területen és Varsó délkeleti és keleti térségében harcoló szovjet erők parancsnokától, Rokosszovszkij tábornoktól! Így szerzett a szovjet kormány tudomást a felkelésről. Sztálin első reagálása arra mutat, hogy egyszerűen képtelenségnek tartotta a hírt.[6] Később, augusztus 16-án kelt üzenetében, a következőkről tájékoztatta Churchillt: „Mikołajczyk úrral való beszélgetésem után intézkedtem, hogy a Vörös Hadsereg parancsnoksága fokozottan dobjon le fegyvereket Varsó körzetében. Ejtőernyős összekötőt is ledobtunk, de a parancsnokság jelentése szerint nem jutott el a megjelölt helyre, mert megölték a németek. Továbbá, miután tüzetesebben tanulmányoztam a varsói dolgot, meggyőződtem róla, hogy a varsói akció meggondolatlan és szörnyű kaland, amely nagy áldozatokat követel a lakosságtól. Mindez nem történik, ha a szovjet parancsnokságot kezdettől fogva tájékoztatják a varsói akcióról, s ha a lengyelek kapcsolatot tartanak vele. A kialakult helyzetben a szovjet parancsnokság arra a következtetésre jutott, hogy el kell határolnia magát a varsói kalandtól, mivel sem közvetlenül, sem közvetve nem viselheti a felelősséget a varsói akcióért . . ."[7]

Sztálin reális véleményét a szövetséges államfők úgy ítélték meg, mintha a szovjet kormány nem kívánna segíteni a varsóiakon. Sürgős és szigorúan titkos üzenetükben arra kérték Sztálint, tegyen meg mindent a varsói hazafiak megsegítsére és megmentésére.[8] A

szovjet kormány nevében Sztálin augusztus 22-i válaszában megpróbálta megértetni álláspontját, ezért hangsúlyozta, mennyire elítélendők azok, akik a politikai hatalom megragadása céljából az egész varsói akciót kieszelték és kihasználva a varsóiak hiszékenységét, sok embert szinte fegyvertelenül dobtak a német ágyúk, harckocsik, repülőgépek tüzébe. Rámutatott, hogy katonai szempontból az így „kialakult helyzet, amely a németek figyelmét fokozottan Varsóra tereli, ugyancsak igen hátrányos mind a Vörös Hadsereg, mind pedig a lengyelek számára. Ennek ellenére a szovjet csapatok, amelyek az utóbbi időben újabb jelentős német ellentámadási kísérletekkel kerültek szembe, minden lehetőt elkövetnek, hogy megtörjék ezeket a hitlerista ellentámadásokat és széles fronton újra támadásba menjenek át Varsó alatt . . ."[9]

Figyelembe véve a szovjet csapatok súlyos nehézségeit a Visztulánál, Sztálin egyáltalán nem túlzott.

1944. július végén lengyel területen a szovjet–német arcvonal a következőképpen alakult. Északról délre haladva: a 3. Belorusz Front éppenhogy átlépte a lengyel–belorusz határt Augustówtól keletre. A 2. Belorusz Front csapatai Augustówtól keletre Osowiec–Suraż vonalon helyezkedtek el. Az 1. Belorusz Front Suraż–Biała Podłaskától és Drohiczyn-Siedlcétől északra, Mińsk Mazowieckitől keletre a Magnuszev–Dęblin–Opole–Józefów arcvonalszakaszt tartotta. Tőle délre működött az 1. Ukrán Front jobb szárnya Józefówtól keletre Zaklików–Jeżowe–Sokołów–Przeworsk–Kańczuga–Przemyśl, majd innen délkeletre Ukrajna területén. A lengyelországi felszabadító harcok súlya ekkor az 1. Belorusz Frontra nehezedett. Csapatai a július végi–augusztus eleji napokban sikeresen fejezték be a július 18-án kezdett Lublin–Breszt irányú támadó hadműveletet, kijutottak Puławy és Magnuszew körzetében a Visztulához és átkelve a folyón hídfőállásokat foglaltak a túlsó partján. A front helyzetéről és feladatairól szóljon a legilletékesebb, az 1. Belorusz Front akkori parancsnoka, K. K. Rokosszovszkij, a Szovjetunió marsallja:

„A 48. és a 65. hadsereg ekkor több mint száz kilométerre harcolt Varsótól keletre és északkeletre. Jobb szárnyunk meggyengült azzal, hogy két hadsereget visszavontak a főhadiszállás tartaléká-

ba, pedig még az erős ellenség szétzúzása után ki kellett jutnia a Narewhez és hídfőket kellett foglalnia a nyugati parton. A 70. hadsereg éppen csak elfoglalta Bresztet s megtisztogatta a körzetet az ott bekerített német csapatok maradványaitól. A 47. hadsereg Siedlce körzetében harcolt arccal északnak. A 2. harckocsi-hadsereg, amely harcba bocsátkozott Praga (Varsó előváros) megközelítési útjain, páncélos-magasabbegységek ellenlökéseit verte vissza. Az 1. lengyel hadsereg, a 8. gárdahadsereg és a 69. hadsereg Varsótól délre Magnuszewnél és Puławynál átkelt a Visztulán, a nyugati parton hídfőket foglalt és kiszélesítette őket – ez volt a balszárny-csapatok fő feladata, ezt a feladatot kellett minden körülmények között végrehajtaniuk."[10]

Mindezt egy nagyszabású támadó hadművelet befejezéseként kellett megoldani. Mint a frontparancsnok írta visszaemlékezésében, mélységét tekintve a belorussziai hadművelet páratlannak és egyedülállónak minősíthető. A front jobb szárnyán a hadművelet mélysége meghaladta a hatszáz kilométert. A csapatok ezt a távolságot szakadatlan harcokban tették meg. A szovjet katonák olyan lendülettel törtek nyugatra, hogy nemcsak végrehajtották a kitűzött feladatokat, hanem a Visztula nyugati partján létrehozott hídfőkkel túl is teljesítették.[11] Ezek a hídfőállások, melyekért több hónapon át súlyos áldozatokkal járó harcot vívtak, kedvező feltételeket jelentettek az újabb támadó hadművelet előkészítéséhez, azaz a Varsó felszabadítását is célzó támadáshoz, de ennek megindításához hosszú időre volt szükség a csapatoknak, és mint ismeretes, csupán 1945. január 12-én kerülhetett rá sor.

1944. augusztus elsején tehát, amikor kitört a felkelés Varsóban, az 1. Belorusz Front csapatai keletről és délről valóban megközelítették 40–100 kilométernyire a lengyel fővárost. A további támadáshoz azonban felkészülésre, erőátcsoportosításra volt szükség. A velük szemben álló hitlerista „Közép" hadseregcsoport erőinek rendkívül aktív ellentevékenysége ugyanakkor a még támadásban levő szovjet egységeket fokozatosan leállásra, végül az előzőekben vázolt arcvonalszakaszon az egész 1. Belorusz Frontot védelembe kényszerítette.

Ettől függetlenül a szovjet hadvezetés minden módon igyekezett a

kapcsolatot felvenni a felkelés katonai vezetőivel, hogy segítséget nyújthasson. Szergej Styemenko hadseregtábornok mondta a Novoszty hírügynökségének 1975 elején adott nyilatkozatában, hogy „Sztálin parancsot adott Zsukovnak és Rokosszovszkijnak, hogy tegyenek jelentést Varsó elfoglalásával kapcsolatos elképzeléseikről. Augusztus hatodikán javaslatot terjesztettek elő a hadművelet végrehajtására és három napot kértek az előkészületekre. A főhadiszállás engedélyt adott a hadművelet végrehajtására, de az 1. Belorusz Frontot nem tudta tartalékokkal megerősíteni. A front kénytelen volt saját erőire támaszkodni, ami az áttörést ilyen helyzetben nem tette lehetővé".

A szovjet csapatok nyári offenzívájának megindulása után a hitlerista hadvezetés felkészült a lengyel terület védelmére. Különösen azután, hogy a Vörös Hadsereg átkelt a Bug folyón és széles sávban tört a Visztulához, elsőrendű fontossággal bírt a Varsótól Krakkóig egész Délkelet-Lengyelországot szinte kettészelő folyó nyugati partjának megerődítése. Jelentős volt a német védelem szempontjából a Varsótól északnyugatra eső Visztula–Wikra–Narew folyók, illetve Serock körzetében a Narew–Bug torkolatának kézbentartása és a Narew folyón az 1. Belorusz Front jobb szárnya, illetve a 2. Belorusz Front bal szárnya átkelésének megakadályozása. E sokrétű feladat végrehajtása a német „Közép" és az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoportokra hárult.

Az adott időpontban a hitlerista hadvezetés fő figyelme az 1. Belorusz Front mozgására összpontosult. A szovjet front jobbszárny-csapataival szemben a „Közép" hadseregcsoport 2. hadseregének részei, a front középső csoportosításával szemben a 9. német hadsereg, a balszárny-csoportokkal pedig a 9. német hadsereg 46. páncéloshadteste, illetve az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoporthoz tartozó 4. páncéloshadsereg két hadteste harcolt.

A „Közép" hadseregcsoport állományába került a július 26-án a német hadtest alárendeltségébe utalt II. magyar tartalék hadtest is. Vattay Antal altábornagy, hadtestparancsnok csapatai július 31-én és augusztus elsején a Siedlcétől északra (1. lovashadosztály), Ostrów Mazowiecka (23. tartalék hadosztály), a Narew partjánál Nowy-Dwór-Serock (5. tartalék hadosztály), illetve ettől keletre a

Bug mentén a Narew és a Bug összefolyásától Wyszków határáig húzódó terepszakaszokon vívtak a Vörös Hadsereggel szemben védőharcokat[12] az 1. Belorusz Front jobbszárny-csapatai ellen. A magyar hadtestparancsnokság a Serocktól délre levő Romanów községbe települt. A felkelés kirobbanásakor tehát magyar alakulatok nem tartózkodtak Varsó körzetében, csupán beérkeztek a varsói vajdaság északi, északkeleti térségébe.

A német hadvezetés, és személyesen Hitler, már július 22–24. között kiadott utasításaival intézkedett Varsó védelmére. A szovjet csapatok gyors előretörésétől megrémült Ludwig Fischer doktor, Varsó kormányzója, egész hivatalával elhagyta a várost. Amikor július 25-én Varsóba érkezett Guderian tábornok, a hitleri szárazföldi erők nemrégiben kinevezett új vezérkari főnöke, teljes káosz fogadta. Azonnal visszaparancsolta Fischert Varsóba és elrendelte a város megerődítését, a felkészülést a Vörös Hadsereg elleni harcra. A „Közép" hadseregcsoport parancsnoka, Walter Model tábornok pedig utasítást kapott, hogy a 9. hadsereg minden erővel-eszközzel állítsa meg az 1. Belorusz Front csapatait a Visztulánál. Model tábornok ugyanakkor tudomást szerzett a készülő felkelésről is, de gyakorlatilag az adott helyzetben lényeges intézkedések megtételére nem volt képes. A július 31-én mintegy 40 000 főből álló német varsói helyőrségből mindössze 15–20 ezer katona és rendőr tartózkodott a városban. Ezek többsége a Visztula partjánál és Praga előrosban, továbbá a két repülőtér védelmére volt lekötve. A készülő felkelés hírét véve a németek mégsem intézkedtek új erők átdobására Varsóba. Valószínűleg abból a feltevésből indultak ki, hogy ha sikerül a Vörös Hadsereget megállítani és védelembe kényszeríteni a Visztula keleti partjánál, továbbá felszámolni a folyó nyugati partján létesített szovjet hídfőállásokat, az így megszilárduló német védelem hermetikusan elzárja majd Varsót a szovjet csapatoktól, és ha tényleg kitör a felkelés, elegendő akkor biztosítani erőket a vérbe fojtásához.

A Honi Hadsereg főparancsnokságának a lengyel területen kialakult arcvonalhelyzetről nem volt pontos értesülése. A felkelés terve arra épült, hogy az közvetlenül a szovjet csapatok megérkezése előtt robban ki, és így időtartama mindössze 2–3 nap lesz.[13]

Ezt a tervet hagyta jóvá az emigráns kormány is július 25-én. Ezekben a napokban szerzett tudomást Bór-Komorowski tábornok a Nemzeti Bizottság létrejöttéről és arról, hogy a szovjet csapatok Lublin elfoglalása után folytatták támadásukat. Számítása szerint a szovjet hadsereg megérkezése Varsóhoz augusztus első napjaiban várható, akkor kell tehát a felkelést megkezdeni, a katonailag és közigazgatásilag fontos objektumok, a Okęciei és Bielani repülőterek, a rádióállomás, a vasúti csomópontok stb. elfoglalásával. E feladatok megszervezésére kapott utasítást a Honi Hadsereg varsói területének (Varsó város és járás) parancsnoka, Antoni Chruściel, fedőnevén „Monter" tábornok.[14] A varsói térségben működő Honi Hadsereg egységeinek parancsnoka, Albin Skroczyński „Łaszcz" tábornok pedig azt a parancsot kapta, hogy alárendelt alakulatai akadályozzák meg a felkelés kitörése után a hitlerista csapatok bejutását Varsóba.

Július 31-én délután hat órakor tartott főparancsnoki értekezleten, a lengyel források szerint Bór-Komorowski úgy határozott, hogy a felkelést augusztus 2-án kell megindítani. Néhány óra múlva azonban arról kapott hírt, hogy a szovjet csapatok már betörtek Praga elővárosba. A hír valódiságának ellenőrzése nélkül megváltoztatta elhatározását, hiszen a szovjet katonák megjelenése a burzsoázia terve szerint „az öt perccel előbb" állapot beálltát jelentette. Az esti órákban közölte „Monterrel" új döntését, miszerint a felkelést egy időben és Varsó város egész területén, augusztus elsején tizenhét órakor kell megkezdeni. „Monter" tábornok írta visszaemlékezésében, hogy a parancs végrehajtásának biztosítása, vagyis egyáltalán a riadóparancs eljuttatása a kijelölt alakulatokhoz, nehézségekbe ütközött. Például július 31-én este csupán csak az összekötőket lehetett értesíteni. Húsz órától ugyanis kijárási tilalom volt. A futárok ily módon csak másnap – azaz a felkelés napján! – tudták az utasításokat eljuttatni a kerületi és körzetparancsnokságokra. A felkészülésre gyakorlatilag nem volt idő, több alakulat meg sem kapta az értesítést, illetve nem tudta riadóztatni embereit, így délután öt órakor a Honi Hadserg varsói egységeinek csupán egy része, és nem is egyszerre, kezdte meg a fegyveres harcot. Erői nem összpontosultak a felkelés sikere szempontjából fontos objektumok el-

foglalására. Ez már eleve behozhatatlan hátrányt jelentett a felkelés további menetében.

A varsói felkelés történetének egyik ismert kutatója, Antoni Przygoński írja egyik önálló kiadásban megjelent tanulmányában, hogy a felkelés kirobbantásakor a Varsó területén elhelyezkedő Honi Hadsereg-erők összlétszáma július 31-én 34 500 katona és a Női Katonai Szolgálat állományába tartozó mintegy hatezer fő, azaz összesen 40 500 ember volt. Ebből Varsó városában és a Kampinosi erdőségben 23 000 katona tartózkodott,[15] területileg hét kerületben és egy önálló körzetben szervezve. Ezek a következők voltak: I. a városközpont, II. Żoliborz, III. Wola, IV. Ochota, V. Mokotów, VI. Praga városrészek, a VII. kerület a varsói járás és a VIII. vagyis az önálló körzet az Okęcie repülőtér. A kerületek további körzetekre osztódtak, de témánk szempontjából csupán a VII. kerület járási körzeteinek felosztása érdekes, mivel ezek legtöbbjében a későbbiek folyamán a felkelők magyar csapatokkal kerültek kapcsolatba. A varsói járási Honi Hadsereg körzetek tehát a következők voltak: 1. Jabłonna-Legionowo, 2. Marki, 3. Rembertów, 4. Otwock, 5. Piaseczno, 6. Pruszków, 7. Ożarów-Włochy és a 8. körzet: Młociny,[16] ez utóbbihoz tartozott az ún. Kampinosi-csoport.

Az említett 23 000 emberből mintegy hatezer Praga városrészben, vagyis a Visztula jobb partján helyezkedett el. A főparancsnokság és a kerület-parancsnokságok közvetlen alárendeltségében pedig mindössze ötezer fős csoportosítás tartozott.

A felkelés kellő katonai előkészítésének hiányát bizonyítja a Honi Hadsereg varsói erőinek rendelkezésére álló tűzeszközök mennyisége és minősége. A főváros térségében tartózkodó csapatoknál 16 nehéz és könnyű aknavető, két páncéltörő ágyú, 29 páncéltörő puska, 47 géppuska, 145 golyószóró, 30 lángszóró, 2629 karabély és puska, 657 géppisztoly, 3846 pisztoly, 406 páncélgránát és 44 ezer gránát volt a felkelés előestéjén. Varsó város Honi Hadsereg alakulataiban mindössze három és fél ezer embernek jutott – elsősorban kézi – fegyver. A lőszer mennyisége 2–3 harci napra volt elegendő.[17] Ha ehhez hozzávesszük, hogy augusztus elsején a meg-

adott időpontban Varsó Honi Hadsereg alakulatainak mintegy 40 százaléka kapcsolódott be a felkelésbe, megállapítható, hogy a felkelők sem létszámban (emlékeztetőül felidézzük, hogy ekkor Varsóban mintegy 15–20 000 fős, jól felfegyverzett fasiszta csoportosítás tartózkodott), sem pedig tűzerőben nem voltak fölényben a megtámadott ellenséggel szemben.

A felkelés *megindítása* tehát, az adott hadműveleti-harcászati helyzetben és a Honi Hadsereg rendelkezésére álló erőkkel-eszközökkel politikailag és katonailag egyaránt megalapozatlan vállalkozás volt.

A felkelés menetének 1944. augusztus elsejétől október másodikáig tartó alakulására azonban más erők és körülmények is befolyással voltak. Maga az a tény, hogy a burzsoázia vezetői által 2–3 napra tervezett felkelés végül is *63 napon* át okozott gondot a hitleristáknak, arra mutat, hogy a felkelésben részt vevő *tömegeket* a fasiszta megszállók elleni harc őszinte szándéka vezette.

A lengyel történészek, hadtörténészek a felkelés eseménysorozatát három időszakra tagolják. *Az első* időszak 1944. augusztus elsejétől negyedikéig tartott, *a második* augusztus 5-től szeptember 14-ig, *a harmadik* pedig a szeptember 14–október 2. közötti heteket öleli fel.

1. A FELKELÉS MEGINDULÁSA ÉS KIBONTAKOZÁSA AUGUSZTUS FOLYAMÁN

A felkelés kitörését követően a Honi Hadsereg varsói alakulatai a legsikeresebben a városközpontban, az Óvárosban és Wola területén működtek. Augusztus másodikára virradóan lényegében elfoglalták ezeket a városrészeket, bár belül számos ellenséges támpontot és tűzfészket nem számoltak fel.

Fegyveres harc bontakozott ki a felkelők és a németek között Żoliborz, Ochota, Mokotów, Czerniaków területén is, de az erőfölényben levő fasiszták megakadályozták, hogy a felkelők fonto-

sabb objektumokat elfoglaljanak. Ugyancsak ez okból nem sikerült birtokba venni az Okęcie-i német repülőteret sem.

A Visztula hídjai mind német kézen maradtak. Ennek következtében a Praga városrészben, illetve a varsói járásnak a Visztula jobb partján levő területein működő Honi Hadsereg alakulatok, valamint a bal parti városrészek között megszakadt a kapcsolat és megszűnt az együttműködés lehetősége.

Bonyolult helyzet alakult ki a varsói járási körzetekben. A felkelők későn kapták meg a riadóparancsot. A város belterületén már folyt a harc, amikor a járási parancsnokságok még csak riadóztatták alakulataikat. Ezalatt a németek felkészültek a várható fegyveres akciókra, és így többségüket azonnal el tudták hárítani.

A kellő előkészítés hiánya következtében a felkelés első órái és első csapásai igen gyenge eredményeket hoztak. Tulajdonképpen egyetlen nagyobb ellenséges csoportot sem sikerült szétverni. Varsó német parancsnoka, Reiner Stahel repülőtábornok viszont a rendelkezésre álló erőivel minden különösebb nehézség nélkül el tudta egymástól szigetelni a felkelő csoportokat. Az is közrejátszott, hogy a Honi Hadsereg parancsnokai nem rendelkeztek megközelítően pontos adatokkal sem az ellenség erejéről, sem tűzeszközei elhelyezéséről. Így történhetett meg, hogy a felkelőket nemegyszer olyan utcákban, tereken és lakónegyedekben érte váratlan tűzcsapás, melyeket már elfoglaltak!

A 2–3 napra szánt lőszermennyiség lényegében már az első nap fogytán volt. A felkelő alegységek között nem volt kapcsolat, több ezren elmenekültek Varsóból, egyszóval a felkelés váratlanul és felkészületlenül érte a főváros lakosságát, és pánikot szült. A Honi Hadsereg varsói parancsnoka, „Monter" tábornok augusztus 2-án hajnalban kelt jelentésében közölte, hogy nincs kapcsolata a kerületi parancsnokságokkal, a legfontosabb feladatokat nem sikerült végrehajtania, s bár a németek nagy veszteségeket szenvedtek, véleménye szerint nincs remény arra, hogy a felkelés célkitűzéseit, újabb területek és objektumok elfoglalását megvalósítsák.[18]

A Honi Hadsereg főparancsnoka augusztus másodikán hajnalban a helyzet mérlegelése után arra a következtetésre jutott, hogy *a felkelés folytatásának nincs értelme.* Az alakulatok helyzete katasztro-

fális volt, és megszakadt a kapcsolat Londonnal is, így nem továbbíthatta jelentését sem a felkelés megkezdéséről.

Másnap ez utóbbi probléma megoldódott, Bór tábornok tájékoztatni tudta az emigráns kormányt a kialakult körülményekről és segítséget kért. A londoni lengyel burzsoá vezetés ennek alapján fordult Churchillhez. A brit miniszterelnök pedig ezt követően kérte augusztus 4-én küldött üzenetében Sztálin támogatását.

Augusztus 3-án éjszaka Bór-Komorowski elrendelte erői védelembe vonulását.[19] Lemondott Varsó elfoglalásáról, és a Honi Hadsereg varsói alegységeit tulajdonképpen arra kényszerítette, hogy előnytelen helyzetben, helyi, elszigetelt harcokban forgácsolódjanak szét. Ezzel lehetőséget adott a németeknek, hogy magukhoz ragadják azt a kezdeményezést, amivel augusztus első két napján a Honi Hadsereg főparancsnoksága kétségtelenül rendelkezett.

Csakhogy augusztus másodikán a felkelés *ténye* már nyilvánvalóvá vált Varsó lakossága előtt. Túljutott a meglepetés óráin a baloldal partizánhadseregének varsói parancsnoksága is. A Népi Hadsereg varsói vezetője, Bolesław Kowalski „Ryszard" a Nemzeti Bizottság kiáltványának szellemében a németellenes lengyel erők együttműködésére törekedett. Július 30-án egy megbeszélésen „Ryszard" bejelentette a Népi Hadsereg parancsnokainak és a baloldali pártok képviselőinek, hogy tudomására jutott: a Honi Hadsereg főparancsnoksága fegyveres felkelést készít elő, amit titokban akar tartani a Népi Hadsereg, a Parasztzászlóaljak egy részének, az Állambiztonsági Hadtest és más fegyveres, a Honi Hadsereghez nem tartozó csoportok vezetése előtt és ugyancsak nem kívánja tájékoztatni e lépésről a lengyel területen harcoló szovjet és az 1. lengyel hadsereg csapatainak parancsnokságát sem. A népi erők vezetői úgy vélték, hogy ha a Honi Hadsereg tényleg fegyveres felkelést robbant ki, azt a lengyel hazafiak nem nézhetik tétlenül. Ezen az elvi alapon jött létre kezdeményezésükre az együttműködési megállapodás a Honi Hadsereg főparancsnokságával. Ennek értelmében a felkelés esetén, a felkelés területén működő, a Honi Hadsereghez nem tartozó fegyveres alakulatok a *felkelés egész időtartamára hadműveletileg a Honi Hadsereg főparancsnokságának rendelik alá magukat*. Ez az erő Varsóban a Lengyel Munkáspárt ré-

széről ezer, a Lengyel Szocialista Munkáspárttól ötszáz, az Ifjúsági Harci Szövetségtől 400, azaz összesen kétezer baloldali harcost jelentett.[20] Ehhez kapcsolódtak a Parasztzászlóaljak baloldali csoportjai és az Állambiztonság Hadtest több ezer tagja.[21]

Augusztus elsején délután a Bednarski utcában a Népi Hadsereg varsói parancsnoka találkozott a Honi Hadsereg összekötő tisztjével, aki arról tájékoztatta, hogy a felkelést több nappal elhalasztották. „Ryszard" figyelmeztette a tisztet, hogy a felkelés amúgy sem lenne időszerű, mert erős német csapatösszevonásokról van tudomása, és hogy a szovjet csapatok igen súlyos harcokat vívnak a Visztulánál. Az összekötő azonban nem látta ilyen borúsnak a helyzetet. Arról sem szólt, hogy azokban az órákban már jó néhány Honi Hadsereg-alakulat parancsnoka kézhez is vette a felkelés megkezdésére intézkedő parancsot.[22]

A késő esti órákban már semmi kétség nem lehetett afelől, hogy a város különböző pontjain fellángoló tűzharc nem véletlen helyi összecsapás, hanem a fegyveres felkelés kirobbanását jelenti. Az éjszakai órákban az Óváros egyik házában tanácskozásra ültek össze a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának és a Lengyel Népi Hadsereg főparancsnokságának varsói vezetői. Arra az elhatározásra jutottak, hogy bár a körülmények vitathatatlanul a reakció politikai mesterkedésére utalnak, mégis részt kell venni a felkelésben. Annál is inkább, mert a július 30-i megállapodás értelmében egyes kerületekben a Népi Hadsereg alegységei bekapcsolódtak a harcba és igazi testvéri együttműködés jött létre a németek elleni küzdelemben a Honi Hadsereg és a Népi Hadsereg egyszerű katonái között.[23]

A döntést követően hamarosan megjelent Varsó és különösen az Óváros házainak falán, a barikádokon a kommunisták felhívása Varsó lakóihoz és a lengyel ellenállás minden katonájához. Emlékeztettek arra, hogy mindannyian ugyanannak a Lengyelországnak, ugyanannak a Varsónak gyermekei.

A Népi Hadsereg varsói parancsnoka, „Ryszard" őrnagy ugyanakkor felhívta alárendelt alegységei parancsnokainak és katonáinak figyelmét arra, hogy a fasiszták elleni harc legfontosabb feltétele most az *egység*, tehát minden alakulat törekedjen a Honi Hadsereg-

gel való együttműködésre. A közös ellenség elleni küzdelem sikerei érdekében „Ryszard" határozottan kérte Bór-Komorowski tábornokot, teremtsen azonnal kapcsolatot a Vörös Hadsereggel és a vele együttműködő lengyel hadsereggel, mert csak tőlük kaphatnak segítséget.[24] A Honi Hadsereg főparancsnokát minden bizonnyal kellemetlenül érintette a népi erők bekapcsolódása és aktivitása az addig burzsoá „magánügynek" kezelt felkelésbe. Hiszen a felkelés kritikus pillanatában, augusztus 4-re virradóan, amikor Bór-Komorowski tábornok kihirdette csapatai védelembe vonulását és lényegében felfüggesztette a felkelést, a néptömegek részvételével hatalmas erővel bontakozott ki a lengyel fővárosban az általános felkelés.

Változás következett be a hitleristák magatartásában is. Mint említettem, a hitlerista hadvezetés, és személyesen Model tábornok, tudomást szerzett ugyan a készülő felkelésről, de augusztus első két napján különösebb ellenintézkedést nem foganatosítottak. *A varsói nép felkelése* azonban már más elbírálást követelt. A Visztula nyugati partján levő szovjet hídfők felszámolása amúgy is nagy gondot okozott a 9. német hadsereg parancsnokának. A hátában kiszélesedő felkelés már veszélyeztette utánpótlási útvonalait és csapatai mozgását. Határozott és gyors intézkedésekre volt szükség. Hitler maga vette kézbe a „varsói ügyet". Magához hívatta Guderiant és Himmlert, utasította őket a felkelés azonnali felszámolására, a kegyetlen és könyörtelen megtorlásra, Varsó megsemmisítésére. Guderian már augusztus 3-án megtette az első lépéseket. Megparancsolta Hans Franknak, Lengyelország „főkormányzójának", hogy kövessen el mindent a felkelés gyors elfojtására, vesse be a légierőt, tüzérséget, kő kövön ne maradjon.

Himmler pedig mintegy első megtorló intézkedésként, elrendelte a Sachsenhausenba internált Stefan Rovecki tábornok, a Honi Hadsereg 1943 júniusában elfogott parancsnokának azonnali kivégzését. Ezt követően Poznańba repült. Itt magához rendelte a partizánvadász és rendőri erők lengyelországi főparancsnokát, von Bach-Zelewski SS Obergruppenführert.[25] A helyzetmegbeszélés után Bach-Zelewski felhatalmazást kapott egy önálló harccsoport létrehozására. Egyedüli feladatául Himmler a varsói felkelés vérbe foj-

tását határozta meg. A Bach-harccsoporthoz az arcvonalról Varsóba irányították Dirlewanger SS-tábornok dandárját; a 4. páncélgránátos ezredet; és több tüzérosztályt. Varsóba vonult a Poznań körzetében működő rendőrcsoport (mintegy 2700 fő) Heinz Reinefarth SS-tábornok vezetésével, Sziléziából a Kamiński vezette RONA[26] dandár és több más, különleges feladatú egység, alegység, csoport a 9. német hadsereg állományából, illetve a Himmler alárendeltségébe tartozó Gestapo- és rendőri alakulatoktól. A kikülönített erők egy része augusztus 4-én estére már beérkezett a lengyel fővárostól nyugatra, illetve délnyugatra eső körzetekbe. Bach-Zelewski tábornok a rendelkezésére bocsátott egységekből három nagyobb csoportot alakított. A Varsó nyugati részén működő felkelőkkel szemben Reinefarth, a déli részen Rohr és Geibl, a városközpontban pedig Varsó német parancsnoka, Stahel tábornok vezette csoportosítások vették fel a harcot. A közben még beérkező fasiszta erőkkel együtt a Bach-harccsoport, a 9. német hadsereg-parancsnokság iratai szerint, meghaladta a 21 000 főt.[27] A harccsoport állományán kívül átmenetileg más alakulatok is részt vettek a felkelés leverésében, például több páncélos alegység és légikötelék. Egyes adatok szerint a csoport ötvenezer főből állt.

Az arcvonalról, azaz a 9. német hadseregtől elvont erők pótlására Model tábornok, a „Közép" hadseregcsoport parancsnoka augusztus 5-én elrendelte a II. magyar tartalék hadtest Varsóba, illetve Varsó környékére vonulását.

Augusztus ötödikére virradóan tehát új helyzet állt elő a varsói eseményekben. A közben létszámban lényegesen megnövekedett felkelők támpontjai ellen most már jelentős ellenséges csoportosítás indította meg támadását.

A legnagyobb harcokra az augusztus 5-én hajnalban kibontakozó német főcsapás irányába eső Wola és Ochota területén került sor. Itt a Honi Hadsereg varsói III. kerületének erői, a főparancsnokság alárendeltségébe tartozó „Kedyw" alakulatok[28] Jan Mazurkiewicz „Radosław" alezredes parancsnoksága alatt, valamint a Népi Hadsereg Wola-i csoportjai, köztük a legendás hírű „Czwartaków" zászlóalj katonái (összesen alig kétezer ember!) vették fel a küzdelmet.[29] A Reinefarth-csoportosítás támadó éke a két város-

rész birtoklásával szabad utat nyerhetett az Óvárosba és a városközpontba. A tét tehát igen nagy volt. A rendkívül elkeseredett küzdelemben augusztus 5-én és 6-án Wola területén a harcok során, a bombázás és tüzérségi tűz következtében, negyvenezer ember pusztult el.[30]

Augusztus 6-án estére a németek jelentős tért nyertek. Átvágták magukat nyugatról keleti irányba a város szívéhez, kijutottak a városközpontban levő Saski-parkjához, azaz a Marszalkowska utca körzetébe. Itt kapcsolatot teremtettek a városközpontban harcoló Stahel-csoporttal. A következő napokban a hitleristák újabb erőket vetettek be, köztük a hírhedt Kamiński dandárt. A súlyos helyzetben a Népi Hadsereg varsói parancsnoka Kowalski „Ryszard" ismételten követelte a Honi Hadsereg főparancsnokától, hogy azonnal teremtsen összeköttetést az 1. Belorusz Front parancsnokságával. Bór-Komorowski tábornok azonban nyugatról kért és várt segítséget. Néhány angol repülőkötelék valóban berepült Varsó légterébe nagy mennyiségű hadianyaggal, de mivel négyezer méter magasságból dobták ki terheiket, azok nagy része a német állásokra esett, és az amúgy is jól felfegyverzett ellenségnek szolgált erősítésül. Valószínűleg hasonló okokból maradt el a Sosnkowski tábornok, legfelső parancsnok által megígért lengyel deszantdandár átszállítása is a nyugati hadszíntérről Varsóba.

Közben tovább folytatódott a német előretörés. A varsóiak hősi ellenállása lelassította ugyan a fasiszták támadásának ütemét, de ez egyben azt jelentette, hogy a felkelők elkeseredett harcokban vonultak vissza. Augusztus 11-re az ellenség elfoglalta Wola-t és Ochota területét, felkészült az Óvárosban védő csoportok megsemmisítésére.

A német támadást követően a varsóiak újabb százai siettek a felkelők segítségére, élelmezték őket, ápolták a sebesülteket, temették a halottakat. Öregek, gyerekek hordták a lőszert, emelték a barikádokat. Varsó lakossága magáénak tekintette a felkelés védelmét. És Bór-Komorowski tábornok, a Honi Hadsereg főparancsnoka, ha kezében akarta tartani a vezetést, nem zárkózhatott el a védelem megszervezésétől. Miután a felkelés első napján nem utasította csapatait a főváros területének vagy legalábbis belső terüle-

teinek összefüggő elfoglalására, a kialakult helyzetben az egyes birtokolt városrészek védelmére szervezte át erőit. Három nagy csoportosítás jött így létre. A legnagyobb – mintegy tízezer emberrel – a városközpont és a Visztula menti kerületek védelmét kapta feladatul Edward Pfeiffer „Radwan" alezredes parancsnoksága alatt. A kilencezer fős „Északi" csoport Karol Ziemski „Wachnowski" ezredes vezetésével: az Óváros, Wola védőit, az 500 fős Żoliborzi (parancsnoka Mieczysław Niedzielski „Żywiciel" alezredes) és a megközelítően ezerháromszáz főből álló Kampinosi-csoportot (parancsnoka Józef Krzyczkowski „Szymon" százados, majd augusztus közepétől Alfons Kotowski „Okoń" őrnagy) foglalta magába. A harmadik csoportosítás a „Dél" elnevezést kapta és lényegében a Mokotów területén tartózkodó ezerhétszáz felkelőből állt.[31] (Parancsnoka Stanisław Kamiński „Daniel" alezredes, majd augusztus 18-tól Józef Rokicki „Karol" alezredes.)

Augusztus 12-én különösen az „Északi" csoport erőit érték nagy megpróbáltatások. Hajnalban megindult a fasiszták koncentrált támadása az Óváros ellen déli (Czerniaków és Mokotów felől) és nyugati irányból. A főcsapást Reinefarth csoportja mérte, ezt támogatták délről Varsó német parancsnokának, Stahel tábornoknak az alakulatai. A következő másfél napon a felkelők sikerrel tartóztatták fel a nagy ellenséges nyomást, de erejük már fogytán volt.

A Honi Hadsereg főparancsnoka csak akkor – két héttel a felkelés kirobbantása után! – adta ki utasítását,[32] a varsói térség Honi Hadsereg parancsnokának, hogy küldjön Varsóba erőket. Bór-Komorowski nyilván tisztában volt azzal, hogy a Varsó város körül kialakított és zárt német védelmen aligha tud számottevő erő átjutni. A parancsnak mégis mintegy 1500 ember tett eleget. Például a Kampinosi-csoportból augusztus 15-én és 19-én több száz ember indult útnak és végül is némi kerülővel ugyan, de nagyobb harc nélkül el is jutott Żoliborzba. A chojnowi erdőkben Ludwik Sokołowski „Grzymała" alezredes csoportosításából pedig két zászlóalj szerveződött, és augusztus 18-ról 19-re virradóan kb. 500 felkelőnek sikerült átjutnia Mokotów Dolnyba.[33] Az erők átjutásában szerepe volt a közben beérkezett *magyar alakulatok* semleges magatartásának.

A város belterületén harcoló védők ereje a megérkezett segítséggel azonban nem növekedett annyira, hogy változás következzen be a küzdelem menetében a felkelők javára. A fasiszták viszont páncélosokat vetettek be újabb gyalogsági támogatással és fokozták a felkelők kezén levő utcák, háztömbök bombázását.

Augusztus 19-től a felkelőknek az Óvárosban már csak a csatornán keresztül volt kapcsolatuk a külvilággal. Augusztus 19-ről 20-ra virradó éjjel egy csoportjuk megkísérelte áttörni magát az Óvárosból a Żoliborzi útra a Gdański pályaudvarnál. Az állomáson álló páncélvonat tüze azonban visszavonulásra kényszerítette őket.

Augusztus 19-én Reinefarth csoportja benyomult az Óvárosba. Rendkívül elkeseredett harcok bontakoztak ki. Minden egyes házért, emeletért mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett. A fasiszta előnyomulás a harmadik napon az óvárosi védőket mintegy négyzetkilométernyi területre szorította össze. Bór-Komorowski és az emigráns kormány honi képviseletének tagjai látva az Óváros védelmének kilátástalan helyzetét, a csatornákon keresztül elhagyták ezt a városrészt, és a városközpontba, a Honi Hadsereg varsói parancsnokságára települtek át.

A bombázások során a Népi Hadsereg varsói parancsnokságának Freta utcai épületét is találat érte. Az éppen tanácskozó vezérkar jelenlevő tagjai elpusztultak, köztük a varsói parancsnok, Bolesław Kowalski „Ryszard" őrnagy is. A Lengyel Népi Hadsereg új varsói parancsnoka Józef Malecki „Sęk" őrnagy lett.[34]

Augusztus 20-ról 21-re virradó éjjel a kampinosi-csoport Żoliborzba áttört 750 felkelője megkísérelte az átjutást az Óvárosba. Próbálkozásuk azonban megtört a Gdański pályaudvar és a Kémiai Intézet közötti szakaszon kiépített német védelem szívósságán és a már említett páncélvonat erős tüze következtében. Hasonlóképpen eredménytelennek bizonyult a Mokotów helyiség felől történő előnyomulás.

A felkelők szívós és elkeseredett ellenállása sok gondot okozott von Bach-Zelewskinek. A jelentős erőkkel indított megtorlásnak, számításai szerint, igen rövid idő alatt kellett volna sikert eredményeznie. És immár hetekben számolhatta a harc időtartamát a

gyengén felfegyverzett, éhező, sok veszteséget szenvedett felkelőkkel, ahogy a németek nevezték, a „banditákkal".

A német parancsnokság augusztus 21-én kelt titkos jelentésében kénytelen bevallani, hogy „a lengyel banditák harca Varsóban fanatikus és elkeseredett. Háromheti harc alatt elért saját sikereink, dacára a tömegesen alkalmazott legmodernebb fegyverek bevetésének, jelentéktelenek . . ."[35]

Augusztus 29-én von Bach a következő tartalmú jelentést küldte a 9. német hadsereg parancsnokának, Vormann tábornoknak: „. . . az Óvárosban napról napra, házról házra folyik a harc minden arcvonalszakaszon . . . a német veszteség augusztus 28-án estig 91 tiszt, 3770 altiszt és közlegény . . ."[36]

A felkelők helyzete azonban már tarthatatlanná vált. A bombázások, tüzérségi becsapódások okozta tüzek világították be a romokban heverő Óvárost. Nem volt élelem, víz, kötszer, semmi. A felkelők és az óvárosiak azonban megfogadták, hogy nem kapitulálnak. Szeptember elsején megindult a fasiszták utolsó nagy rohama e történelmi városrész maradék romjainak elfoglalására. Az éjszaka folyamán megkezdődött a védők evakuálása. A fővárost keresztül-kasul hálózó csatornarendszeren mintegy ötezren eljutottak a városközpontba, nyolcszázan pedig – főként a Népi Hadsereg katonái – Żoliborzba.[37] Így virradt fel 1944. szeptember 2-a, a varsói felkelés 33. napja. Az Óvárost elfoglaló fasiszták csak súlyos sebesülteket és civil lakosokat találtak a romok között. Parancsnokuk, Heinz Reinefarth, SS Gruppenführer tombolt dühében. Felgyújtatta, földig romboltatta mindazt a keveset, ami még az Óvárosból megmaradt. A sebesülteket lemészároltatta, a lakosokat pedig elhurcoltatta a pruszkówi internáló táborba.

Az augusztus 12–szeptember 2. közötti időszakban, az óvárosi harcok idején, érkezett Varsó, illetve a varsói járás területére a II. magyar tartalék hadtest.

2. A II. MAGYAR TARTALÉK HADTEST KAPCSOLATA A FELKELŐKKEL 1944 AUGUSZTUSÁBAN

A Bach-csoport felállításakor a magyar hadtestparancsnok, vitéz Vattay Antal altábornagy is utasítást kapott a német „Közép" hadseregcsoport parancsnokától, hogy csapataival vonuljon Varsó körzetébe. A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban megőrzött korabeli hadműveleti jelentésekből megközelítő pontossággal nyomon követhető a hadtest magasabbegységeinek, vagyis az 5., a 12. és a 23. tartalék hadosztályoknak, továbbá a hadtestparancsnokság alárendeltségéből kivont 1. lovashadosztálynak a mozgása.[38]

Augusztus 13-án a hadtest a 9. német hadsereg alárendeltségébe került. Két nap múlva Nicolaus von Vormann tábornok, német hadseregparancsnok tájékoztatta Vattayt a magyar csapatok alkalmazásával kapcsolatos elképzeléseiről. E szerint a 23. tartalék hadosztály „bandaleküzdés és vasútbiztosítás" feladattal Tomaszov Mazowiecki és ettől délre eső területen működik majd. Az 5. és a 12. hadosztályok biztosító és védelmi feladatokat látnak el Varsótól északnyugatra, nyugatra, illetőleg délre. Az 1. lovashadosztály a 9. német hadsereg tartalékaként előbb Grojecra vonul (Varsótól délre 30 km.), ahol felfegyverzik, majd a IV. SS páncéloshadtest alárendeltségében megkapja harcfeladatait.

A magyar tartalék hadtestnek tehát a németek kifejezetten másodiklépcsős feladatokat határoztak meg: harcot a partizánok és felkelők ellen, amit a német és a horthysta jelentésekben tömören „bandaharcként" jelöltek, ennek során megakadályozni, hogy az erdei partizánalakulatok eljussanak Varsóba; vasútbiztosítás a partizánok „sínháborújával" szemben, védőberendezések, állások építése a várható szovjet támadások irányában és természetesen, szükség esetén, részvétel a Vörös Hadsereg elleni harcokban.

A magyar tartalék hadtest csapatai a német elvárásoknak általában eleget tettek. Egyedül a felkelők elleni harcra és a Varsóba vezető utak teljes lezárására vonatkozó utasítások végrehajtását halogatták. A magyar parancsnokok többsége úgy ítélte meg, hogy

mivel Magyarország a lengyel ügyben kezdettől semleges álláspontot képviselt, a magyar csapatok itt Varsó térségében sem térhetnek el ettől, vagyis a lengyel–német fegyveres harcban semleges magatartást tanúsítanak. Ez az álláspont az adott konkrét helyzetben tényleges segítséget jelentett a varsói felkelőknek. Ugyanis a magyar csapatok beérkezésekor a németek Varsó körüli gyűrűje már teljesen bezárult. Azon a felkelők, illetve a segítségükre érkező erdei partizánok áthatolni nem tudtak. A magyar egységek megérkezése után az addig hermetikusan zárt hitlerista védelmen hézagok keletkeztek, melyen át nemcsak az ellenállók között jöhetett létre kapcsolat, hanem a lengyelek és a magyarok között is. A különböző helyeken ez utóbbi kapcsolat kézzelfogható segítséget is eredményezett a magyarok részéről.

A magyar tartalék hadtest semleges magatartása a varsói felkeléssel szemben nem volt újság a németek számára. Addigi tapasztalataik is azt bizonyították, hogy a magyarokat a lengyelek ellen nem lehet bevetni, mert az esetek többségében a lengyelekkel szimpatizáltak. Varsó térségében azonban a hitleristák ezt végképpen nem nézték jó szemmel és Vormann tábornokot meglehetősen nyugtalanította az itt megújuló lengyel–magyar barátság. A hadtest gyenge harcértékéről, felszereléséről pontos ismeretei voltak, azzal tisztában volt tehát, hogy a magyaroktól a felkelők jelentős mértékű hadianyag-támogatást nemigen kaphatnak. De az egyáltalán nem volt közömbös, hogy a mintegy 30 000 fős magyar hadtest parancsnoksága milyen lépésekre szánja esetleg el magát a felkelők megsegítésében, tekintettel arra, hogy a magyar alakulatok személyi állományának hangulata meglehetősen németellenes volt. A katonák fáradtak, elkeseredettek voltak, megviselte őket az 1944 június–júliusában a szovjet csapatok ellen folytatott és igen nagy veszteséggel járó harctevékenység és egyáltalán nem értették, miért kerültek Lengyelországba. A parancsnokok fő törekvése az volt, hogy minél előbb hazavigyék csapataikat. Tulajdonképpen nem is bánták, hogy a németek az említett bizalmatlanságból csak rövid ideig hagyták az egyes alakulatokat azonos helyen és ha lassan is, de lényegében a hazafelé vezető irányban mozgatták őket.

Vormann kételyei a magyar hadtesttel szemben indokoltnak

mondhatók, különösen, ha figyelembe vesszük azokat az eseményeket, melyek választút elé állíthatták a magyar kormányt és befolyásolhatták volna a fronton levő magyar csapatok viszonyát a németekhez.

Alig néhány napja tartózkodtak ugyanis a magyar egységek Varsónál, amikor kitört Romániában a fegyveres felkelés, amely elsöpörte Antonescu fasiszta diktatúráját és a hatalomra került kormány hadat üzent a Harmadik Birodalomnak. A magyar minisztertanács 1944. augusztus 25-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből[39] igen érdekes dolgok tudhatók meg. Például vitéz Vörös János vezérezredes, a honvédvezérkar főnöke felszólalásában közölte, hogy „a román átállásról már 14 nap előtt híreink voltak, de előbb jött, mint ahogy hittük". A keleti határok védelmére ezért már augusztus elején kérték a hitlerista hadvezetést, engedje hazatérni a II. magyar tartalék hadtestet. A minisztertanácson erről a kérdésről mondta a vezérkar főnöke: „... magyar katonai egységeinknek a varsói térségből a Kárpátok terébe való visszaszállítása iránt Guderian német vezérezredessel, a német vezérkar főnökével tárgyalásokat folytatott, és örömmel közölheti a Minisztertanáccsal a németek azon határozott ígéretét, hogy a magyar csapatok visszaszállításához hozzájárultak." Közölte továbbá azt is, hogy „a németek számoltak és számolnak a románok kiugrásával, úgyszintén Finnország kiugrásával. Magyarországot illetőleg úgy vélik, hogy Magyarországnak nincs kiugrási szándéka".

Persze a német hadvezetés az adott helyzetben nem tudhatta teljes bizonyossággal, mi lesz Horthyék lépése, ha például Bulgária is kilép a fasiszta szövetségből?! Sajnos, az események azt bizonyították, hogy Hitler mégis jól ismerte a magyar urakat.

Varsó térségében azonban a 9. német hadsereg parancsnoka joggal lehetett ideges. Főerői az 1. Belorusz Front csapataival harcoltak, a Bach-harccsoport Varsó városában pedig igen lassan haladt a felkelés leverésében. A magyar hadtest magatartása Vormann-nak tehát joggal okozott fejtörést, hiszen esetleges szembefordulása a németekkel, beláthatatlan következményekkel járhatott volna a 9. német hadsereg szempontjából. Vormann tehát nem késlekedett. Augusztus 25-én kelt, 4360. számú titkos parancsában megtette az

ellenintézkedéseket. A magyarok esetleges átállásának megakadályozására utasította mindazon alárendelt parancsnokságait, melyekhez magyar alakulatok tartoztak,[40] valamint a magyar hadtestparancsnokságon, az 5., a 12., a 23. tartalék hadosztályoknál és az 1. lovashadosztálynál működő német összekötő parancsnokságokat.

Vormann tábornok az intézkedések szükségességét az alábbiakkal indokolta:

„1. Számolni kell Budapesten az államcsíny lehetőségével, melynek politikai iránya és a hadsereghez tartozó[41] magyar kötelékek magatartására gyakorolt hatása egyelőre bizonytalan.

2. A német Wehrmacht érdekeivel szembeni ellenséges ténykedéseket, az ellenünk irányuló támadást és a bolsevistákkal vagy a lengyelekkel való barátkozást szükség esetén erőszakkal a *csírájában* el kell fojtani.

3. Az alábbi előkészítő intézkedéseket haladéktalanul meg kell tenni: *a)* a német összekötő parancsnokságokat a magyar parancsnoki szerveknél a hadsereg híradó szolgálata vezetőjének (ANFÜ) különleges rendelkezése szerint adóállomásokkal kell felszerelni. A német összekötő parancsnokságok és adóállomások biztosítására a német összekötő parancsnokságokat az adókkal együtt, feltűnés nélkül 1:10 erejű[42] rohamcsoportokkal, 4–4 motorkerékpáros küldönccel és két páncélkocsival kell ellátni. *b)* a német összekötő parancsnokságok a magyaroknál lezajló minden eseményre pontosan figyeljenek, és ezeket a különleges híradási parancsnak megfelelően, haladéktalanul jelentsék.

A magyar parancsnokságok közelében, amennyiben lehetséges, az ezred-harcálláspontok közelében is, a »Bandák elleni bevetés« ürügyével leplezett gépesített különítményeket kell készenlétbe helyezni kb. 150 fő erejéig. Ezek veszély esetén haladéktalanul, vagy felsőbb parancsra, a legszorosabban vett parancsnoki kart letartóztathatják. Erőszakos beavatkozásra elvileg csak a hadsereg-főparancsnokság utasítására kerülhet sor ... Fedőszavak: *a)* ha felsőbb parancsra a vezető személyiségeket szükséges letartóztatni: „Budapest", *b)* jelszó az elöljáró részére, hogy veszély miatt a letartóztatásokat haladéktalanul foganatosítsa: »Gulasch«; *c)* a magyarok támadó ma-

gatartásának bejelentése „Cigánybáró" és *d)* a szükséges segítségkérés »Donau« fedőszavakkal történik."

Vormann utasításában felhívta alárendelt parancsnokai figyelmét, hogy „az eddigi szövetségesi kapcsolatokat lehetőleg minél tovább fenn kell tartani, hogy a politikai változás kizárólag a másik fél hibájából következzék be, és hogy a magyarok számukra hátrányos reakcióját ne a mi intézkedéseink váltsák ki. Amennyiben lehetséges, arra kell törekedni, hogy a vezető személyiségek szükségessé váló letartóztatása feltűnés nélkül, a harcállásponton kívül történjék".

A parancsban foglalt intézkedések végrehajtásáért felelős parancsnokságok voltak:

a) a IV. SS páncéloshadtest az 1. magyar lovashadosztály,

b) a VIII. hadtestparancsnokság az 5. tartalék hadosztály,

c) a XXXXVI. páncéloshadtest a 12. tartalék hadosztály, és a II. magyar hadtestparancsnokság,

d) az 532. számú katonai hadtápterület (KORÜCK) parancsnokság a 23. tartalék hadosztály esetében.

A 9. német hadsereg parancsnoka intézkedett továbbá, hogy a hadműveleti alárendeltségébe tartozó Bach-harccsoport egy zászlóaljnyi rohamcsoportot páncélosokkal együtt tartson készenlétben a VIII. hadtestparancsnokság számára. A VIII. és a IV. SS páncélos hadtest parancsnokságok feladatul kapták, tartsanak készenlétben tartalékokat, hogy a magyarok esetleges kiválásával keletkező arcvonalréseket támpontszerűen elzárhassák.

A parancs záradékában külön figyelmeztetés történt az óvatosság szigorú megtartására a német összekötő parancsnokságok és a felszámoló rohamcsoportok telefonbeszélgetéseinél, főleg ha azt a magyarok is lehallgathatják.

Vormann parancsának részletesebb ismertetése felmenti a szerzőt bárminemű hozzáfűzés megtételétől. Egyértelműen bizonyítja, hogy a 9. német hadsereg parancsnoka tartott Horthy kiugrásától 1944. augusztus 25-én, és kellemetlenül érintette volna katonailag, ha a magyar vezérkar esetleg németellenes fellépésre utasítja a II. magyar hadtest parancsnokságát.

A horthysta kormányzatot azonban ekkor nem a kiugrás, hanem

a szovjet csapatok előnyomulásának megakadályozása, a „keleti határok" védelme foglalkoztatta. Ehhez pedig szüksége volt a német csapatokra. Ezért sietett személyesen Horthy kormányzó Hitlert biztosítani feltétlen szövetségesi hűségéről.[43]

Mindebből következett az is, hogy a magyar tartalék hadtest tábornokai és tisztjei egy percig sem gondoltak a németekkel való szembefordulásra. A magyarok átállási szándékáról a felszabadulás után készült lengyel visszaemlékezésekben olvasható megállapítások csupán rokonszenvből fakadnak, sajnos, nélkülöznek minden reális alapot. Az igazság az, hogy a lengyelek iránt semleges magatartást tanúsító II. magyar tartalék hadtest alakulatai Varsó térségéből elvonulva még hosszú hónapokon át folytatták az igazságtalan és reménytelen harcot a *szovjet csapatok ellen* a Kárpátokban, Szlovákiában, Magyarországon, sőt osztrák és cseh területen 1945 májusáig. A 12. tartalék hadosztály megmaradt katonáinak például a bekerített Budapest ostromában ért véget a háború.

Mindezek előrebocsátása szükségesnek mutatkozott a varsói felkelés idején megnyilvánuló magyar–lengyel kapcsolatok objektívabb megítéléséhez. Annak érzékeltetéséhez, hogy az egyes horthysta parancsnokok, tisztek magánvéleményéből, udvarias és baráti közléseiből, sőt az egyszerű katonák őszinte segítségéből nem szabad a valóságnál messzebb menő következtetéseket levonni.

Természetesen igen nehéz kibogozni, hogy az évtizedek során a lengyel és a magyar újságokban, folyóiratokban napvilágot látott számos cikk, a megjelent vagy a lengyel levéltárakban őrzött visszaemlékezések mennyiben adják vissza a valóban megtörtént eseményeket. A *korabeli* jegyzőkönyvek, feljegyzések, egyéb írásos dokumentumok hiányában nehézségekbe ütközik a tudományos igényű állásfoglalás megfogalmazása. Arra törekedtem tehát, hogy a valószínűsíthető adatok és értékesnek bizonyult közlések alapján megkíséreljem rekonstruálni ezeket a kapcsolatokat, amelyek számos területen és több szálon jutottak kifejezésre.

Elsőként vetődik fel egy kérdés: *volt-e közvetlen kapcsolat a magyar hadtestparancsnokság és a Honi Hadsereg varsói parancsnoksága, illetve főparancsnoksága között?* Ezzel a kérdéssel több lengyel írás is foglalkozik,[44] egymásnak ellentmondó véleménnyel.

Kutatásaim során az alábbi következtetésre jutottam: a varsói *felkelés idején* a Honi Hadsereg főparancsnoka, Bór-Komorowski tábornok a magyar tartalék hadtest egyik parancsnokával sem találkozhatott személyesen, tehát sem Vattay, sem pedig Lengyel tábornokkal. Amikor a magyar hadtest augusztus 5-én megkapta a menetparancsot és elindult Varsótól északra és északkeletre levő állásaiból, a felkelés vezérkara az Óvárosban tartózkodott, és csak augusztus végén vonult vissza a csatornákon keresztül a városközpontba. Ugyanez vonatkozik a varsói parancsnokra, Antoni Chruściel „Monter" tábornokra is, akinek harcálláspontja a városközpontban volt. Az Óváros és a városközpont körül a támadó Bach-harccsoport alakulatai vontak gyűrűt, és aligha képzelhető el, hogy a felkelés vezetői a német vonalakon átjutnak a magyarokhoz, de értelme sem sok lett volna. A magyar hadtestparancsnokok pedig egyáltalán nem kerestek összeköttetést a lengyel főparancsnoksággal.

Viszont az is tény – erre utalnak „Monter" korabeli jelentései és más fennmaradt dokumentumok –, hogy Chruściel tábornok értesült a magyarok beérkezéséről és számított a velük való egyezkedés lehetőségére. A Honi Hadsereg vezetésének sem jelentett újságot a horthysta csapatok lengyelekkel szembeni semlegessége, sőt e semlegesség pozitív tartalma a lengyelek részére, hiszen már 1943-tól ez a viszony alakult ki a Honi Hadsereg és a megszálló horthysta alakulatok között. Érthető, hogy e tapasztalatok alapján abban reménykedett, hogy a magyarok esetleg jelentős *anyagi támogatást* tudnak adni a felkelésnek, és talán a hitleristák elleni együttműködésre is sor kerülhet. E meggondolások vezethették „Montert", amikor utasította a horthysta csapatok közelében működő alárendelt alakulatainak parancsnokait a magyar hadtest vezetőivel való tárgyalások *kezdeményezésére.*

Ezt a körülményt megerősítik azok a feljegyzések, melyeket az egykori hadtestparancsnokok készítettek a háború után. Ezekből kitűnik, hogy a lengyelekkel való beszélgetésekre mindenkor lengyel kezdeményezés következtében került sor, mégpedig az általuk említett konkrét esetekben mindig az *5. tartalék hadosztály parancsnokának, Szabó II. László vezérőrnagynak* a közvetítésével.

A magyar hadtörténelmi levéltárban őrzött, 1946-ban készült feljegyzésében Vattay Antal altábornagy többek között az alábbiakat írta:

„Szabó vezérőrnagy, 5. hadosztályparancsnok, egy napon levelet küldött hozzám Bór, lengyel felkelőtábornoktól – ki felkelőivel Varsótól északnyugatra levő nagy erdőségekben rejtőzött és a városban levő felkelőkkel kellett az összeköttetést fenntartania. Több levélváltás után két közlekedési utat biztosítottam a felkelők számára."[45]

Kutatásom során kiderült, hogy az említett levél írója nem Bór tábornok volt, hanem a Varsótól északnyugatra működő Kampinosi-csoport parancsnoka, Józef Kryczkowski százados, akit a továbbiakban a rövidség kedvéért, ma is ismert fedőnevén „Szymon"-nak nevezünk. Bór-Komorówski tábornokra való hivatkozás származhatott a levelet átadó lengyelektől éppúgy, mint Szabó vezérőrnagytól, aki esetleg így kívánt hangsúlyt adni a lengyel kezdeményezésnek.

„Szymon" könyv alakban megjelent visszaemlékezésében két levélről tett említést.[46] A levelek címzettje *ezredes* és „Szymon" a könyvben mindvégig ezredparancsnokot említett. Más dokumentumokban viszont ugyancsak ő, *hadosztály*ról, sőt *hadtestparancsnok*ról írt. Mindez azonban nem lényeges. A lényeg az, hogy levelei valóban eljutottak az általunk nem ismert magyar ezredes, illetve Szabó vezérőrnagy közvetítésével Vattay Antal hadtestparancsnokhoz. Hogy leveleinek *súlyuk* és tekintélyük legyen, „Szymon" – mint ahogyan ezt az 1973-ban vele folytatott konzultációk alkalmával elmondta – fiktív, arisztokratikus hangzású néven írta alá, mint „graf Stefan Bniński ezredes, ezredparancsnok".

Az első levél eljuttatásával kapcsolatban írta „Szymon", hogy augusztus 18-án levelet írt Alfons Kotowski „Okoń" őrnagynak, aki „Szymon" sebesülése miatt ekkor vette át a csoportparancsnokságot. Arra kérte, jelentse haladéktalanul a Palmiry-Młociny ezred parancsnokának, Adolf Pilch „Dolina" főhadnagynak, hogy hogy Łaski, Izabelino, Mościska, továbbá Truskaw és Sieraków térségébe magyar csapatok érkeztek és megpróbál velük kapcsolatot teremteni. Kéri „Dolinát", küldjön Laskiba – itt volt a partizán-

kórház, ahol „Szymon" feküdt – tiszti küldöttséget, és jelezzék Londonnak rádión a magyar alakulatok megérkezését Varsó körzetébe.[47]

„Dolina" egyetértett „Szymon" ötletével, és augusztus 20-ra Łaskiba rendelte a kért tiszti bizottságot a következő megbízólevéllel:

Honi Hadsereg
Palmiry-Młočiny ezrede
1944. augusztus 20.

Meghatalmazás

Felhatalmazom Krzemień őrnagyot, hogy a Lengyel Honi Hadsereg képviseletében megegyezési tárgyalásokat folytasson a magyar csapatok parancsnokságával. A küldöttség tagjai:
– Wyrwa Bohdan százados,
– Stabrawa Antoni százados,
– Jastrząb Aleksander főhadnagy.
A meghatalmazás érvényes 1944. augusztus 22-én 24.00 óráig. A meghatalmazást Andrzej ezredadjutáns és „Dolina" ezredparancsnok írta alá.[48]

Megbízatásáról így írt a küldöttség vezetője „Krzemień" őrnagy – valódi nevén Edmund Jungowski százados: „Augusztus 20-án a délutáni órákban az ezred parancsnokától, Dolinától (Adolf Pilch) ... utasítást kaptam, hogy „Stabrawa" főhadnaggyal[49] menjek Laskiba, a Vakok Intézetébe, ahol „Szymon" (Józef Krzyczkowski) százados, a Honi Hadsereg VIII. körzetének[50] parancsnoka tartózkodott. Pisztollyal felfegyverezve, haladéktalanul útnak indultunk egy bricskával Wierszeből. A biztosító egységek a jelszó közlése után átengedtek bennünket és kiértünk a „senki földjére". Útközben senkivel sem találkoztunk, és Sierakówon át megérkeztünk Laskiba. Haladéktalanul jelentkeztünk „Szymon" századosnál, aki a következőkről tájékoztatott bennünket: két magyar hadosztályt jelölt ki a német parancsnokság a Varsó körüli gyűrű létesítésére, hogy lehetetlenné tegye összeköttetésünket a fővárossal.

Ezenkívül a 12. tartalék hadosztálynak meg kell tisztítania a Kampinosi erdőséget a partizánoktól. A magyarok eddig passzívan viselkedtek, és alakulataink parancsot kaptak, hogy ne kezdeményezzenek támadást ellenük. Arról van szó, hogy kezdjünk tárgyalásokat a magyar parancsnoksággal és próbáljuk meg a mi oldalunkra vonni. A Laski községben elszállásolt magyar parancsnokkal a kapcsolat felvételét megkönnyíti, a Vakok Intézetében dolgozó egyik franciskánus nővér... Másnap... a megjelölt nővér összeismertetett bennünket a Laskiban lakó Csáki kisasszonnyal, akinek magyar neve megkönnyítette, hogy bejuthasson a magyar parancsnokhoz és megszerezze beleegyezését a felkelők küldöttségének fogadásához. Vezetése alatt indultunk útnak. A magyar biztosító alakulatok láthatóan értesülve voltak érkezésünkről, mert semmi nehézséget nem támasztottak haladásunk útjába. Végre megérkeztünk a parancsnokság szálláshelyére. A magyar csapatok parancsnoka, egy ezredes (nevét nem fedte fel) egyedül fogadott bennünket..."[51]

Ezután a küldöttség átadta „Szymon" augusztus 19. keltezésű levelét, melynek tartalmából az alábbiakat idézzük fel:

„Ezredes Úr Őexcellenciájának!
Bizonyára tudja, hogy Varsóban és környékén a lengyel Honi Hadsereg immáron három hete harcban áll a németekkel. Feltételezem, hogy Ön Uram, ismeri a németek harcmodorát, melyhez hozzátartozik a polgári lakosság tömeges kivégzése is. Nemegyszer férfiakat és nőket hajtottak a német harckocsik elé, hogy a lengyel katonák ne tüzeljenek rájuk. A lengyeleket, akik a földalatti hadseregben hazájukért harcolnak, a németek egyszerűen csak banditáknak nevezik. A németekkel folytatott háborúnkban életről vagy halálról van szó és mi harcolni fogunk a győzelemig.

Az Ön csapatai által elfoglalt helységek közelében a lengyel földalatti hadsereg alakulatai tartózkodnak, melyekre igen fontos feladatok hárulnak, és melyeket meg kell oldaniuk. Két eset lehetséges: vagy megegyezünk az ide szállásolt baráti magyar nép csapataival, vagy harcolunk ellenük. A magyar és a lengyel katonák vérét hullani hagyni bűn lenne, melytől visszariaszt bennünket egész közös történelmünk.

Keressünk közösen ésszerű kiutat. Semmi olyasmit nem szabad elkövetnünk, ami árthatna jövendő együttműködésünknek.

Fővárosunk sorsdöntő harcának ebben az órájában a magyarok magatartása döntő jelentőségű lehet közös jövőnk szempontjából. Remélem, hogy elvárhatjuk a magyaroktól a német szövetségtől való határozott elfordulást és a harcoló lengyelek iránti baráti magatartást. Nem tudom Uram, hogy az Ön számára személy szerint élő és kötelező hagyomány-e a lengyel–magyar barátság. Azt sem tudom, mire terjed ki az Ön hatásköre. Meg vagyok azonban győződve, hogy megtaláljuk a megegyezés és egymás kölcsönös háborítatlanságának útját. Nagy örömömre szolgálna, ha megvalósulhatna a magyar királyi hadsereg és a Honi Lengyel Hadsereg közötti fegyverbarátság... Magatartása kedvező jelének tekinteném, ha a magyar csapatokat kivonná Sierakówról és Truskawról..."[52]

Visszatérve Jungowski visszaemlékezésére, a továbbiakban a következőkről ad tájékoztatást, hogy „miután megismerkedett a neki átnyújtott levéllel, az ezredes azt felelte, hogy egész szívével mellettünk áll, azonban önállóan nem dönthet ilyen fontos katonai-politikai ügyben. Véleménye szerint a magyar egységeknek minél előbb vissza kell térniük hazájukba, mivel most közvetlenül annak sorsa válságos.... Mikor világossá vált, hogy a magyarok részéről nagyobb értékű segítségre nem számíthatunk, javasoltuk, hogy a tüzérség egy részét lőszerrel, akár kezelőszemélyzet nélkül is, adják át nekünk. Azonban ez a javaslatunk sem talált elfogadásra. Az ezredes az elutasítást azzal indokolta, hogy a német hírszerzés a magyarok minden lépését figyeli, és ez sem kerülné el figyelmét, ezért neki életével kellene fizetnie.

A beszélgetés németül, barátságos légkörben folyt, feketekávé mellett, és több mint két óráig tartott. Elbúcsúzáskor az ezredes kijelentette, hogy amíg ő itt lesz, a felkelőket a magyarok részéről semmi veszély nem fenyegeti..."

Jungowski visszaemlékezésében leírta azt is, hogy néhány nappal a magyar ezredessel való találkozás előtt összeütközés támadt a magyarok és a lengyel járőr között. Bár a partizánok parancsot kaptak, hogy kerüljék a nézeteltéréseket a magyarokkal, mégis úgy

történt, hogy egy lengyel járőr feltartóztatott egy magyar szekeret, melyen négy katona és egy altiszt ült és lefegyverezte. A magyarokat el akarták vinni a parancsnokságra, hogy tisztázzák a helyzetet. Két magyart közrefogtak, de közben a magyar altiszt a nála maradt bajonettel leszúrta a kocsis mellett ülő lengyelt és utasította a kocsist, hogy forduljon meg és hárman elvágtattak a magyar állásokhoz. Rövid idő múlva nagyobb csoporttal visszatértek és elfogtak egy lengyel lovas járőrt. Jungowski elnézést kért az ezredestől az incidens miatt. A magyar tiszt nem tulajdonított nagy jelentőséget az egésznek és közölte, hogy a lengyel katonákat már el is engedte, a lovakat és az elvett öt karabélyt az esti órákban átküldi Laskira a Vakok Intézetében levő lengyel parancsnokságra.

A fiktív arisztokratikus névvel aláírt „Szymon" levél másolatára a magyar parancsnokságról visszatérve Edmund Jungowski kézírással feljegyezte, hogy a magyar ezredessel folytatott tárgyalások nem vezettek kézzelfogható eredményekre. A magyar tiszt megígérte a lengyel járőrtől elvett lovak és fegyverek visszaadását. „A magyar ezredes igen szívélyes volt és jóakaratot tanúsított a lengyel ügy iránt, de nem érezte magát felhatalmazva önálló döntő lépések megtételére, állítólag egyedüli célja, visszajutni Magyarországra, hogy a haza határait megvédhesse."[53]

Augusztus 20-án 21.30-kor „Szymon" a visszatért küldöttség jelentésének meghallgatása után levélben tájékoztatta „Dolina" főhadnagyot a magyarokkal folytatott tárgyalásokról. „A magyarok elküldtek két lovat és fegyvereket. Kérik, hogy az állítólag a mi fogságunkban levő két katonájukat küldjük vissza.[54] Ha ez tényleg így van, kérem azonnal állítson ki részükre menetlevelet és küldjék őket el... Jelentőséget tulajdonítok az ügy ilyen formában való elintézésének..." A magyarokkal folytatandó megbeszélésekkel kapcsolatban kéri, hogy „Balt" főhadnagy és Malec holnap keressék fel. Ugyancsak holnapra (vagyis augusztus 21-re) Wyrwa főhadnagy is küldje el a legkisebb betűtípusú írógépet a magyarokkal való levelezéshez.[55]

Ilyen előzmények után írta „Szymon" – emlékezete szerint augusztus 21-én – a második levelet. Ebben „javasolta a magyar és a lengyel állások egyesítését, együttműködését a Varsóban har-

coló németek hátában, de addig is adjanak a magyarok nagyobb mennyiségű fegyverzetet, főként lövegeket."[56]

Ezt a levelet valószínűleg egy másik tiszti küldöttség vitte el a magyar parancsnokságra. Ezzel kapcsolatos Klemens Średziński „Buk" 1962-ben, illetve Stefan Malec 1973 őszén készült visszaemlékezése.

Średziński írja: „... abban az időben Boernerowóban (ma Bemowo) volt a szállásom, és ugyanitt helyezkedett el a magyar hadosztály parancsnoksága is. Ez 1944. augusztus 20. körül lehetett. Ekkor üzenetet kaptam a Kampinosi erdőségből, hogy összeütközésre került sor egy magyar alakulat és a felkelők között, és arra kértek, tegyek lépéseket a magyar parancsnokságon a jelentősebb összecsapások elkerülésére. Magyarországi tartózkodásom idejéből emlékeztem rá, hogy a magyarok ezen a napon ünneplik a magyar királyság megalapításának évfordulóját. Graf mérnök társaságában haladéktalanul a parancsnokságot gyakorló tábornok szállására mentem. Miután kifejeztem jókívánságaimat a magyar állami ünnep alkalmából, feltártam érkezésünk célját. A beszélgetés őszinte, baráti légkörben folyt le."

Średziński megemlíti, hogy a magyar „tábornok komoly aggodalmát fejezte ki a felkelés eredményeit illetően. A sikerben csak akkor tudna hinni, ha egyidejűleg a németek által megszállt többi országban is felkelések robbannának ki. Közölte, hogy megőrzik barátságos magatartásukat a lengyelek iránt".[57]

Klemens Średziński visszaemlékezésében nem tett említést arról, hogy a megbeszélésen mások is jelen voltak. Ezt a szükséges kiegészítést tudhatjuk meg Stefan Malectól. 1973 őszén, az akkor beteg Maleccal részemre az erre vonatkozó feljegyzést egy hiteles tanú, maga „Szymon" készítette el.[58] Malec 1944 augusztusában a boernerowói Honi Hadsereg alakulat parancsnoka volt. „Szymon" előzőleg idézett, „Dolinához" írott leveléből is bizonyítható, hogy „Szymon" Malec értesítését *is* kérte.

Stefan Malec elmondta, hogy két dologban kellett a magyarokkal megbeszélést folytatni. Egyrészt ismételten elnézést kérni az incidensért, kölcsönösen megállapodni abban, hogy a jövőben hasonlóak ne fordulhassanek elő. Másrészt segítséget kérni a magyar

parancsnokságtól a felkelők részére. Stefan Malec szerint a küldöttség tagjai voltak: Klemens Średziński „Buk", Józef Szydla „Balt" felderítőtiszt, Sikora főhadnagy a babicei rádióállomásról Sołtysik és Malec. A találkozás a magyar tábornokkal (Malec tévesen Lengyel Bélát említi) a boernerowói erdőség egyik villájában zajlott le, ahol jelen volt Wladysław Graff lengyel mérnök is. A magyar tábornok igen szívélyesen fogadta a lengyel tiszteket, de a konkrét segítségnyújtást csapatai fáradtságára hivatkozva elhárította.

Ehhez kiegészítésképpen kapcsolódik „Szymon" visszaemlékezése a küldöttség jelentéséről. Többek között beszámoltak Malecék, hogy a magyar tábornok a németek elleni együttműködésre vonatkozóan arra hivatkozott, hogy felettes szervei beleegyezése nélkül nem áll jogában dönteni. Mindezek ellenére megígérte, hogy a lengyelek nyugodtan átjárhatnak a magyar állásokon, nem támaszt nehézségeket a felkelők Varsóba jutása elé, de a lengyelek is tartózkodjanak a magyarokkal való konfliktusoktól. Ezzel nyilván az említett járőrafférra utalt.[59]

Varsói beszélgetésünk során „Szymon" elmondta, hogy a tábornok felajánlotta a felkelők családjainak Magyarországra szállítását. Ez a közlés még jobban megerősíti, hogy annak idején a felkelők nem Lengyel tábornokkal, hanem Vattay Antallal kerültek kapcsolatba, hiszen ő az augusztus 21-i levél kézhezvételekor már tudta, hogy pár napon belül Budapestre utazik.

A lengyel visszaemlékezésekben Vattay magatartását rokonszenvesnek ítélik, még ha kérésüket nem is teljesítette és kézzelfogható segítséget sem adott. Kétségtelen, szerepe volt abban, hogy néhány napig a magyar állásokon kapcsolat létesült a varsói és a Varsó környéki ellenállók között. De az is az igazsághoz tartozik, hogy míg a lengyeleket szimpátiájáról biztosította, ugyanakkor figyelmeztető jelentést küldött von Vormann tábornoknak a magyar csapatok hangulatáról, ezzel fejezve ki a németek iránti lojalitását is. Erről a lépéséről a következő magyarázat olvasható említett feljegyzésében: „... szükségesnek láttam a német hadseregparancsnokságot figyelmeztetni, hogy a lengyelek ellen ne számítsanak a magyar csapatokra, mert mi nem vagyunk háborúban a lengyelekkel, közös ki-

rályaink voltak, erős kulturális kapcsolataink vannak és Magyarország sohasem viselt háborút a lengyelek ellen."

Így írt Vattay 1946-ban. Mit jelenthetett valójában 1944. augusztus 19-én Vormann-nak? Erre csak a 9. német hadseregparancsnok utólag előkerült, a „Közép" hadseregcsoport parancsnokának augusztus 19-én 24.00 órakor küldött titkos távmondati jelentéséből lehet következtenti. Idézet a távmondatból: „A magyar királyi II. tartalék hadtest vezénylő tábornoka csapatainak a lengyelekkel szembeni magatartását illetően a következőket jelentette: Nem számolhatunk azzal, hogy a 12. magyar tartalék hadosztály azt a megbízatást, hogy Varsót észak felől elzárja és az attól északkeletre fekvő nagy erdőségeket megtisztítsa, teljesíteni fogja. A csapatokat a lengyel lakosság szívélyesen fogadta. Már most megmutatkoznak a testvéri barátkozás jelei. A lengyel nemzeti mozgalom vezetői közvetlen kapcsolatot igyekeztek teremteni a parancsnokokkal. A magyarok az évszázados magyar–lengyel hagyományos barátságnak megfelelően minden katonai akciótól tartózkodnak. A csapatok *most még* vezetőinek kezében vannak. Hogy ez az állapot meddig fog tartani, tekintettel a kis létszámú tisztre, főleg a 12. magyar tartalék hadosztálynál, arra vonatkozóan aligha vállalható garancia. A 12. magyar tartalék hadosztály harci értékét a vezénylő tábornok alig tartja említésre méltónak. Fegyverzettel való ellátottsága minimális. Javaslat: megmaradt fegyvereit adja át az 5. magyar tartalék hadosztálynak, utána a hátországban sáncmunkára kell bevetni.

Kérdésesnek látszik, hogy az 5. magyar tartalék hadosztály, melynek bevetése a Visztulánál, Varsótól délre, egyéb német csapatok hiányában szükségessé válik, fog-e harcolni? Talán az érkező ellenséget jelenti majd. Itt is a lakossággal való barátkozásra fog sor kerülni. Amennyiben lengyel csapatok támadnák meg, biztosan nem fog harcolni . . ."[60]

Vormann jelentését a „Közép" hadseregcsoport parancsnoka sürgős jelzéssel továbbította Berlinbe, a szárazföldi csapatok főparancsnokságára.[61] Vattay hazakészülődött, mert mint írta feljegyzésében „én megkaptam a főhadsegédi kinevezésemet, és utódomnak, Lengyel Béla altábornagynak adtam át a hadtestet . . . augusz-

tus 24-én repülőgéppel Budapestre érkeztem . . .,"[62] ezzel részéről be is fejeződött az egész varsói ügy. A németeknek pedig Vattay jelentése alapján volt idejük a helyzet átgondolására.

Lengyel Béla augusztus 22-én, a Varsótól délnyugatra levő Grodziskban vette át a parancsnokságot,[63] és még ezen a napon megkapta Vormann ellenintézkedéseket tartalmazó utasítását. Ennek értelmében a 12. tartalék hadosztálynak azonnal ki kell vonulnia a Kampinosi erdőség területéről és gyalogmenetben folytatni útját Grojec területére, védelmi állások építésére.[64] A hadosztály addigi terepszakaszát, tehát a Kampinosi falvak megszállását, németek és vlaszovista csapatok vették át.

A Honi Hadsereg varsói alakulatainál hamarosan híre ment, hogy az új magyar hadtestparancsnok Lengyel Béla, aki 1934–1939 között Horthy-Magyarország katonai attaséjaként Varsóban működött. A magyar főtisztet (akkor alezredesi rendfokozata volt) igen sokan ismerték személyesen is a Honi Hadsereg vezetői és tisztjei közül, így Bór tábornok is. Érthető tehát, hogy elsősorban „Monter", nagyobb bizakodással tekintett a várható kapcsolatok elé. Utasítására a Honi Hadsereg varsói V. kerülete, Mokotóv városrésznek a parancsnoka, Stanisław Kamiński „Daniel" azonnal összeköttetést keresett a magyar hadtestparancsnokkal.

Lengyel Béla írta 1946-ban, hogy még két napja sem volt új beosztásában, amikor varsói látogatói érkeztek. „Augusztus 24-én Grodziskban varsói ismerősök, köztük Weiss lengyel ezredes özvegye,[65] aki miskolci születésű, kerestek fel, hogy Bór tábornok (varsói felkelők parancsnoka augusztus 1. óta) embereivel összehozzanak. Ebbe szívesen belementem, mert tisztázni kívántam egy válságos esetre csapataink helyzetét a lengyelekhez, meg hogy a lengyeleken segítsek. Az ajánlaton azért is kaptam, mert a 9. német hadsereg parancsnoka, Vormann tábornok megkért, mint volt varsói katonai attasét, hogy a felkelőket a felesleges áldozatoktól megkímélendő, szólítsam fel a kapitulációra becsületes feltételek mellett."

Ezt követően „Monter" utasítására „Daniel" a közben Varsótól délre levő Piaseczno–Góra Kalwaria–Wilanów térségébe érkezett 5. tartalék hadosztály parancsnokságára küldte Tadeusz Dzierżyk-

raj-Rogalski zászlóst, hogy előkészítse a Honi Hadsereg hivatalos tiszti küldöttségének látogatását.

Így jegyezte fel az eseményeket „Monter" tábornok. Másként azonban „Daniel" alezredes. 1962-ben írott visszaemlékezésében a kapcsolatkeresést magyar kezdeményezésnek tüntette fel. Így írt erről:

„1944. augusztus 15-én, a Pulawska utca 162. számú háznál tartózkodó alakulatunk egyik járőre a barikád előtt megállított egy Służew felől jövő kétlovas bricskát. Az igazoltatáskor derült ki, hogy utasai a magyar hadsereg tisztjei. Velük volt egy felkelő katonánk is. Mivel az volt a kívánságuk, hogy vezessék őket a felkelők parancsnokságára, szemüket bekötötték és a Malczewski utcában levő szálláshelyemre kísérték őket. El sem lehet mondani, mennyire meglepődtem, mikor a nem mindennapi vendégeket bejelentették. A különféle gondolatok között felmerült bennem a gyanú is, hátha a német parancsnokság küldte őket a felkelő csapatok erejének, fegyverzetének, elhelyezkedésének és hangulatának kikémlelésére. Nem csoda tehát, hogy kezdetben meglehetősen tartózkodóan viselkedtem. De amikor a német nyelven folyó beszélgetés során kifejezésre juttatták, hogy tevékenyen kívánnak a lengyel felkelők segítségére lenni – akár az egész hadosztály átállásával a tüzérségével együtt, és egész viselkedésükből, javaslatukból igazmondást és teljes őszinteséget éreztem ki a megszállók elleni harcot illetően –, a beszélgetés a teljes szívélyesség és egyetértés légkörében folytatódott.

Komoly dilemma előtt álltam. Magyar barátaink által felvetett elgondolás a magyar hadosztály, tüzérsége és szolgálati ágai a mi oldalunkra történő átállására vonatkozott. A harcoló Varsó csupán egyik kerületének voltam a parancsnoka, nem éreztem tehát magamat illetékesnek ilyen nagy horderejű kérdés megbeszélésére és eldöntésére. Javasoltam tehát, hogy 3–4 napon belül a magyar parancsnokságra (Zalesieba) érkezik majd a Honi Hadsereg főparancsnokságának képviselője, illetve a harcoló Varsó parancsnoka a számunkra oly csábító és magyar barátaink részéről oly nemes elgondolás végleges tisztázására és végrehajtására. Javaslatomat elfogadták és a küldötteket elkísérték az állásokhoz, ahol várta őket a bricska."[66]

Kamiński „Daniel" itt az esetet augusztus 15. dátummal jelöli. A bricska-ügyre emlékezett egy másik szemtanú is, Lesław Bartelski, aki „Mokotów 1944" című, Varsóban 1971-ben megjelent könyvében szintén ezt az időpontot közölte. Valószínű azonban, hogy vitája lehetett más szemtanúkkal, mert a könyv 1973-as, újabb kiadásában a sokkal reálisabb augusztus 20. mellett foglalt állást. Érdekes módon ez a bricskaeset szinte valamennyi könyvben és cikkben előfordul, melyben szó esik a Varsó térségében 1944 augusztusában megnyilvánuló magyar–lengyel kapcsolatokról.

Tekintettel az eset lengyelországi közismertségére, megkerülni nem kívántam. Valószínűleg ebben az esetben a bricskán érkező magyar tisztek alkalom és körülmények szülte *egyéni* kezdeményezéséről volt szó. Aligha hihető ugyanis, hogy „Służew felől", vagyis az 5. tartalék hadosztály parancsnokságáról ezzel az átállási tervvel tiszti küldöttséget küldtek volna át a lengyelekhez. Tények bizonyítják, hogy a felkelőkkel *hivatalosan* egyetlen magyar parancsnokság sem *kezdeményezett* tárgyalásokat. A magyar magasabbparancsnokok semlegessége éppen abban mutatkozott meg, hogy semmit sem kezdeményeztek, legfeljebb elfogadták a lengyelek kapcsolatkeresését. Minden eddig megismert tárgyalás tartalmának egyik közös jellemzője volt, hogy a lengyelek javaslatát a magyar alakulatok átállására, *elutasították*, a barátság és a semlegesség további garantálása mellett. Mi értelme lett volna tehát, ha mondjuk az 5. tartalék hadosztály parancsnoka küldöttséget indít Mokotówba, hogy jelezze az ottani lengyel parancsnoknak átállási szándékát, ugyanakkor, amikor a konkrét megbeszéléseken az átállási javaslatot mereven elutasította?

Nem járunk messze az igazságtól, ha ezt a bricskaesetet úgy ítéljük meg, mint fedezet nélküli magánkezdeményezést, amiből az évtizedek során legenda lett.

A továbbiakban, hogy „Daniel" valóban „Monter" tábornok utasítására küldte ki a már előzőekben említett zászlóst, és annak útja sikerrel járt, mert augusztus 25-én vagy 26-án a dr. Jan Stępień (akkori nevén dr. Stanisław Jankowski) alezredes vezetésével meg is érkezett a hivatalos lengyel tiszti küldöttség az 5. tartalék hadosztály parancsnokságára – a ma már Piasecznóval összeépült –

Zalesie Dolnéba; a különböző visszaemlékezések között nincs ellentmondás.

A lengyel delegáció körülbelül szeptember 12–14-ig tartózkodhatott Zalesie Dolnéban. A visszaemlékezésekből csupán egy megbeszélés tartalmát idézzük fel. Ez a találkozás Chrzana mérnök lakásán, augusztus 28–29. tájékán történhetett. A lengyeleken kívül jelen volt dr. Stępień visszaemlékezése szerint „NN őrnagy, a magyar hadtest vezérkari főnöke és Richter kapitány, aki egyébként az összekötő szerepét töltötte be a megbeszéléseken". Stępień valószínűleg nem emlékezik pontosan. Ezen a megbeszélésen a hadtest vezérkar főnöke, Porkoláb *alezredes* nem volt jelen, mert az új harcálláspontra, Grodziskból Rawa Mazowieckába települt hadtestparancsnokságon tartózkodott. Az 5. tartalék hadosztály vezérkari főnökéről Gyulassy Elemér *őrnagyról* lehet szó. Richter százados Lengyel Béla altábornagy segédtisztje volt.

Ezen a találkozón a két fél egyetértésével megfogalmazásra került egy javaslat. Ennek főbb pontjai voltak: 1. A Lengyelország területén tartózkodó magyar csapatok, Magyar Királyi Önkéntes Légió néven a Honi Hadsereg közvetítésével átállnak a szövetségesek oldalára. 2. A Magyar Légió azonnal akcióba lép a Honi Hadsereg vezetésével egyeztetett hadműveleti terv alapján, 3. A Honi Hadsereg garantálja a Magyar Királyi Önkéntes Légió autonómiáját. A negyedik pontban körvonalazták a Légió ellátási és élelmezési problémáit stb.[67]

A megbeszélésen a magyar tisztek fő kérdése az volt, garantálja-e a Honi Hadsereg főparancsnoksága a magyar csapatok biztonságát a Vörös Hadsereggel szemben? Erre a lengyelek nem tudtak válaszolni.

Ezután került sor dr. Stępień alezredes és Lengyel Béla altábornagy személyes beszélgetésére. Erről így írt Lengyel Béla: „Augusztus hó utolsó vagy szeptember hó legelső napjaiban találkoztam az 5. hadosztály harcálláspontján, Piasecznóban Bór küldöttjével, egy alezredessel. Megbeszéléseink természetesen kettesben folytak, arról az 5. hadosztály parancsnokát, Szabó II. László vezérőrnagyot és Gyulassy Elemér vk. őrnagy hadosztály vezérkarfőnököt, valamint Porkoláb vk. alezredes hadtest vezérkar főnököt tájékoztattam.

A lengyel alezredes tolmácsolta Bór tábornok kívánságát, hogy *a)* vonuljak be csapataimmal Varsóba és csatlakozzam a felkeléshez, *b)* adjunk nekik lövegeket lőszerrel *c)* lengyel szabadcsapatokat és a városból vagy városba irányuló forgalmat ne gátoljuk mozgásukban.

Válaszomban közöltem vele, hogy Budapestre jelenteni fogom kérésüket, amit én szívemen viselek, azonban szeretném megismerni a helyzetet, mi lesz akkor, ha az oroszok is bevonulnak Varsóba?"

Dr. Stępień alezredes haladékot kért a magyar hadtestparancsnoktól a kérdés megválaszolására. Ezután jelentést tett „Monter" tábornoknak és javasolta, hogy a lublini kormány alá tartozó hadsereg-parancsnokságon keresztül kérdezzék meg a Vörös Hadsereg parancsnokságát. „Monter" azonban valószínűleg nem szimpatizált az ötlettel, és röviden azt válaszolta: „Igérjetek és garantáljatok mindent, csakhogy akcióba lépjenek!"[68]

„Két-három nap múlva – olvasható Lengyel tábornok feljegyzésében – a lengyel alezredes újabb találkozón közölte, hogy mind a felkelőket, mind az esetleg Varsóba bevonult honvéd csapatokat a lublini lengyel kormány veszi oltalmába és gondozásába. Ezután küldtem el jelentésemet Vörös János vezérezredesnek, a németek előtti titoktartás miatt írásban, repülővel."

Vörös János vezérezredes rövid idő alatt válaszolt géptávírón Lengyel tábornok jelentésére. Tartalmáról Lengyel Béla mindössze ennyit közölt említett feljegyzésében: *„a)* A felkelőkhöz nem csatlakozhatom és velük az összeköttetést a kellő formában szakítsam meg. *b)* Egyetért javaslatommal, hogy Bór tábornokkal megegyeztem, miszerint lengyel szabadcsapatokkal harcba nem bocsátkozunk, azoknak mozgását elősegítjük, mint ahogy szabad a lengyeleknek az út és mozgás Varsóból vagy Varsóba.

Bór tábornok kiküldöttjével úgy szeptember hó nyolcadikán közöltem a magyar álláspontot, rámutatva arra, hogy csapataink Lengyelországból elszállítás alatt vannak és hogy minden hazakerül. (Ekkor a 12. hadosztály már elgördült és a 23. hadosztály is elszállítás alatt volt.)

A lövegek iránti lengyel kérést illetőleg azt közöltem a lengyel alezredessel, hogy ha Varsó környékéről a honvéd csapatok elvo-

nulnak, úgy az erdőkben hagyjuk a lövegeket vissza. Tartson tehát összeköttetést a piasecznói parancsnoksággal (5. hadosztály parancsnokság volt ez, ahol tárgyaltunk), mert ez fogja rendelkezéseimet végrehajtani."

Az ígért lövegátadásra vonatkozóan megbízható értesüléseket nem sikerült a kutatás során szerezni, így nem tudjuk, végső soron mi lett Lengyel tábornok ígéretével. Dr. Stępień közli említett visszaemlékezésében, hogy a magyar hadtestparancsnok felajánlotta közreműködését a németeknél a felkelők kapitulációja kérdésében, de a lengyel alezredes ezt visszautasította.

Vörös János vezérezredes utasítását, hogy kellő formában szakítsa meg a felkelőkkel a kapcsolatokat, Lengyel Béla végrehajtotta. Legalábbis hivatalos megbeszélésekre a lengyelekkel többé nem került sor. Erre vonatkozóan nem találtam jelzést a visszaemlékezésekben sem. De egyik részről sem lett volna sok értelme. A Honi Hadsereg vezetése tudomásul vette, hogy a magyar csapatoktól semmi jelentős és kézzelfogható támogatást nem kaphat. Lengyel Béla pedig a lengyelekkel folytatott „tárgyalásokról" nemcsak Budapestet, hanem Vormann német hadseregparancsnokot is tájékoztatta, ha talán nem is szó szerint közölte a lengyelek javaslatait. Mindenesetre a magyar hadtestparancsnokság grodziski állomáshelyén éppúgy közelében volt a Żyrardówban levő 9. német hadsereg-parancsnokságnak, mint későbbin, a délre fekvő Rawa Mazowieckán.

Éppen ezért irreális volt lengyel és magyar részről egyaránt például a légió ötlete. A Lengyelországban 1944. augusztus végén tartózkodó magyar alakulatok egymástól el voltak szigetelve a közibük ékelődött német és vlaszovista csapatokkal. A magyar hadtestparancsnokság közelében 30–50 kilométernyire csak az 5. és a 12. tartalék hadosztály állomásozott. A 23. tartalék hadosztály már több mint száz kilométerre és az 1. lovashadosztály pedig földrajzilag még távolabb, Varsótól északkeletre, a Visztula jobb partján foglalt állásokat. A hadtest egésze a 9. német hadsereg, az egyes hadosztályok, sőt ezredrészek pedig különböző német hadtesteknek, hadosztályoknak voltak hadműveletileg alárendelve. Ismerve Vormann tábornok augusztus 25-i titkos parancsát, nem nehéz feltételezni, hogy a magyar alakulatok bármilyen gyanús moz-

golódására a közbeékelődött német erők egyszerűen szétforgácsolták volna. Ismételten hangsúlyozom, a magyar parancsnokságok igazán nem is foglalkoztak az átállás gondolatával.

Vattay Antal és Lengyel Béla altábornagyok, mint hadtestparancsnokok magatartásukkal az adott katonai helyzetben, elmentek addig a határig, ameddig saját egzisztenciájuk és osztály-hovatartozásuk szabta politikai érdekeik engedték. Sem németellenességük, sem lengyelbarátságuk ezeket a határokat nem lépte át.

A lengyel felkelők viszonylag szabad mozgásának, részükre a közlekedési utak biztosításával (ez Vattay esetében néhány napig, de Lengyel tábornok esetében több héten át tartott) ugyanakkor lehetővé tették, hogy a Varsó környékéről a városban élethalálharcot vívó felkelők élelemhez, kötszerhez, gyógyszerhez, sőt fegyverhez és lőszerhez jussanak. Ezzel nemcsak a varsói nép harcát segítették, de sok lengyel élet megmentéséhez is hozzájárultak. A hadtest, hadosztály, ezred és így tovább lefelé, alegységparancsnoki szintig megnyilvánuló alapvetően baráti magatartásnak is szerepe volt abban, hogy a magyar honvédek, az egyszerű felkelőkkel, a lakossággal közvetlen kapcsolatba kerülő őrök, járőrök stb. *a megtorlástól való félelem nélkül* szimpatizáltak a lengyelekkel.

És az igazi segítségnyújtásra éppen ezen a szinten került sor. Ezt bizonyítja a lengyel visszaemlékezések sokasága.

Idézzünk fel néhány példát – mégpedig egy-egy magyar hadosztály terepszakaszára konkretizálva – azok közül, melyeket a kutatás során hely és idő szempontjából sikerült pontosítani, illetve valószínűsíteni.

A 23. tartalék hadosztály kapcsolata a felkelőkkel és a kielcei partizánokkal

A németek augusztus 5-i utasítása értelmében a II. magyar tartalék hadtest állományából elsőként a 23. hadosztály kezdte meg Wyszków térségéből a gyalogmenetet Varsóba. A hadosztály parancsnoka Deseő Gusztáv vezérőrnagy volt. Az egységek augusztus 6–8-án érkezhettek Varsó északnyugati részébe. A magyar kato-

nák itt találkoztak először és közvetlenül a varsói felkelőkkel. A menetoszlop akkor haladt át a lengyel fővároson, amikor a németek még nem kerítették be teljesen. Voltak városrészek, mint Marymont, Żoliborz, Piaski vagy Powazki, ahol a felkelt nép köszöntötte a magyarokat, megéljenezték őket és a magyar katonák is a lengyeleket. Bár súlyos harcok dúltak már a város különböző pontjain és a hitlerista repülőgépek bombák áradatát zúdították a lakosságra; a becsapódások, robbanások szinte színpadi hátteret adhattak az említett városnegyedekben néhány órán át tartó békés barátkozásnak. Gazdát cserélt itt percek alatt lőszer és cigaretta, fegyver és kenyér, vodka és jó szó. Nagyon sokan élnek ma is Magyarországon, Varsóban és Lengyelország-szerte, akiktől ezeket az emlékeket felidéztem és megírásra fontosnak tartottam, mert tények nélkül is visszaadták a találkozások hangulatát.

A hadosztály néhány óra múlva elhagyta Varsót. Kilencedikén bevagonírozták és így szállították a fővárostól délre mintegy száz kilométerre eső területre. Ez ugyan már a kielcei vajdaság volt, de a magyar csapatok által elfoglalt terepszakasz: Tomaszów Mazowiecki–Opoczno–Radom,[69] a varsói felkeléssel kapcsolatosan kialakult helyzetben több vonatkozásban is figyelemre méltó.

A hadosztály védőszakasza földrajzilag a Varsó körüli német védelemnek a Pilica folyó partja mentén húzódó második védőövébe tartozott. Ennek a védőövnek a Visztulára támaszkodó ívében, Magnuszewnél súlyos harcok dúltak. De a kielcei területen létesült a másik szovjet hídfő is, Puławynál, Radomtól alig 60 kilométerre! Ebből a helyzetből fakadt a 23. magyar tartalék hadosztálynak a hitleristák által megszabott sokrétű feladata: újabb védőállások építése a szovjet csapatok feltartóztatására, a német utánpótlás biztosítása, elsősorban vasútbiztosítás és a „sínháborút" folytató partizánok elleni harc. Meg kellett akadályoznia a német csapatokkal együtt, hogy a kielcei vajdaság területéről partizánalakulatok juthassanak át *Varsó megsegítésére*, és természetesen délnyugatról fedezni a szovjet hídfők ellen harcoló német csapatok hátát az esetleges partizántámadástól.

A hadosztály augusztus 14–15-én elfoglalta a számára kijelölt helységeket és állásokat. A tevékenységéről hazaküldött jelentések

szűkszavúan a következőkről adtak tájékoztatást. A jelentéseket nem szó szerint idézem:

Augusztus 15. a hadosztály Tomaszów Mazowieckinél és attól délre működik. 16-án megkezdte a harcot a bandák (értsd a partizánokat) ellen. 17-én Tomaszówtól és Opocznótól délre levő erdőben vállalkozást hajtott végre a bandák ellen. 21-én a Radom és Grojectől kb. 10 kilométerre nyugatra állást épít. 51. gyalogosezrede vasútbiztosításon a Tomaszów–Łódź–Piotrków vonalon. Augusztus 25-én két ezrede vasútbiztosításon Radom–Tomaszów–Zaków Piotrków–Ignaców, egy ezrede pedig Tomaszów dél-Opoczno nyugati szélén bandák ellen harcolt. Másnap Tomaszównál járőrharcokat vív. 27-én úgyszintén. 28-án támpontharcot folytat egy nagyobb létszámú banditacsoporttal. A támadást visszaverte. A rákövetkező napon egy ezredcsoporttal vállalkozást hajt végre.[70]

Ezzel be is fejeződik szereplése. Augusztus 31-én elrendelték hazaszállítását. Szeptember első hetében az erdélyi arcvonalra dobták.

Nem találtam olyan lengyel anyagokat, visszaemlékezéseket, amelyek arra utaltak volna, hogy a tárgyalt időszakban a kielcei vajdaság területén működő Honi Hadsereg, Népi Hadsereg vagy Parasztzászlóaljak alakulatai és a 23. magyar tartalék hadosztály csapatai között említésre méltó összecsapásra került volna sor. Ez persze nem jelenti, hogy a magyarok egyáltalán nem harcoltak a partizánok ellen. A hazaküldött jelentések azonban, minden bizonnyal nem fedték teljességgel a valóságot. Hiszen maga Lengyel Béla altábornagy írta már idézett feljegyzésében is, hogy „a 23. hadosztálynak két zászlóaljjal kellett volna megtorlást végrehajtania egy lengyel partizánfalu ellen", de megtagadta a németek parancsát.

A 23. tartalék hadosztály ilyen pozitív magatartására vonatkozóan több példát is hozhatunk.

Varsó megsegítésére a Honi Hadsereg kielcei területi parancsnoksága is elrendelte erői összpontosítását. Ez Bór-Komorowski tábornok augusztus 14-i parancsának vétele után történt. Terv szerint a 2., 3., és 4. Honi Hadsereg-ezred, valamint a különböző önálló fegyveres osztagok feladata volt, hogy eljussanak a Przysucha

környéki (Opocznotól keletre) erdőségbe. A kielcei terület parancsnoka, Jan Zientarski-Liziński „Mieczysław" ezredes jelentette a főparancsnoknak, Bór tábornoknak, hogy augusztus 21-e táján, miután sikerült áttörni Nowe Miastó és Białobrzegi között a Pilicánál levő német állásokon, mintegy 4–5000 emberrel Varsóba indul.[71]

„Mieczysław" ezredes utasítására a Końskie járás Honi Hadsereg parancsnoksága is elrendelte a gyülekezőt Nieklan várostól észak és északkeletre fekvő erdőségekbe. Ide tartozott az említett 3. ezred is, melynek állományába mintegy ezer ember tartozott. A továbbiakban a szó az egykori szereplőé, Jerzy Niemcewicz-Warecki „Kłos" kapitányé.

„A járási parancsnokság, mint a terület gazdája, az akcióval kapcsolatban azt a feladatot kapta, hogy bizonyos élelmiszer-menynyiséget, lőszert biztosítson. Biztosítsa a konspirációs híradást a távolabbról érkező egységekkel és ugyancsak az ő kötelessége volt a menetelő alakulatok figyelmeztetése veszély esetén. Kettesével, hármasával gyülekeztünk. Időközben parancs érkezett a járási parancsnokság és irattára áthelyezésére is. A parancs úgy szólt, hogy az okmányokat Końskieből át kell küldeni a bokówi erdők körzetében levő Wólka Zychowába, ahol már ott tartózkodik a 3. ezred.

Az aktákat tapasztalt összekötők hiányában – ezek akción voltak – rábíztuk a 15 éves Basia Stąporra. Kornica községbe, Końskietől mintegy 5 kilométerre északra kellett elvinnie. Basia az összes iratot szerencsésen átszállította és Kornicában a megjelölt gazdaságban, a tulajdonos segítségével a szénakazalba rejtette. Az utolsó iratcsomag átszállítása azonban rosszul végződött. Basia az udvaron egyenesen az ott tartózkodó magyar katonák csoportjába hajtott kerékpárjával. A katonák, mintegy zászlóaljnyi erőben, eközben érkeztek meg északról, valószínűleg Biaczałów vasútállomásról Kornicába. Basia megrémülve látta a gazdát és a kazalból szénát szedő katonákat. Észrevéve, hogy érdeklődést keltett, kerékpárjára pattant, és elhajtott. Eközben elvesztette a maradék aktacsomót és személyi igazolványát tartalmazó táskáját. A táskát és a kazalba rejtett iratokat a magyar katonák megtalálták és átadták parancs-

nokuknak ... Mindenáron meg kellett akadályozni, hogy az iratok a hitleristák kezébe jussanak.

A Honi Hadsereg törzsében, melyet az izgatott Basia riadóztatott ... elhatározták, hogy azonnal cselekedni kell. Megállapodtak abban, hogy képviselőket küldenek a magyar parancsnokkal való tárgyalásra."[72]

Ketten jelentkeztek önként és elmentek a magyar parancsnokság szállására. Ott valószínűleg a zászlóalj-segédtiszttel beszélhettek, mindenesetre annyit sikerült megtudniuk, hogy a lengyel iratokat a magyarok nem adták át a németeknek, hanem átküldték az ezredparancsnokságra, amely Czarniecka Góran (Końskietől délkeletre kb. 14 km) van. A hír bizonyos fokig megnyugtatta a lengyel parancsnokságot, de hát az iratokat vissza is akarta szerezni. Miután harcba nem akartak bocsátkozni a magyarokkal, elhatározták, hogy tárgyalás útján próbálnak eredményt elérni. Az először megismert magyar tiszttel többször is találkoztak, aki aztán előkészítette, hogy a magyar ezredparancsnok fogadja a lengyel megbízottakat. „Kłos" kapitány ugyan alezredesről ír, de a 23. tartalék hadosztálynál ekkor mindegyik ezredparancsnok ezredesi rendfokozatban volt, vagy ebben téved tehát, vagy Czernicka Górán mégsem ezred-, hanem valamelyik zászlóaljparancsnok fogadta a lengyeleket. Sajnos iratok hiányában nem tudható pontosan, hogy ebben a körzetben akkor a 43. vagy az 54. gyalogezred alegységei állomásoztak. No, de térjünk vissza „Kłos" kapitány emlékeihez.

„A találkozó 23 óra körül folyt le. A jövetel céljának tisztázása után a magyar rokonszenves módon biztosította a jelenlevőket, hogy tudja miről van szó, az okmányok nem kerülnek német kézre. Nyilvánvalóan már ismerte az iratok egy részét, azokkal kapcsolatban közölte, hogy részben visszaadja, de a számukra legfontosabbakat magánál tartja. A háború után, amely véleménye szerint nemsokára véget ér, az okmányokat a budapesti Hadi Múzeumba helyezi el a lengyel–magyar barátság történelmének bizonyítékaként és ott az okmányok mindenkor megtalálhatók lesznek."

Az említett iratokat valószínűleg elsodorta a háború vihara, de a visszaemlékező ma is hálával gondol arra a magyar tisztre, aki valóban nem adta ki a lengyeleket a németeknek.

Nem kevésbé érdekes „Kłos" kapitány visszaemlékezésének másik része sem. A beszélgetés során ugyanis a magyar parancsnok tájékoztatta a lengyel küldötteket a magyar egység helyzetéről. Feladata volt ugyanis a Skarżysko–Koluszki vasútvonal biztosítása, mégpedig azon a szakaszon, ahol nagy partizáncsapatok tevékenykedtek. Ez nyilván a hadosztályjelentésekben csak általánosan megjelölt vasútbiztosítási terület Końskie–Opoczno közötti szakasza lehetett.

A lengyel megbízottak megértették a magyar parancsnok gondjait és „megállapodtak azokban a körzetekben, ahol a honvédek nem fognak járőrtevékenységet folytatni az erdőkben, ahol elpusztíthatók a hidak és a pályatestek, anélkül, hogy ezért a németek a magyarokkal szemben megtorlásokat foganatosíthatnának. Egyeztették a jelzéseket arra az esetre, ha az erdei partizánok elleni vadászatban magyarok is részt vennének. Végezetül a magyar parancsnok megmutatta az állomást, ahol a vagonok álltak egyenruhákkal, bundákkal stb. Ezeket a Honi Hadsereg rendelkezésére bocsátotta. Az ajándékot mi cukorral, liszttel és jó lengyel tésztával viszonoztuk".[73]

A mozgósított csapatoknak azonban mégsem sikerült Varsóhoz jutni. A megerődített Pilica-parthoz eljutni is problematikus volt, hiszen a Przysucha környéki erdőségen túl északra már síkság van és legfeljebb néhány liget. Ugyanakkor jelentős német erők tartózkodtak az átkeléshez tervezett Nowe Miasto–Białobrzegi közötti területen. Ha a partizánosztagok és ezredek mégis megkísérlik az átjutást a fasiszták által ellenőrzött térségben, még nem biztos, hogy a Pilicánál húzódó védőövön is átjutnak. Az eredeti elképzelés végrehajtása ily módon óriási vérveszteséget jelentett volna, és a harcban kimerült néhány tucat ember ha el is jut Varsóba, nem sokat segíthetett a felkelés ügyén. Augusztus 22-én tehát a helyzet felmérését követően „Mieczysław" ezredes jelentette a Honi Hadsereg főparancsnokságának, hogy a körülmények negatív alakulása következtében, alárendelt csapatai meneténck folytatása Varsó irányába nem lehetséges.[74] Augusztus 27-én Bór tábornok új döntést hozott a Honi Hadsereg kielcei erőinek feladatáról és utasította „Mieczysław" ezredest, hogy a „Burza" fedőnevű általános terv ke-

retében csapatai 2–3 nappal a Vörös Hadsereg beérkezése előtt foglalják el Radom vagy Kielce városokat.[75] A főparancsnok a szovjet támadás irányától függően jelölte meg a két nagyváros birtokbavételét. Ha Sandomierz felől támadnának az 1. Ukrán Front erői, akkor Kielce, ha pedig Puławy térségéből az 1. Belorusz Front csapatai, akkor Radom felszabadítására kellett összpontosítani az erőket, megteremteni az emigráns kormány helyi hatalmát és így megelőzni a szovjet és a velük érkező lengyel csapatokat. E téma lezárásaként említem meg, hogy 1945. január 12-én megindult a Vörös Hadsereg visztula–oderai hadművelte. Ennek keretében január 15-én az 1. Ukrán Front elfoglalta Kielcét, 16-án pedig az 1. Belorusz Front a lengyel hazafias erőkkel együttműködve felszabadította a nagy ipari központot, Radom városát.

A 23. magyar tartalék hadosztály kielcei vajdasági tartózkodásához kapcsolódnak más, ugyancsak érdekes visszaemlékezések.

A kielcei Honi Hadsereg alakulatainak összpontosítása idején, augusztus 16-án szerveződött meg a Honi Hadsereg lódzi vajdasági parancsnokságához tartozó piotrkówi partizánalakulatokból Rudolf Majewski „Roman" őrnagy parancsnoksága alatt a 25. gyalogosezred. Az volt az elképzelés, hogy a kielcei erőkkel együtt Varsóba mennek. Átkelve a Pilica folyón, a Diabla Góra hegynél mintegy 200 fős német csendőrcsoportba ütköztek. A rendkívül súlyos harcokban a fasisztáknak jelentős veszteségeket okoztak és visszavonulásra kényszerítették őket.[76] Az ezred 2. századának két egykori katonája (a század parancsnoka Kazimierz Załęski „Boncza" százados) emlékiratában elmondta a lengyel internacionalista kapcsolatok témájában kutató Stanisław Okęcki vezérőrnagynak, hogy a Diabla Góránál végrehajtott akció során a honvédek nemcsak a lakosságot, hanem a partizánokat is fedezték a németekkel szemben.[77]

Az ezred alegységei ezután folytatták a menetet. Żarnówhoz érve (Opocznotól délre kb. 18 km) a délutáni órákban német támadás érte őket. Felvették a harcot, de arra törekedtek, hogy mielőbb elérjék a néhány kilométerre keletre húzódó białaczówi erdőt. Az erdőszélen azonban újabb ellenséges állásokba ütköztek, és rövid tűzharcra került sor. Egy partizán megsebesült. Utána hirtelen

csend lett, majd a túlsó oldalról oroszul átkiabált valaki. Így tudták meg, hogy nem németek, hanem magyarok vannak velük szemben. „Stary" százados néhány tiszttel visszament. A magyarok szívélyesen fogadták őket, és elnézést kértek az incidensért. Különösen bántotta őket, hogy sebesülés is történt. Ezután a magyarok közölték, hogy Białaczownál, vagyis az erdőtől északra a németek lezárták az utat. Ugyanakkor elmagyarázták, merre mehetnek át a magyar állásokon, ahol a továbbiakban semmi bántódásuk nem eshet. Így is történt. Ezzel tulajdonképpen megmentették a lengyel katonák életét. Néhány nap múlva két magyar is átment a partizánokhoz, ahol részt vettek és helytálltak a további harcokban.[78] Sajnos rájuk vonatkozóan semmi nyomra nem találtam. Nem ismeretes sem kilétük, sem további sorsuk.

A magyarok által jelzett utakon az ezred folytatta útját Opoczno felé. A várostól délre mintegy 2–3 kilométernyire levő Ogonowice helységben tartózkodott – lengyel visszaemlékezés szerint – egy magyar ezredparancsnokság. A helységet megkerülni nem lehetett, de az eddigi tapasztalatok alapján valószínűleg nem is nagyon akarták. A helyi lakosságtól kapott értesülések szerint a magyarok itt is igen barátságosak voltak a lengyelekhez. Így történt, hogy alig 2–300 méterre a magyarok tábora mellett vonult el a Honi Hadsereg 25. gyalogosezrede. Egyetlen puskalövésre sem került sor.[79]

Innen a lengyelek az eredeti cél, a gyülekezésül kijelölt Przysucha környéki erdőség felé vették útjukat. A kielcei vajdasági parancsnoksággal azonban nem tudtak kapcsolatot teremteni, így arról sem volt tudomásuk, hogy a csapatok Varsóba vonulása lekerült a napirendről. A hitleristák figyelme már különben is ráirányult az erdőség körüli mozgolódásra, a továbbjutás egyre nehezebb feladatot jelentett. Így az ezred a továbbiakban az Opoczno–Końskie közötti területen működött augusztus végéig.[80] Lehetséges, hogy voltak még kapcsolatai az ugyanezen a terepszakaszon tartózkodó magyar alakulatokkal, erről azonban megbízható értesüléseket eddig nem sikerült szerezni.

1944 augusztusában, érthető okokból, a kielcei vajdaság területén is szaporodtak a diverziós tevékenységek. Ez az az időszak, amikor a „sínháború", vagyis a német utánpótlási vonalak rendszeres

rombolása Európa-szerte felélénkült. Lengyelország területén pedig északtól délig húzódott a szovjet–német arcvonal. A „sínháborúnak" tehát itt közvetlen hatása volt a német csapatok utánpótlási, ellátási helyzetének alakulására. A legeredményesebben a Népi Hadsereg speciális alakulatai működtek azokon a vasútvonalszakaszokon, melyek egy részén a magyarok látták el a biztosítást.

Így augusztus folyamán: a Skarżysko–Radom vonalon 1; a Koluszki–Skarżysko vonalon 11; a Kielce–Skarżysko vonalon 13; a Częstochowa–Kielce vonalon 4; a Częstochowa–Koluszki vonalon 3, azaz összesen 32 akciót hajtottak végre, melyek során 6 vasúti híd semmisült meg, több mint harminc vonatot siklattak ki stb.[81] Mindezzel érzékeny veszteséget okozva a hitleristáknak. Nem ismerünk a Honi Hadsereggel hasonló „megegyezéseket" a Népi Hadsereg és a magyarok között. Egy azonban tény, hogy a Népi Hadsereg tevékenységéről készült korabeli feljegyzésekben, későbbi visszaemlékezésekben sem találkoztam olyan adatokkal, melyek a magyarokkal való összeütközésekről szólnának. Valószínű, hogy a Népi Hadsereg partizánjai kitapasztalván a magyarok magatartását és megismerve elhelyezkedésüket, egyszerűen elkerülték őket.

Ugyancsak nincsenek adatok a 23. tartalék hadosztály működési területén tartózkodó Parasztzászlóaljak alakulatai és a magyar katonák közötti kapcsolatokról. Hangsúlyozom azonban, hogy mindez nem jelenti, hogy ilyen kapcsolatok, találkozások nem is voltak.

Nyilván, az esetleges félreértések tisztázása céljából szükséges megbeszéléseken kívül a lengyelek igyekeztek szorosabb együttműködést is elérni a magyar egységek és alegységek parancsnokaival. Ezt bizonyítja a hadosztály parancsnokának, Deseő Gusztáv vezérőrnagynak 1944. szeptember 1-én kiadott 5. számú parancsa.

„Partizánokkal való tárgyalások.

Tudomásomra jutott, hogy egyes partizánvezetők tárgyalni akartak a magyar csapatok parancsnokaival. Partizánokkal való mindenféle tárgyalást megtiltok. Ha erre szükség lenne, úgy ezt csak az én előzetes engedélyemmel lehet végezni."[82]

Az idézett parancsban a hadosztályparancsnok *elvileg* nem a partizánokkal való tárgyalások *ellen* lépett fel. Azt akarta elkerülni,

hogy alárendelt parancsnokai *az ő tudta nélkül* legyenek kapcsolatban a lengyel ellenállókkal. Volt rá példa, amikor Deseő vezérőrnagy utasítására teremtettek kapcsolatot a partizánokkal. Tomaszów környékén ugyanis a lengyelek elszedték egy magyar járőr fegyvereit. A hadosztály-parancsnokságra érkező lengyelek sajnálatukat fejezték ki, hogy bonyodalmakat okoztak, de szükségük volt fegyverekre és másként nem tudtak szerezni.[83]

Kapcsolat a felkelők és a 12. tartalék hadosztály katonái között

Augusztus 16–18. között a hadosztály (parancsnoka: Németh Béla vezérőrnagy) átkelt a Visztulán Buraków Mały körzetében. A 9. német hadsereg parancsnokától kapott utasítás értelmében a hadosztály feladata a Kampinosi erdőségből Varsóba vezető utak lezárása és az ottani partizánérzelmű falvak elleni tisztogató harc folytatása volt. A hadosztály a kapott feladatnak megfelelően szétbontakozott. Nem áll rendelkezésre olyan dokumentum, melynek segítségével határozottan megállapítható lenne, melyik magyar ezred vagy zászlóalj mely helységekbe települt, hiszen a Kampinosi erdőség 220 négyzetkilométernyi területén számos település található. Csupán a 12. tartalék hadosztály általános menetvonalából lehet következtetni a tartózkodási helyekre. Miután ismeretes, hogy feladata az erdőségből északról és északnyugatról Varsóba vezető utak lezárása volt,[84] minden valószínűség szerint a hadosztály erőinek zöme augusztus 17–22 között Łomianki–Dolne, Łomianki–Gorne, Buraków, Młociny vonalon a Visztula mentén, innen Wawrzyszew-Babice-Boernerowo (ma Bemowo) félkörben helyezkedett el, vagyis Żoliborzzal szemben. Néhány magyar alakulat, közte a 106/12-es munkaszolgálatos század a Kampinosi erdőség nyugati szegélyén vonult Janówek, Truskawka, Wiersze körzetébe.

A Kampinosi-csoport parancsnoka, a már említett „Szymon" (Józef Krzyczkowski) százados visszaemlékezésében megörökítette első találkozását az 1944 augusztusában Varsó térségébe érkező magyar katonákkal. Leírja, hogy dolga volt az egyik alakulatánál

Dziekanów-Polski nevű helységben – ez a Buraków-Modlin országút mellett fekszik. – Útközben „előnyomuló magyar menettel" találkozott. Közelebb érve, a magyar katonák nem állították meg. Szabadon folytathatta útját. A menetoszlop közepe táján, „Szymon" merész lépésre szánta el magát. 1939 szeptembere után rövid ideig Magyarországon tartózkodva, megtanult néhány szót magyarul. A katonákra nézve, előbb csendesen mondta: „Éljen Magyarország!" Meglepetésére hangos válaszként kapta: „Éljen Lengyelország!" Ezután kölcsönös éljenzések hangzottak el, és mindkét nyelven az ismert mondás „magyar–lengyel két jóbarát..." Közben „Szymon" folytatta útját. Hirtelen kíváncsiság fogta el. Mi volna a magyar katonák válasza egy németellenes megjegyzésre? Már kiáltotta is „német kutya!". És a választ „az bizony, az: kutya!" Már messze járt, de még a távolból is hallotta a katonák kiáltásait.[85]

Tulajdonképpen ez az élménye adta az ötletet, hogy a magyarok parancsnokságával később felvegye a kapcsolatot. A Kampinosi-csoport parancsnoksága az augusztus 14-én kapott főparancsnoki utasítás értelmében nagyobb csoport küldését határozta el a harcoló óváros felkelőinek megsegítésére. Kisebb erőknek „Agaton" főhadnagy vezetésével már 15-én sikerült átvágniuk magukat Varsóba.[86] A Visztula partjánál, Bielany körzetében találkoztak össze a magyar katonákkal, így tudták meg, hogy két magyar hadosztály érkezik majd Kampinosba. A magyarok barátságos hangulatban továbbengedték őket.

Augusztus 18-án délután újabb csoport indult el Wierszéből – mintegy 450–500 fő – Laski felé, hogy Varsóba menjen. Késő este érkeztek Laskira, majd másnap reggel folytatták a menetet. Természetesen főként az erdőben, mellékútvonalakon, nehogy a németek felfedjék őket. Éjfél tájban érték el a Mościska-Wawrzyszew utat. Egyszer csak éles hang torpantotta meg az élen haladókat: „Halt, wer da?"

A lengyelek megdöbbentek. A felderítők jelentése szerint ezen a szakaszon magyar katonák tartózkodtak. Leváltották volna közben őket a németek? Mindenesetre megálltak, és halálos csendben várakoztak. A túloldalon újból felhangzó kiáltásokból már kiderült, hogy mégsem németekbe botlottak. Ekkor a csoportból kivált két

katona, akik jól beszéltek magyarul. A ma Wrocławban élő Kazimierz Sołtysik és a Varsóban lakó Stefan Grzyb. Mindketten futárok voltak a lengyel–szlovák határ és Budapest között. Az ő segítségükkel tért vissza Lengyelországba „Szymon" is. A két partizán előrement, hogy beszéljen a magyar őrséggel. A beszélgetés azonban nem vezetett eredményre. Az őrség nem merte a több száz lengyelt továbbengedni. Hívtak egy tisztet, és folytatódott a beszélgetés. Végül is megállapodtak, hogy mindkét fél felelősséget vállal azért, hogy nem robban ki harc. A menet tehát folytathatta útját. Alig mentek azonban vagy 500 métert, újabb magyar őrségbe ütköztek. A magyarok azonban itt nem tárgyalgattak. Kijelentették, hogy „semmit sem látnak, semmit sem hallanak". Így jutott a Kampinosi-csoport több száz embere „Okoń" őrnagy vezetésével Słodowcához, Żoliborz körzetébe. A csoport jelentős mennyiségű fegyvert és lőszert vitt magával, hogy a néhány száz harcoson kívül ezzel is segítségére legyen az Óváros védőinek. A menet Żoliborzhoz érkezésében jelentős szerepet játszott, hogy a magyarok a lengyeleket mindenütt átengedték állásaikon.[87] Nem rajtuk és nem is a felkelőkön múlott, hogy a csoport végül is nem tudott az Óvárosba jutni, mert a gdański pályaudvarnál súlyos harcba keveredett a németekkel.

A 9. német hadsereg parancsnokának az előzőekben említett utasítására augusztus 22-én, a 12. magyar tartalék hadosztály átadta állásait a beérkező német és vlaszovista csapatoknak. Vormann javaslatát, hogy a magyar hadosztályt fegyverezzék le, a „Közép" hadseregcsoport parancsnoksága nem hagyta jóvá. Krebs tábornok által ellenjegyzett, augusztus 23-i keltezésű titkos parancsban olvasható, hogy Vormann „a magyar hadosztály parancsnokát tegye felelőssé csapatai és a lengyel lakosság közötti minden kapcsolat megszüntetéséért. A 12. tartalék hadosztály azonban tartsa meg fegyverzetét".[88]

A német parancs értelmében a hadosztálynak gyalogmenetben kellett a Grojec–Białobrzegi vonaltól nyugatra eső területre vonulnia, hogy ott bekapcsolódjon az erődítési munkálatokba.

A hadosztály egésze azonban még be sem érkezett az említett térségbe, amikor Vormann újabb parancsa értelmében tovább kel-

lett menetelnie nyugatra, hogy Nowe Miasto körzetében építsen állásokat a Pilica folyónál.

Augusztus 25-én a hadosztály-parancsnokság megérkezett Nowe Miastora. Csapatai azonban még menetben voltak. Másnap a német főparancsnokság utasítására, melyben hivatkoztak a magyar kormány kérésére, már a hazaszállításra kellett intézkedni. Teljesen nyilvánvaló, hogy a hadosztály állandó mozgatása Vormann bizalmatlanságából fakadt, és valószínűleg kapóra jött a magyar kormány újbóli kérése csapatai hazaszállítására.

A beérkező alakulatok folyamatosan berakódtak a Nowe Miastó-i állomáson, és augusztus 29–31 között elszállításra kerültek.

A magyar szerelvények áthaladtak Częstochowa város déli részén levő Strądom állomáson.

Stanisław Sochacki egyik cikkében idézte egy lengyel felderítő tiszt jelentését, aki „saját szemével látta, hogy szeptember 1-én, 2-án és 3-án nyolc vonat haladt át a Strądom állomáson magyar katonasággal, melyet a Birodalomba irányítottak Lengyelországon át. Megemlítem, hogy a magyar katonai szerelvény áthaladásakor egy csoport német állt a strądomi átjárónál és figyelték a magyarokat. Ezek pedig, amikor meglátták a németeket, tüntetően tíz puskát kidobtak a sínekre és barátságosan integettek az ott álló lengyeleknek".[89] Ebben az időpontban – nem Németországba, hanem a Kárpátokba és az erdélyi arcvonalra a 12. és a 23. tartalék hadosztályok elszállítására került sor. Sochacki forrása nem tudhatta, melyikről írta feljegyzését, ma már kideríteni lehetetlen lenne. Figyelembe véve azonban, hogy a 12. tartalék hadosztály katonái az elbeszélésfoszlányokból ítélve elég sok borsot törtek a németek orra alá (többen fenyítésben is részesültek ezért parancsnokaiktól), talán nem követünk el nagy hibát, ha a lengyel felderítőtiszt jelentéséről a 12. tartalék hadosztálynál – és nem a 23-nál – tettünk említést.

Kapcsolat a felkelőkkel az 5. tartalék hadosztály védőszakaszán

A hadosztály, Szabó II. László vezérőrnagy parancsnoksága alatt, megközelítően a 12. tartalék hadosztállyal egy időben kelhetett át a Visztulán Modlintól délkeletre augusztus 15–16. és 18. között. Az átkelést követően Buraków Mały–Wólka Węglowa–Mościska–Wawryszew–Boernerowo (Bemowo) vonalán vonult gyalogmenetben délre, Włochy irányába. Augusztus 18. körül a hadosztály-parancsnokság és a hadosztály egyes részei Boernerowo körzetében tartózkodtak, míg mások menetben voltak. A parancsnokság itt került először kapcsolatba a Honi Hadsereg képviselőivel, és Szabó vezérőrnagy közvetített a lengyelek és Vattay között.

A napokon át szinte állandó menetben levő magyar katonák rövid pihenőiket legtöbbnyire lakott helységekben töltötték. Volt község, ahová nótaszóval vonultak be, és természetesen ez, a megszállóktól szokatlan magatartás, barátságos fogadtatást váltott ki a lengyel emberekből. Házaikba invitálták a magyarokat, mosdóvizet, ételt készítettek számukra. Lehetetlen felmérni, hogyan és mivel köszönték meg a magyar katonák a lengyel szívélyességét. Egy bizonyos, mindenütt maradt magyar kenyérzsák, sapkarózsa, lőszer, a háború során szerzett és nyilvántartásban nem szereplő, pisztoly, puska, sőt talán ennél még értékesebb hadiholmi is.

Az 5. tartalék hadosztály közvetlenül Varsó nyugati szegélyén vonult végig. A katonákhoz „csapódtak" kisebb lengyel csoportok is, félig magyar katonáknak öltözve. A magyarok fedezete alatt vittek élelmet a Wola és Ochota városrészekben maradt felkelőknek és a lakosságnak.

A hadosztály egy része augusztus 22–23. táján érkezett Włochy, Okęcie, Służew érintésével Wilanówba. A hadosztálytörzs és közvetlen alakulatai Piaseczno térségébe, a parancsnokság Zalesie Dolnéba egy villába települt. Ide érkezett az előzőekben említett lengyel tiszti küldöttség Jan Stępień alezredes vezetésével. „Monter" tábornok, a varsói parancsnok bizalma Szabó vezérőrnagy iránt nyilván abból a tapasztalatból fakadt, hogy már Kampinosban is tanújelét adta a lengyelek iránti szimpátiájának.

A hadosztály erőinek egy része a Wilanów és Góra Kalwaria közötti terepszakasz, azaz a Varsótól délre eső Visztula-part és a Góra Kalwaria felől Varsóba vezető (ma a 121-es) műút közötti térség védelmét kapta. Más egységek Varsó Mokotów városrésze és az attól délebbre elterülő chojnowi és kabaki erdőségek között foglalt állásokat. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a magyar magasabbegységnek *délről,* az Ursuson, illetve Mokotówon át vezető főútvonalak teljes lezárásával kellett kapcsolódnia a lengyel főváros körüli német bekerítéshez. Állásai elfoglalása után hadműveletileg a VIII. német hadtest alárendeltségébe került.

A lengyel ellenállók számára ebben az időben nem kis jelentőséggel bírtak a chojnowi és kabaki erdőségek. Ide szorultak vissza a felkelés ellen indított német támadás után Ochotáról és Mokotówból a Honi Hadsereg és más lengyel fegyveres csoportok részei. A mintegy kétezer főt számláló fegyveres csoport élére „Monter" tábornok Mieczysław Sokołowski „Grzymała" alezredest nevezte ki, és feladatul adta, hogy törjenek át a német vonalakon, és egyesüljenek a Honi Hadsereg mokotówi erőivel.[90]

„Grzymała" alezredes helyettese, Janusz Chyczewski „Pawlak" kapitány a *Stolica* című lap 1958. február 16-i számában megjelent visszaemlékezésében többek között leírta, hogy alig indultak el, „az előőrsök jelentették, hogy magyar lovasság veszi körül a kabaki erdőt. Parancsot adtunk ki: csak megtámadtatás esetén harcolni, mi ne támadjunk!" Ugyanazon az estén foglyul ejtettek egy magyar lovas járőrt, egy altisztet és három honvédet. A kihallgatáskor a magyarok elmondták, hogy a Visztula mellől érkeztek ide, de feladataikat nem akarták elárulni. A lengyelek szabadon engedték őket, visszaadták lovaikat is, de a fegyvereket és a lőszert nem. „Pawlak" cikkében magyar huszárdandárról írt, de valószínűleg az Újházy Béla vezérőrnagy parancsnoksága alá tartozó 5. tartalék hadosztály huszászázadáról van szó.

A továbbiakban a cikkíró elmondta, hogy másnap hajnalban eléje vezették a közeli község bíráját, aki üzenetet hozott a magyaroktól. A magyar parancsnok a járőr visszatérte után utasította a bírót, menjen el a partizánokhoz és kérje meg őket, küldjenek képviselőt a magyarokkal való tárgyalásra.

A lengyelek hosszas tanácskozás után úgy döntöttek, hogy elmennek a magyar parancsnokságra. „Grzymała" alezredes „Pawlak" kapitányt jelölte ki a lengyel küldöttség vezetőjéül. Visszaemlékezésében olvashatjuk, hogy „Pawlak" kapitány három fiatal katonával civilben és a községi bíró kíséretében ment a magyar parancsnokságra, ahol egy magyar huszárkapitány fogadta. Bevezette egy szobába, ahol egy kis termetű magyar tábornok és 4–5 tiszt tartózkodott. A tábornok megkérdezte, hogy a Honi Hadsereg meghatalmazottja-e „Pawlak"? A kapitány azonban közölte, hogy csupán a kabaki erdőség egységeit képviseli. A tábornok kicsit csalódott arcot vágott, de aztán igen udvariasan megköszönte a magyar lovasjárőr szabadon bocsátását. Közölte továbbá, hogy a magyar csapatok német alárendeltségben vannak, tegnap érkeztek a Visztulától és parancsot kaptak a közelben tartózkodó partizánok elleni harcra. Német utasításra 48 óra alatt fel kell számolniuk őket.

„Pawlak" kapitány emlékezete szerint a magyar tábornok a következőket mondta: „Mi Önökkel nem akarunk harcolni, ennek okait nyilván Önnel nem szükséges közölnünk ... kérem, hogy 24 órán belül hagyják el a kabaki erdőt. Ez alatt az idő alatt semmiféle akciót Önök ellen nem kezdünk. Ezen felül, amennyiben megegyezésre kerül sor, hajlandó vagyok a lehetőségekhez képest egységeiket kisebb mennyiségű kézifegyverrel és lőszerrel kisegíteni. Végezetül – mondotta a tábornok –, ha esetleg vér nélkül elzsákmányolják két-három ágyúnkat is, ez ellen sem lesz kifogásunk."

„Pawlak" kapitány megköszönte a tábornok őszinteségét. Mivel jelentést kell tennie feletteseinek, kérte, várjon a válaszra holnapig.

Visszatérve „Grzymała" alezredes harcálláspontjára, azonnal összeköttetésbe léptek Mokotówval. Az elküldött összekötő másnap délután visszatért egy magas, idősebb férfival, Pawel Zagorówski „Góra" alezredessel. Az ő feladata volt, hogy a Honi Hadsereg főparancsnoksága nevében tárgyaljon a magyarokkal.

„Góra" alezredes küldetése mindössze három óráig tartott. Mint „Pawlak" kapitány írta, az alezredes közölte, hogy „a magyarokkal nem egyeztünk meg, de holnap reggelig nem kezdenek harcot a lengyelek ellen, és nem akadályozzák meg kitörésüket sem a kabaki erdőből". A cikk írója még hozzáteszi, hogy „Góra" alezredes

javasolta a magyaroknak az átállást is. A magyar tábornok válasza az volt, hogy „az adott pillanatban ez teljesen lehetetlen. Nincs esély rá, hogy a felkelők akár a nyugati, akár a keleti szövetségesektől segítséget kapjanak. Ebben a helyzetben a németek rövid idő alatt el fogják fojtani a varsói felkelést, tehát a magyarok átállása egyet jelentene az öngyilkossággal".[91]

A „Grzymała"-csoport további sorsáról még annyit tudunk, hogy Wilanów elhagyása után folytatta előretörését Mokotówhoz, de olyan erős német ellenállásba ütközött, amely szinte felmorzsolta. Alig ötszáz ember tudta csupán áttörni magát Varsóba. A többség – köztük „Grzymała" alezredes is – életét vesztette.[92]

Az 5. tartalék hadosztály parancsnokainak magatartása mindenesetre lehetővé tette, hogy a magyar állásokon áthaladó lengyel partizánoknak nem kellett ellenséges érzülettel számolniuk. És már ez is segítséget jelentett.

„Monter" tábornok augusztus 23-i jelentésében így írt a magyarokról: „A Mokotówtól délre elhelyezkedő magyar alakulatok jó szándékkal viseltetnek a lengyel lakosság iránt, figyelmeztetik őket és nem akadályozzák akcióinkat." Augusztus 24-én pedig közölte feletteseivel, hogy a Piaseczno és a kabaki erdő térségében tartózkodó magyar egységek igen jóindulatúak a Honi Hadsereghez. A magyaroktól tájékoztatást kapott arról is, hogy Służew és Wilanów körzetéből a németek támadásra készülnek. A közlés hitelesnek bizonyult. A felkelőknek azonban volt idejük erőik átcsoportosítására és így súlyos harcokra kényszerítették a fasisztákat.

Hosszan sorolhatnánk a különböző lengyel visszaemlékezésekben az 5. tartalék hadosztály magatartásával kapcsolatos elmondott vagy leírt eseteket. Három évtized távlatából egyszerűen lehetetlen megállapítani tényszerűségüket. Kettőt választottam ki belőlük, két okból. Egyrészt mert többen és különböző helyen mondták el, másrészt, mert él, akivel megtörtént.

A Kampinosból Wilanów felé vonuló magyar alakulatok, mint említettem Okęcie-Służew területén haladtak át. Itt a magyarok közül többen fegyvereket és lőszert adtak a hozzájuk ilyen kéréssel forduló lengyeleknek. Más emlékezések szerint ez a Mokotów városrész Sielce negyedében történt. Mindkét helyszínen megeshetett. A

különböző véleményekben a közös vonás az, hogy ezeket a fegyvereket a magyar katonák a felkelők megsegítésére adták oda, és a lengyelek a csatornákon keresztül a *Három Kereszt tér* (közepén emelkedik a harcok során elpusztult, de a háború után újjáépített Szent Sándor-templom, ahol urnába elhelyezve őrzik Fryderyk Chopin szívét) felkelőihez juttatták el.

A másik esetet Pluta Czachowski nyugállományú ezredes közölte visszaemlékezésében és akivel megtörtént, Winierczyk volt Honi Hadsereg ezredesének a leánya, ma is Varsóban él. Egy napon az ezredes hírt kapott, hogy leányát a németek elfogták Sochaczewa környékén. Dr. Horodyńska asszony segítségét kérte, segítsen kiszabadítani a lányt. Horodyńskának ugyanis régi ismerőse volt az 5. tartalék hadosztály tisztjei között, bizonyos Honvald (?) nevű főhadnagy vagy százados, akivel még a háború előtt a nemzetközi cserkészmozgalomban ismerkedett meg. Ez a magyar tiszt megígérte, hogy megtudakolja a lány hollétét. Mikor ezt kiderítette, a hadosztály-parancsnokság segítségével ki is szabadította Winierczyk leányát a németek kezéből.[93]

3. KATONAI ESEMÉNYEK VARSÓBAN ÉS VARSÓ TÉRSÉGÉBEN 1944. OKTÓBER ELEJÉIG

Az Óváros elvesztése súlyosbította a felkelők helyzetét, Bach-Zelewski német tábornok harccsoportja pedig új támadásra indult Varsó teljes birtokbavételére. A Reinefarth-csoport északról, a Rohr-csoport pedig délről nyomult előre a Visztula-part elfoglalására. A szeptember 4-én megindult hitlerista támadás néhány nap múlva sikerrel járt, és most már három irányból készültek fel a városközpont védői elleni végső csapásra. A felkelők helyzete kritikussá vált. Több levél érkezett a Honi Hadsereg alakulataitól *szolgálati úton* Bór-Komorowski főparancsnokhoz – ez azt jelenti, hogy „Monter" tábornok továbbította őket –, melyekben kérték Bór

tábornokot, teremtsen végre kapcsolatot és kérjen segítséget az 1. Belorusz Front parancsnokától, illetve a lublini lengyel hadsereg parancsnokától Michal Żymierski „Rola" tábornoktól. A jogos kérést a főparancsnok és az emigráns kormány honi képviselői elutasították.[94] Szeptember 9-én, a délutáni órákban „Monter" tábornok is azt javasolta a főparancsnoknak, hogy kérjen Żymierski tábornoktól segítséget, ígérjen neki lojális együttműködést. „Harcunk körülményei megváltoztak – írja „Monter" a felterjesztésében –, legyünk rugalmasabbak. Mindenkinek hálával tartozunk, aki segítséget nyújt nekünk . . ."[95]

A Honi Hadsereg főparancsnoka másnap válaszolt „Monter" tábornoknak. A válaszból csupán egyetlen mondat idézése elegendő: „. . . ha Żymierskihez fordulnék, az számomra egyet jelentene elveim elárulásával."[96]

A varsói felkelés válságos helyzetében Bór tábornoknak két választása lehetett: vagy segítséget kér a szovjet hadseregtől, vagy kapitulál a németek előtt. A főparancsnok Tarnowska grófnő közvetítésével *kapitulációs tárgyalásokat kezdett a hitleristákkal.* Szeptember 10-én azonban Londonból hír érkezett, hogy a szovjet és a lengyel csapatok támadást indítanak Praga felszabadításáért, hogy közvetlen katonai segítséget nyújtsanak a varsói felkelőknek.[97] Ez új lehetőséget kínált a felkelés esetleges folytatására, ezért a Honi Hadsereg főparancsnoksága azonnal felfüggesztette a megadásról kezdett tárgyalásokat.

A szovjet támadásról értesülve felélénkült a felkelők küzdelme is a hitleristák ellen. Ebben az időben a felkelésnek már csak Żoliborzban és Sielce városrészben volt jelentősebb támaszpontja. A felkelők ezenkívül utcarészeket birtokoltak Mokotówban, Czerniakówban és a városközpontban.

Szeptember 12-én, a városközpontban a Népi Hadsereg, az Állambiztonsági Testület és a Lengyel Néphadsereg paracsnokságai határozatot hoztak erőik összefogásáról. Létrehozták a „Népi Hadsereg, az Állambiztonsági Testület és a Lengyel Néphadsereg Egyesített Fegyveres Erőit". Az egyesített erők parancsnoka Lucjan Skokowski ezredes (Lengyel Néphadsereg) lett, helyettesei pedig a Népi Hadsereg részéről Józef Małecki „Sęk" őrnagy, az Állambiz-

tonsági Testület részéről Korzewnikianc „Doliwa" ezredes.[98] Ekkor a városközpontban mintegy 23 000 felkelő tartózkodott, ebből a városközpont északi részén tizenkétezer.[99]

Mivel a Honi Hadsereg főparancsnoksága vonakodott segítséget kérni a közben már Pragáért harcoló szovjet és lengyel csapatok parancsnokságától, az „Egyesített Fegyveres Erők" parancsnoksága önálló lépésre szánta el magát. Szeptember 12-ről 13-ra virradó éjjel csónakon két felderítőnőt küldött át a Visztulán, akik szerencsésen partot is értek. Másnap éjjel ismét két felderítőnő (az egyik már Honi Hadseregtől) kelt át a folyón.[100]

Végre létrejött tehát a kapcsolat azokkal, akik igazán segíthettek. Szeptember 14-re virradó éjszakán – miután a szovjet parancsnokság levélben válaszolt a segítségkérésre – a Front 16. légi hadseregéből 85 PO–2-es repülőgép nagy mennyiségű hadianyagot, élelmet és gyógyszert dobott le a megjelölt helyekre. Szeptember 15-én Żoliborz Honi Hadsereg erőinek parancsnoka, a már említett „Żywiciel" alezredes, összekötője után levélben köszönte meg a kapott segítséget, kérte a szovjet parancsnokságot, hogy repülőgépei bombázzák a Citadellát és más megadott ellenséges tűzfészkeket és támpontokat. Jelentést adott helyzetéről és kérte, állapodjanak meg összekötőjével a rádióállomás ügyében.[101]

A légi úton történő segítségnyújtás ettől kezdve rendszeressé vált.[102] Egy összesítés szerint szeptember 14–október 1. között a szovjet és a lengyel pilóták 2243 felszállással mintegy 160 tonna hadianyagot, élelmet, gyógyszert juttattak el légi úton Mokotów, Żoliborz, Czerniaków és a városközpont felkelőinek.[103]

Az 1. Belorusz Front csapatainak Praga felszabadításáért megindult támadásából a Honi Hadsereg főparancsnoksága arra következtetett, hogy egy új, nagyarányú szovjet támadás kibontakozása várható. Ezért is szakította meg a kapitulációs tárgyalásokat és határozta el a harc folytatását Varsóban. A szovjet elképzelésekről azonban ismét nem az illetékeseket kérdezte meg.

A fejezet elején már szó volt az 1. Belorusz Front csapatainak helyzetéről. Negyven napon át tartó szüntelen támadó harc során értek a Visztulához. A Magnuszew és Puławy körzetében létesített hídfőállások tulajdonképpen már a kitűzött feladatok túlteljesí-

tését jelentették. Mivel a varsói felkelés tervéről a szovjet főhadiszállásnak nem volt tudomása, azt a nagyarányú belorusziai hadműveletnél nem is vehette figyelembe. Nem arról volt tehát szó, amit a burzsoá történészek állítanak, hogy a szovjet csapatok „tudatosan álltak meg Varsó falainál". Még Tippelskirch német tábornok is reálisabban ítélte meg a helyzetet, amikor azt írta, hogy „a felkelés augusztus elsején akkor tört ki, amikor az orosz csapás ereje már kimerült".[104]

A Front egységei egész augusztus folyamán súlyos harcokat vívtak az ellenséggel. Balszárny-csapatai Magnuszew–Dęblin–Puławy térségben folytatták elkeseredett hídfőharcaikat.[105]

A középső-csapatok közül a 2. harckocsi-hadsereg[106] (parancsnoka ekkor már Radzijevszkij tábornok) folytatta a Praga körzetéből mért ellenséges csapások visszaverését. Együttműködött a 47. hadsereggel (N. I. Guszev altábornagy), amely közben felszabadította Siedlcét és a fasisztákat a várostól északnyugatra szorította. P. I. Batov tábornok 65. hadserege, leküzdve az ellenség védelmét, kijutott a Narew folyóhoz, ezzel meggyorsította a 70. hadsereg (V. Sz. Popov altábornagy) előnyomulását Sokołów Podlaski-Radzymin-Modlin általános irányban és hozzájárult a 48. hadsereg (P. L. Romanyenko altábornagy) sikereihez is, hogy végre átkeljen Różan körzetében a Narew folyón, így a Front jobbszárny-csapatai is hídfőt hoztak létre Różan–Pultusk–Serock körzetében a Narew nyugati partján. Az 1. Belorusz Front helyzetéről Rokosszovszkij marsall a következőket írta:

„Szeptember első felére a nagyméretű, több napos harcok voltak jellemzőek. A harc éjszaka sem szünetelt. Az ellenség mindenáron fel akarta számolni a visztulai és narewi hídfőinket... Tömegesen vetettek be harckocsikat a Visztulánál Csujkov és a Narewnél Batov csapatai ellen. De semmi sem segített rajtuk. Valamennyi ellenséges rohamot visszavertük... A visztula–narewi terepszakasz áttörése megnyitotta előttünk az utat közvetlenül Németországba. Ezért a német parancsnokság az erők és eszközök felhalmozódásának arányában csapásokat mért hídfőinkre és szívósan védte állásait a Visztula jobb partján. Ezen az arcvonalszakaszon ránk nézve veszélyes helyzet alakult ki. A németek a varsói síksá-

gon erős csoportosítást összpontosítottak: az SS 5. »Wiking«, a 3. »Halálfejes« páncéloshadosztályát, a 19. páncéloshadosztályt és mintegy két gyalogoshadosztályt. Nem engedhettük meg, hogy ez a csoportosítás tovább fenyegessen bennünket. Amikor a 70. hadsereg is megérkezett, elhatároztam, hogy megpróbáljuk szétzúzni azokat az ellenséges csapatokat, amelyek Varsó keleti előterét tartották, és elfoglaljuk Praga elővárost. Ebbe a hadműveletbe bevontam a 47. és a 70. hadsereget, az 1. lengyel hadsereg erőinek egy részét, a 16. légi hadsereget, a megerősítő eszközökből pedig mindent, amit el lehetett vonni más arcvonalakról."[107]

A szeptember 10-én meginduló támadás meglepte a németeket. Fő erőkifejtésük ekkor a Narewnél és a Visztulánál létesült szovjet hídfők felszámolására összpontosult, és Praga megtartására elegendőnek ítélték a már említett csoportosítást. A szovjet támadó erők hatalmas lendülete azonban számos helyen kisodorta a védőket állásaikból. Rendkívül elkeseredett harcok folytak éjjel és nappal. A hitleristák szívós ellenállással próbáltak megkapaszkodni egy-egy terepszakaszon, azonban eredménytelenül. A szovjet és a lengyel katonák,[108] a Praga térségben működő partizánalakulatok és a helyi lakosság segítségével sikeresen nyomultak előre a Visztula partjához. Szeptember 14-én felszabadították Pragat. A szovjet és lengyel csapatok Pelcowiznatól Zbytkiig, Varsónak a Visztula jobb partján (keleti) elterülő részét szeptember 15-én hajnalra elfoglalták. Az 1. Belorusz Front parancsnokának megítélése szerint „ez lett volna a kedvező pillanat a felkelés kirobbantására! Miközben a Front csapatai csapást mértek kelet felől, a felkelők a hidak elfoglalásával lecsaphattak volna Varsóból a fasisztákra, s ilyen körülmények között a felszabadított várost tartani is tudjuk. A Front csapatai ennél többre talán még a legkedvezőbb körülmények közt sem lettek volna képesek.[109]

A pragai hadművelet, melyet végeredményben a 47. hadsereg, a hadműveleti alárendeltségébe tartozó Tadeusz Kościuszko 1. lengyel gyalogoshadosztály (parancsnoka: Wojciech Bewziuk tábornok) és a 70. hadsereg balszárny-csapatai hajtottak végre, *lokális jellegű* volt. Célja az ellenség nagy pragai hídfőjének felszámolására korlátozódott. A siker ugyanakkor nemcsak azt jelentette,

hogy az 1. Belorusz Front csapatai felzárkóztak a Narew és a Visztula folyók keleti partjához, sőt hídfőket létesítettek nyugati partjukon, hanem azt is, hogy a „Közép" német hadseregcsoport vezetése számára Varsó, mint közlekedési csomópont, elvesztette hadműveleti jelentőségét. A kudarcért Hitler elsősorban a 9. német hadsereg parancsnokát, Vormann tábornokot tette felelőssé, ezért szeptember 14-én leváltotta és helyére Smilo von Lüttwitz tábornokot nevezte ki.[110]

A pragai harcok időszakában a Bach-csoport még inkább fokozta tevékenységét. Elsősorban a Visztula menti kerületek elfoglalására törekedett, nehogy a pragai oldalon a Visztulához érkező szovjet és lengyel csapatok átkeljenek a folyón és Varsó központjában is hídfőállásokat létesítsenek. Praga felszabadulása napján Varsó összes hídjai már elpusztultak, és a felkelők csupán Czerniaków egy részénél birtokolták a folyópartot. Nagy német nyomás nehezedett a felkelők által még kézben tartott többi városrészekre is.

A kialakult helyzetben Rokosszovszkij marsall a segélynyújtás újabb formáit beszélte meg lengyel parancsnokaival. Könyvében írta: „... elhatároztuk, hogy erős deszantot szállítunk a túlsó partra, Varsóba, folyamátkelő eszközök felhasználásával. A hadművelet szervezését az 1. lengyel hadsereg törzse vállalta magára. A partraszállás idejét és helyét, a tüzérségi és légi biztosítás tervét, a hazafiakkal való együttműködést, mindent időben egyeztettünk a felkelés vezetőségével".[111]

Bór-Komorowski és természetesen „Monter" tábornokok összekötői a létrejött kapcsolat során megegyeztek a szovjet és a lengyel parancsnokságokkal a kölcsönös együttműködés kérdésében. Konkrétan abban is, hogy lengyel–szovjet deszantok kelnek át szeptember 15–16. éjszakáján a Visztulán, átkelésüket a túlsó parton a felkelők biztosítják, és megbeszélt jelzésükre az 1. lengyel hadsereg 9. gyalogosezredének alegységei megkezdik az átkelést a folyón.

„Szeptember 16-án a lengyel hadsereg deszantalegységei megindultak a Visztulán át. Olyan szakaszokon szálltak partra, amelyek a felkelő osztagok kezén voltak. Erre épült egyébként minden szá-

mítás. És váratlanul kiderült, hogy ezeken a szakaszokon hitleristák vannak."[112]

Mi történt tulajdonképpen? Az északról és délről előnyomuló hitleristák valóban óriási erővel szorították mind szűkebbre a Żoliborz és különösen a Czerniaków területén harcoló lengyeleket. De az sem lehetett kétséges, ha a deszantok sikeresen partot érnek, rövid idő alatt megszilárdulhat a felkelők helyzete és a Visztulánál kiszélesedő hídfő komoly bázisul szolgálhat az újabb térnyeréshez. Úgy látszik, a Honi Hadsereg főparancsnoksága az utolsó percben mégis meggondolta magát, és újfent mellőzve a szovjet, illetve a lengyel parancsnokságok tájékoztatását, megváltoztatta terveit.

Szeptember 17-én Bór tábornok jelentette Londonnak, hogy mivel erőinek a helyzete Czerniakówban tarthatatlanná vált, *15-ről 16-ra virradó éjjel e térségből csapatait kivonta.* Az 1. lengyel hadsereg első deszantja viszont a megbeszélt terv alapján szeptember 16-án, hajnali négy órakor megkezdte az átkelést. A kivonult felkelők helyét a német és vlaszovista erők azonnal elfoglalták, és a partot érő lengyeleket gyilkos tűzzel fogadták.

A deszant óriási veszteség árán mégis partra szállt.

Szeptember 16–20. között az 1. lengyel hadsereg 1. és 2. hadosztályának erőiből három helyen, a már említett Czerniakównál, a Powiśla (Visztula-parti kerület) és Żoliborz körzetében mintegy hat zászlóaljnyi erő kelt át a Visztulán, szovjet tüzérségi és légi fedezettel. Az előbb említett körülmények miatt azonban az átkelés helyén birtokba vett terepszakaszt huzamosabb ideig tartani nem tudták, a hídfőállások kiszélesítésére erejük nem futotta. Szeptember 21-én a hitleristák támadásba mentek át a hídfőállások felszámolására. Széttagolták a lengyel erőket, amelyek visszavonulásra kényszerültek. Legtovább mégis a Czerniaków körzetében létesített hídfőállásban tartották magukat, nyolc napon át.[113] Szeptember 23-ra azonban ennek a hídfőállásnak a tartására sem maradt remény, Rokosszovszkij marsall elrendelte a hadművelet beszüntetését. Az 1. lengyel hadsereg parancsnoka, Zygmunt Berling altábornagy pedig visszavonta katonáit a Visztula jobb partjára. A czerniakówi hídfőállás megszüntetését az is gyorsította, hogy Bór tábornok megtiltotta Mokotówban levő alakulatainak, hogy áttörjenek Czer-

niakówba, később pedig a hídfőnél mégis harcoló néhány alegységét is visszarendelte a városközpontba.[114]

A deszantok tevékenységének sikertelenségéhez alapvetően a Honi Hadsereg vezetésének magatartása járult hozzá. Egy lépést sem tettek annak érdekében, hogy valóban megvalósuljon a felkelők és a deszantok közötti együttműködés.

Szeptember 17-én a már említett „Egyesített Fegyveres Erők" parancsnoka, Skokowski ezredes, Małecki őrnaggyal felkereste „Monter" tábornokot és javaslatot terjesztett elő a partraszállt deszantok harcának segítségére vonatkozóan. Hangsúlyozta, hogy a fő erőket most a Visztula irányába kell összpontosítani, a városközpontból is, még azon az áron is, hogy a Marszałkowska utcától nyugatra eső részt feladják.[115] A javaslat ésszerű volt, hiszen ha sikerül legalább a városközpontból és Mokotówból a Visztulához törni, majd egyesülni az átkelt lengyel és szovjet erőkkel, lehetővé tette volna az 1. lengyel hadsereg parancsnoksága által kidolgozott eredeti elgondolás megvalósítását, azaz újabb, nagyobb erők átkelését az immár kiszélesített hídfőben. Ha nem is gondolhattak ekkor Varsó bevételére, mert erre a kialakult erőviszonyok 1944 szeptemberében nem voltak kedvezőek az 1. Belorusz Front számára, mindenesetre Varsó területén, a Visztula bal partján létesített hadműveleti hídfő kétségtelenül kedvezőbb helyzetet biztosított volna a majdan meginduló nagyméretű támadó hadművelet kibontakozásához.

„Monter" tábornok azonban vonakodott a kérést teljesíteni és csak szeptember 20-ra virradó éjjel küldte át Pragaba a Honi Hadsereg képviselőit, hogy most már *hivatalosan* is kapcsolatot teremtsenek a szovjet parancsnoksággal.[116] A tisztek miután átadták Rokosszovszkij marsall harcálláspontján „Monter" levelét, részletesen tájékoztatták a megbeszélésen részt vevő szovjet és lengyel tiszteket a felkelők helyzetéről, a varsói német erőkről.[117] Szeptember 24-én sikerült létrehozni a „Monter" által kért rádió-összeköttetést, mégpedig két külön vonalon. A mokotówi csoporttal azonban az összeköttetés különböző okokból nem működött. A másik vonal, amely „Monter" tábornok törzsével kötötte össze a szovjet parancs-

nokságot, naponta háromszor jelentkezett, és a „vétel első pillanattól jó volt".[118]

De hát ekkor már szeptember 24. volt, a czerniakówi lengyel hídfőállás nem létezett és a közvetlen kapcsolat a pragai szovjet parancsnokság és a városközpont, „Monter" között, már lényeges hatást nem gyakorolhatott az eseményekre. Csupán arról lehetett szó, hogy a szovjet tüzérség és légierő a felkelők által megadott célpontokon minél nagyobb csapást mérjenek a hitleristákra és ezzel segítsék a még harcoló Żoliborz a városközpont és Mokotów védőit.

A hídfők felszámolása után a németek döntő támadásba mentek a felkelők ellen.[119] Szeptember 27-re elfoglalták Mokotów területét. A felkelők egy része a lakosság menekülő százaival átjutott a városközpontba, a többi letette a fegyvert. Ezután Bach-Zelewski megadásra szólította fel a városközpont és Żoliborz védőit. Żoliborz parancsnoka, „Żywiciel" alezredes azonban elutasította a német felszólítást. A városközpont parancsnoka, Edward Pfeiffer „Radwan" ezredes pedig válaszra sem méltatta.[120]

A hitleristák ezután fő csapásukat Żoliborz és a Kampinosi-csoport felkelőire mérték. A Kampinosi-csoport – mintegy 1200 ember – Alfons Kotowski „Okoń" őrnagy parancsnoksága alatt rendkívül súlyos harcokat vívott a német túlerő ellen. A nagy veszteségeket szenvedett felkelők egy részének azonban mégis sikerült kitörniük a fasiszta gyűrűből és átjutniuk a kielcei vajdaság területére.

Szeptember 29-én reggel légi- és tüzérségi támogatással megkezdődött Żoliborz ostroma, a 19. SS páncéloshadosztály harckocsijainak részvételével.

Żoliborz Honi Hadsereg és Népi Hadsereg parancsnokságai arra a közös elhatározásra jutottak, hogy erőikkel átkelnek a Visztulán. Összeköttetésbe léptek a folyó túlsó partján levő 1. lengyel hadsereg parancsnokságával, és megállapodtak mikor, milyen partszakaszon kezdik meg az átkelést, amit a lengyel és a szovjet katonák tűzzel fognak fedezni.[121]

A terv biztosításához a felkelők igyekeztek a Visztulához vezető utakat megtartani. Ezekben a harcokban megsebesült „Żywiciel" is.

Szeptember 30-ra virradóan azonban a helyzet tarthatatlanná vált. Ekkor érkezett „Żywiciel" harcálláspontjára *német harckocsin* „Monter" tábornok helyettese, Karol Ziemski „Wachnowski" ezredes, Bór tábornok személyes parancsával, melyben utasította „Żywiciel" alezredest az azonnali fegyverletételre.

A Honi Hadsereg főparancsnoksága ugyanis időközben folytatni kívánta a szeptember 10-én megszakított kapitulációs tárgyalásokat. A németek ehhez első feltételül Żoliborz azonnali megadását követelték. Bór-Komorowski tábornok ezután küldte „Wachnowski" alezredest Żoliborzba, aki teljesítette is a parancsot. A Népi Hadsereg tisztjeinek kérdésére, hogy miért másította meg előző elhatározását és miért nem akar élni a lehetőséggel, hogy átjuthatnak a felszabadított területre, „Żywiciel" alezredes azzal válaszolt, hogy rádióbeszélgetésüket az 1. lengyel hadsereggel a németek lehallgatták és semmi remény a terv megvalósítására, ezért inkább leteszi a fegyvert. A Népi Hadsereg vezetése azonban az eredeti terv szerint át akarta vinni żoliborzi alegységeit a Visztulán. Szeptember 30-án 18.30-kor Żoliborz kapitulált. A Népi Hadsereg katonáival több Honi Hadsereghez tartozó harcos is megkísérelte a folyóhoz jutást és az átkelést. A németek azonban tűz alá vették a partszakaszt, és alig néhány tucat embernek sikerült a szovjet és a lengyel Praga-parti alegységek tüzének fedezete alatt a már felszabadult területen partot érnie.

Jellemző, hogy a Honi Hadsereg főparancsnoka, szeptember 30-án kiadott megadási parancsáról a Népi Hadsereg varsói parancsnokságát nem értesítette.[122] Így a varsói felkelésben részt vett baloldali fegyveres csoportokat teljesen sorsukra hagyta. Ezek egy részének sikerült átjutniuk Pragába, néhányan mint a Honi Hadsereg katonái német fogságba mentek, többségük pedig osztozott a varsói lakosság megalázott sorsában, amelynek az internálás jutott osztályrészül.

Żoliborz feladása a varsói felkelés végét jelentette. A városközpontban ugyan folytak még szórványos utcai harcok, de ezek már csak a menekülés lehetőségével élni akarók utolsó próbálkozásai voltak. 1944. október másodikán, Bach-Zelewski SS-tábornok szál-

láshelyén a Honi Hadsereg főparancsnokságának képviselői aláírták a kapitulációs okmányt. Az aktus után a német parancsnokság „ebédet adott tiszteletbeli hadifoglyai részére".

Bór tábornok és vezérkarának elzárkózása a népi erőkkel, illetve a szovjet és lengyel csapatokkal való hatékony együttműködéstől, logikusan vezetett a népi felkeléssé terebélyesedett „varsói akció" tragikus kudarcához.[123]

Bór utasítására megadta magát több mint tizenötezer ember. Ötezer sebesült felkelő feküdt a varsói kórházakban. A németek által megígért „büntetlenség" helyett koncentrációs tábor, internálás, sőt sokuknak halál lett a megadás ára. Nem beszélve a 18 000 halott, 25 000 sebesült veszteségről és arról a kétszázezer varsói lakosról,[124] akik a felkelés alatt vagy az utána következő hitlerista terror során pusztultak el. És kő kövön nem maradt Varsóban sem.

4. A MAGYAR CSAPATOK VISZONYA A LENGYELEKHEZ A FELKELÉS TRAGIKUS IDŐSZAKÁBAN

1944. szeptember első hetében befejezéshez közeledett a 12. és a 23. tartalék hadosztályok hazaszállítása. A Varsó térségében maradó 5. tartalék hadosztály lényegében azonos területen foglalt állásokat, csupán a magnuszewi szovjet–lengyel hídfő felszámolásával kapcsolatos német tervek érdekében növekedett védőszakasza néhány négyzetkilométerrel a Visztula partjánál Varsótól délre.

Nem ismeretes, folytak-e magasabbparancsnoki szintű megbeszélések a magyarok és a lengyelek között. Ha sor került is volna tárgyalásokra, minden valószínűség szerint ezek sem lépték túl a kölcsönös barátság elvi kinyilatkoztatásának keretét. Tény azonban, hogy a magyar tábornokok és tisztek döntő többsége továbbra is hangsúlyozottan semleges maradt a felkelők elleni német akciókban. Sőt, mintha nyíltabb lett volna a lengyelek iránti pozitív semlegességük. Abban az időszakban, amikor a Bach-Zelewski-harc-

csoport már döntő támadásban volt Varsó belterületén és iszonyú pusztításokat hajtottak végre a lengyelek ellen, a magyar hadtestparancsnok segítséget adott a lengyel lakosságnak – Varsótól néhány kilométerre! –, hogy megtarthassa egyházi szertartásait, megvédte papjait. Sőt, még ennél is tovább ment! Nemcsak tudomásul vette, hogy a lengyelek Rawa Mazowieckán, Grodziskban, Piasecznón és másutt részt vettek a magyar tábori miséken, hanem meg is hívta őket. Lengyel Béla tábornok 1946-os feljegyzésében írottakat, miszerint „szeptember 15. táján a hadtest utászzászlóalja tábori miséjére a városka lakosságát is meghívtuk, akiket én lengyelül üdvözöltem, akik lelkesen tüntettek a honvédség mellett annak díszmeneténél. A város vezetőit megvendégeltük ..." a ma is ott élő emberek megerősítették.

Az *5. magyar tartalék hadosztály* tisztjeinek és katonáinak magatartása sem változott augusztushoz képest. A katonák közül többen nem kis kockázatot vállalva nyújtottak segítséget a lengyel felkelőknek. Több visszaemlékező szerint rendszeresen juttattak a közeli falvakból tejet a mokotówi felkelőknek. Az így kapott tej egy része napokon, sőt heteken át az Ujazdowski úti katonai kórházba is eljutott. Talán kevesen tudják az akkor sebesültként ott fekvő és a háborút túlélt felkelők, hogy az életet mentő tejet, számos esetben kötszert, gyógyszert az 5. magyar tartalék hadosztály humánus gondolkodású egyszerű katonái közreműködésével kapták.

A németek nem számíthattak a magyar csapatok részvételére a Czerniaków körzetében létesített lengyel hídfő elleni harcokban. A Wilanówban tartózkodó magyar alakulatok több esetben leplezetlenül segítették a Czerniakówban maradt felkelőket, hogy szinte már „hátsó vonaluk" szerepét töltötték be. Ennek az állapotnak a megszüntetésére a németek vlaszovista és német alegységeket vezényeltek Wilanów északi, tehát Czerniaków felé eső részébe meg a Visztula és Wilanów közötti szakaszra.

A Mokotów elleni német támadás során a magyarok Służewnél levő állásaikon a sebesültek, betegek sokaságát engedték át rendszeresen. Nem egy esetben orvosi kezelésben vagy elsősegélyben részesítették a rászorulókat. Mokotów felkelői szeptember 27-én kapituláltak. A lengyel feldolgozások szerint nagy részük a

városközpontba húzódott vissza, a többi fogságba került. Számos visszaemlékező viszont arról tett említést, hogy nem kevesen a harcosok közül, a polgári lakosság százaival együtt Mokotówtól délre törtek át és a magyar állásokon szabadon átjutva elkerülték az internálást és a hadifogságot. Később a kielcei vajdaság partizánalakulataihoz csatlakozva számosan folytatták a harcot a felszabadulásig.[125]

A 9. német hadsereg-parancsnokság egyelőre nem tudta nélkülözni a számára ugyan megbízhatatlan magyar csapatok jelenlétét, éppen a magnuszewi hídfőharcok miatt. Hiába kérte Lengyel tábornok Varsó térségéből történő hazautazása alkalmából, 1944. szeptember 20-án, hogy a hadtesttörzs és közvetleneivel, továbbá az 1. lovashadosztállyal történő hazaszállítást követően a „Közép" hadseregcsoport parancsnokság mielőbb engedélyezze az 5. tartalék hadosztály kivonását is.[126]

A Varsótól délre lezajló katonai események: az 1., a 4., a 2. és a 3. Ukrán Frontok támadó tevékenysége, különösen a 2. és a 3. Ukrán Frontok romániai, illetve jugoszláviai előretörése, továbbá az a fontos körülmény, hogy szeptember 23-án a szovjet előőrsök átlépték a magyar határt Battonyánál és 26-ra több magyar helységet felszabadítottak, még fokozottabb aggodalommal töltötte el a Varsó térségében védő „Közép" hadseregcsoport, és elsősorban a 9. német hadsereg parancsnokát. Nem számoltak ugyan a szovjet általános támadás megindulásával, de az egyáltalán nem volt mindegy, hogy az 1. Belorusz Front erői lokális támadásokkal milyen kiterjedésű és mennyi hídfőállást tudnak még létesíteni a Visztula nyugati partján. Mivel az 5. magyar tartalék hadosztály folyóparti védelmet látott el a Magnuszew és Varsó közötti arcvonalszakasz egy részén, a 9. hadsereg-parancsnokság szükségesnek tartotta a magyar egységek állandó szemmel tartását és magatartásának ellenőrzését. 1944. szeptember 27-én kelt[127] szigorúan titkos utasításában olvasható: „Bár Magyarország eddig betartotta szövetségi kötelezettségeit, az 5. magyar tartalék hadosztálynál mégis számolni kell a német Wehrmacht érdekeivel szemben álló magatartással – az állások elhagyásával, a bolsevistákkal vagy a lengyelekkel való barátkozással és ezzel összefüggésben még az ellenünk való támadással is . . ."

A fenti indoklást követően az utasítás tartalmazza az előzetes intézkedéseket (I. pont), a magyarok elleni támadás tervét (II. pont), az összeköttetés módját (III. pont), valamint a magyarok elleni fellépés esetén életbelépő jelszavakat (IV. pont).

Az első két pontban foglaltakból idézünk:

„1. az 5. magyar tartalék hadosztálynál levő német összekötő parancsnokság folyamatosan tájékozódjon a magyarországi eseményekről és azokat haladéktalanul jelentse rádión a különleges parancs szerint . . .

2. az 5. magyar tartalék hadosztály harcálláspontjánál kell elszállásolni a 337. népi gránátos hadosztály egy megerősített zászlóalját. A zászlóalj fenyegető helyzetben a hadosztály törzsétől kap parancsot a magyar hadosztálytörzs elfogására . . .

3. a 337. népi gránátos hadosztály és a 73. gyaloghadosztály tüzérségét a XXXXVI. páncéloshadtest parancsnoksággal együtt lehetőleg már most olyan állásokba kell vinni, ahonnan befolyással lehetnek a Visztula keleti partjának védésére . . .

. . . A 101. tüzérhadtest parancsnoksága rendelkezése szerint el kell foglalni az 5. magyar tartalék hadosztály sávjába tartozó ütegállásokra különösen alkalmas szabad helyeket, melyekről megoldható a magyarok figyelése és az észrevételek továbbítása is. Az ütegállásokat úgy kell elfoglalni és felszerelni, hogy a magyarok visszaélése esetén is meghatározott ideig tarthatók legyenek."

A második pontban arra az esetre történő intézkedésekről van szó, ha szükségessé válik a magyarok elleni fellépés:

„5. egy erőszakos beavatkozás csakis a hadseregparancsnok utasítására történhet.

6. Az erőszakos közbelépést erélyesen kell végrehajtani. Ehhez a 337. népi gránátos hadosztály:

a) elfogja az 5. magyar tartalék hadosztály törzseit zászlóalj- (alosztály-) parancsnokságokig bezárólag, elfoglalja a hírközpontokat és a parancsnoki harcálláspontokat;

b) rajtaütésszerűen elfoglalja a tüzérségi állásokat és biztonságba helyezi a lövegeket;

c) az előre eltervezett módon elfoglalja a Visztula-parti állásokat;

d) a magyarokat lefegyverzi és fogságba ejti.

A XXXXVI. páncéloshadtest előkészíti a továbbiakhoz szükséges erőket."

A kivonatosan közölt német utasítás szemléltetően bizonyítja a Varsó térségében maradt magyar csapatok és a németek viszonyát. Ebben a helyzetben szeptember második felétől több mint valószínű, hogy számottevő kapcsolat már nem lehetett a magyar katonák és a lengyelek között, legfeljebb elszigetelt és mélyen titkolt esetekben.

A szeptember 27-i német hadseregparancsnoki utasítás végrehajtásával kapcsolatosan egyelőre nem rendelkezünk megbízható forrásokkal. Mindenesetre valamilyen formában megvalósulhatott, mégpedig az 1944. október 15-i magyarországi eseményeket követően. Erre utal egy másik német dokumentum, melyet a „Közép" hadseregcsoport vezérkara jelentett Berlinben október 19-én. A felterjesztés alapját az 5. magyar tartalék hadosztály parancsnokságának helyzetjelentése képezte. E szerint:

„1. Az 5. magyar tartalék hadosztály erkölcsi állapota és fegyelme jelenleg a mélyponton van, mert

a) a hadosztály összetétele (különösen a parancsnoki állomány) rossz, és nem felel meg a biztosító alakulattal szembeni követelményeknek;

b) a lefegyverzés és újabb állásokba helyezés további megrázkódtatást okozott;

c) a hadosztálynál csalódást keltett, hogy a magyar vezérkar főnökének parancsával ellentétben, feltöltést kap és reguláris hadosztállyá szervezik át, majd Pécs környékére kell kerülnie, mihelyt a 4. páncéloshadtest oda beérkezik.

2 A hadosztály jelenleg megbízhatatlan állományának 20–25%-a a nemzetiségi kisebbséghez tartozik, akik haza akarnak menni és mivel a hadosztály biztosító alakulat, aránytalanul nagy létszámú az idősebb korosztály (35 éven felüliek).

3. A hadosztály mindössze három közepes gránátvetővel és ezredenként egy nehéz géppuskával, két könnyű tábori tarackos üteggel rendelkezik. Nincs páncéltörő ágyúja, nehéz gránátvetője, nehéz-

tüzérsége... A lőszerkészlet állítólag annyira lecsökkent, hogy mindössze egy harci napra elegendő.

4. A hadosztály nem rendelkezik sátrakkal. A legénység egy részének nincs köpenye. Téli ruházata egyáltalán nincs.

5. A hadosztály kéri:

a) a magyar vezérkar főnökének tájékoztató parancsát a 4. páncéloshadtest keretében történő bevetéssel kapcsolatban;

b) a személyi állomány felcserélésének meggyorsítását;

c) fegyver, lőszer, ruházat szállítását az új bevetési terepszakaszra;

d) több napi pihenő biztosítását az új elhelyezési körletben a belső rend megszilárdítása céljából".[128]

Az 5. magyar tartalék hadosztály végül is lényegében ebben az állapotában hagyta el Varsó térségét 1944. november közepén és került bevetésre a 4. Ukrán Front erőivel szemben Szlovákia területén, anélkül, hogy a legkisebb németellenes fellépésre sor került volna.

Külön figyelmet érdemel a varsói felkelés befejező időszakában *az 1. magyar lovashadosztály* (parancsnoka: Ibrányi Mihály vezérőrnagy) katonáinak magatartása.

Az előzőekben már említés történt arról, hogy ez a magyar magasabbegység nem tartozott a II. magyar tartalék hadtest parancsnokának alárendeltségébe. A szovjet csapatokkal vívott harcokban súlyos veszteségeket szenvedett különösen Biała Podlaskanál, Mordynál. Ezért a németek hátravonták. Majd bizonyos mérvű feltöltés és felfegyverzés után a IV. SS páncéloshadtest állományába kerülve, augusztus 21-én védőállásokat foglalt el a Visztula keleti partján (a pragai városrész térségében) Varsótól északkeletre Karlówka és Wolomin között. A Narewhez törő 65. szovjet hadsereg jobbszárny-csapatai augusztus 26-án csapást mértek a lovashadosztály bal szárnyára. A harcok több napon át tartottak.[129] A 19. SS-páncéloshadosztály beavatkozásával a németek vissza tudták állítani az arcvonal eredeti helyzetét, ezt követően a magyar huszárok a német páncéloshadosztály alárendeltségébe kerültek.

Szeptember elején a magyar lovascsapatok a Modlin általános irányba támadó 70. szovjet hadsereg balszárny-csapataival kerültek szembe, és bizonyos terepszakaszok feladására kényszerültek.

A szovjet és lengyel magasabbegységek pragai hadművelete során, szeptember 14-én újabb csapások érték a magyar lovashadosztályt. Különösen az 1. lengyel hadsereg erőivel vívott elkeseredett harcokat a Białołęka-Dworska és Marki térségében.[130]

Szeptember 16-tól a magyarokat fokozatosan kivonták az említett terepszakaszról. Védőállásait a közben beérkező „Hermann Göring" páncéloshadosztály vette át szeptember 20-án.[131]

Az 1. magyar lovashadosztály erői ezután a Visztula keleti partjánál gyülekeztek, majd Henryków körzetébe átkeltek a folyón.

Szeptember 21-i német jelentésben olvasható, hogy a lovashadosztály egységeinek Pruszków körzetében kellett gyülekezniük és várniuk a hazaszállításra.[132] Ugyancsak a „Közép" hadseregcsoport parancsnoksága jelentette szeptember 27-én a hitlerista főhadiszállásnak, hogy a II. magyar tartalék hadtest parancsnoksága, a hadtestközvetlen és az 1. lovashadosztály alakulatai vasúton elszállításra kerültek.[133] Egy magyar feldolgozás szerint a bevagonírozásra Milanówek állomáson került sor, és a hadosztály október elején érkezett Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös térségébe.[134]

Korabeli iratok hiányában ez a három adat állt rendelkezésre a hadosztály valószínű menetvonalának megrajzolásához a Visztulán való átkeléstől az elszállításig.

Az említett Pruszków, illetve Milanówek a Varsó központi pályaudvaráról (az újjáépített Varsóban a Tudomány és a Kultúra Palotájától nem messze van) a Skierniewice-Łódź felé vezető vasútvonal mellett, pontosabban Varsó-Ursus és Żyrardów között fekszik. Ez a távolság mintegy 38 kilométer. A nagyobb helységek, Ursus, Piastów, Pruszków és Brwinów, Milanówek, Grodzisk Mazowiecki, Żyrardów. Pruszków és Grodzisk között 14 km lehet a távolság. Tehát a német jelentésben szereplő kitétel, hogy „Pruszków körzetében" gyülekezik a hadosztály, még nem cáfolja, hogy Milanówek vagy éppenséggel Grodzisk állomásról indult haza.

Még egy megjegyzést az említett német irathoz. A szeptember 27-i dátum nem zárja ki, hogy a lovashadosztály egyes részei még

nem hagyták el ekkor a berakodás helyét. Lengyel altábornagy szűk törzse is előbb indult el, mint a hazaszállításra kerülő hadtestzöm.

Mindezt azért említettem, mert hitelesnek fogadhatók el azok a lengyel visszaemlékezések is, melyekben a huszárokkal való találkozás időpontja szeptember 27., 28., 29., sőt 30-ra van jelölve.

Az 1. lovashadosztály a Visztulán való átkelés után déli irányba fordult, hogy áthaladjon a Kampinosi erdőségen. Érintette Buraków, Wólka Węglowa, Laski helységeket. Figyelembe véve az útviszonyokat, valószínűleg innen Izabelin felé vonult a menet. Elérve Truskawot, folytatták az utat délre, Buda-Borzęcin, Stanisławów, Baranów, majd ettől délkeletre: Kopiska Małen át Jaktorowhoz. Tekintettel az utak keskenységére, elképzelhető, hogy a hadosztály egy része már Izabelin után délre fordult és így menetelt a vasútvonal mentén Hornówek és Zielonki érintésével nyugati irányba. Ezt a feltételezést valószínűsítik a Pruszków, Milanówek, illetve Grodzisk felé a Kampinosi erdőségen átvezető utak és főként a lengyel visszaemlékezésekben említett helységnevek.

A hitleristák és vlaszovista csapatok ez idő tájt már nagy apparátussal kezdték meg a Kampinosi-csoport felszámolását. Halomra gyilkolták a lakosokat, és egymás után gyújtották fel a településeket. Szeptember 26-án pedig megindították az általános támadást az erdei partizánok ellen.

A beérkező magyarokhoz igen sok lengyel menekült a hitleristák terrorja elől. A túlélők elmondása szerint a huszárok sehol sem tagadták meg tőlük a védelmet, bújtatták őket, segítették továbbjutásukat. Voltak lengyelek, akik magyar honvédruhát kaptak a huszároktól és besorolták őket a továbbinduló menetoszlopba.

Nem egy esetben a házakban rejtőző partizán sebesültet a magyar katona mellé fektették a szekérre, és úgy vitték át a német tábori csendőrök és vlaszovisták által szigorúan őrzött vonalakon.

Szeptember 30-án a Kampinosi-csoport megszűnt létezni. Szétvert erőinek egy része fogságba esett. Mások menekültek. Többen Baranów felé próbáltak áttörni, azzal a céllal, hogy visszajussanak a Kampinosi erdőség területére. Okęcki vezérőrnagy, lengyel hadtörténész gyűjtésében szerepel Bodócsy Miklós magyar lovastiszt ne-

ve, aki Kopiska-Małe (ez a kis falu Jaktorów és Baranów között fekszik) helységnél lengyel katonákkal találkozott és biztosította továbbvonulásukat. Ugyancsak itt a magyarok néhány partizánt elfogtak. A fegyvereket nem vették el tőlük és minden biztosítás nélkül kísérték őket a parancsnokságra. Ekkor egy német repülőgép húzott el felettük, és az egyik lengyel géppisztolyából tüzet nyitott a gépre. A németek rövidesen megjelentek a magyar parancsnokságon és követelték a lengyelek kiadását. A magyarok azonban ezt megtagadták, mondván, hogy foglyaikkal ők rendelkeznek. A németek fenyegetőzve és dühösen távoztak. Az éjszaka folyamán a magyar parancsnokság az egész lengyel fogolycsoportot fegyverrel, lőszerrel, élelemmel, kötszerrel ellátva szabadon engedte.

Az ehhez hasonló magatartás a lengyel közlések szerint általános jellegű volt.

Józef Krzyczkowski „Szymon" kapitány – később őrnagy – visszaemlékezés-gyűjteséből csupán egyet emeljünk ki: Zygmunt Bogucki „Lis" megmenekülésének történetét.

Ő is azokhoz csatlakozott, akik Baranów felé próbáltak menekülni, különösen azután, hogy a helybeliek közölték, a faluban magyarok vannak. Az itt tartózkodó lovas alegységeknek az volt a feladatuk, hogy megakadályozzák a partizánok visszatérését a Kampinosi erdőségbe. Az óvatosan és egyenként haladó partizánok bíztak benne, hogy a magyarok nem fogják őket kiadni a németeknek. „Lis" is nyugodtan ment a falu felé, már amennyire az adott helyzetében egyáltalán nyugalomról beszélni lehetett. Egy lélekkel sem találkozott, már azt hitte észrevétlenül bejut valamelyik lengyel házba, amikor valami érthetetlen nyelven szóltak hozzá. Két idegen katona, kézmozdulatokkal jelezte, dobja el a fegyvert, emelje fel a kezét és induljon előttük. „Lis" jelezve, hogy semmi rossz szándéka nincs a magyarok irányában, egyik kezét feltartva elindult feléjük. Ebben a pillanatban újabb katona tűnt fel. Ez szó nélkül „Lis"-re tartotta a puskáját. Aztán odaért egy negyedik is, ez már lengyelül szólt, hogy dobja le a fegyverét. „Lis" közölte, hogy nincs ártó szándéka, minek dobja el? Valahogy megegyeztek a másik hárommal és bekísérték az egyik gazdaságba, a parancsnokuk szálláshelyére. A parancsnok fekete, magas ember, századosi rangban volt.

Kérdésére „Lis" elmondta, hogy partizán, a Kampinosi-csoporthoz tartozik, de ne kérdezze merre tart a menet, mert fogalma sincs.

Eközben kint az udvaron motorzúgás hallatszott. A tolmács rászólt, gyere azonnal! A magyar kinyitotta a szekrényt, és utasította „Lis"-t, öltözzön gyorsan át. Pár perc múlva a lengyelből „magyar katona" lett. Az asztalhoz ültették és intettek, hogy egyen. Ebben a pillanatban berobbant a szobába egy német tiszt. Követelte a lengyel foglyok kiadását. A magyar parancsnok közölte, hogy erre nincs meghatalmazása. A helyzet meglehetősen drámai lehetett. Hiszen, ha a németnek eszébe jut megszólítani valamiért „Lis"-t, annyit bizonyára magyar nyelvtudás hiányában is észrevett volna, hogy nem magyarul felel!

A magyarok azonban nem ijedtek meg a német tiszt fenyegetésétől, és nem adták át a hozzájuk került lengyeleket.

Este a lengyelül beszélő magyar katona közölte, hogy azonnal útnak kell indulni, mivel a magyar alakulat is továbbvonul és hamarosan megérkeznek a német tábori csendőrök. „Lis" megértette, hogy nem várhat reggelig. Éjszaka tehát elindult a magyarok által megjelölt északkeleti irányba, amerre a legbiztosabban visszatérhetett Kampinosba.

Zygmunt Bogucki „Lis" visszaemlékezéséből még egy igen érdekes közlésre figyelhetünk fel. Leírja, azzal is tisztában volt, hogy a németek nem fognak belenyugodni abba, hogy a magyarok rejtegetik a lengyeleket. Különösen aggódott a lengyel sebesültekért, akiket mégsem lehet gyalogszerrel éjjel útnak indítani, mint az egészségeseket. „Lis" emlékezete szerint ugyanis több tucat sebesült volt ebben a faluban, vagyis Baranówban. Boldogan vette tudomásul, hogy a magyarok szalmával kibélelt szekerekre rakták a lengyel sebesülteket, betakarták különféle holmikkal és így szállították el őket a hitleristák szeme láttára az egyik partizánkórházba, melynek létezését a magyarok valahonnan megtudták.[135]

Ezeket és ehhez hasonló példák sokaságát olvasva-hallgatva, teljességgel érthető és jogos a lengyel emberek mély rokonszenve és hálája a magyarok iránt. Számukra a varsói felkelés idején, de 1944 szeptemberében különösen, a horthysta katonák valóban az életmentő barátot jelentették.

5. MAGYAR ANTIFASISZTÁK A VARSÓI FELKELÉSBEN

A varsói felkelés a benne részt vevők nemzeti összetételében is nemzetközi jellegű volt. Harcoltak sikeréért a német hadifogságból, koncentrációs táborokból szökött szovjet katonák, angol, amerikai, kanadai, francia pilóták, hollandok, belgák, csehek, osztrákok, szlovákok és eddigi ismereteink szerint *magyarok* is vagy hetven-nyolcvanan.

Ezek a magyarok különféle úton-módon kerültek a lengyel felkelők közé. Volt, aki már régóta Varsóban élt, sőt aktívan segítette az ellenállást, hamis igazolványok, pecsétek megszerzésével mentette meg az üldözöttek életét. Nyilván, hogy a fővárosban élő magyarok a felkelés kirobbanása után is sokféle módon támogatták a lengyelek harcát.

A Varsóban maradt magyar baloldaliak, illegális kommunisták legtöbbje már az eddigi tevékenysége során kapcsolatban volt a Népi Hadsereggel, segítette a bebörtönzött politikaiakat. A fegyveres harcokban természetszerűen a népi erőkhöz csatlakoztak, azoknak a harcát támogatták, ami persze a felkelés adott körülményei között a lengyel nemzeti összefogás segítségével volt egyenlő. Külön említést érdemel a *Vetési házaspár* magatartása.

Vetési Ferenc és felesége *Hilda,* a nemzetközi munkásmozgalom régi, kipróbált harcosaiként Lvóvból kerültek illegális úton és néven Varsóba. Vetési Hilda – azaz Maria Krzyzanowska – a fasizmus áldozatait segélyező bizottságban dolgozott, röplapokat terjesztett, ruhát, pénzt gyűjtött a politikai foglyoknak, tehát tulajdonképpen folytatta azt a pártmunkát, melyben oly nagy tapasztalatokra tett szert a harmincas években Ausztriában és Prágában.

Vetési Ferenc – Franciszek Krzyzanowski – Jan Micek cipészüzemében kapott munkát. Itt dolgozott lengyel elvtársaival, Eugeniusz Orłowskival, Czesław Stanczakkal. Orłowski útján Vetési Ferenc is bekapcsolódott a fasizmus áldozatait segélyező bizottság munkájába, elsősorban röplapokat, a hitlerista terrort leleplező füzeteket terjesztette. Lehetséges, hogy a házaspár illegális tevékeny-

ségére a szomszédok felfigyeltek, mindenesetre bizonyos jelekből arra kellett következtetniük, hogy a Zielna 25. számú házban levő lakásuk már nem biztonságos. Czesław Stanczak írta visszaemlékezésében, hogy „Orłowski megkért engem és más elvtársakat, próbáljunk másik lakást szerezni Krzyzanowskiék számára, mivel a Zielna utcai veszélyessé vált. Próbálkozásaink eredményeképpen Krzyzanowskiék a Graniczna utca 13. alá költöztek át.

A felkelés idején „Maria" a Népi Hadsereg ápolónője lett, az Ujazdowski úti kórházban is dolgozott. Szeptember 17-én fogták el és internálták a pruszkówi fogolytáborba. Férje elvtársaival együtt jelentkezett a Népi Hadseregbe, ahol autószerelőként volt rá elsősorban szükség. Természetesen kivette részét a védelmi munkákból is. Barikádokat épített a varsóiakkal a Zielna, a Graniczna, a Królewska és más utcákban. A felkelés leverése után Vetési Ferenc sem tudta elkerülni a fogságot. A pruszkówi táborba került, ahonnan a foglyokat a németek rövidesen Németországba indították. Vetésinek azonban sikerült Żyrardów környékén megszöknie és elrejtőznie.[136]

A következő történet Stanisław Okęcki vezérőrnagy, professzor gyűjtéséből való. A felkelés első napjaiban a hazafiak felszabadították a Gesira utcában levő munkatábort és 348 foglyot. A foglyok 80%-a magyar zsidó volt. Közülük többen bekapcsolódtak a felkelés harcaiba. Zsákmányoltak egy német harckocsit. A kezelőszemélyzete magyar önkéntesekből alakult meg. Az egyik páncéltörő ágyút is magyarok kezelték. Név szerint Pál és Béla. Sikerült is kilőniük egy német rohamlöveget. Akinek nem jutott fegyver, hasznára volt társainak, élelmet, lőszert, sebesülteket szállított, műszaki erődítéseket végzett. A professzor által gyűjtött anyagban sajnos csak ennyi található a magyarok szerepléséről és az, hogy legtöbben az Óvárosért folyó harcokban vettek részt.

További sorsuk ismeretlen. Felkutatásukra irányuló erőfeszítések sem jártak eredménnyel.

Az 535. számú szlovák szakaszban[137]

A Lengyelországban élő szlovákok 1942–1943-ban megalakították a Szlovák Nemzeti Bizottságot azzal a szándékkal, hogy hathatósabban együttműködhessenek a lengyel ellenállással. A szlovákok már addig is kapcsolatban voltak különböző partizánszervezetekkel. A lengyel ellenállási mozgalom első futára, aki a Kárpátokon át Budapestre eljutott, szlovák volt, név szerint Peter Ochotnicky.

A Szlovák Nemzeti Bizottság először csak a varsói szlovák kolóniában, de később Lengyelország más területein élő szlovákok között is szervező és propagandatevékenységet fejtett ki. A szlovákoknak a lengyelekkel általában jó kapcsolatuk volt. Rendszeresen tájékoztatták őket a világ eseményeiről. A németek ugyanis a szlovákoktól nem kobozták el a rádiókat. Így a szlovákok megszervezték a moszkvai, londoni és más adók rendszeres hallgatását és tájékoztatták a lakosságot.

1943 végén a Nemzeti Bizottság fegyveres alakulatot hozott létre, amely a Honi Hadsereg egyik zászlóaljának állományába került önálló szakaszként. Itt kapta az 535. számot. A szakasz parancsnoka a Nemzeti Bizottság munkatársa, Miroslav Iringh „Stanko" hadnagy lett. Ez az alegység volt az egyetlen Lengyelországban, melynek katonái jogosultak voltak a szlovák nemzeti színű karszalag viselésére. A karszalagon a szlovák címer mellett a WP – azaz Lengyel Hadsereg –, a két betű között a lengyel sas, és alatta az 535. szám alatt. A szakasz többsége természetesen szlovák volt, de állományába tartozott néhány lengyel, több magyar és két ukrán is.

A varsói felkelés kitörésekor a szlovák szakasz több kis csoportra tagolódva a főváros különböző pontjain tartózkodott. A szakasz egyik részének feladata más alegységekkel együtt a Belweder-palota elfoglalása volt. Sajnos csupán 28 ember állt itt rendelkezésre. A súlyos harcokban sokan elpusztultak. Többek között hat magyar is, Nagy István, egy „Magyar" fedőnevű és négy ismeretlen katona.

A szlovák szakasz katonái közül sokan részt vettek Mokotówban, az Óvárosban, a különböző városrészek utcai harcaiban. Iringh hadnagy harcosai egy részével Czerniakówban, a Zygmunt Netzer

„Kryska" kapitány csoportjának állományában harcolt.[138] A szlovákok segítségével jutottak át a pragai oldalra a Népi Hadsereg felderítői szeptember 12., majd 13. éjszakáján és teremtettek végre közvetlen kapcsolatot a szovjet és a lengyel parancsnokságokkal. Ugyanezen a szakaszon értek partot az 1. lengyel hadsereg 3. gyalogoshadosztályának deszant alegységei és folytattak elkeseredett küzdelmet a Czerniakówban maradt felkelő erőkkel – köztük a szlovák szakasz katonáival együtt – a német túlerővel szemben.

A lengyel hadsereg parancsnoka, Berling tábornok utasítást adott a hídfőállásból a sebesültek átszállítására.[139] Az egyik csoport szeptember 17-én éjjel kezdte meg a folyóátkelést. Ezzel kapcsolatban idézzünk az 1. lengyel hadsereg 3. gyalogoshadosztálya törzsének 2. osztályán készült jegyzőkönyvből: „A szlovák szakasz 18 katona és 5 nő a Maczna utcánál kelt át a Visztulán. A szlovák szakasz ezt megelőzően 64 főből állt, de a 28 emberből álló 1. raja teljesen elpusztult a Belwedernél, maradványa az Óvárosban vívott harcokban ... a szakasz feladatul kapta ..., hogy szállítsa át Pragába a sebesülteket. Az átkeléskor gránáttüzet kaptak és szörnyű véröntás kezdődött. Csak Stanko és hét katonája, köztük két nő jutott át a pragai partra."[140]

Miroslav Iringh „Stanko" ezután önként jelentkezett több társával együtt az 1. lengyel hadseregbe, és ennek keretében folytatták a harcot a hitleristák ellen. Iringh Varsóban él és aktívan ápolja a népek internacionalista kapcsolatait. Szívesen emlékezik a hősi halált halt magyar katonákra is, akik ott nyugszanak valamelyik varsói tömegsírban.

Magyar katonasírok Podkowa Leśnán

A varsói vajdaság pruszkówi járásában található a ma négyezer lakosú község, Podkowa Leśna. 1966 áprilisában a helyi lakosok tudomására jutott, hogy május nyolcadikán két magyar katona fia érkezik hozzájuk, akiknek édesapjuk a lengyel zászlók alatt harcolva, 1944-ben, Podkowa Leśnán haltak hősi halált.[141]

Május nyolcadikán a község lakói ünneplőbe öltözve siettek a temetőbe. A magyar és a lengyel himnusz elhangzása után, beszédben méltatták a lengyel földben nyugvó magyar katonák és társaik helytállását a varsói felkelés idején.

A síroknál könnyes szemmel állt két magyar fiatalember: Hunyadi Károly és Tóth András. Kezükben fadobozkát tartottak, melyekben otthonról, a kiskunsági Kecelről és Öregcsertőről hoztak maroknyi földet. Aztán „... András és Károly kinyitották a dobozkákat. Összekeverték a sírokon a magyar és a lengyel földet. Emlékeztessenek örökre mindenkit, hogy közös ügyért haltak meg..." – írta a lengyel néphadsereg lapjának, a *Żolnierz Wolsośćinak* tudósítója az 1966. május 10-én megjelent cikkében.

Ezután a két magyar fiatal apjuk sírjáról vett lengyel földdel töltötték meg a kis dobozokat és hazavitték.

A sajtó és a rádió útján Lengyelország-szerte megtudták az emberek, hogy két magyar fiú rátalált apja sírjára.

Magyarországon Hárs György adott hírt erről a Szabad Föld hasábjain, majd Baktai Ferenc emlékezett meg az 1970-ben megjelent „Akik mertek..." című összeállításában. Mindketten *két* magyar katonáról írtak. Csakhogy Podkowa Leśnánál *több* magyar katonáról van szó. Olyanokról, akik itt szöktek meg!

A szökevények veszélyes helyzetükben barátokra találtak. A legtöbb kockázatot Stanisław Radke vállalta, hiszen nemcsak elrejtette őket, hanem néhányat sikerült eljuttatni a partizánokhoz is. Radke a Honi Hadsereg katonája volt. A varsói erők VII. kerülete 6. körzetének egyik alegységében harcolt. Ez a körzet eléggé veszélyes helyen feküdt a németek Varsó elleni megtorló hadművelete során, hiszen a fővárosból déli irányban kivezető főútvonal egyike húzódott át rajta (a Tomaszow Mazowiecki felé vezető út). Podkowa Leśna pedig éppenséggel a főútvonal mentén feküdt, tehát elképzelhető, hogy a hitleristák rajta tartották a szemüket e területen. Nemegyszer rajtaütésszerűen megszállták a községet és razziáztak. Életveszélyes volt idegen, ráadásul nem is lengyel emberek bújtatása. Stanisław Radke azonban vállalta. Helytállásáért a Magyar Népköztársaság kormánya 1967-ben Partizán Emlékéremmel tüntette ki. Így írt erről többek között a *Chłopska Droga* című lap 1967.

március 31-i számában: „Magyar kitüntetés lengyeleknek . . .” című cikk írója:

„Stanisław Radke Lengyelország hitlerista megszállása idején, élete kockáztatásával elrejtett, majd a lengyel partizánalakulatokhoz juttatott 18 magyar katonát, akik megszöktek a fasiszta magyar hadseregből, hogy harcolhassanak a hitleristák ellen . . .”

A magyar katonák *tizennyolcas* létszáma feltehetően innen származik. Ezt az adatot sokan átvették a lengyel újságírók, sőt történészek közül és valószínűleg fordítás útján terjedt el a Magyarországon megjelent írásokban is. Ez persze csupán feltételezés, mert sok esetben lehetetlen az ősforrásig nyomozni.

A lengyel partizán szövetség, a ZBoWiD podkowa leśnai vezetősége rendelkezésemre bocsátotta az *1963. május 19-én felvett jegyzőkönyvet,* melynek 5. pontja foglalkozik ezzel az üggyel. A jelenlevők meghallgatták Stanisław Radke, Helena Walicka, Anna és Stefan Bonikowski helybeli lakosokat, akik a jegyzőkönyv tanúsága szerint a következőket mondták: „. . . a varsói felkelés idején a Podkowa Leśnán tartózkodó magyar egység katonái megtagadták a németek parancsát, nem akartak a lengyelek ellen harcolni, ezért megszöktek a mlochówi erdőbe. Hárman közülük együttműködtek a Honi Hadsereg csoportjának katonáival. Ketten egy hozzájuk tartozó asszonnyal a német támadáskor pusztultak el. Radke polgártárs Kurzawski erdész segítségével temette el őket és sírjukat megjelölték.”

Ezt a részt Stanisław Radke írta alá, nem tett megjegyzést, hogy ezen az öt honvéden kívül másokkal is kapcsolatba került volna.

A jegyzőkönyvben következő mondatot, mely így hangzik: „Három másik magyar katonát a németek Podkowa Leśnán lőttek agyon és a helyi temetőben vannak eltemetve”, Helena Walicka, Anna és Stefan Bonikowski írták alá.[142]

A hiteles dokumentum tehát *nyolc* magyar katonáról ad tájékoztatást a tanúvallomások szerint. Viszont, ha a Stanisław Radke által említett *három magyar,* mint a lengyel partizánokkal együttműködő került a németek kezébe, abban az esetben ez a három honvéd *azonos* lehet azokkal, akiket 1944. szeptember 5-én a hitleris-

ták a községben meggyilkoltak. Ebből következően nem nyolc, hanem *öt* magyar katonáról van szó.

Mindez nem kisebbíti Stanisław Radke és társai helytállásának tényét, nem csökkenti a Podkowa Leśnán akkor, 1944-ben megvalósult lengyel–magyar együttműködés értékét. A magyar katonák tényleg megszöktek öten vagy nyolcan, vagy még többen.

Szökésükben a fő motívum nem is a lengyelek elleni harcra felszólító *német parancs* megtagadása volt, hiszen a *honvédnak* mégiscsak a saját tisztje parancsolt, és *ilyen parancsot* viszont magyar tisztek Varsó térségében nem adtak ki! A katonák segíthettek a lengyeleknek, a lakosoknak és a partizánoknak egyaránt a maguk lehetőségeihez mérten mindenütt, szinte kockázat nélkül. Azok a honvédek, akik a *szökést* választották, azoknál az indíték személyes vagy politikai természetű. Ők a szökéssel, a lengyel felkelőkkel való találkozásban, az életben maradás vagy a fasiszták elleni harc lehetőségét ismerték fel. Ezért vállalták a kockázatot és merték túllépni a semlegesség kereteit.

Ez a cél vezérelhette a honvédeket ebben a lengyel községben is. Kivárva az alkalmas pillanatot, otthagyták a számukra csak megaláztatást hozó háborút és a Horthy-hadsereget.

Haláluk mégis az élet győzelme. Emléküket tisztelettel megőrzi az utókor. Ma Podkowa Leśna főterén, a Parkban levő síremléknél a két magyar honvéd, kinn a temetőben pedig a kivégzett három katona sírját borítja örökzöld. Ez utóbbiak fejfáján a felirat: Hunyadi Pál, Tóth Antal és Véner József. Meghaltak Lengyelországért, 1944. szeptember 5-én.

Ugyanezen a napon, 1944. szeptember 5-én Magyarországon, megszületett a várva várt fiú: Hunyadi Károly. 1966-ban, 22 éves korában talált rá soha nem látott édesapja sírjára.

Ma már Tóth Andrással együtt egy kicsit podkowiak is. Név szerint ismerik őket az iskolások, akik szeretettel gondozzák a magyar katonák sírját.

1944. augusztus 21-én, a Modlin felőli földúton a lengyel partizánjárőr megállásra szólította fel a 12. magyar tartalék hadosztály 106. számú munkaszolgálatos századát. Jelezték, mindenki rakja le a fegyverét. Kissé csodálkoztak, hogy a nagy csoportban mindössze néhány katonának volt puskája, illetve a parancsnoknak pisztolya. A magyarok eleget tettek a felszólításnak, de a századparancsnok, Zelinka főhadnagy igyekezett megmagyarázni, hogy békés szándékkal vannak a lengyelekhez és engedjék tovább, mert be kell vonulniuk a hadosztályhoz, Laskiba. A lengyelek jó ideig tanakodtak, végül is úgy döntöttek, hogy útjára engedik a magyar alegységet. Még írásbeli igazolást is adtak, hogy a Kampinosi erdőség más őrsége is szabadon engedje őket haladni menetcéljukig. Az igazolás szövege a következő volt:

„Lengyel Honi Hadsereg
1944. augusztus 21.

Engedély

Engedélyezem, hogy Zelinka Sándor József főhadnagy úr, 200 fős alakulatával Laski helységbe (Zaborów Leśnyn át) vonuljon az ott levő egységéhez való csaltakozás céljából. Az engedély érvényes 1944. augusztus 23-án 24.00 óráig.

„Balta" tájékoztatási tiszt."[143]

Zelinka főhadnagy meg a keret visszakapta fegyvereit és a menet folytatta útját. Ám amikor a porfelhő elült, az utat szegélyező ligetből, a lengyelek nem kis meglepetésére, majd negyven magyar lépett elő. Kézzel-lábbal, magyarul, németül, francia szavakkal magyarázták, hogy nemcsak lemaradtak ettől az alakulattól, de eszük ágában sincs utolérni, mert harcolni akarnak a hitleristák ellen. Mit volt mit tenni, a lengyelek kénytelenek voltak őket bekísérni Wierszebe, a parancsnokságra.

Elképzelhető a kis magyar csoport hangulata. Sokan közülük már

hónapok óta tervezgették a szökést, amit persze megvalósítani egyáltalán nem volt egyszerű dolog. Kényszermunkások voltak külön őrizettel és a munkaszolgálatosok életével különösebben el sem kellett számolni. És most eljött az alkalmas, soha vissza nem térő pillanat! A cselekvésre kész kommunisták, baloldaliak jó része már a megállításkor szemrevételezte a környéket és jelt adott társainak a századtól való „fokozatos elszakadásra".

Wierszébe érkezve, a magyarok újfent kinyilvánították csatlakozási szándékukat, és hogy a partizánokkal akarnak harcolni a fasisztá ellen. A lengyel parancsnok képviselője láthatóan nem örült a jövevényeknek. Darvasi István így írt az első találkozásról: „Először is közölték, hogy ők nem szovjet, hanem lengyel partizánok. Egységeik részét képezik annak a partizánhadseregnek, amely Varsóban felkelést szervezett, és ott harcban áll a németekkel. Ekkor hallottunk először a varsói felkelésről. Közölték azt is, hogy nem fogadnak be bennünket. Nincs elegendő fegyverük, és nem tudnak rólunk kellőképpen gondoskodni. Élelmezni sem képesek és az életünkért sem felelhetnek. Megmondtuk, hogy az élelem nem érdekel bennünket, harcolni akarunk a németek ellen, és nem féltjük az életünket. A századhoz pedig már nem mehetünk vissza, mert azonnal kivégeznének. Ez az érvünk végül is hatott. A parancsnok engedélyezte, hogy náluk maradjunk. Boldogok is voltunk, de csalódottak is. Boldogok, mert annyi év után végre szabad emberek voltunk, csalódottak, mert kényszerből, kelletlenül fogadták el jelentkezésünket."[144]

A magyar csoport Wierszében maradt, és lényegében önálló szakaszt képezett, csak néhányan kerültek más alegységhez. A magyarokhoz közel álló két egykori lengyel alparancsnok ma is meleg szavakkal emlékezik a magyar fiúk – jó részük fiatal volt, csak néhány idősebb akadt közöttük – szerénységéről és szolgálatkész magatartásáról. Bevallották, hogy bizony elég nehezen értették meg, hogy abban a magyar században, ahonnan lemaradtak, néhány fegyveresnek ki volt szolgáltatva majd kétszáz ember. Csak a Todt-szervezettel való összehasonlítás világította meg előttük a lényeget. Adam Krakowiak és Stefan Trojanowski, ma is wierszei lakosok, elmondták, hogy bizony nagy gondjuk volt a külföldiekkel. A

Kampinos fontos bázisa volt a felkelésnek, a németek gyakran lőtték az erdei falvakat tüzérséggel, később bombáztak is. Szeptemberben egymás után gyújtották fel az erdőség különböző részeit, településeit, hogy kifüstöljék onnan a partizánokat. Ebben a helyzetben a saját erő és a lakosság mentése súlyos problémaként tornyosult a Kampinosi-csoport parancsnoksága elé. A külföldiekkel egyszerűen nem tudtak mit kezdeni, hiszen őket nem lehetett elvegyíteni más falvak lakosai között, mert nem tudtak lengyelül.

Valószínűleg ez a meggondolás vezette a parancsnokságot, személy szerint a már ismert „Okoń" őrnagyot, hogy kategorikusan elzárkózott a magyarok kérésének teljesítésétől, és nem engedélyezte, hogy részt vegyenek az akciókban. Ez érthető is. A lengyel katonák úgy ismerték az erdőség minden zegzúgát, hajlatát, rejtett útjait, mint a tenyerüket. Nem kevesen harcoltak itt már 1939 szeptemberében is, Varsót védelmezve. Az erdőség útjain a felkelés első napjától nagy német, vlaszovista jövés-menés volt. Ilyen körülmények között a fák között figyelő lengyel harcosok egy madárfüttyjelre „avarrá" váltak. A magyarok nagy többsége alföldi volt, egyáltalán nem ismerte ennek az ősvadonnak a természetét, egyszerűen képtelenek voltak benne tájékozódni. De nemcsak a magyarok nem kaptak fegyvert és maradtak ki a harcokból. Hasonlóan belső szolgálatot láttak el a belga, a francia, a holland származásúak, vagy az angol, kanadai pilóták is. A fegyveres harcokban csak kevesen, főként a szovjet katonák vettek részt. Ettől függetlenül a külföldiek, és köztük a mintegy negyven magyar az őrszolgálattal, a partizántáborban adódó különböző munkák, feladatok ellátásával tehermentesítették a lengyeleket, és ezek nagyobb létszámban tudtak a harctevékenységben részt venni.

Különben Wierszében sem honolt csend és nyugalom. Alig néztek körül a magyarok, az előőrsök német támadást jeleztek. „Dolina" főhadnagy, a Palmiry-Młociny egység már előzőekben is említett parancsnoka általános riadót rendelt el nemcsak Wierszében, hanem Krogulecen, Kiścinnen is. A lövészek és a lovasok felkészültek az északi irányból jövő ellenség fogadására. Más alegységek eközben már heves tűzharcot vívtak Sowia Wolánál és Brzozówkán. „Dolina" 60 emberével, Antoni Chomicz „Stabrawa" főhadnagy

híradói (az a „Stabrawa", aki előtte való napon érkezett vissza Laskiból, miután „Szymon" levelét átadta a magyar parancsnokságnak) és más alegységek elkeseredett küzdelemben akadályozták, hogy a fasiszták Wiersze felé törjenek. A németek meg voltak győződve arról, hogy a Kampinosi-csoport több tízezer emberből áll és a törzs Wiersze körül települt. Abban igazuk volt, hogy a parancsnokság Wierszében helyezkedett el. De nemcsak a parancsnokság, hanem a hadtáp, a kórház, a fegyver- és lőszerraktárak is. A német támadás tehát súlyos veszélyt jelentett a csoport egészére nézve. Az egész napon át tartó harcban a partizánoknak végül is sikerült távol tartani az ellenséget Wierszétől, kiverni Brzozówkáról, vagyis a Wierszétől északra alig *két* kilométernyire fekvő helységből is.[145]

A partizánok között töltött hetek alatt a magyarok megismerték a csoport feladatait, eddigi harcainak történetét, tudták hol voltak vagy folynak harcok és természetesen mindenben igyekeztek hasznosítani magukat. Az élet a táborban nagyon nehéz volt, különösen szeptemberben, amikor egyre több menekült gyűlt össze a partizánfalvakban, Varsóból, és a németek által megszállt községekből. Ezeket az embereket nemcsak védeni kellett, hanem élelmezni, ellátni. Sok volt a sebesült és a beteg katona. Jogosan aggódott a VII/8. körzet parancsnoka, „Szymon", hogy idejében gondoskodni kell az elvonulás megszervezéséről, mert Varsó elestével a mintegy 2500 fős Kampinosi-csoport nem tudja magát az erdőségben tovább tartani.

Ennek a kérdésnek a megbeszélésére utazott kocsin Laskiból Wierszéba „Dolina" főhadnagy és „Okoń" őrnagy törzséhez az előzőekben már megismert Józef Krzyczkowski „Szymon" kapitány a Honi Hadsereg VII/8. körzetének parancsnoka. A parancsnokokkal és tisztekkel folytatott eszmecserében az az álláspont alakult ki, hogy a Kampinosi-csoport nem maradhat az erdőség területén. „Szymon" javasolta, hogy az egészségesek és harcképesek készüljenek fel Świętokrzyskie erdőségeibe való áttörésre. A betegeket és a gyengéket helyezzék el a biztonságot nyújtó falvakban, civilként keressenek menedéket. A javaslatot ésszerűnek tartották és egyetértettek vele. A háromnapos tanácskozás után valamivel nyu-

godtabban tért vissza harcálláspontjára, Laskiba. A Sieraków és Laski közötti úton a kocsinak az ellenséges állásokon kellett újra áthaladnia. „Szymon" nem kis izgalommal várta a vlaszovista vagy német őrség kiáltását. Meglepetésére azonban magyar katonák állították meg a kocsit, és amikor „Szymon" kísérői közölték, hogy beteget visznek Laskiba a kórházba, minden további kérdezősködés nélkül útjukra engedték a lengyeleket.[146]

A Kampinosi erdőség települései zömmel partizánfalvak voltak. Az a terület, amely a Honi Hadsereg VII. varsói kerületének 8. körzetét alkotta, a hitleri megszállás alatt közigazgatásilag ketté volt szelve, egy része az ún. Főkormányzósághoz, másik része pedig a Harmadik Birodalomhoz tartozott. Ez a körülmény megnehezítette az ellenállók mozgását, de nem akadályozta meg, hogy szervezés és működés szempontjából a 8. körzetet egységes térségnek tekintsék. A Kampinosi erdőség a lengyel nép számára nagy kiterjedésű, dús vadont jelentett. Az is volt évszázadokon át, menedéke sok-sok lengyel hazafinak. Már a második világháború idejére az erdőség elvesztette ősvadon jellegét, több nagyobb erdőre tagolódott és a Kampinosi erdőséget a Visztulától Sochaczewig húzódó, több kilométer széles erdősáv jelentette. Az egykori Kampinosi partizánok szerint ez az erdőség már nem nyújtott olyan biztos fedezéket és ezáltal védelmi lehetőségei is korlátozottak voltak. Ez idő tájt az erdőség inkább kiegészítette a települések partizánbázis lehetőségeit. A falvakban szegényparasztság élt. Talán a legnagyobb birtok Łomna helységben volt. A háború előtt néhány éven át itt volt a varsói vajda székhelye. A háború alatt Łomna Németországhoz tartozott és a birtok német tulajdonba került.

A Visztula menti területen jó földek voltak, de itt a gazdák régi német telepesek, akik már a háború előtt megalakították német nemzetiszocialista mozgalmukat, a harmincas évek végén titokban fegyveres osztagokat képeztek ki.

Mindezek elmondása a Kampinosi-csoport 1944. őszi helyzetének általános értékeléséhez adalék.

A németek tudták, hogy a szegényparasztok túlnyomó többsége nemcsak támogatta az ellenállást, hanem aktívan részt is vett benne. Nagy szerepük volt abban, hogy Żoliborz az utolsó percig után-

pótlást kapott. A falvakat átfésülő vlaszovista terrorcsoportok a szegénységen kívül azonban nem sok nyomra bukkanhattak, ami még jobban bőszítette őket. A hitleristák tehát a Kampinosi-csoport felszámolását (melynek létszámát mindig túlbecsülték, és még szeptember végén is keresték az elbújt „több tízezer" embert) a falvak elleni megtorló akciókkal próbálták meggyorsítani.

A szeptember 26-án meginduló német támadás másnapján a hitleristák újabb erőket vetettek be, tüzérséget, harckocsikat és minden irányból nyomultak a partizánbázis felé, ugyanakkor meg akarták akadályozni az erdőségből való kijutást. Bevetették a légierőt is. A bombázók irtózatos pusztítást végeztek.[147] Nyomait még ma is látni. Ez a terror természetesen a legnagyobb hatással az emberekre volt. Darvasi István írja visszaemlékezésében, hogy „a légitámadás teljesen demoralizálta a tábort, hiszen ekkor már mindenki tudta, hogy mi vagyunk a varsói felkelők utolsó maradványai".[148]

Ilyen helyzetben rendelte el Alfons Kotowski „Okoń" őrnagy az elvonulást.

Szeptember 27-ről 28-ra virradó éjszakán a csoport – mintegy 1200–1500 ember – az erdőség nyugati részében, Truskaw, Wiersze, Krogulec és Kiścinne vonalától délre gyülekezett, miközben elkeseredett harcokat vívott Janówek, Sowia Wola, Brzozówka, Pociecha, Zaborówek és Ławy községekben, illetve ezek körzetében.[149] Az elfáradt harcosokat, a szekereken fekvő betegeket és sebesülteket „Okoń" őrnagy szeptember 28-án Bieliny körzetébe érve nem pihentette. Megfeledkezett a hosszúra nyúlt menetoszlop oldalbiztosításáról is. Ezen a napon, ahogyan „Szymon" írta visszaemlékezésében, még lehetett volna segíteni a helyzeten. A sebesülteket és betegeket elhelyezni azokban a közeli falvakban, ahová a németek még nem vonultak be. Főként rugalmasabban kellett volna megszervezni a menetet, biztosítani minden oldalról a várható ellenséges rajtaütések ellen.[150] „Okoń" őrnagy azonban nem hallgatott a kérésekre és javaslatokra. Úgy döntött, hogy a nagyobb pihenőt Budy-Zosiny elérése után engedélyezi.

Pedig a németek szorosan a vonuló partizánok nyomában voltak, csak a kedvező pillanatra vártak, hogy lecsaphassanak rájuk.

Szeptember 28-án, 15.30-kor kelt német jelentés csupán abban tévedett, hogy a Wierszéből Roztoka felé vezető úton haladó partizánmenetet „sok ezer főre" becsülte.[151]

A szeptember 28-i rövid pihenővel kapcsolatban szomorú emlékeket őriznek a Kampinosi-csoport egykori magyar partizánjai.

Alfons Kotowski „Okoń" őrnagy ekkor adott utasítást a külföldiek összehívására. Közölte velük, hogy nincs élelem, fegyver, a németek közelben vannak, nem viszi tovább magával a nem lengyel nemzetiségűeket. Adják le a fegyvereiket, vételezzenek valami élelmet és vonuljanak külön a csoporttól.

„Hiába mondtuk – írta Darvasi István és ugyanígy idézték fel társai a velük folytatott beszélgetések során –, hogy nincs kívánságunk, nincsenek igényeink, nem ruházzuk rájuk a felelősséget életünkért, otthagytak bennünket az erdőnek azon a pontján, ahol megpihentünk. Mintegy 30 embernek adtak két puskát, három-négy kézigránátot, élelemül egy élő, de meddő tehenet."[152]

A partizánokat bántotta parancsnokuk döntése, hiszen az indoklás egy része a lengyelekre is vonatkozhatott volna. Azt is átérezték, milyen elkeserítő lehetett külföldi társaiknak, hogy idegen földön magukra hagyják. Mint a néhányukkal való beszélgetés során elmondták, az őrnagy tudta nélkül visszaadták a magyaroknak, szovjeteknek, hollandoknak és a többieknek a leadott fegyvert, lőszert és kézigránátot, hogyha a németekkel találkoznának, legalább a védekezés lehetősége maradjon meg számukra.

Sorsuk további alakulásáról a későbbiekben lesz szó.

Említettem, hogy néhányan nem tartoztak „Okoń" őrnagy közvetlen alárendeltségébe. Ezek és páran a magyar szakaszból nem jelentkeztek az elrendelt gyülekezőn, vagy azért, mert nem értették miről van szó, vagy mert lengyel barátaik visszatartották őket. Köztük volt Kovács Pál, Garami István és még vagy négyen-öten. Szomorúan látták, hogy továbbvonulásukkor a magyarok többsége letört hangulatban a pihenőhelyen maradt.

Kovács Pál, Garami István és társaik a „Dolina" egység állományába kerültek, vagyis a Palmiry-Młociny dandár (néhány iraton ezred) alegységeibe. Néhány mondat erejéig szükséges a Honi

Hadsereg szervezetével foglalkozni, a „Dolina" egység felépítésének megértéséhez. A Honi Hadsereg az 1939 előtti hadrendi elemek és tagozódás szerint szerveződött meg a különböző helyőrségekben. Ez azt jelentette, hogy bizonyos városokban létrejött alakulatok az 1939 előtti ezred, dandár stb. elnevezést vették fel, függetlenül létszámuktól. Vagyis voltak ezredek, melyek alig érték el a század- vagy zászlóaljszintet. A megalakult egységek, alegységek általában a békehelyőrségükben működtek, de előfordult, hogy különböző okokból más helyőrség területére vonultak, ott egyesültek más alakulatokkal. „Dolina" csoportjának története példa erre. Más területről, különböző osztagok egyesüléséből jött létre, majd Palmíry-Młociny dandár (ezred) néven 1944. július 27-én került az akkor Józef Krzyczkowski „Szymon" kapitány parancsnoksága alá tartozó Kampinosi-csoport állományába.[153] A dandár két gyalogosezredből állt. Az egyik a 78. gyalogosezred (parancsnoka Wytold Pelczynski „Wytold"), a másik a 27. Báthori István nevét viselő ulánus ezred (parancsnoka Zdisław Nurkiewicz „Nieczaj") volt. Ezeken kívül ide tartozott még egy önálló osztag is.

Mint már említettem, 1944. szeptember közepén a Kampinosi-csoport összlétszáma 2500 fő volt. Ezen belül a „Dolina" egység mintegy 1200 fős lehetett. Pontosabb adat csak a 27. ulánusezredre vonatkozóan maradt fenn, e szerint a lovascsoport 612 főből állt (6 tiszt, 100 altiszt, 506 harcos).[154]

Tehát ilyen ezredkeretekben szükséges gondolkozni, hogy az elnevezés és a tényleges állomány közötti összefüggést a valós helyzetnek megfelelően lássuk.

Térjünk vissza Bielinybe. A menettel tovább vonuló magyarok közül Garami István a 27. ulánusezred felderítő századának második szakaszába került. Szakaszparancsnoka Józef Bylewski „Grom" lett.[155] Kovács Pált a többi magyarral a 78. gyalogosezred egyik alegységéhez osztották be, parancsnoka „Lech" fedőnevet viselt.[156]

Ettől a naptól, vagyis 1944. szeptember 28-tól kezdődött igazi partizánéletük. Különösen súlyos küzdelemre került sor Budy-Zosiny elérése után. Emlékeztetőül felidézem, hogy „Dolina" és a többi tiszt javaslata ellenére, a Kampinosi-csoport parancsnoka, „Okoń" őrnagy ebben a helységben kívánta pihentetni a menetet.

„Dolina" mindenesetre lovas felderítőit a menet végére rendelte biztosító feladattal.

Szeptember 29-én a kora hajnali órákban a partizánok Stanisławówba érkeztek. Meglepetésükre magyar katonákkal találkoztak. A magyarok egyáltalán nem akadályozták útjukat, sőt valósággal testvérként üdvözölték a lengyeleket, megéljenezték őket. A magyar katonák és a stanisławówi lakosok kenyeret, tejet, vizet hoztak, hogy az éhes és fáradt partizánok felrissüljenek. Néhány bátrabb magyar gránátot, lőszert, sőt fegyvert is ajándékozott a kampinosiaknak.[157]

Reggel a menet továbbindult. Basin és Stanisławów között németekkel akadtak össze, de a ködben az utóbbiak nem tudták megállapítani, milyen erőt képviselt az ellenség, ezért rövid tűzharc után elvonultak.

A partizánok így érkeztek Baranów faluhoz. A határában telepedtek le és „Szymon" összeköttetést teremtett a faluval, elmondta mire van szükségük. A lakosság képviselője nagyon megörült a lengyel katonák megérkezésének, mert féltek a németek támadásától.

Nyolc óra tájt a partizánok erős motorzúgást hallottak. Hamarosan fel is tűntek a német harckocsik és páncélgépkocsik. A kampinosiak szétszóródtak, felvették a harcot és úgy bontakoztak szét, igyekeztek elkerülni, hogy a fasiszták lehetőleg ne mérhessenek rájuk nagy csapást.

A rövid harc után csend lett. Kisvártatva újra feltűntek a harckocsik. „Szymon" már nem tudott elmenekülni, és a németek fogságába került. A németek átparancsolták az egyik páncélgépkocsiba és elindultak vele Baranówba. A faluba érve magyar katonákkal találkoztak, akik tisztelegtek „Szymon"-nak. Akkor meglepődött. Csak a háború után értette meg az okát. A magyarok tisztelettel adóztak a fogoly lengyel tisztnek. És azt is megtudta, hogy a magyar katonák ott Baranówba nem egy lengyel partizánt rejtettek el a németek elől.[158]

A baranówi országúton történtek után a tisztek kérték „Okoń" őrnagyot, hogy ebben a veszélyes helyzetben ne pihentesse a menetet, ahogy tervezte. „Okoń" azonban egyszerűen nem akart tudomást szerezni a fenyegető veszélyről, ami a csoportra a közeli Budy-

Zosinynál (néhány kilométerre a Varsó–Żyrardów vasútvonalról!) leselkedett.

Így, ahogyan az életben maradottak elmondták, a védelemre is kedvezőtlen terepszakasz Budy-Zosinynál a Kampinosi-csoport számára nem pihenőt, hanem az utolsó harcot jelentette.

Szeptember 29-én a hitleristák több oldalról megtámadták a pihenő partizánokat és szinte percek alatt bekerítették. Jaktorów és Żyrardów felől páncélosokkal és gyalogsággal rohamoztak, a Czarny Boreknái álló páncélvonat pedig tűzzel támogatta a németeket. Különösen elkeseredett harcokra került sor Jaktorów, Budy-Zosiny és Henryszew körzetében. Másnapra a Kampinosi-csoport helyzete teljesen reménytelenné vált. A harcokban életét vesztette több mint százötven partizán,[159] köztük két ismeretlen magyar,[160] Vacula Karol prágai cseh nemzetiségű harcos. Elpusztult a csoport parancsnoka Alfons Kotowski „Okoń" őrnagy is. Sírjuk Budy-Zosinyban van.

A szétvert Kampinosi-csoport tagjainak többségét a németek elfogták. Egy töredéknek sikerült a magyar huszárok segítségével elmenekülnie. „Dolina" és néhány tiszt vezetésével azonban együtt maradt mintegy kétszáz partizán, akik kitörtek a bekerítésből.[161]

Szeptember 30-án jelentette Berlinbe a „Közép" hadseregcsoport parancsnoksága, hogy „a 9. német hadsereg egységei a Kampinosi erdőségben ellenállás nélkül elfoglalták az ellenség fő védővonalát, Polesie–Cisowe–Zamoście–Bieliny–Brochowskie–Sianno-Brochow északi része, támpontokkal. Az ellenséges csoportot Żyrardówtól északkeletre megsemmisítettük, körülbelül 400 halottat, nagy mennyiségű felszerelést, lovakat és szekeret vesztettek. Egy gyengébb erejű (kisebb) csoport Sochaczew felé északi irányban kitört. Leküzdésük folytatódik".[162]

Ez a kis erejű csoport – „Dolina" vezetésével – több részre osztódva kísérelte meg szinte a lehetetlent, hogy kitörve a Budy-Zosiny-i gyűrűből, eljusson a védelmet nyújtó közeli erdőkig. Azt a csoportot, melyben a 27. ulánusezred krónikása, a „Żbik" fedőnevű, ma Gdańskban élő Marian Podgóreczny is tartozott, menekülés közben egyszer feltartóztatták. Már azt hitték, hogy a németek érték utol őket. Nem kis meglepetésükre németül a következőket

hallották: ne lőjetek, magyarok vagyunk! Egymáshoz közeledve, barátságosan köszöntek. A magyar huszárok parancsnoka sürgette őket Żyrardów irányába, mert mindössze két kilométer a távolság, és most arrafelé nincsenek németek. Megkínálta a lengyeleket cigarettával is. „Żbik" kérte, adjon valamennyi lőszert. A magyar azonban azt felelte, hogy nem teheti, mert a lengyelekkel ugyan semlegesek, de a németekhez is lojálisaknak kell lenniük. A partizánok gondolatban megköszönték ezt a lojalitást, de hát tudomásul kellett venni. Ezzel elváltak. Kisvártatva azonban utolérte őket az egyik magyar katona, és egy tarisznyát nyomott a kezükbe, majd gyorsan visszafordult. A tarisznyában lőszer volt. Nem sok, de a lengyelek értékelni tudták ezt a gesztust.[163]

Szeptember 30-án a mariański erdőségben egymásra talált a menekülők egy része. Garami István és Kovács Pál is. Csakhogy a németek nem nyugodtak bele, hogy a Kampinosi-csoportbeliek közül sokan kicsúsztak a kezeikből, miután besúgóik ezredekről beszéltek, sehogy sem tudták elképzelni, hová lett több ezer ember? Így hát az egymásra talált kampinosiaknak folytatni kellett az egyenlőtlen harcot a fasisztákkal. Egy ilyen összecsapás során sebesült meg Garami István is. Partizántársai egy megbízható paraszt házában helyezték el, de hát a szüntelen német razziák miatt lehetetlen volt sokáig egy helyen maradnia. Így átvitték egy tanító házába, majd megint tovább, végül egy zárdából került vissza a „Dolina" csoporthoz. Máig jóleső érzéssel gondol bajtársai humanizmusára. Bármily nagy volt is a veszély, gyakran meglátogatták, hoztak neki élelmet és amire szüksége lehetett.[164] Nem nehéz elképzelni, milyen sokat jelentett ez a gondoskodás az idegen nyelvet, szokásokat, embereket nem ismerő, ráadásul a háborús körülmények miatt állandó veszélyben levő ember számára.

Kovács Pál közben továbbvonult a csoporttal. Hamarosan elérték a Pilica folyót és átkeltek rajta Tomaszów Mazowiecki és Nowe Miasto között, a németek által gyengébben ellenőrzött szakaszon és folytatták útjukat Opoczno irányába. Közben Garami Istvánt is elhozták társai.

A Honi Hadsereg történetéről Londonban kiadott több kötetes munkában olvasható, hogy 1944. október 2-án olvadt be a „Doli-

na" csoport a 23. magyar tartalék hadosztály kapcsán már említett 25. gyalogosezred állományába, majd néhány nappal később a „Lech" és a „Wyrwa" főhadnagyok által vezetett osztagok is.[165] Hasonló adatot, illetve időpontot közöl a visszaemlékezésekre támaszkodva a kielcei terület partizánmozgalmának történetét feldolgozó Bogdan Hillebrandt.[166]

Marian Podgóreczny „Żbik" viszont így írt visszaemlékezésében: „... ez már a hatodik napja volt magányos vándorlásunknak a jaktorowi vérfürdő után."[167] Majd elmondta, hogy október 7-én találkoztak lengyel felderítőkkel, akiktől megtudták, hogy a 25. gyalogosezred a Czarna folyó melletti Piłéban tartózkodik. Folytatták hát a menetet abban a reményben, hogy ráakadnak a „Doliná"-ékra. Október 13-án megérkeztek és jelentkeztek a 25. gyalogosezred parancsnokánál: „... a 27. ulánusezred 3. századának 13 embere... stb. az őrnagy úr rendelkezésére áll, míg kapcsolatot nem teremtenek saját parancsnokukkal, »Dolina« főhadnaggyal." Már voltak itt többen kampinosiak, és az ezredparancsnok elrendelte számukra az alaki kiképzést. Az ulánusokat azonban egyre nagyobb nyugtalanság fogta el, várták »Dolinát«. Az őrnagy közben kijelentette, hogy amennyiben a jövevények október 25-ig nem kerülnek egyértelműen az ő alárendeltségébe, feloszlatja és leszereli a csoportot. Elképzelhető a kampinosiak elkeseredése. Nem kapituláltak, kitörtek a fasiszták gyűrűjéből és most a *saját* szervezetük, a Honi Hadsereg szerelné le őket? Hihetetlen volt. Pedig az őrnagy nem beszélt a levegőbe. Jogában állt leszerelni őket annak a parancsnak az értelmében, melyet a Honi Hadsereg kielcei területi parancsnoksága október 8-án kiadott. A varsói felkelés sikertelensége és a „Burza"-tervek sorozatos kudarca után ugyanis ez a területi parancsnokság már szeptember 23-án illegalitásba vonult, majd elhatározta, hogy feloszlatja alakulatainak többségét. Az október 8-i utasítás meghatározta a leszerelés menetét, a fegyverzet elrejtését stb. és csak kisebb létszámú csoportok tovább működését engedélyezte. A leszereléssel szembeni magatartásra utal, hogy a Honi Hadsereg hazafias érzelmű katonáinak jó része átment a Népi Hadseregbe.[168]

A 25. gyalogosezred nem tartozott a felosztandó egységekhez, de

parancsnokát nyilván sértette, hogy a hozzá került katonák feltételeket szabtak.

Közben „Żbik" visszaemlékezése szerint majd két hét telt el, teljes nyugalomban, mert az ezred semmiféle akciót a németek ellen nem kezdeményezett. Ez is szokatlan volt nekik. Közben új szálláshelyre vonultak, a Niemojewski dombokhoz. Itt érte az öröm a kampinosiakat, megérkezett „Dolina" főhadnagy. Október 25-e délutánja volt.[169]

Figyelembe véve a körülményeket, elfogadhatóbbnak tűnik „Żbik" visszaemlékezése. Ha talán nem is október 25. volt az ulánusalakulat maradványai átszerveződésének napja, október második semmiképpen sem lehetett. Egy tény, hogy „Dolina" megérkezésével megváltozott a helyzet. Megegyezett a 25. gyalogosezred parancsnokával és katonái, az egység III., „Kampinos" elnevezésű zászlóalját képezve, most már a „szabályzatok szerint" folytatták tevékenységüket.

Az alegység, a 25. ezred más csoportjaival együtt, több sikeres akciót hajtott végre az ellenség ellen, illetve verte vissza a fasiszta partizánvadászok támadásait.[170] Október második felében Żarnównál, november elején a przysuchai erdőség több pontján. Az egész ezred súlyos harcokat vívott november 4-én Huta körzetében, másnap pedig Boków és Stefankóv térségében kezdődött a két napon át tartó elkeseredett küzdelem. Az erőfölényben levő fasiszták mindenáron meg akarták akadályozni az ellenállók átjutását a közeli erdőségbe. Tervük azonban nem sikerült, mert ha veszteségekkel is, a partizánok eljutottak a biztonságot adó területre.

Kovács Pál már a harcok elején megsebesült. Társai Ruski Bródra vitték. Lábsebe azonban komolyabbnak bizonyult, és ezért továbbszállították egy Korytków és Parczów között fekvő gazdaságba. Ez német ellenőrzés alatt állott, de ugyanakkor éppen ez a körülmény adott lehetőséget az ellenállás bázisaként való felhasználására is. Ugyanis a németek fel sem tételezték, hogy ott partizánok egyáltalán előfordulhatnak. A gazdaság dolgozói közül pedig egy sem akadt, aki elárulta volna a németeknek, hogy időnként idegenek is tartózkodnak a gazdaságban. Kovács Pált a gazdaság könyvelője, Roman Hilewicz vette gondozásba, még orvost is hozott be-

tegéhez és mindent elkövetett mielőbbi felgyógyulásáért. Roman Hilewicz ma Łódźban él, és azóta is tartja a kapcsolatot egykori védencével, „Páwellal." Kovács Pál is meleg szeretettel gondol lengyel barátaira és különösen Roman Hilewiczre. Nagyon jólesett neki, akárcsak Garami Istvánnak, hogy nem hagyták magára. Alig múlt el nap, hogy ne látogatta volna meg valaki. Ettől függetlenül egyedül érezte magát, és egy alkalommal, mikor éppen újabb látogatói jöttek, elhatározta, hogy velük megy. Így került vissza a partizánok közé.[171]

December folyamán a 25. gyalogosezred aktivitása csökkent. Valahogy csoportokra különült a személyi állomány is. „Żbik"-nek és barátainak hiányzott a régi, Kampinosban tapasztalt bajtársi közösség. A tisztek elkülönültek a legénységtől. Időnként politikai vonatkozású nézeteltérésekre is sor került. A katonák többsége várta a felszabadító szovjet csapatokat és arra törekedett, hogy minél nagyobb veszteségeket okozzon a fasisztáknak. Figyelemmel kísérték a területen működő Népi Hadsereg, sőt a Parasztzászlóaljak alakulatainak hatékony diverziós tevékenységét. Nem kevesen szerettek volna ezekkel együtt harcolni, meggyorsítani a felszabadulást. De hát kötötte őket a Honi Hadsereg vezetésének magatartása és utasításai. A magyarok ezekből a problémákból természetesen nem sokat érthettek meg akkor. Ők különben is éppen azokkal voltak szorosabb kapcsolatban, akik „Żbik"-hez és az őt követőkhöz hasonlóan gondolkodtak.

1945. január 12-én megindult az 1. Belorusz és az 1. Ukrán Front támadása. Az 1. Belorusz Front balszárny-csapatai január 16-án felszabadították Radom városát. Az 1. Ukrán Front jobb szárnya pedig Sandomierztől északnyugati irányban tört Kielcéhez. Január 17-én a szovjet csapatok és a lengyel egységek felszabadították Varsót.

1945. január 15-én Kielce köszöntötte felszabadítóit. 17-én Końskie, 18-án Skarżysko és 19-én Opoczno.

Január 17-én a 25. gyalogosezred Modrzewkán feloszlott. Az egykori kampinosiak többsége elindult Kraśnicára, hogy ott várja be a szovjet csapatokat. Itt még egy kalandban volt részük. Régi ismerőseikhez szállásolták be, amikor a háziak kétségbeesetten kö-

zölték, hogy németek érkeztek, vagy tízen. „Żbik" és társai váratlanul rájuk rontottak és lefegyverezték a hitleristákat. Ám alighogy ez történt, hirtelen hátuk mögött oroszul elhangzott a felszólítás: Állj! Kezeket fel! A helyzet kísérteties volt! Hirtelen nem tudták elképzeni, a németekkel együtt menekülő vlaszovisták vagy már a várva várt szovjet katonák érkeztek az udvarra. Szerencsére szovjet előőrsök voltak. Január 19-ike volt. Felszabadultak.[172]

Január harmadik hetében a kielcei vajdaság területéről a szovjet csapatok kiűzték a 4. német páncéloshadsereg és a 9. német hadsereg erőit. A felszabadult területeken tartózkodó partizánok: a Népi Hadsereg, a szovjet és lengyel speciális partizáncsoportok állománya új feladatokat kapott. Létrejöttek a közigazgatási szervek, a különböző társadalmi szervezetek, a nemzetőrség stb. Mindenkinek jutott hely és feladat, aki az új Lengyelországért dolgozni és harcolni akart.

A „Dolina" csoportból többen jelentkeztek a lengyel hadseregbe és a Vörös Hadsereggel vállvetve harcoltak tovább, Berlinig.

A két magyar számára is véget ért a háború. Igazolást kaptak partizántevékenységükről. Garami István 1945. február 26-án kelt igazolását Marian Podgóreczny „Żbik", Aleksander Bosak és Jerzy Łudak írták alá az opocznoi Nemzetőrség helységében. Igazolták, hogy „Garami István" a varsói felkelés idején megszökött alakulatától és önként csatlakozott a lengyel partizánalakulathoz, mely akkor a kampinosi erdőségben működő, Okoń őrnagy által vezetett Csoport állományába tartozott.[173]

Egyelőre azonban a hazatérésről le kellett mondani, hiszen a háború még tartott. Így hát februártól áprilisig Kovács Pál és Garami István az opocznói területen teljesített rendfenntartó szolgálatot. Részt vettek a bujkáló fasiszták felkutatásában, segítettek az új élet megindításában. 1945 áprilisában tértek haza Debrecenbe.[174]

E nagy kitérő után térjünk vissza 1944. szeptember 28-hoz, amikor a délutáni órákban Bieliny határában magára maradtak a Kampinosi-csoport külföldi partizánjai. Nagy gondban voltak. Hová, merre induljanak az ismeretlenségbe? Annyi világos volt, hogy tovább kell menni, mégpedig minél előbb. El is indultak, de csakhamar megegyeztek, hogy semmiképpen sem helyes együtt marad-

niuk. Kisebb csoportokra oszolva talán kevésbé lesz feltűnő a mozgásuk. Miben reménykedhettek egyáltalán? Abban, amit a szovjet katonák mondtak, hogy el kell érni valahogyan a Visztuláig Modlin vagy Magnuszew felé, ahol némi remény adódhat a szovjet csapatokkal való találkozásra.

A tanakodás egy fenyveserdőben zajlott le és alighogy eldöntötték a további teendőket, váratlanul német támadást kaptak. Ez már a Kampinosi-csoport Budy-Zosiny-Jaktorów térségében bekövetkezett vereségének napján, vagyis szeptember 29-én történt.

Darvasi István írja: „... mindenki arra menekült, amerre tudott, otthagyva csekélyke személyes holmiját. Én több órán át futottam, nyomomban a németekkel, akik géppisztolyból tüzeltek utánam. De végül is beesteledett és az üldözés megszűnt. Később megtudtam, hogy a csoport többségét már ott elfogták, és a helyszínen kivégezték."[175] A kivégzettek között mintegy 25–28 magyar volt. Itt pusztult el Weil Zsigmond és Zichermann Zoltán Szatmárról, és a kommunista Horovitz Sándor, aki Debrecenből indult el akárcsak Darvasi, Garami vagy Lantos Sándor. A legyilkoltak maradványait később a lengyelek exhumálták, és a Wierszeben létesített katonai temetőbe helyezték örök nyugalomra, ismeretlen katonaként.[176]

Lantos Sándor a német támadáskor többekkel együtt menekült. Átjutottak egy országúton is, mert a túlsó oldalán erdőt fedeztek fel. Itt már szovjet katonák is rejtőztek. Esett az eső, hideg volt. Másnap reggel továbbmentek néhányan és hosszú ideig bolyonganak a mariańske erdőségben. A falvak szélső házaiban mertek csak élelmet, vizet kérni, szalmakazlakban aludtak és közben szinte szüntelenül esett az őszi eső. Egy napon három magyarral került össze, aztán ezektől is elvált és végül egy erdélyi fiúval maradtak együtt. Közben hetek teltek el. A hidegtől és esőtől egy romos házba húzódtak és itt estek egy vlaszovista járőr fogságába. Bevitték a parancsnokságra, ahol a két magyar azt vallotta, hogy „elszakadtak alakulatuktól és a partizánok fogságába estek". A vlaszovista parancsnoknak, úgy látszik, az utóbbi időben gyakran akadtak ilyen foglyai, mert megdühödött és elküldte őket a német parancsnokságra. A német parancsnok nem kételkedett, megígérte, hogy továbbítja őket a magyarokhoz. Adott igazolást és egy őr kíséretében

útnak indultak. A német katona azonban láthatóan félt egyedül visszajönni az erdőn át, így egy idő elteltével megmutatta a további irányt és visszafordult. A két magyar természetesen nem sietett kifele az erdőségből. Aztán még több alkalommal „keresték a magyar parancsnokságot". Közben egyre hidegebb lett az idő, már november közepe táján járhatott. Bemerészkedtek Łódźba, ami nagy hiba volt, mert pechükre tényleg tartózkodott ott még egy hazakészülő híradó törzs. Oda bekísérték őket egy igazoláskor. A magyar parancsnok elolvasta a német írást és egy kísérővel mindkettőjüket útnak indította az 5. magyar tartalék hadosztály Botond-páncélvonatára. Így kerültek Kielcébe, ahol Lantos Sándor a vonaton *honvédként* szolgálatot teljesítő Darvasi Istvánnal találkozott. Később Lantos Sándort, mint munkaszolgálatost elvitték. A németországi nagy koncentrációs táborban, Flossenburgban érte meg a felszabadulást.[177]

Szerencsésebben alakult Darvasi István további sorsa. Több kilométeren át futva, ő is átjutott az erdőben vezető úton és az iparvasút vágányain, majd az erdőben töltött néhány napot. Ezután visszamerészkedett a külföldiek utolsó pihenőhelyére. Az otthagyott holmikon kívül sehol egy lélek nem volt látható. Tovább indult hát a közeli faluba. A helység azonban üres volt, lakói elmenekülhettek. Az egyik udvaron meglátott egy vadkörtefát, tele gyümölcscsel. Már nagyon éhes volt, hiszen napok óta alig jutott valami táplálékhoz, így hát megevett egy csomó körtét, amitől viszont roszszul lett, nem bírt továbbmenni. Így vette észre, hogy az egyik házban két asszony maradt. Volt egy tehenük, és néhány napig gondozták a beteg magyart. Ám a nyugalom nem tartott sokáig. Egy alkalommal az asszonyok ijedten újságolták, hogy németek közelednek a faluhoz, meneküljön. Némi élelmet szedtek össze, és Darvasi István elindult a németekkel ellenkező irányba. A falu határában összetalálkozott egy szovjet katonával. Alig telepedtek le egy kis pihenőre, amikor váratlanul német lovasok bukkantak fel. A két üldözött azonban eliramodott. Futás közben Darvasi éppen az erdőt átszelő iparvágányhoz jutott ki, ahol német katonák toltak egy csillét. Feltartóztatták a számukra igen gyanús embert, aki ráadásul tört lengyelséggel feltett kérdéseikre teljesen érthetetlen nyel-

ven felelt. Közölték, vagy inkább jelezték, hogy tolja a csillét, míg ők esznek, és utána agyonlövik. Darvasi István tehát nekiállt tolni a csillét, majd vette a bátorságot és németül odaszólt a katonáknak, hogy nem lengyel, hanem magyar és Varsóban a partizánok fogságába esett. Hitték, nem hitték, mindenesetre az azonnali kivégzést elhalasztották és bevitték magukkal a parancsnokságra. A német műszaki főhadnagy majd három órán át faggatta, de végül is elhitte, hogy „a 36. kaposvári ezredhez" tartozik és debreceni tanító. Mi a terve? – kérdezte. Debrecen már orosz, a magyarok tudomása szerint már kivonultak Lengyelországból, nem akar itt maradni, német katonaként? Sok választás nem lehetett, mondta, hogy marad. Estére mindenesetre egy szobában aludt az őt elfogó Wehrmacht-katonákkal. Néhány nap eltelte után a német főhadnagy közölte, hogy felettesei nem engedélyezik a magyar katona állományba vételét, mivel a közelben, Skierniewicén állomásozik egy magyar páncélvonat, Grodzisk Mazowieckén pedig magyar állomásparancsnokság van, tehát oda kell őt kísértetni. Így is történt. Így került Darvasi István előbb az állomás-parancsnokságra, majd innen a Botond-páncélvonatra, ahol összegyűjtötték a különböző helyen igazoltatott honvédszemélyeket. A vonaton a parancsnok helyettese, Bihari Árpád zászlós tartózkodott, akinek Darvasi átadta a német főhadnagy levelét, de a zászlós fel sem bontotta, közölte, vigyék Darvasit a többi közé.

A vonaton ekkor – Darvasi emlékezete szerint – vagy hét honvéd teljesített őrszolgálatot és néhány elfogott honvéd, munkaszolgálatos tartózkodott.

Egy napon a magyar állomásparancsnok kíséretében lengyelek keresték fel a vonat-parancsnokságot. Honvédeket kértek, akikkel Varsóba mehetnének, hogy elhagyott lakásukból néhány értéket elhozhassanak. A feladatot a szlovákul beszélő Török Antal honvéd és a németül értő Darvasi István kapták. Így jutott egyenruhához a valójában szökött munkaszolgálatos Darvasi. Azon kevesek közé tartozott, akik Varsót 1944 októberében viszontlátták.

Így írt erről megjelent visszaemlékezésében: „A lerombolt Varsót csak az tudja elképzelni, aki látta az ostrom utáni Budapestet, és a látvány tragikumát képzeletében ezerszeresre növeli. A Visztu-

lától nyugatra eső részben egyetlen ház sem maradt épen, legfeljebb az emeletes házak földszintjei. Az utcákon nem maradt kövezet, nem maradtak helyükön a villamossínek, az üzletekben egészen addig, amíg a németek vagy mások ki nem fosztották, ott maradt az áru, a tűzhelyeken a lábas, a szekrényekben a ruhák, de sehol, sehol egyetlen ember. A halálos csendben a hatodik utcából is hallani lehetett a német járőrök csizmáinak koppanását."[178]

Varsóból visszatérve igyekezett megtartani az adott esetben mégis biztonságosabb egyenruhát. Így találkozott „Darvasi honvéddel" a Kielcébe szállított Lantos Sándor. Lantos azonnal megértette sorstársa szerencséjét és nem fedte fel Darvas kilétét még akkor sem, amikor jó néhány társával együtt a németek elhurcolták. Darvasi Istvánnak pedig nem volt lehetősége Lantos megmentésére. Fájó keserűsége csak akkor enyhült, amikor a felszabadulás után újra találkozhattak.

Darvasi István 1944. november vége felé a páncélvonattal Magyarországra jött. Három hónapig álltak Balatonfűzfőn, menekülteket fogadtak fel a vonatra, akinek tudtak, segítettek 1944 decemberében – a sors iróniája! – még őrvezetővé is előléptették Darvasi István honvédet! Persze a szerencsén kívül ehhez hozzájárult az is, hogy a vonat személyi állományának többsége németellenes, sőt nyilasellenes beállítottságú volt, dr. Vágvölgyi Soltész Pál hadnaggyal az élen. Megpróbáltak a magyarországi harcok tragikus körülményei között úgy lavírozni, hogy a fasisztáknak se tűnjön fel, de a szovjetek ellen se harcoljanak. Ez a manőverezés persze a saját németbarát és nyilas érzelmű emberek megtévesztésére is érvényben volt.

Így érkezett el 1945. április elseje. A páncélvonat Murakirályon vesztegelt, útban Németország felé. Ez volt az a pillanat, amit a napok óta tervezett és szervezett szökésre fel kellett használni. Az esti órákban, Darvasi István emlékezete szerint vagy tízen – köztük dr. Vágvölgyi Soltész Pál, dr. Saáry István, Török Zoltán, Ercsényi Antal, Darvasi István – civil ruhát rejtő csomagokkal eltávoztak a vonatról és elrejtőztek egy szlovén parasztházban. A fegyvereket és az egyenruhát elásták, átöltöztek és a kellő elővigyázatossággal várták a felszabadító csapatokat. Április 4-én a városba érkeztek

a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg, majd később az 1. bolgár hadsereg katonái.[179]

A többiektől eltérően alakult Jakab Miklós sorsa. Bielinynél szovjet katonák csoportjához csatlakozott, akiknek vezetője egy „Griska" nevű cseljabinszki ember volt. Egy ideig az erdőkben bújkáltak. A szovjeteknek határozott tervük volt, eljutni a Visztulához, valahogyan átkelni a folyón és akkor már minden rendben van. Csakhogy eljutni a Visztulához korántsem volt könnyű. Egyik helyen tudtak maradni néhány órán, napon át, máshol azonnal tovább kellett állni, mert veszély fenyegette őket. Lényegében Grodzisk Mazowiecki-Pruszków körzetében bolyonghattak. Egyszer az egyik falu határában, a szalmakazlakban aludtak, amikor hajnalban arra ébredtek, hogy német zsoldban álló tatárok szedik a szalmát. Dermedten várták, mikor éri testüket a vasvilla, vagy egy nagyobb réteg szalma kiemelésével észreveszik az ott rejtőző szovjet katonát. A tragédia szerencséjükre nem következett be, de a tatárok elvonulása után elhatározták, hogy különböző utakon folytatják a menetelést, nehogy valahol egyszerre kerüljenek a fasiszták kezére és kivégezzék őket. Így is történt. A búcsúzásra Jakab Miklós emlékezete szerint Holendry községnél kerülhetett sor. Ez Baranów közelében fekszik. Innen egyedül folytatta útját. Néhány napra egy-egy parasztházba befogadták, de hát a lengyelek érthetően féltek, hogy ha netán náluk fogják el az idegent, nem számíthatnak kegyelemre. Ennek ellenére majd mindenütt segítségére voltak, enni, inni adtak, éjszakára meghálhatott, de hajnalban újra tovább kellett vándorolnia. Így jutott el Gawartowa Wola nevű községbe, ahol szinte a németek szeme előtt, meglehetősen nagy létszámú partizánkórház működött Askenazy professzor vezetése alatt. Persze az illegalitás szigorú törvényei szerint képzeljük el ezt a kórházat és a partizánbázist. Jakab Miklóst befogadták és itt érte meg a felszabadulást, 1945. január közepén. Közben találkozott a „Dolina" csoport egyik felderítőjével, aki a Kampinosi-csoport egy részének elvonulása után hazatért szüleihez, Wiersze közelébe. Jakab Miklós itt lelt első otthonra.

A bajtársi kapcsolatból aztán házasság lett.

A felszabadulás után Jakab Miklós Lengyelországban új hazára

talált és különböző területeken vett részt Varsó újjáépítésében. Néhány évvel ezelőtt tért vissza családjával Magyarországra.[180]

Az egykori kampinosi magyar partizánok közül ma Magyarországon öten élnek: Darvasi István, dr. Garami István, Jakab Miklós, dr. Kovács Pál és Lantos Sándor. Emlékeikben szeretettel őrzik egykori lengyel barátaik vonásait, hangját. Sokan fel is újították velük a kapcsolatokat.

Miben foglalható össze partizántevékenységük? Elsősorban abban, hogy éltek az első kedvező lehetőséggel, átálltak a lengyel ellenállókhoz. A fasizmus elleni harc készsége vezette őket hozzájuk. Függetlenül attól, hogy nem kapcsolódhattak be azonnal a tényleges fegyveres küzdelembe, egész magatartásukkal bizonyították, hogy fegyvertelenül is harcosai a partizáncsoportnak. A fasiszták elleni harctevékenység sikerét segítették, erősítették. Józef Krzyczkowski „Szymon" írja róluk egy helyütt, hogy „a varsói felkelésben ezek a magyarok segítettek nekünk és akik meghaltak, a közös ügyért vesztették életüket... mi, kampinosiak ezért a magyarok adósainak érezzük magunkat".

„Szymonnal" látogattam meg a wierszei katonai temetőt, ahol örök álmukat alusszák a hitleristák által meggyilkolt magyarok is.

Aki ma Varsóban jár, el sem hiszi, hogy ez a modern, szép világváros 1944 októberében megszűnt létezni. Sőt, alig négy esztendő leforgása alatt lényegében kétszer. 1939. szeptember 27-én és 1944. október 2-án vezetői kapituláltak. Ha más-más formában is, de Varsó népe mindkét esetben magára maradt, és az ostromok alatt majd utána százezrek áldozták vérüket és életüket.

1944 októberében a hitleristák kegyetlen bosszút álltak a felkelt városon. Bach-Zelewski betű szerint is végrehajtotta Hitler parancsát: lerombolta és felgyújtatta Varsót.

Fokozta a fasiszták tombolását, hogy a néhány napra tervezett megtorlás a felkelők ellen több mint két hónapon át tartott, és a harcokban a jól felfegyverzett németek is óriási veszteségeket szenvedtek.

A kapituláció csak a „tiszteletbeli foglyoknak", Bór-Komorowski

tábornoknak és vezető beosztású tisztjeinek biztosított „büntetlenséget". Bach-Zelewski a varsói német kormányzó, Fischer háborús bűnös tárgyalásán tett vallomásában, Nürnbergben, az akkor felvett jegyzőkönyv VIII. kötete 2106–2108. oldalainak tanúsága szerint a következőket mondta: „Bór-Komorowski tábornok és húsz közvetlen munkatársa igen kedvező körülmények között élt a kapituláció után egészen a háború végéig, a mazuri tavaknál levő Kruklankiban egy kastélyban."

A felkelők ezreit pedig gyalogmenetben kergették a hitleristák Auschwitz, Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen haláltáboraiba. Ártatlan emberek százereit zárták szögesdrótok mögé, hogy elpusztuljanak.

Önkéntelenül idekívánkozik a hatvanas évek végén elhunyt lengyel író, Stanisław Jerzy Lec gondolata: „A háború előtt a fantaszták azzal a kérdéssel foglalkoztak: élnek-e emberek a Marson? Kortársaink számára létezik egy lényegesebb probléma: élnek-e emberek a földön?"

Lec határozottan válaszolt: *élnek*. Sőt, többségben vannak a szépet, a szabadságot, a jót akaró *emberek*. Az a Stanisław J. Lec tett ezzel hitet a humanizmus létezése mellett, aki a háború alatt SS tiszti egyenruhában harcolt Lengyelországért, Varsóért. Együtt élt és küzdött azokkal, akik végül is az 1944. évi varsói felkelést a lengyel felszabadító háború egyik leghősibb fejezetévé formálták. Akik a burzsoázia reakciós politikai meggondolásából, korlátozott céllal és időtartammal kirobbantott felkelést, *a fasiszta megszállók elleni hazafias tömegharccá változtatták*.

Amikor a Honi Hadsereg főparancsnoksága befejezettnek nyilvánította az éppenhogy elkezdett fegyveres harcot, a felkelés a harmadik napon nemcsak folytatódott, hanem minőségileg új tartalmat kapott.

Vállvetve harcolt együtt a Honi Hadsereg, a Népi Hadsereg más németellenes fegyveres alakulat katonája, a varsói ifjak és öregek, nők és gyermekek. Küzdöttek fegyverrel a kézben, építették a barikádokat, mentették az életet. A testvériség és a szabadság szellemében. A 45–50 000 varsói felkelő döntő többségét a megszállókkal való végső leszámolás vágya vezette. Nem tudták és sokáig nem

is hitték, hogy a felkelés vezérkara ezt a nagy horderejű lépést nem egyeztette a már Lengyelország területén harcoló Vörös Hadsereg parancsnokságának elképzeléseivel. Sőt, szabotálta a vele való kapcsolatfelvételt még akkor is, amikor a felkelés menetében tragikus fordulat következett be. A lengyel emberek képtelenek voltak elhinni, hogy ily közel a szabadsághoz, a londoni emigráció és hazai képviselői politikai céljaik érdekében tízezrek életébe kerülő kalandba sodorják az annyit szenvedett lengyel népet.

De hát hogyan is értheti meg a tűz a vizet? A hazafiakat hazájuk és nemzetük sorsa aggasztotta. A lengyel reakciót viszont csak saját politikai hatalmának biztosítása érdekelte. A felkelést szovjet- és népellenes éllel robbantotta ki. Nem elsősorban a megszállókra mérendő csapás céljából, hanem azért, hogy helyreállítsa a burzsoázia tekintélyét az országban, ellensúlyozza a lublini kormány mind nyilvánvalóbb tömegbefolyását.

A varsói tömegek a felkelésben pedig lehetőséget láttak a mielőbbi felszabaduláshoz. A győzelembe vetett hitük adta az erőt a fájdalom, a félelem, az éhezés leküzdéséhez. Önfeláldozó, hősi tettekre voltak képesek. Katonák és civilek egyaránt. Bór-Komorowski egyik jelentésében nyilván elkeseredve állapította meg, hogy „a varsói felkelés népi felkeléssé nőtt át. Főereje Varsó lakossága". Ezért lenghetett a felkelők által felszabadított utcákban, tereken, házakon 1944. augusztus 1-től október 2-ig, vagyis 63 napon át a piros-fehér lobogó. Ezért olvashattak az emberek lengyel nyelvű újságokat, tájékoztatókat és valósulhatott meg a felszabadult városrészekben a demokratikus közigazgatás, a harcoló egységek anyagi-egészségügyi biztosítása, a lakosság ellátásának megszervezése stb.

Mindebben az óriási erőfeszítéseket követelő munkában a vezető szerepet a kommunisták vezette összefogott baloldali erők maroknyi varsói csoportja vitte. Elmondható, hogy a varsói felkelés idején a közös ellenség elleni küzdelemben megvalósult az a nemzeti-demokratikus egység, amely egyik forrása lett a Lengyelországban kibontakozó népi demokratikus forradalomnak.

Ilyen körülmények között érthető a lengyelek hálája mindazok iránt, akik a súlyos időszakban segítőkészségüket, szolidaritásukat fejezték ki irántuk. Nem felejtik a más nemzetekhez tartozók rész-

vételét a hitleristák elleni harcokban. Megőrzik a hősi halált halt szovjet, angol, holland, francia, szlovák, belga, cseh, szerb, magyar, sőt német, osztrák és más hazafiak emlékét.

Baráti érzésekkel gondolnak a Horthy-hadsereg II. tartalék hadtestének katonáira is, akik nem voltak hajlandók részt venni a lengyelek elleni náci gyilkosságokban. Azokra különösen, akik számos esetben azt a kapott parancsot, hogy a felkelőkkel *nem szabad harcot* kezdeményezni, úgy értelmezték, hogy *lehet nekik segíteni.*

1 A varsói felkelés általános kérdéseihez tanulmányozott irodalom jelentősebb munkái: Erich von dem *Bach-Zelewski:* Relacja o powstaniu warszawskim. Dzieje Najnousze, I. kötet, 1947.; Lesław *Bartelski:* Powstanie warszawskie, Varsó, 1965., 1967.; Adam *Borkiewicz:* Powstanie warszawskie. Zarys działań natury wojskowej. Varsó, 1957.; Jerzy *Kirchmayer:* Powstanie Warszawskie. IV. kiadás, Varsó, 1963.; Zenon *Kliszko:* Powstanie Warszawskie. Artykuły–przemówienia–wspomnienia–dokumenty. Varsó, 1967.; Stanisław *Komornicki:* Na barykadach Warszawy. Varsó, 1967.; József *Krzyczkowski* „Szymon": Konspiracja i powstanie w Kampinosie 1944. Varsó, 1961. (a továbbiakban: Konspiracja...); József *Małecki*: Armia Ludowa w powstaniu warszawskim. Wsponmienia. Varsó, 1962.; József *Margules:* Przyczólki warszawskie. (Analiza i ocena działań 1 Armii WP w rejonie Warszawy we wrześniu 1944.) Varsó, 1967.; *Niemieckie materiały* do historii powstania warszewskiego. Stanisław *Płoski* feldolgozása. Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. sorozat I. kötet (155–212. old.) Varsó, 1957.; *Polskie Siły Zbrojne* w drugiej wojnie swiatowej. III. kötet, Armia Krajowa. London, 1962.; Antoni *Przygoński:* PPR i AL w powstaniu warszawskim. Varsó, 1967.; *Przygoński* Antoni: Z problematyki powstania warszawskiego. Varsó, 1964.; Aleksander *Skarżyński:* Polityczne przyczyny powstania warszawskiego. Varsó, 1964.; *Wojna wyzwoleńcza* narodu polskiego w latach 1939–1945. ... nagymonográfia. 566–605. old.

2 *Magyar nyelven* megjelentek közül különösen figyelemre méltó G. K. *Zsukov:* Emlékek, gondolatok (Kossuth–Zrínyi Kiadó, Budapest, 4. kiadása 1976.), K. K. *Rokosszovszkij:* Katonai kötelesség. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1971.; V. I. *Csujkov:* A harmadik birodalom bukása. Kossuth–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1975.

3 Üzenetváltás... I. kötet, 295–296. old.

4 Polskie Siły Zbrojne... III. kötet, 662–664. old.

5 Üzenetváltás... I. kötet, 298. old.
6 Ugyanott, 299–300. old.
7 Ugyanott, 304–305. old.
8 Ugyanott, 305. old.
9 Ugyanott, 305–306. old.
10 K. K. *Rokosszovszkij:* Katonai kötelesség... 293–294. old.
11 Ugyanott, 294. old.
12 HL VKF 1. oszt. eln. 1944. 298. csomó. Hadműveleti tájékoztatók.
13 Adam *Borkiewicz:* Powstanie warszawskie... 22. old.
14 Antoni Chruściel „Monter", („Nurt") anyaga a varsói Hadtörténelmi Intézet levéltárában (III/42/10.); Antoni *Chruściel:* Powstanie warszawskie, London, 1948.; Meldunki sytuacyjne „Montera" z powstania warszawskiego. J. Kirchmayer és A. Skarżyński feldolgozásában. Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. sorozat III. kötet 97–180. old. Varsó, 1959. „Monter" tábornokkal kapcsolatos megállapításoknál ezekre a forrásokra támaszkodtam és csak különleges esetekben jelölöm a jegyzetben. A. Chruściel 1960-ban halt meg emigrációban.
15 Antoni *Przygoński:* Powstanie warszawskie 1944. Oraz walki o wyzwolenia Warszawy w styczniu 1945. Varsó, 1971. 7–8. old.
16 Wojna wyzwoleńcza... 571. old.
17 Adam *Borkiewicz:* Powstanie warszawskie... 35–36. old.
18 „Monter" varsói jelentései... Najnowsze dzieje Polski 1939–1935. III. kötet, 100. old.
19 Wojna wyzwoleńcza... 581. old.
20 Antoni Przygoński tanulmánya a Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. V. kötetében, 52. old.
21 Az Állambiztonsági Testület a Honi Hadsereg alárendeltségébe tartozott. 1944 júliusában azonban a Nemzeti Bizottság felhívására a személyi állomány jelentős része csatlakozott az ún. lublini kormányhoz, és megállapodás jött létre a Népi Hadsereggel való együttműködéséről. A varsói felkelés idején ez a megállapodás még igen friss volt, így a kialakult helyzetben a szervezet továbbra is a Honi Hadsereg főparancsnokságának utasításait hajtotta végre. 1944 szeptemberében változott meg ez a függőség.
22 Stanisław *Ozimek:* Stare miasto 1944. Varsó, 1971. 24. old.
23 A témáról írt Jerzy *Klechta:* Z walk GL i AL w Warszawie 1942–1944. Varsó, 1968.
24 Lásd erről: Antoni *Przygoński:* PPR i AL w powstaniu warszawskim... munkáját.
25 Erich von dem Bach-Zelewski, Himmler közvetlen köréhez tartozott. Mint rendőrtábornok, Kalinyingrad, majd Wrocław SS-főnöke. A megszállt szovjet területekre Himmler 1943-ban „a bandák elleni harc" főnökévé nevezte ki. 1943 októberétől 1944. augusztus elejéig a főkormányzóság területén a partizánmozgalom elleni harc fő szervezője és

irányítója. A varsói felkelés leverésére létrehozott harccsoport közvetlenül Himmlernek, hadműveletileg pedig a 9. hadsereg parancsnokának volt alárendelve. (Kevésbé ismert, hogy 1944. október 13-án Himmler parancsára Varsóból Budapestre utazott a horthysta kiugrás megakadályozásának és a Szálasi-puccs előkészítésének katonai biztosítása megszervezésére. Küldetése október 17-én ért véget. 1962-ben a nürnbergi esküdtszék életfogytiglani fegyházra ítélte). *Braunbuch.* Kriegs- und Naziwerbrecher in der Bundesrepublik und in Westberlin. 3. kiadás, Berlin, (NDK) 1968. 86. old.; Wilhelmstrasse ... 906. old.

26 RONA – Russzkaja Oszvobogyityeljnaja Narodnaja Armija – Himmler alárendeltségébe tartozó különítmény. Mieczysław Kamiński, lengyel származású szovjet százados volt, aki a német megszálláskor a hitleristák szolgálatában állt. Kimondottan terrorszervezet volt. Bach-Zelewski a varsói felkelés idején Kamińskit fegyelmezetlenség miatt haditörvényszék elé állította és kivégeztette. A RONA nem tévesztendő össze a ROA-Russzkaja Oszvobogyityeljnaja Armija – fegyveres szervezettel, amely Vlaszov tábornok vezetése alatt a Wehrmacht állományába tartozott, közismert néven vlaszovista hadsereg.

27 Wojna wyzwoleńcza ... 583. old.

28 Kedyw kiemelkedő tevékenységet folytatott a felkelés idején, különösen a 9. zászlóalja. Ennek történetét írta meg Jan *Rocki*: Dziewiata dyersyjna. Varsó, 1973.

29 Wojna wyzwoleńcza ... 585. old.

30 Antoni *Przygoński:* Powstanie warszawskie ... 17. old.

31 Wojna wyzwoleńcza ... 581. old.

32 Ezt a nyugati emigráció sem tagadja. Lásd: Polskie Siły Zbrojne ... III. kötet. 581. old.

33 Wojna wyzwoleńcza ... 586. old.

34 Az Óváros védőharcának szép emléket állít a már idézett Ozimek: Stare Miasto 1944. című könyve.

35 Közli Stanisław Płoski: Niemieckie materiały ... feldolgozásában.

36 Ugyanott.

37 Jerzy Kirchmayer: Powstanie warszawskie ... 309. old.

38 HL VKF 1. oszt. 1944. 298. csomó.

39 Magyarország és a második világháború ... 463–468. old.

40 HL Pgy-Lo/16. Német nyelvű fotókópia. Megtalálható a Harsányi János szerkesztette dokumentumkötetben is 388–391. old.

41 A 9. német hadseregről van szó.

42 Vagyis egy tiszt és tíz beosztott katona.

43 Augusztus 24-én Veesenmayer, Hitler magyarországi teljhatalmú megbízottja jelentette a német külügyminiszternek, hogy Horthy magához kérette és tudtára adta, hogy az éjjel tartott minisztertanácson bejelentette „megmásíthatatlan elhatározását, hogy hűen kitart a Birodalom mellett, bármi következzen is". Wilhelmstrasse ... 898–900. old.

44 Stanisław Sochacki, Jerzy Kirchmayer, Adam Borkiewicz munkái. József *Rokicki:* Blaski i cienie bohaterskiego pięciolencie. NSZK, 1949.; Po prostu című hetilap 1949. 34., 35. és 36. számai; Kulisa című lap 1960. július 31. száma.; Felicjan *Majorkiewicz*: Kontakty z węgrami w czasie powstania Warszawskiego. WPH. 1971. 1. száma; a varsói Hadtörténelmi Intézetben található visszaemlékezések stb.

45 HL Béketárgyalás... III–A/III./16.

46 „Szymon": Konspiracja... 322–323. old.

47 Ugyanott, 321. old. Levele „Okoń" őrnagynak HL Pgy-Lo/24., továbbá szóbeli közlései alapján.

48 HL Pgy-Lo/27. Fotókópia.

49 „Stabrawa" valódi neve Antoni Chomitz. 1944. augusztus 22-én visszatérve a küldetésből, részt vett a Brzozówkánál vívott harcokban és hősi halált halt. A Wiersze–Truskawka közötti út mellett létesített katonai temetőben van eltemetve. Itt nyugszik mintegy 25–28 magyar katona is, akiket a németek elfogtak és agyonlőttek.

50 Ez volt a Honi Hadsereg varsói VII. kerületének 8. (Młociny) körzete.

51 Lengyelül megjelent a „Tygodnik Illustrowany" 1959. 37. számában. A visszaemlékezőnek hasonló tartalmú nyilatkozata megtalálható a varsói Hadtörténelmi Intézet Levéltárában, (Sygn. IX/2/23.) ebből részletek a HL Pgy-Lo/20. iratban.

52 „Szymon": Konspiracja... 322. old.

53 Ugyanott, 323. old.; HL Pgy-Lo/23.

54 „Szymon": Konspiracja... 323. old.

55 HL Pgy-Lo/24.

56 „Szymon": Konspiracja... 323. old. és szóbeli közlése.

57 Varsói HIL Sygn. IX/2/23; HL Pgy-Lo/20.

58 Megtalálható: HL Pgy-Lo. anyagában.

59 „Szymon": Konspiracja... 323. old.

60 Az eredeti: varsói HIL-ben. Fordítása: HL Pgy-Lo/16.

61 Varsói HIL Washington-Alexandriai filmtár T–311/219.721 és 724. filmkocka.

62 Érdemes megjegyezni, hogy Vattay Antal, Horthy kormányzó főhadsegédeként részt vett minden olyan megbeszélésen, amely Horthynak a háborúból való kiugrási tervével volt kapcsolatos. Egyike volt azoknak, akik feladatul kapták a kiugrás katonai előkészítésének megszervezését. Október 16-án éjjel, Vattay tábornok beszélte rá Horthyt, hogy kérjen oltalmat Hitlertől. Két nap múlva a németek Horthyval együtt szállították Ausztriába. (1946-ban készült feljegyzés alapján.)

63 Grodzisk Mazowieckiről van szó. HL Béketárgyalás... Lengyel Béla altábornagynak 1946-ban készült feljegyzése (aláírás nélkül). Részleteket közöl a Magyar szabadságharcosok... dokumentumkötet 382–385. old.

64 HL VKF 1. oszt. 1944. 298. csomó.

65 Henryk Weiss lengyel ezredes özvegyéről, Komáromi Arankáról (Ilonka?) lehet szó.
66 HL Pgy-Lo/21.
67 Felicjan Majorkiewicz idézett írásában hivatkozik dr. Jan Stępień visszaemlékezésére. WPH. 1971. 1. szám; továbbá dr. Jan *Stępień* cikke a Więź című varsói katolikus lap 1970. 9. számában. Mindkét írásban Stępień az akkori fedőnevén „Szymon" szerepel. Azért nevezem az eredeti nevén, mert a „Szymon" fedőnéven a könyvben többször hivatkozott Józef Krzyezkowski a közismertebb.
68 F. Majorkiewicz és J. Stępień id. írásai.
69 HL VKF 1. oszt. eln. 1944. 298. csomó.
70 Ugyanott.
71 Polskie Siły Zbrojne ... III. kötet, 639. old.
72 HL Pgy-Lo/29.
73 Jerzy Niemcewicz–Warecki „Kłos" visszaemlékezése alapján a történetet több helyütt is megírta Julian *Aleksandrowich* 1967-ben.
74 Bogdan *Hillebrand:* Partizantka na Kielecczyźnie 1939–1945. Varsó, 1970. 414. old.
75 Ugyanott, 415. oldalon közli a távmondatot.
76 Ugyanott, 419. old.
77 Stanisław *Okęcki* vezérőrnagy, hadtörténész professzor gyűjtéséből József Maros és Mieczysław Nowak közlései.
78 Ugyanott, W. Lizikowski közlése.
79 Ugyanott.
80 Bogdan Hillebrandt: i. m. 419. old.
81 Ugyanott, 410. old.
82 HL 23. t. ho. parancsnoksági parancsnok. Közli: Dr. Csima János szerkesztésében megjelent iratgyűjtemény ... 145. old.
83 HL Béketárgyalás ... III.–A/III/21.
84 HL VKF 1. oszt. eln. 1944. 298. csomó.
85 „Szymon": Konspiracja ... 321. old.
86 Ugyanott, 279. old. Gyaton (Stanisław Jankowski) ma neves építész.
87 Ugyanott, 281–289. old.; HL Pgy-Lo/24.; Stanisław *Podewski:* Rapsodia Żoliborska. Varsó, 1957. 119–119. old.; S. Grzyb és K. Sołtysik szóbeli közlései 1972-ben és 1973-ban.
88 Varsói HIL W-Alexandriai filmtár, T-311/219.707. filmkocka.
89 Stanisław *Sochacki*: Polacy Węgrzy w czasie okupacji. Stolica című folyóirat 1958. 32. (aug. 10.) száma.
90 J. *Kirchmayer:* Powstanie warszawskie ... 311. old.
91 Hasonlóképpen írta le az esetet Felicjan *Majorkiewicz* a WPH. 1971. 1. számában (407. old.), Janusz *Ghyczewski* „Pawlak" egyik visszaemlékezése alapján.
92 Janusz *Chyczewski:* Prawda o węgrach. „Stolica" című folyóirat 1958. február 16-i száma; J. Kirchmayer: i. m. 331. old.

93 Varsói HIL Sygn. IX/2/23.
94 Wojna wyzwoleńcza... 591. old.
95 Ugyanott. (Idézi a varsói HIL Sygn. III/42/3. iratból.)
96 Ugyanott, 592. old. (Idézi a III/40/14. iratból)
97 Antoni *Przygoński:* Powstanie warszawskie... 23. old.
98 Józef Małecki: i. m. 126–127. old.; Wojna wyzwoleńcza... 599. old. Jelzésük: fehér-piros karszalagon, a fehér mezőben WP, a pirosban AL PAL KB betűk.
99 Józef *Margules:* Boje 1 armii WP w obszarze Warszawy (sierpień 1944) Varsó, 1967. 55. old.
100 Ugyanott. Idézi az egyik felderítőnő, Janina Balcerzak visszaemlékezése alapján. A Wojna wyzwoleńcza... nagymonográfia szerzői az 599. oldalon az átkelést szeptember 10. és 12. éjszakájára datálják. Valószínűbbnek ítélhető Margules adata.
101 A szovjet anyagi segítségről a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Levéltárának 233. állagában számtalan irat, naponkénti kimutatás, feljegyzés található. Ebből közöl részleteket dr. Fryderyk *Zbiniewicz* a WPH 1961. 1. számában.
102 Ugyanott, 345. old.
103 Antoni Przygoński: Powstanie warszawskie... 24. old.; Rokosszovszkij marsall említett könyvének 300. oldalán 4821 felszállásról írt, ebből 2535 esetben rakományszállítás történt.
104 Kurt von *Tippelskirch:* Geschichte des zweiten Weltkriegs. Bonn, 1951. 472. old.
105 E térségben a 8. gárdahadsereg, az 1. lengyel hadsereg és a 69. szovjet hadsereg csapatai működtek. Lásd erről: V. I. *Csujkov:* A Harmadik Birodalom bukása, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975.; P. I. *Batov:* Égő földek, lángoló folyók, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1963.; Wacław *Lang:* Udział 1. armii WP w obronie przyczółka warecko-magnuszewskiego 9. 8–12. 1944. nagy tanulmányát, a WPH. 1962. 1. és 2. számaiban.
106 A 2. harckocsi-hadsereg (1944. november 21-től gárdahadsereg) hadiútjáról és ezen belül lengyelországi tevékenységéről könyv jelent meg 1973-ban Moszkvában. M. J. *Makuhin,* F. M. *Szaricsev* és M. K. *Szaposnyikov:* Gvarayejszkaja Łankowaja.
107 K. K. Rokosszovszkij: i. m. 298–299. old.
108 Emil *Jadziak*: Udział 1 armii Wojska Polskiego w wyzwoleniu Pragi i Jabłonny. Varsó, 1953.
109 K. K. Rokosszovszkij: i. m. 299. old.
110 Braunbuch... 228. old. Lüttwitz a háború után lett altábornagy az NSZK-ban, és 1961-ben nevezték ki a III. hadtest vezénylő tábornokává. A „Közép" hadseregcsoport élére is új parancsnok került Heidkamper vezérőrnagy személyében.
111 K. K. Rokosszovszkij: i. m. 301. old.

112 Ugyanott.
113 A hídfőharcokban az 1. lengyel hadsereg vesztesége 3764 halott, sebesült és eltűnt volt. A témáról számos munka jelent meg. A legutóbbi kiadások közül megemlítem Adam *Kaska:* Nadwiślańskie reduty (Varsó, 1971.) könyvét. A hídfőharcok történetének hadműveleti feldolgozását Józef Margules említett monográfiájában találhatjuk. A harcok emlékét ma több helyen megörökítették.
114 Czerniakówból Jan Mazurkiewicz alezredes, Bór tábornok utasítására szeptember 19–20. éjjelén megkezdte erői visszavonulását Mokotówba. Csupán néhány Honi Hadsereghez tartozó alegység és a Népi Hadsereg osztagai maradtak Czerniakówban és harcoltak együtt az átkelt lengyel katonákkal. Wojna wyzwoleńcza... 601. old.
115 J. Małecki: i. m. 121–126. old.; A. Chruściel „Monter": i. m. 14. old.
116 A küldöttség hat tisztből állt. Hárman a mokotówi erőket, egy a „Kedyw" alakulatot, egy „Monter" törzsét, egy pedig a Népi Hadsereg parancsnokságát képviselte. J. Margules: i. m. 238–241. Közli „Monter" Rokosszovszkijhoz intézett levelének szövegét is a 440. oldalon.
117 Ugyanott a 365–370. oldalakon közli a tárgyalásokról készült szovjet jegyzőkönyv lengyel nyelvű fordítását.
118 „Monter": i. m. 240. old.
119 S. V. *Lüttwitz:* Der Kampf der 9. Armee vom 21. 9. 44. bis. 20. 1. 45. Varsó, HL Sygn. VII/49/1.
120 Antoni Przygoński: Powstanie warszawskie... 27. old.
121 A żoliborzi harcokról külön említést érdemel: Stanisław *Podlewski:* Rapsodia Żoliborska I–II. kötet, Varsó, 1957.; Adam Kaska említett munkája; Andrzej *Czystowski:* Współpraca AL z oddziałami AK na Żoliborzu w powstaniu Warszawskim. Z pola walki című folyóirat 1969. 3. számában.
122 Jerzy Klechta: Z walk GL i AL... 155. old.
123 A Honi Hadsereg főparancsnokságát igen zavarta, hogy nemcsak a lakosság, hanem saját harcosai is követelték az együttműködést a Vörös Hadsereggel. Ez már a Honi Hadsereg felső vezetésének tekintélyét kezdte ki, ezért döntenek a kapituláció mellett (Jan *Mulak:* Wojsko podziemne 1939–1945. Varsó, 1946. 69. old). A kapituláció anyagát feldolgozta S. *Płoski:* Dokumenty do kapitulacji powstania waszawskiego címmel a Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. sorozat IV. kötetében. Varsó, 1960. 105–159. old.
124 Wojna wyzwoleńcza... 604. old.
125 A visszaemlékezőket név szerint nem idézem, mivel az azonos példák elmondása lehetővé teszi az általánosítást.
126 Varsói HIL W–Alexandriai filmtár T–311/219. 601. kocka.
127 Ugyanott, 656–660. kocka.
128 Ugyanott, 631–632. kocka.
129 HL VKF 1. oszt. eln. 1944. 298. csomó.

130 Ugyanott, valamint a „Közép" német hadseregcsoport-parancsnokság jelentése a főhadiszállásnak. J. Margules: i. m. Német iratok. 486–498. old.
131 Ugyanott, 502. old. (A „Közép" hadseregcsoport-parancsnokság 1944. szeptember 21. 00,15 órai helyzetjelentése.)
132 Ugyanott, 504. old.
133 Ugyanott, 513. old.
134 Adonyi: i. m.
135 A visszaemlékezést „Szymon" több írásában idézi, így a Konspiracja... című könyvének 497–499. oldalain is.
136 HL Pgy-Lo/18/a és b.
137 A szlovák szakaszra és Iringh Miroslav tevékenységére vonatkozó tájékoztató adatokat M. Iringhnek a Za wolność i lud, 1972. szeptember 23-i számában megjelent nyilatkozatából vettem.
138 J. Margules: i. m. 166–167. old.
139 Ugyanott, 450. old. „Jerzy" kapitány jelentése a Honi Hadsereg irat-anyagában.
140 Ugyanott, 363–364. old. A Margules által közölt 1. lengyel hadsereg irataiból.
141 10 lat Koła ZBoWiD w Podkowie Leśnej. 1972. február 5-i kiadvány.
142 A Podkowa Leśnán a jegyzőkönyvből 1973. szeptember 13-án készült hitelesített kivonat megtalálható a HL Pgy-Lo. anyagában.
143 „Szymon": Konspiracja... 323. old.
144 *Harcok,* emlékek. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1969. 271. old.
145 „Szymon": Konspiracja... 315–319. old. A Brzozówkán augusztus 22-én vívott harcokban vesztette életét „Stabrawa". Ugyanott, 521. old.
146 Ugyanott, 430. old.
147 J. Margules: i. m. 513. old. Német iratok.
148 Harcok, emlékek... 273. old.
149 „Szymon": Konspiracja... 398. old.
150 Ugyanott, 459. old.
151 Ugyanott, 531. old.
152. Harcok, emlékek... 274. old.
153 „Szymon": Konspiracja... 167. old.
154 Marian *Podgóreczny* „Żbik": Na koniu i pod koniem", Gdańsk, 1972. 205–206. old.
155 Ugyanott.
156 Dr. Kovács Pál közlése 1974-ben.
157 „Szymon": Konspiracja... 464. old.
158 Ugyanott, 465–466., 472., 494–495. old.
159 M. Podgóreczny: i. m. 213. old.; „Szymon": i. m. 502. old. A harcokról ír J. Krzyczkowski „Szymon" egy másik könyvében is: Zwiadowcy z szarich szeregów, Varsó, 1972. 253–269. old.
160 Dr. Garami István közlése 1974-ben.

161 „Szymon": Konspiracja . . . 500. old.
162 J. Margules: i. m. 514–515. old. Német iratok.
163 M. Podgóreczny: i. m. 141–142. old.
164 Dr. Garami István közlése 1974-ben és 1975-ben.
165 Polskie Siły Zbrojne . . . III. kötet, 916. old.
166 B. Hillebrandt: i. m. 497. old.
167 M. Podgóreczny: i. m. 148. old.
168 Wojna wyzwoleńcza . . . 630. old.
169 Ugyanott, 149–155. old.
170 A 25. gyalogosezred tevékenységéről adott tájékoztató a Wojna wyzwoleńcza . . . nagymonográfiában, B. Hillebrandt, valamint M. Podgóreczny idézett könyvekben közölt adatok és visszaemlékezések alapján készült.
171 Dr. Kovács Pál közlése 1974-ben.
172 M. Podgóreczny: i. m. 201–204. old.
173 Kópiája a budapesti Hadtörténelmi Múzeumban.
174 Dr. Garami István és dr. Kovács Pál közlése, 1974.
175 Harcok, emlékek . . . 274. old.
176 Lantos Sándor, Darvasi István, Garami István illetve „Szymon" közlései 1974-ben.
177 Lantos Sándor közlése 1974-ben.
178 Harcok, emlékek . . . 276. old.
179 Darvasi István közlése 1974-ben.
180 Jakab Miklós közlése 1974-ben.

III. fejezet

MAGYAR–LENGYEL FORRADALMI ÉS PARTIZÁN EGYÜTTMŰKÖDÉS

A második világháború éveiben folytatódtak és új tényekkel gazdagodtak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban, a szovjet népek polgárháborújában, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság honvédő harcaiban és a spanyol nép szabadságharcában keletkezett magyar–lengyel internacionalista osztályharcos hagyományok is.

A fasizmus elleni nemzetközi küzdelemben számos európai országban találkoztak egymással magyarok és lengyelek. Együtt harcoltak a francia maquisardokkal, ott voltak a lyoni, a párizsi barikádokon, részt vettek Marseille és Brüsszel környékének partizánakcióiban, a belga bányászok antifasiszta megmozdulásaiban, az olasz, a jugoszláv partizánharcokban és a Szlovák Nemzeti Felkelésben. Találkozhatunk nevükkel a koncentrációs táborok illegális kommunista vezetőségeiben, Auschwitzban éppúgy mint Buchenwaldban, Sachsenhausenban vagy Dachauban.

Szám szerint talán a szovjet partizánmozgalomban került össze a legtöbb magyar és lengyel. Főként Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna területén. A további kutatások bizonyára újabb tényeket derítenek még fel az itt megvalósult szovjet–lengyel–magyar és más népek hazafiainak antifasiszta és osztályharcos együttműködésére vonatkozóan.

A magyar–lengyel forradalmi és antifasiszta kapcsolatoknak számos szép fejezete van. A tények a két nép haladó mozgalmai történetének *folyamatosságát* igazolják. Bizonyítják, hogy barátságunk ápolása a második világháború konkrét és sajátos viszonyai között

sem volt és nem is lehetett a burzsoá uralkodó osztályok vagy egyes polgári rétegek kiváltsága.

A könyv keretein – a magyar–lengyel 1939–1945 közötti kapcsolatok sokrétűségéből és sokoldalúságából fakadóan – túllépne a forradalmi és a partizán-együttműködésre vonatkozó *minden* eset felsorolása. De ennyi év távlatából ez nem is lenne célszerű. Nem elég általában tudni a lengyelországi antifasiszta harcokról, és nem elég csupán ismerni annak a néhány magyarnak a nevét, aki ezekben a partizánküzdelmekben részt vett. Az események körülményeiről, folyamatáról és jelentőségéről szükséges összképpel rendelkezni ahhoz, hogy honfitársaink szerepét, a lengyel felszabadulásához való *hozzájárulását értékelni is tudjuk*. Így válhatnak személyes tetteik, emlékeik minden nemzedék számára érthetővé.

Ezt az elvet követve, a harmadik fejezetben a Szovjetunióból érkező első magyar kommunisták lengyelországi fogadásának és segítésének, az egyes szovjet partizáncsoportok magyar harcosai lengyelországi tevékenységének története önálló alfejezetekben került bemutatásra.

1. AZ ELSŐ MAGYAR EJTŐERNYŐSÖK FOGADÁSA LENGYEL TERÜLETEN

A második világháború első éveiben a Komintern Végrehajtó Bizottságának és pártjai többsége vezetésének komoly gondot okozott az a körülmény, hogy nem volt, illetve a háború kiterjedésével megszakadt a kapcsolatuk a hazai mozgalommal. Ebben a helyzetben volt a magyar párt is. Sikerült ugyan 1940-ben hazajuttatni, immár másodszor Schönherz Zoltánt, majd a horthysták által megszállt területre a kárpátukrán Borkanyuk Olekszát, de sajnos a magyar csendőrség mindkettő nyomára jutott és elfogta. A statáriális bíróság Borkanyukot 1942. október 2-án, Schönherz Zoltánt pedig október 9-én végeztette ki.

A Szovjetunióban élő kommunisták szereztek ugyan információkat az otthoni helyzetről rádióhallgatás útján, a fogságba esett, átállt vagy az elesett katonáknál talált újságcikkekből, levelekből stb. Mindez azonban egyoldalú volt: nem adhatott megbízható, pontos ismereteket hazájuk tényleges helyzetéről, a kommunista párt és az ellenállási mozgalom lehetőségeiről. Feltétlenül szükségesnek mutatkozott a közvetlenebb kapcsolat megteremtése az otthon dolgozó forradalmárokkal. Csakhogy ez igen bonyolult feladat volt. Először is létre kellett jönnie egy olyan közbenső „állomásnak", amely fogadhatja a légi úton érkező pártösszekötőket, gondoskodik biztonságukról és megszervezi továbbjutásukat.

Ez a feltétel teremtődött meg 1942-ben a Lengyel Munkáspárt létrejöttével. A Varsóba települt lengyel központi vezetésnek állandó rádió-összeköttetése volt a Komintern Végrehajtó Bizottságával, személyesen Georgi Dimitrovval. Ez a kétoldalú kapcsolat lehetővé tette a kommunista szervezők átjuttatását Lengyelországba.

Ejtőernyősök bevetésére konkrétan azonban csak 1943 tavaszától kerülhetett sor. Erre az időszakra a Népi Gárda főparancsnoksága kiépítette területi osztagait és kellően biztosítani tudta a szovjet repülőgépek fogadását. Ilyen természetű feladatokat ekkor elsősorban a Varsótól északkeletre, illetve keletre 40–60 kilométernyire fekvő Wyszków és Mińsk Mazowiecki területén működő Népi Gárda parancsnokságok kaptak. Mindkét helységnek kedvező közúti és vasúti összeköttetése volt a fővárossal. A körzetük terepviszonyai alkalmasak voltak repülőgépek fogadására és az érkező ejtőernyősök (és hadianyag) biztonságba helyezésére. Ez utóbbit a Népi Gárda számos bázisa és a szimpatizáns lakosság segítőkészsége tette lehetővé.

Az 1943-as év több szempontból is sürgette a pártok moszkvai és hazai vezetése közötti összeköttetés létrehozását. A háborús események hatására egész Európában kibontakozott az ellenállási mozgalom. A Komintern pártjai egy részének ki kellett alakítani hazája antifasiszta harcával kapcsolatos elképzeléseket, ki kellett dolgozni a reális programot.

A Komintern Végrehajtó Bizottsága már 1943. március közepén javasolta a Komintern pártjainak, hogy mondják ki a szervezet fel-

oszlatását és a hazai mozgalom segítése céljából teremtsenek közvetlen kapcsolatokat az otthon dolgozó kommunistákkal. Május 15-én a Végrehajtó Bizottság elnöksége a javaslatot elfogadta és felhívással fordult a pártok vezetőségéhez, a javaslat támogatását kérve. Ilyen előzmények után szűnt meg 1943. június 10-én a Kominternek Végrehajtó Bizottsága, ennek Elnöksége, a Titkárság és a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság.[1] Megalakultak a külföldi pártok önálló vezetőségei. Georgi Dimitrov pedig átvette a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága Külföldi Irodája vezetését, és ebben a minőségében nyújtott a továbbiakban igen értékes segítséget a kommunista pártok moszkvai vezetésének.

A Komintern önfeloszlatási határozatának elfogadása már májusban egyértelmű volt. Így a bevetésre kiválasztott kommunista összekötők felkészítése el is kezdődött. Amikor Varsóból megérkezett a jelentés, hogy készen állanak a Moszkvából érkező deszantok fogadására, Dimitrov azonnal magához hívatta az összekötők kiképzéséért felelős Marozovot, majd a bevetésre készülő kommunistákat. Közöttük volt Fodor Zoltán is. Visszaemlékezésében írta: „1943. június elsején hívatott Dimitrov elvtárs. Megkérdezte, készen vagyunk-e a rég várt feladat végrehajtására. A legapróbb részletekig kikérdezte Marozov elvtársat, az operatív osztály vezetőjét, hogy vagyunk előkészítve és mi az útiterv. Dimitrov elvtárs figyelmesen meghallgatta, majd tett néhány észrevételt . . .

A terv az volt, hogy a frontvonalat átrepülve, Varsó közelében egy előre megadott helyen ejtőernyővel leugrunk, s a lengyel partizánok segítségével bemegyünk Varsóba. Ott már a párt gondoskodik elhelyezésünkről és továbbjuttatásunkról. Lvovban magyar kommunista vasutasok várnak bennünket, akiknek a segítségével átjutunk a magyar határon. A továbbiakról természetesen magunknak kell gondoskodni. Dimitrov elvtárs a leghatározottabban kijelentette, hogy a lengyel partizánokkal való találkozás után semmiféle felszerelési tárgyat nem vihetünk magunkkal. Ha a magyar határon simán átjutunk, akkor építsük ki magunknak az utat, és a párt küldje utánunk a rádiót és a szükséges eszközöket, de mi ne kockáztassuk ezzel az egész vállalkozás sikerét . . .”[2]

Másnap reggel indulásra készen várta az ejtőernyősöket egy ka-

tonai repülőgép. Azonos feladattal indult az útra Fodor Zoltán és Visontai Ilona. A repülőtéren csatlakozott hozzájuk *partizán-szervező* megbízatással Rózsa Richárd, akivel Fodorék csak a magyar határig mentek volna együtt.

„Marozov elvtárs elővette a térképet – folytatódik Fodor Zoltán visszaemlékezése –, s megmutatta a leszállás helyét. Eszerint Varsótól 40 kilométernyire, a Brok és Liwiec folyó közötti ollóban fognak bennünket várni. A pontos helyet a lengyel partizánok máglyával fogják jelezni. Amint földet érünk, körülvesznek bennünket a partizánok, és jelszót kérdeznek. Erre mi megkérdeztük: Melyik út vezet Kamenscsikbe? – mire ők azt felelik: Menjünk az öreghez, ő majd megmondja."[3] Az első magyar deszantot szállító repülőgépet a már említett Wyszków területén működő Népi Gárda parancsnoksága egyik osztagának kellett várnia. Mégpedig, némi pontosítással, a Bug és a Liwiec folyók közötti háromszögben Varsótól mintegy 62–64 kilométerre fekvő Kamieńczyk falu közelében.

A gép simán átrepült az arcvonal felett. Hamarosan észrevették a megbeszélt módon elhelyezkedő jelzőtüzeket is. Ereszkedni kezdtek. A három magyar megegyezett, hogy földet érés után zseblámpával leadott jellel keresik majd egymást. A szovjet pilóta előbb a lengyel partizánoknak szánt hadianyagot dobta ki, majd egymás után hagyták el a gépet Rózsa, Visontai és végül Fodor.

Fodor Zoltán egy folyó – valószínűleg a Liwiec – melletti kis erdő fái között ért földet. A távolban látta felvillanni a megbeszélt fényjelet, sajnos válaszolni nem tudott, mert zseblámpája nem működött. Utóbb kiderült, hogy Rózsa Richárd utolsó életjele volt ez a társaihoz, mert Visontai Ilona nem adott fényjelzést.

Mivel Fodor Zoltán nem tudta viszonozni társa jelzését, azonnal elindult a fényjel irányába. Így jutott ki a folyóparthoz, ahol elkeseredve tapasztalta, hogy a folyó nyugati partján ért földet, tehát komoly akadály választotta el társaitól és a várakozó lengyel partizánoktól. Mást nem tehetett, megvárta a reggelt.

Hajnalban találkozott egy fiatal lengyellel. Megszólította oroszul és megkérdezte, hol és hogyan lehet átkelni a folyón. A lengyel viszszakérdezett: Küldetésben van? Fodor igenlő bólintására azt felelte, jöjjön vele. Hamarosan a komphoz értek. A lengyel kifizette

helyette is a viteldíjat. A túlsó parton pedig még tíz zlotyt nyomott a kezébe és figyelmeztette, hogy az éjjel lövéseket és kisebb robbanásokat hallott, nincs kizárva, hogy az előttük levő faluban, Kamieńczykban is német katonák vannak. Ezzel elváltak. Fodor Zoltán mégis bement a faluba, de németeket nem látott. Betért egy házba és vizet kért. Az otthon levő fiatal házaspár leültette, és tejeskávéval kínálta meg. Ők is beszéltek az éjszakai nagy zajokról, ezzel mintegy értésére adták Fodor Zoltánnak, sejtik, hogy köze lehet az éjszaka hallott repülőgépmotor zúgáshoz. Fodor megköszönte a szíves vendéglátást és elindult az erdőbe. Később megtudta, hogy a nagy éjszakai „lövöldözés" a partizánoknak ledobott és valószínűleg rosszul csomagolt hadianyag robbanásából származott.

Az erdőben találkozott egy fiatal lengyellel, aki szintén a partizánokat kereste. Elmondta, hogy már fel is vette a kapcsolatot velük, de várnia kell. Fodor kérésére elment megkeresni a partizánokat. Kisvártatva, Fodor Zoltán nagy meglepetésére, három fegyveressel és Visontai Ilonával tért vissza. Kiderült, hogy bár Visontai a megadott partrészen ért földet, mégsem sikerült találkoznia a lengyel elvtársakkal és ukrán nacionalisták kezébe került. A fegyveresek közölték, hogy át kell menni egy másik erdőbe, nehogy a németek nyomukra bukkanjanak. Úgy is lett. Itt azonban minden magyarázkodás nélkül agyonlőtték a szerencsétlen lengyel fiút és hasonló sorssal fenyegették Fodort is. Hosszas vita után a két magyart néhány dollár ellenében végül is elengedték. Az elvett pisztolyokat természetesen nem adták vissza.[4]

Fodor Zoltán és Visontai Ilona végre megszabadult a banditáktól, de teljes súllyal nehezedett szívükre a bizonytalanság érzése. Fegyvertelenül, igazolványok nélkül, tíz zloty birtokában, ismeretlen tájon. A helyzetük szinte reménytelennek tűnt. Ekkor elhatározták, hogy visszatérnek Kamieńczyk faluba, ahol Fodor Zoltán legalább a reggel megismert házaspárhoz fordulhatott segítségért.

Csak a fiatalasszonyt találták otthon, mondták neki, ha a férje hazajön, keresse meg őket a közeli erdőben. Fodor Zoltán írta visszaemlékezésének 121. oldalán, hogy úgy érezte, a férj otthon lehetett és minden hallott, mert észrevették, hogy távolról követi őket. Az erdő szélén bevárták, és Fodor Zoltán elmondta neki, hogyan

jártak az ukrán nacionalistákkal, milyen helyzetben vannak, szükségük van a segítségre, hogy végre eljuthassanak a partizánokhoz. A lengyel megígérte, visszajön értük, de addig maradjanak az erdőben, nehogy valaki észrevegye őket.

A magyarok, a kiállott izgalmaktól és a fáradtságtól mély álomba merültek. Arra ébredtek, hogy egy magas, szőke géppisztolyos fiatalember rázza a vállukat. Az álom azonnal kiröppent a szemükből, és Fodor a megbeszélt jelszóval fordult a fegyvereshez: melyik út vezet Kamieńczykba? Végre a válasz is pontos volt: menjünk az öreghez, majd ő megmondja.

Rövid ideig tartó gyaloglás után megérkeztek a partizántáborba. A magyar kommunistákat őszinte barátsággal fogadták. Már azt hitték, bajuk történt az éjszaka folyamán. Fodor Zoltán elmondta, hogy egyik társuk eltűnt, feltétlenül meg kell keresni őt. A parancsnok azonnal kiadta az utasítást a keresésre. A kutatás sajnos nem vezetett eredményre. Közben beesteledett, és a partizánparancsnok közölte, hogy az éjszaka a magyaroknak át kell jutniuk a Bug nyugati partjára, mert Varsóban várják őket. Megígérte, hogy tovább keresik Rózsa Richárdot és gondoskodnak róla.

Sötétedés után hat partizán kíséretében csónakon átkeltek a Bug folyón. A túlsó parton négy partizán, a csónakban hozott robbanóanyagot magához véve, elbúcsúzott tőlük. Akciót mentek végrehajtani. A két magyar és a másik két partizán pedig a közeli faluba mentek, ahol betértek egy házba. Itt várta őket egy „Bartek" fedőnevű elvtárs. Minden valószínűség szerint ez a „Bartek" azonos volt Marian Baryła kommunista vezetővel (1899–1970), aki 1943 nyarán osztagával a wyszkówi járás területén működött és mint egyik visszaemlékezésében írta,[5] nagy mennyiségű hadianyagot gyűjtöttek és helyeztek biztonságba Kamieńczyk környékén. A hadianyag jelentős része légi úton érkezett.

„Bartek"-nál Fodor Zoltán és Visontai Ilona rendbe szedte magát, megmosdottak, átöltöztek, a háziaktól kapott ruhákba. Kora reggel „Bartek" kíséretében elindultak a vasútállomásra, ahol felszálltak egy Varsóba induló vonatra. A főváros egyik külvárosi állomásán leszálltak és villamossal folytatták az utat. Nemsokára a lengyel elvtárs intésére leszálltak és bementek egy házba.

Idézzük újra Fodor Zoltán emlékeit:

„A lakásban, ahová érkeztünk, éppen értekezlet folyt. A beszámolót egy magas, szőke fiatalember tartotta. Nem ismertem őt, de hamarosan megállapítottuk, hogy egy brigádban harcoltunk Spanyolországban."[6]

Az említett fiatalember valószínűleg a lengyel munkásmozgalom egyik jelentős harcosa, Antoni Grabowski, illegális nevén „Czarny Antek" volt. A spanyol nép polgárháborújában a „Jarosław Dąbrowski" nemzetközi dandár harcosaként tűnt ki. Különböző útonmódon jutott haza és bekapcsolódott a baloldali ellenállás szervezésébe. Később, a Népi Gárda főparancsnokságának tisztjeként aktív tevékenységet folytatott a varsói, a radomi és a krakkói területen működő Népi Gárdában, majd 1943 tavaszán újra Varsóba került. A főparancsnokság „L. Waryńskiról" elnevezett különleges osztagának parancsnoka lett. Mindössze 32 éves volt, amikor 1943 júliusában a fasiszták letartóztatták és valószínűleg még abban a hónapban meggyilkolták.[7]

A Fodorék számára véletlen találkozás azért jöhetett létre, mert ez a lakás a párt egyik összekötő helye volt, és ide várták azt az elvtársat is, aki a magyarokat átviszi egy másik illegális lakásba. Nemsokára meg is érkezett, Fodor emlékezete szerint egy villamosellenőr, akivel elmentek a Targówa utca 53. számú ház, harmadik emeletén levő lakásba. Innen, egész varsói tartózkodásuk alatt, ki sem mozdulhattak.

Két nap múlva egy „Lena" fedőnevű elvtársnő kereste fel őket. Az ő feladata volt, hogy megbízható igazoló iratokat készíttessen a magyaroknak, hiszen enélkül a szüntelen német razziák miatt egy lépést sem lehetett tenni. A megszállás folyamán a lengyel kommunisták nagy gyakorlatot szereztek az életet mentő hamis, de hitelesnek elfogadható iratok készítésében. Igen komoly gondot fordítottak a papír, a pecsétek, a festék stb. hitelességére, gondoskodtak a megfelelő ellenőrző igazolásokról, aláírásokról. Ez olyan létkérdés volt, hogy – mint a bevezetőben említettem – a párt központi bizottsága és a Népi Gárda főparancsnoksága 1943. augusztus 15-én elrendelte az igazolványkészítő iroda felállítását Janina Bier, fedőnevén „Marysija" majd „Wanda" vezetésével.[8]

Néhány nap múlva „Lena" újra felkereste a magyarokat, mégpedig Janina Bier társaságában és közölte: „Wanda kíséri Önöket Lembergbe."

Újabb két nap elteltével „Lena" meghozta a kitűnő arcképes igazolványokat, amely szerint mindketten Varsóban a BMW-gyárban dolgoznak és egy igazolást arról, hogy a gyár vezetősége szabadságra engedte őket az Uzsoki-hágótól északkeletre, néhány kilométerre levő Turka városkába.

Szerencsésen eljutottak Lembergbe, vagyis mai nevén Lvovba. „Wanda" jól ismerte az utat és megbízható kapcsolatai is voltak. Magatartása is biztonságot adott.

Ez a nagyszerű kommunista asszony mély felelősségérzettel vigyázott a rábízott magyar elvtársakra. Nemcsak elvitte őket a központi bizottság utasítása szerint Lvovba, hanem megvárta, sikerül-e a Moszkvában jelzett magyar vasutassal a kapcsolatot felvenniük. A Marozov elvtárs által említett lvovi magyar „kommunista" vasutasok azonban nem bizonyultak megbízható láncszemnek. Fodor Zoltán írta könyvének 125. oldalán, hogy ezek tulajdonképpen sértődött, a párttal semmi kapcsolatban nem levő emberek voltak. „Az egész legenda onnan származott, hogy hetekkel előbb egy barátjuknak menekülnie kellett, s az illető, aki ismerte a járást a magyar határon, vállalta, hogy amikor ő megy, mi is csatlakozhatunk hozzá. Persze egyikük sem tudta, hogy mi honnan jövünk, s mivel hetekig nem jelentkeztünk, az illető útnak indult egyedül. Mire az üzenet kerülő utakon eljutott Moszkvába, addigra már kommunista vasutasok kiépített határkapcsolata lett belőle".

Mikor „Wanda" értesült a helyzetről, először is biztonságos lakásba vitte Fodorékat, majd elutazott a magyar határhoz közel eső Turkába. Négy nap múlva tért vissza egy Mihajlov nevű emberrel és őt bízta meg a magyar határon való átjuttatás megszervezésével. Ezután „Wanda" elbúcsúzott tőlük és visszatért Varsóba. Fodor Zoltán megkérte, közöljék Moszkvával, hogy további értesítéséig errefelé senkit ne küldjenek. Visszaemlékezésében megemlíti, hogy üzenete sajnos nem jutott célhoz, vagy csak későn. „Két hét múlva Kilián György és Turjanica Anna ugyanezen az úton elindult."[9]

Mihajlov mindent elkövetett, hogy feladatát teljesítse. Sajnos, a határmenti falvakban nem sikerült megbízható kapcsolatot teremtenie. Végül is két csempész pénzért vállalta átjuttatásukat a határon. Fodor Zoltán és Visontai Ilona akkor már napok óta Turkában tartózkodott Mihajlov házának szénapadlásán, és ebből a reménytelen állapotból mindenképpen ki akartak kerülni. Jobb híján tehát a két csempésszel indultak útnak, mert ezek legalább ismerhették a határon való átjutást. A csempészek valóban átkísérték őket a határon, de azonnal ott is hagyták őket, és nem voltak hajlandók elvinni Fodorékat a vasútállomásig. Megmutatták, melyik hegyet kerüljék ki, onnan merre folytassák útjukat, ezzel nyomtalanul eltűntek.

A két magyar kommunista elindult a megadott irányban és besötétedésig meneteltek. Egyáltalán nem tudták hol lehetnek. Pihenés után, hajnalban továbbgyalogoltak. Csakhogy sűrű köd borult az egész hegyvidékre, és amikor hirtelen felszakadt a köd, magyar határőrökkel találták szembe magukat. Foglyok lettek. Megérkeztek az akkori Magyarországra, de kapott feladatukat teljesíteni már nem tudták.[10]

Fodor Zoltán 1944 májusában a garanyi internáló tábor rabjaként került vissza Lengyelországba, előbb az auschwitzi haláltáborba, majd ennek monowicei táborába. A felszabadulás után a szovjet csapatokkal Częstochowaba ment, és a 106. sz. parancsnokságon tartózkodott. 1945 februárjában sikerült Varsóba jutnia. Találkozott a Népi Gárda, majd a Népi Hadsereg főparancsnokságának törzsfőnökével, Franciszek Jóźwiak „Witold" tábornokkal, akinek annak idején fontos szerepe volt a Szovjetunióból érkező ejtőernyősök fogadásának megszervezésében. „Witold" tábornok révén Fodor Zoltán viszontlátta „Lenát" is. Tőle tudta meg, hogy „Wandát" 1944 júniusában a Gestapo letartóztatta, és mártírhalált halt.

Rózsa Richárdnak, a magyar kommunista ifjúsági mozgalom egykori vezetőjének soha többé nem sikerült nyomára jutni. Valószínűleg földet érés után a fasiszták fogságába esett, és tűzharcban vagy börtönben gyilkolták meg. Ez azért lehetséges, mert mint Fodor Zoltán is említette, a partizánoknak szánt hadianyag egy része felrobbant a levegőben és nyilván felkeltette az ellenség fi-

gyelmét. Átfésülve a terepet rátalálhattak Rózsa Richárdra. Az is elképzelhető, hogy akárcsak Visontai Ilona, Rózsa Richárd is ukrán nacionalisták kezébe került, és azok ölték meg. Speciális küldetését, hogy partizánosztagot szervezzen magyar területen, sajnos nem tudta végrehajtani.

Ugyancsak nyoma veszett a második magyar deszantpárnak, Kilián Györgynek és Turjanica Annának is.

Fodor Zoltán beszélgetésünk során elmondta, hogy évekig kutatott az egykori nagyszerű barát, Kilián György után, de eredménytelenül. Valószínűnek tartja, pusztulásukban az is közrejátszott, hogy nem jutott el Moszkvába a figyelmeztetése, hogy azon az úton egyelőre ne küldjenek senkit.

Ezt az üzenetet „Wanda" Varsóba való visszatérésekor, kb. június végén, július elején közölhette a lengyel pártvezetéssel, azzal a jelentéssel együtt, hogy Mihajlovra bízta a magyarokat, aki átjuttatta őket a határon. Nem tudhatta, hogy a határ átlépése után a magyar határvadászok Fodor Zoltánt és Visontai Ilonát elfogták.

Ugyanakkor Fodorék földet éréséről, Varsóba hozásáról, majd a magyar határig jutásáról a lengyel elvtársak megnyugtató közlést továbbíthattak Dimitrovnak. Még Rózsa Richárd előkerülésében is reménykedhettek. Moszkvában tehát joggal vonhatták le a következtetést, hogy ez a rendkívül veszélyes vállalkozás tulajdonképpen sikerrel járt, folytatódhat újabb szervezők és összekötők felkészítése, illetve a bevetésre váró szlovák Karol Šmidke, Karol Bacilek, valamint a magyar Kilián György és a kárpátukrán Turjanica Anna útnak indítása.

Több magyarul megjelent írás szerzői Kilián György bevetésének időpontját 1943. *június* 25-én éjszakára teszik.[11] Nem rendelkezünk a kérdést eldöntő olyan *szovjet* dokumentummal, amely teljes bizonyossággal tájékoztatást adna arról, *mikor* indította útnak Dimitrov Kiliánékat. Egyet azonban figyelembe kell venni. Kilián Györgyöt, saját kérésére a szovjet hadvezetés a frontra küldte. Részt vett a sztálingrádi harcokban. Élőszóban a hangosbemondón keresztül és a röplapokon írásban, igen élénk agitációs munkát végzett a magyar és a német katonák felvilágosítására. Részt vett a hadifoglyok kihallgatásában. Ezután a kurszki arcvonalszakaszra került

hasonló megbízatással. 1943. május 29-én kelt levelében a következőket írta:

„Ma hat hónapja, hogy a fronton vagyok ... ezeket a sorokat egy parasztházból írom, ahol a hadsereg politikai részlege tartózkodik. Holnap utazom vissza a frontra ... az első küzdő vonalba kerültem ... Nyolc éjszakán át, az első vonalban, hangszórón keresztül agitáltam. Nagyon érdekes volt. Ha beszéltem, csend volt, de ha azt mondtam, hogy hazudnak a német tisztek, akkor lövöldözni kezdtek ..."[12]

A levélből kitűnik, hogy május 30-án indult a kurszki arcvonalra. Feltételezhető, hogy a háborús körülmények között Kilián Moszkvába rendelése, illetve Kurszk térségéből való megérkezése, majd bevetésre felkészülése igénybe vett néhány hetet. Elfogadhatóbb az a korábbi álláspont, miszerint Kiliánék bevetésére 1943 *júliusában* került sor.[13]

Dimitrov tájékoztatta a LeMP központi bizottságát az újabb ejtőernyősök tervezett bevetéséről. A Népi Gárda főparancsnoksága a deszant fogadásának és védelmének megszervezésével ezúttal a Varsótól keletre mintegy negyven kilométernyire levő Mińsk Mazowiecki járás Népi Gárda osztagát, személy szerint parancsnokát, Jan Sarnecki „Ryś"-t bízta meg.

Az egykori résztvevők nagy szeretettel emlékeztek vissza a számukra igen szimpatikus szovjet ejtőernyősre, akiről már akkor megtudták hogy magyar nemzetiségű. Készséggel segítették munkámat, különösen a Varsóban élő Kazimierz Bakuła és Zdisław Sarnecki ezredes, akik írásban számoltak be Kilián Györggyel való személyes találkozásukról és beszélgetésükről.

A lengyel emberek segítőkészsége arra kötelez, hogy néhány mondatban tájékoztatást adjak Mińsk Mazowiecki kommunistáinak antifasiszta tevékenységéről.

Mint a bevezetőben említettem, a párt és a Népi Gárda szervezetei zömmel 1942 második felében jöttek létre. A varsói vajdaságban elsőként a jobb parti térségben (lengyel elnevezéssel Warszawa-Prawa Podmiejska – vagyis a főváros és a vajdaság ama részén, amely a Visztulától keletre, azaz *jobbra* terül el) alakultak pártsejtek. Ez nem véletlen. Ezen a területen a lengyel forradalmi

munkásmozgalomnak mély gyökerei voltak. A párt feloszlatása után számos kommunista csoport működött tovább, és már 1940 elején létrehozták illegális fegyveres sejtjeiket, megkezdték a harcot a megszállók ellen. Különösen szilárd bázisa volt a kommunista mozgalomnak a Mińsk Mazowiecki járás.

A járási bizottság titkára a később mártírhalált halt Stanisław Rokicki „Suchy", tagjai pedig az 1965-ben elhunyt Stanisław Dąbrowski „Brzoza", Jan Nalazek „Waska" és mások lettek. A pártbizottság mellett létrehozott Népi Gárda törzsének élére az 1943 elején hősi halált halt Jan Nalazek került. A törzsben kapott beosztást többek között Zygmunt Bakuła „Obojętny" is.

A szervező munka eredményeképpen csakhamar létrejöttek a párt- és gárdasejtek. Több helységben, mint például Gliniak, Stanisławów, Anielina, Cielechowizna, Julianów, Pogorzel falvakban, a kommunista mozgalom és a partizánharc megbízható illegális bázisai épültek ki.

A Népi Gárda tagjai nappal rendesen dolgoztak a falvakban vagy Mińsk Mazowiecki gyáraiban. Közben megszervezték és előkészítették az akciókat. Az éjszaka folyamán került sor a végrehajtásra. Megtámadták a Gestapo helyi parancsnokságát, a börtönöket, megszervezték a német fogságba esett szovjet katonák kiszabadítását és biztos rejtekhelyre juttatását.

Értékes felderítő tevékenységet folytattak és fegyveres akciókban vettek részt. Különösen nagy szerepük volt a Varsó–Breszt vasútvonal Varsó–Siedlce közötti szakaszán kibontakoztatott „sínháború" sikerében.

A partizánbázisul szolgáló falvakban, településeken nagyon sok szovjet embert, a Gestapo fogságából kiszabadított hazafiakat, a Vlaszov-hadseregből, sőt a Honi Hadseregtől megszökött katonákat, később a Szovjetunióból érkező ejtőernyősöket és jelentős mennyiségű hadianyagot, papírt, festéket, írógépet stb. rejtettek el.

1943 májusában a Népi Gárda Mińsk Mazowiecki járási parancsnokságát átszervezték. Élére Jan Sarnecki került. Helyettese Zygmunt Bakuła, törzsfőnöke pedig Stanisław Laskowski lett.[14]

Ez a járási parancsnokság kapta feladatul 1943 júliusában a Moszkvából érkező repülőgépek fogadását, a személyek és külde-

mények elrejtését. A terület partizánharcainak egykori résztvevője és történetének kutatója, Tadeusz Konopka a következőket írta:

„1943. július 20-án a területi parancsnok közölte a miński gárdistákkal, hogy július 22-én 22.00 órakor légi úton fegyver érkezik Julianów falu körzetébe. A repülőgép fogadásáért Jan Sarnecki volt a felelős. Két szlovák és kis mennyiségű fegyver, lőszer és robbanóanyag érkezett a megjelölt körzetbe."[15]

Kazimierz Bakuła, a Lengyel Munkáspárt tagja és a Népi Gárda harcosa, sőt Anielinében mindkettőnek szervezője is, 1974-ben így írt erről:

„1943. július elején szervezetünk felsőbb utasítást kapott, miszerint területünkön ejtőernyősök és az ellenség hátában kifejtendő fegyveres és diverziós tevékenységhez elengedhetetlenül szükséges anyagok ledobására kerül sor. Hat éjszakán át várakoztunk a kijelölt területen mintegy öt kilométeres sávban, Mińsk Mazowiecki fenyővel borított dombvidéken, Julianów falu közelében. Az ejtőernyősök fogadása az erős Gestapo- és rendőri erők közelsége miatt, igen kockázatos volt. Annál is inkább, mert a ledobóhelytől nem messze vezetett a forgalmas Mińsk Mazowiecki–Lublin országút. Mégis kockáztatni kellett, és ezért szervezetünk igen erős, gépfegyverrel és gránátokkal felszerelt partizánőrséget állított ki. Hat éjszakán át vártuk a repülőgépet a Szovjetunióból... A hetediken, 1943. július 22-én... a millió csillaggal teleszórt sötét égen megjelent a várva várt repülőgép. Egy kört írt le a száz-száz méternyire egymástól háromszögben elhelyezett égő jelzőtűz felett és megkezdődött területünkön az első ledobás."

A július 22-i deszant tagja volt a már említett Karol Śmidke és Karol Bacilek. A szlovák kommunistákat Anielina faluba vitték és Kazimierz Bakuła apósának, Andrzej Ostrowskinak portáján rejtették el. A búvóhely egy szérű volt, mely alá pincét építettek, rejtett bejárattal. A visszaemlékezők szerint csak a beavatottak tudtak létezéséről. Anielina akkoriban nem nagy település volt (ma már összeépült Mińsk Mazowieckivel), és ha a lengyel elvtársak a szovjet ejtőernyősöket ide hozták, aligha hihető, hogy a „be nem avatottak" ne tudták volna, mi történik körülöttük. A háború egész

ideje alatt azonban egyetlen ember sem akadt, aki felfedte volna a kommunisták tevékenységét.

Néhány nap múlva a szlovákokat Varsóba vitték, innen pedig a lengyel–szlovák határra. A szlovák kommunisták hazajuttatása döntő jelentőségű volt a szlovák antifasiszta harc szempontjából. Karol Šmidke (1897–1952) vezetésével újjászerveződött a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága. A sorrendben ez az *ötödik* illegális vezetés (tagja volt többek között Gustáv Husák is) állt a szlovák nép fegyveres harcának élén egészen a felszabadulásig. Karol Šmidke és társa a lengyel elvtársak segítségével, a szlovák illegális mozgalom viszonylag kedvezőbb körülményei között végrehajthatták pártjuk moszkvai vezetőségétől és Dimitrov elvtárstól kapott feladataikat.[16]

Tadeusz Konopka a továbbiakban arról írt, hogy július 28-án újra érkezett fegyverszállítmány. Átvételénél ott volt a területi bizottság képviselője, (Kazimierz) Tomczak elvtárs, fedőnevén „Kazik". A biztosításért ismét Jan Sarnecki volt a felelős. A ledobás helyszíne: Mińsk–Siennica–Mikanów–Pogorzel térsége. A ledobás tartalma – jelentős mennyiségű fegyver, robbanóanyag és kötszer. A terület törzse az abban az időben felbecsülhetetlen értékű rakományból a Népi Gárda minden járási parancsnokságának juttatott."[17]

Nyilván elkerülte a szerző figyelmét, hogy az általa megadott július 22. és 28. között *még egy deszant* érkezett a Szovjetunióból. Mégpedig – több visszaemlékező egybehangzó véleménye szerint – július 24-ről 25-re virradó éjszaka. A gépet már előző éjjel is várták, de nem jött.

A terepet biztosító gárdisták között ott várakozott Kazimierz Bakuła és a fiatal gárdista Zdzisław Sarnecki. Jelen volt természetesen a parancsnok Jan Sarnecki és helyettese Zygmunt Bakuła, valamint a járási pártvezetés képviseletében Stanisław Dąbrowski „Brzoza".

Zdzisław Sarnecki 1975-ben így idézte fel emlékeit: „Moszkvából a második ledobásra 1943. július második felében került sor. A ledobás helye: a Mińsk Mazowieckitől mintegy négy kilométernyire levő Mikanów és Julianów falvak között és a Mińsk Mazowiecki–Siennica országúttól körülbelül egy kilométerre húzódó erdőség

tisztása volt. A ledobás helyét szabályos háromszög alakban elhelyezett tűzrakások jelölték. Az ejtőernyősök jelszava: „Sarnecki-Gliniak" volt. A ledobás helyét mintegy tizenöt gárdista biztosította, de az összes gárdista riadókészültségben volt a lakóhelyén, illetve a kijelölt pontokon.

Az első nap várakozásban telt el. A második nap éjszakáján az arcvonal felől német repülőgépek húztak el felettünk, majd hirtelen a kötelék utolsó gépe keringeni kezdett a ledobóhely felett. Nem voltunk benne biztosak, vajon ez a „mi" gépünk-e, de parancs szerint meggyújtottuk a jelzőtüzeket. A repülőgép még egy kört írt, majd ejtőernyő ereszkedett le hadianyaggal. A második kör után még egy, a harmadik befejezésekor pedig egy ejtőernyős. Elég tiszta volt az idő, így meg lehetett különböztetni egymástól a küldeményeket és az embert. A gárdisták egy része a földre terülő ejtőernyőkhöz futott. Mások gyorsan eloltották a jelzőtüzeket, mivel több ejtőernyő nem jelent meg az égen, és a repülőgép elrepült keletre.

Az elsők között érkeztem az ejtőernyőshöz Zygmunt Bakuła és bátyám, Jan Sanecki után. Később ért oda Stanisław Dąbrowski. Pár percig beszélgettek az ejtőernyőssel (oroszul és németül), aki bemondta a megbeszélt jelszót „Sarnecki-Gliniak". Ugyanakkor arról is tájékoztatott, hogy a gépen négy csomag küldemény és két ejtőernyős volt: ő meg a rádióslány. Közöltük, hogy itt az elvtársnő meg két csomag nem ért földet. A kapott fegyvereket és az ejtőernyőst mielőbb biztonságba kellett helyezni és megkeresni az elveszett rádióst. Igyekeztem teljesíteni a kapott parancsot, hogy a lehető legrövidebb időn belül vigyem el az ejtőernyőst a szüleim házába. Annál is inkább, mivel a közeli országútról erős motorzúgás hallatszott. Három gárdista biztosított bennünket. Mi pedig gyors léptekkel elindultunk Cielechowizna falu irányába. Útunk legnehezebb szakasza az országúton való átjutás volt, melyen német gépkocsioszlopok robogtak. Mikor rövid szünet állt be, gyorsan átvágtunk a közúton.

Innen a célig mintegy két kilométer volt még hátra. Közben beszélgettünk. Kicsit tudtam németül és oroszul, így megértettük egymást. Elmondta, hogy magyar és a kommunista ifjúsági mozgalom-

ban dolgozott, a háború előtt börtönben is volt... Közölte, hogy az előző napon azért nem jöttek, mert a Szovjetunióban rossz volt az időjárás. Sőt, a mostani repülést is késleltette az arcvonal felett megélénkülő német légitevékenység. A pilóta az utolsó pillanatban csatlakozott a frontról visszatérő német bombázókötelékhez.

Falunkhoz közeledve egy csoport német csendőrt láttunk a környező települések lakóival. Az ejtőernyőssel meghúzódtam a határban. A bennünket biztosító gárdisták közül egy bement a faluba megtudni, szabad-e az út. Hamarosan visszatért. Az út szabad volt. Gyorsan elértünk a házunkig, ahol már vártak minket szüleim és néhány gárdista. Szinte az utolsó pillanatban érkeztünk, mert már teljesen kivilágosodott. Hajnali 3–4 óra lehetett...

Ettől kezdve az ejtőernyőst édesanyám vette gondozásába, aki nagyon jól beszélt németül és oroszul, sőt franciául is, ez utóbbi nyelven azonban nem értették meg egymást..."

Két óra múlva megérkezett Jan Sarnecki és Zygmunt Bakuła is. Elmondták, alighogy Kiliánék eltávoztak, a ledobóhelyet német csendőrök vették körül. A környék lakosságát is kényszerítették a terep átfésülésében való részvételre, mert szerintük oda „hadianyagot dobtak le". Az átfésülésben így természetesen a közelben levő gárdisták is részt vettek, akiknek sikerült még a nyomokat is eltüntetni. Mintegy tíz kilométeres sáv átvizsgálása nem járt eredménnyel. A hitleristák végül is hazaengedték a lakosokat. Visszafelé jövet Stanisław Dąbrowski a ledobóhelytől talán öt kilométernyire, rábukkant egy ejtőernyős-csomagra – ezek szerint a harmadikra. Elrejtette, majd később a gárdisták elszállították a rejtekhelyre. A razzia során sem hadianyag, sem ejtőernyős, sem más felszerelési tárgy nem került elő.

Zdzisław Sarnecki visszaemlékezésében elmondta, hogy az egész idő alatt a gárda rohamcsoportjai Cielechowizna falut biztosították. A parancsnokok megérkezése után hosszas beszélgetés zajlott le a gárdisták vezetői és Kilián között. Ebben a fiatal Sarnecki – lévén egyszerű gárdista – természetesen nem vett részt. Annyit megfigyelt, hogy Kilián Györgynek német névre szóló iratai voltak, számos horogkeresztes pecséttel. Megemlíti, hogy Kiliántól emlékül kapott egy 7,65-ös kaliberű, ezüstösen csillogó pisztolyt, melyre oro-

szul valami szöveg is volt vésve. Az emlék sajnos elveszett szeretett bátyjával együtt, aki az utolsó akcióra magával vitte és soha többé nem tért vissza.

Másnap este Kilián Györgyöt a gárdisták átkísérték Anielina faluba, Kazimierz Bakułához, aki így írt erről a találkozásról:

„A rákövetkező két napon és egy éjszakán az én lakásomban lakott, a felső szobában . . .

Bár már 31 év telt el, még ma is tökéletesen fel tudom idézni személyét. Magas növésű, barna hajú, úgy 25–28 éves lehetett.[18] Amikor kacagott, szájában aranyfog csillant meg. Sötétkék, kétrészes kezeslábasban volt (nálunk dresszek hívják). Nagyon sok mindenre emlékszem, hiszen több órán át beszélgettünk. Aztán . . . átöltözött köznapi öltönybe, kapott egy világos felöltőt és sapkát, amit mi bajadernak nevezünk, hogy ne különbözzön a helybeliektől. Az esti órákban Zygmunttal elindultak Varsóba, az egyik illegális lakásra. Bátyám két nap múlva visszatért Mińskbe azzal, hogy a magyart a további útvonalon eljuttatják hazájába . . . Én ekkor nem tudtam az illető vezetéknevét, sem személynevét, de még a fedőnevét sem. Természetesen a konspiráció körülményei között ezt nem is volt lehetséges megkérdezni. Lehet, hogy Zygmunt vagy a járási parancsnokságról valaki tudta a nevét . . . "

Az egykori résztvevőktől szóban és írásban megkérdeztem, mit tudnak Kilián György további sorsáról? Egybehangzóan válaszolták, hogy tudomásuk szerint eljutott hazájába. Távozása után néhány napra ilyen értelmű tájékoztatást kaptak a felsőbb parancsnokságtól. Kazimierz Bakuła levelében azt írta, hogy röviddel a felszabadulás után közölte vele Dąbrowski „Brzoza", hogy „a magyar eljutott hazájába, ott harcolt a hitleristák és a horthysták ellen, megérte a felszabadulást és akkor pusztult el egy magyar fasiszta kezétől".

Zdzisław Sarnecki a következőképpen emlékszik: Kiliánt „Kazimierz Bakuła házából aztán elkísérték Varsóba. Bizonyos idő múlva hírt kaptunk, hogy szerencsésen eljutott Magyarországra, és még egyszer köszönetét küldte nekünk a jól előkészített akcióért".

Mindezek alapján az a feltevés, miszerint Kilián György és Tur-

janica Anna Lengyelországban a *földet éréskor* elesett, illetve nyomtalanul eltűnt, *Kilián György esetében* módosítást igényel.[19]

Közelebb áll a valósághoz T. Szerémi Borbála, aki Stanisław Sochacki kutatása alapján közli, hogy Kilián „szerencsésen földet ért Mińszk Mazoveckij[20] környékén. Lengyel partizánok segítségével eljutott Varsóba, de ott nyoma veszett".[21]

Vadász Ferenc álláspontja is az, hogy Kilián Györgynek, és szerinte Turjanica Annának is, „a lengyel partizánok segítségével sikerült eljutniuk Varsóig. Valószínűleg ott kísérelték meg, hogy eljussanak Budapestre. A vállalkozás nem sikerült . . . "[22]

A két véleménnyel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a lengyel kommunisták minden esetben igen körültekintően szervezték meg a szovjet deszantok fogadását. Ugyanez vonatkozik az 1943 nyarán ilyen természetű feladatokat végrehajtó Varsó környéki gárdistákra. Azok az ejtőernyősök, akik Wyszków és Mińsk Mazowiecki körzetében szerencsésen földet értek és kapcsolatot teremtettek a rájuk várakozó partizánokkal, azok mindannyian el is jutottak Varsóba és Varsóból hazájuk határáig. Így történt ez Fodor Zoltán, Visontai Ilona, Karol Šmidke, Karol Bacilek és meggyőződésem szerint Kilián György esetében is. Ha Varsó úgy tájékoztatja a miński járás pártbizottságát és gárdaparancsnokságát, hogy a magyar ejtőernyős eljutott hazájába, tényként kell elfogadnunk. A párt és a gárda főparancsnokság ilyen közlést ugyanis annak a lengyel elvtársnak a jelentése alapján adhatott, aki Kilián Györgyöt Lvovig (de lehet, hogy Turkáig) elkísérte, megszervezte továbbjutását, majd visszatért Varsóba. Az sincs kizárva, hogy Kilián a miński gárdistáknak és Sarnecki parancsnoknak szóló köszönete tolmácsolására lengyel kísérőjét éppen a búcsúzáskor kérte meg, ezzel is üzenve, hogy közel van a célhoz.

Csakhogy Kilián György megérkezése az akkori magyar határhoz rendkívül rossz időpontban történt. Ebben az időszakban – 1943. július végén–augusztus elején – bontakozott ki a magyarok által megszállt galíciai térségben Kovpak partizánegységének *kárpáti portyája*.[23]

A korabeli horthysta jelentésekben tükröződik a magyar hadvezetés, különösen a VIII. honvéd kerületi parancsnokság aggodalma.

Számoltak ugyanis azzal, hogy a közel négyezer főre becsült (valójában alig kétezres) szovjet partizánegység kiterjeszti működését Magyarország területére.[24]

Ennek megakadályozására rendkívül megszigorították a határőrizetet és az egész térségben fokozták az idegenek ellenőrzését. Az 1943. július 27-i jelentésben olvasható, hogy „a honvédség a határt teljesen lezárta, a havasokról a pásztorokat az állatokkal együtt lerendelték a falvakba".[25]

Ha Kilián György Lvovból vagy Turkából el is jutott a határig, aligha valószínű, hogy sikerült Magyarországra megérkeznie.

Turjanica Anna sorsára vonatkozó kutatásaim, bár módosították az eddigi ismereteket, a valóság teljes feltárásához nem vezettek.

Nem nyert bizonyítást Turjanica Anna esetében *sem,* hogy földet érésekor a fasisztákkal vívott harcokban pusztult el. A Mińsk Mazowiecki járás területére érkező szovjet szállítmányok fogadásakor ugyanis *egyszer sem került sor tűzharcra.*

A ledoboóhely körzetében és az egész járásban is, jelentős ellenséges erők állomásoztak. E körülmény figyelembevételével tette meg a szükséges óvintézkedéseket a gárda járási parancsnoksága és szervezte meg a gépek fogadását, az érkező utánpótlás és személyek gyors biztonságba helyezését. Ennek eredményességét bizonyítja, hogy a fasiszták a készülő akcióról egyetlen alkalommal sem szereztek előzetesen tudomást.

Jan Sarnecki parancsnok és törzsfőnöke Zygmunt Bakuła utasítására a gépek érkezésének várható időpontjában, a ledoboóhelytől távol eső területeken egyes gárdaosztagok diverziókat hajtottak végre. Ezeknek az volt a szerepük, hogy magukra vonva az ellenség figyelmét azt a látszatot keltsék, mintha a partizánok újabb objektumok, vasúti csomópontok stb. ellen készítenének elő nagyobb arányú támadást. Az esetek többségében bevált ez a taktika, mert a németek a veszélyeztetettnek vélt pontok védelmére az erőket nem egy esetben a ledoboóhely körzetéből vonták el.

A szovjet repülőgépek érkezéséről természetesen a hitleristák *utólag* általában tudomást szereztek. Akár bejelentés, akár a gépek felfedezése útján. Mire azonban riadóztattak, felvonultak és körülzárták a területet, ahová feltételezésük vagy értesülésük szerint

utánpótlás érkezett a partizánoknak, addigra legalább két-három óra eltelt. Éppen elegendő idő az érkezett küldemények és ejtőernyősök elrejtéséhez, az árulkodó nyomok eltüntetéséhez.

Ezért aztán a terep „átfésülése" a németek számára nem vezetett eredményre.

Elgondolkoztató az események egykori szereplőinek egymástól független közlése, miszerint csak egy embert láttak földet érni. Miután a repülőgép elszállt, a jelzőtüzeket eloltották. Míg összeszedték a ledobott küldeményeket, visszatérő gépzúgást nem hallottak. Az érkezett ejtőernyős közölte a parancsnokkal, Jan Sarneckival, hogy még egy embernek kellett ugrania, a rádióslánynak. Ekkor kapták néhányan a gárdisták közül a másik ejtőernyős felkutatását. Azonban senkit nem találtak még másnap sem.

Lehetséges, hogy a szovjet pilóta Kilián ugrása után valóban eltávolodott a helyszíntől, nehogy magára vonja a német légvédelem figyelmét, de később visszatért. A jelzőtüzek azonban már nem égtek és így nem tudott a terep felett tájékozódni. Ilyen értelmű információt kapott a háború után Zdzisław Sarnecki is és azt a közlést, hogy a pilóta a rádióslányt visszavitte a Szovjetunióba.

Miután a kutatás nem járt eredménnyel, Sarnecki parancsnok jelentette Varsónak Kilián megérkezését és a rádióslány eltűnését. Azt a feltételezést, hogy esetleg a ledobóhelytől távol mégis földet ért Turjanica Anna és ott esetleg a fasisztákkal vívott tűzharcban meghalt vagy fogságba került, a lengyel felderítés nem erősítette meg. Elképzelhetetlen, hogy olyan értékes foglyot, mint ez esetben egy szovjet ejtőernyős jelentett a németek számára, ne küldtek volna Varsóba és ne került volna a Gestapóhoz, vagy ne adtak volna hírt valamely jelentésben a vele folytatott tűzharcról. Márpedig ilyen jelzésre még a német biztonsági szervek és a Gestapo a háború után kézrekerített irattárában sem bukkantak.

A lengyel visszaemlékezésekben van egy másik figyelemre méltó mozzanat is. Kazimierz Bakuła írta, hogy 1943 nyarán az említett területre a Szovjetunióból júliusban négy – két szlovák, egy magyar férfi és egy *nő* – ejtőernyős érkezett, a nő nemzetiségére sem emlékszik, mert nem került vele közvetlen kapcsolatba.

Anielina több lakója megemlítette, hogy azon a nyáron a Szov-

jetunióból egy *ukránul beszélő ejtőernyős asszony* is érkezett. Megmutatták a házat, ahová elrejtették. Néhány nap múlva a gárdisták őt is Varsóba kísérték és azóta nem hallottak róla. Ha ez az ukrán asszony Turjanica Anna volt, akkor az történhetett, hogy a pilóta július 25-én valóban visszavitte Moszkvába. Nemsokára újra bevetésre kerülhetett, sikeresen földet ért és a lengyel elvtársak segítségével eljutott Varsóba. Mindez csupán feltételezés. A további kutatások talán egyszer pontos választ találnak.[26]

Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Kilián György lengyel földön már nem találkozott Turjanica Annával. Nincs kizárva, hogy Jan Sarneckivel, Zygmunt és Kazimierz Bakułával, a gyerekember Zdzisław Sarneckivel és másokkal való találkozása, élete utolsó napjait töltötte meg igazi emberi melegséggel és szeretettel. A búcsúzáskor nem sejthették, hogy Kilián végül is nem tudja majd végrehajtani a párt utasítását, és hogy néhány hét múlva Jan Sarnecki majd Zygmunt Bakuła a fasisztákkal vívott harcban vesztik fiatal életüket.

A lengyel elvtársak segítségével Kilián György minden bizonnyal eljutott a Kárpátokig. Itt nyoma veszett. Mártírhalála vagy a határvadászokkal folytatott tűzharcban, vagy a fasiszták fogságában következett be. Mindhármuk emlékét őrzik szívükben és emlékeikben a ma Varsóban élő Kazimierz Bakuła és Zdzisław Sarnecki.[27]

Az 1943 nyarán Moszkvából különleges pártmegbízatással útnak indított ejtőernyősök nagyon fontos szerepet vállaltak.

A magyar kommunisták tragédiáját alapvetően *objektív* körülmények idézték elő. Ezt szükséges hangsúlyozni, mert a magyar–lengyel forradalmi kapcsolatokban mind ez ideig nem kapott kellő értékelést a fasiszták hátországában, rendkívül súlyos körülmények között dolgozó *lengyel elvtársak* szerepe és hozzájárulása a Szovjetunióból érkező ejtőernyősök hazajuttatása lehetőségének biztosításában. Márpedig itt – a magyarok esetében is – a forradalmi osztályszövetség kiemelkedő példájáról volt szó, arról az önfeláldozásról, mellyel a lengyelek más nemzetek forradalmárait segítették a közös ellenség elleni küzdelemben.

2. A „JESZCZE POLSKA NIE ZGINĘŁA..." CSOPORTOSÍTÁS MAGYAR PROPAGANDISTA-PARTIZÁNJAI

A szovjet partizánmozgalom keretében a *Szovjetunió* területén egymással találkozó magyar és lengyel partizánok történetére nem térek ki, de két, különösen érdekes magyar–lengyel vonatkozású esemény ismertetésétől azonban nem tekinthetek el.

Az egyik *Sztyepan Kaplun 2. dandárjának* tevékenységéhez kapcsolódik. Kaplun százados már tapasztalt partizánparancsnok volt, amikor a Brinszki-csoportosítás állományában megszervezett 2. dandár vezetését átvette.[28]

A 2. dandár sokrétű feladatot kapott. 1944 elején a szovjet partizánegységek közül a legközelebb jutott a Bug folyóhoz, vagyis a szovjet–lengyel határhoz Breszt–Malorita–Kovel térségében. Helyzetéből adódóan kapcsolatban kerülhetett a lengyel területen működő szovjet felderítő csoportokkal éppúgy, mint a Népi Hadsereg lublini területi alakulataival, illetve a szovjet és a lengyel partizánokkal együttműködő Honi Hadsereg és Parasztzászlóaljak egységeivel, alegységeivel. Saját felderítő és diverziós tevékenységén túlmenően tehát összekötő szerepe is volt a Volhinia és Polesia területén működő partizánerők és a Lengyelországba már átjutott *szovjet* osztagok között. Ugyanakkor megszervezte és biztosította újabb szovjet és lengyel deszantok átjutását lengyel földre és nem utolsósorban fenntartotta a kapcsolatot a Népi Hadsereg lublini parancsnoksága és a partizánmozgalom Ukrán (illetve Belorusz) Törzse között.

Kaplun partizánjainak jelentős hányadát képezték a lengyelek, de több magyar is harcolt az egység állományában. Köztük volt az 1944 elején átállt *Andrási Ferenc* és *Mandula György*.

Március elején került az egységhez *Kende Béla* és *Major István*. Mindketten már több hónapon át szovjet partizánok voltak. Egy bekerítés során, 1943 decemberében, sebesülten estek a fasiszták fogságába. Büntetésül ugyanahhoz a munkaszolgálatos századhoz osztották be őket, ahonnan annak idején megszöktek: a 101/10. szá-

zadhoz. A Pripjaty Brescttől délkeletre eső szakaszánál, Zabolotyje községnél sikerült újra megszökniük, és így jutottak el Kaplunhoz. Magukkal hozták egyik társukat is, *Kresz Lászlót.*

Sztyepan Kaplun szívesen fogadta a magyarokat, mert a dandár a felderítések és a „sínakciók" során gyakran szembekerült horthysta alakulatokkal és nem éppen barátságos viszony alakult ki közöttük. A magyar partizánok segítségével remélte, hogy szót értenek majd a honvédekkel.

Egy márciusi napon a Bug lengyel oldaláról, az ott működő szovjet felderítő csoport parancsnoka, Nyikolaj Matyejuk százados lengyeleket küldött át Kaplunhoz. A vendégek levelet hoztak és arra kérték a parancsnokot, hogy továbbítsa azt Moszkvába a LeMP ottani vezetéséhez.[29]

Nyilván a levél következményeként, a Kaplun-dandár csakhamar feladatul kapta, hogy biztosítsa a Lengyel Országos Nemzeti Tanács küldöttségének átjutását az arcvonalon Moszkvába.

Az Edward Osóbka-Morawski (Tadeusz Wasiłewski néven) vezette delegációt a szovjet és a lengyel partizánok szinte kézről kézre adták. A breszti körzetben működő „Wanda Wasiłewska" és „Kliment Vorosilov" partizánosztag 1944. március 28-án minden baj nélkül segítette át a küldötteket a Bug folyón.[30]

Innen Ivan Banov partizánjai kísérték el az ellenség által erősen őrzött terepen Kaplunhoz.

Március 30-án Kaplun távmondatot küldött Moszkvába, további utasításokat kérve. Április 24-én érkezett a válasz, miszerint a delegációt át kell juttatni a Pripjatynál az arcvonalon. Ez két módon lehetséges: a földön vagy a levegőben, vagyis repülőgéppel. Az arcvonalon való átszivárgás reménytelen vállalkozásnak bizonyult. Ezért a választás a légi útra esett.

Ez sem volt könnyű feladat. Először is a fasiszták orra előtt repülőteret kellett építeni, olyan helyen, ahol a gép leszállása nem okoz nagy feltűnést, tehát nem érheti váratlan rajtaütés a biztosítókat sem.

A terv végrehajtásának biztosítására a Kaplun-egység fokozta diverziós tevékenységét, hogy lekösse az ellenség figyelmét. A kijelölt erők pedig gyors ütemben építették a repülőteret.

Ezalatt a lengyel küldöttség tagjai a dandár partizánjaival ismerkedtek, beszélgettek velük a lengyelországi változásokról, a Nemzeti Tanács céljairól stb. A beszélgetésekben a magyarok is részt vettek. A kialakult partizán-keverék nyelven sok mindent meg is értettek. Sztyepan Kaplun különben igen büszke volt magyar harcosaira. Már az elsők között megismertette őket a lengyel vezetőkkel, akikhez különösen Major István került közel, bár emlékezetében csak Marian Spychalski neve maradt meg. A lengyel küldöttek pedig nagyon szívükbe zárták a kedves magyart. Baráti kapcsolatuk gyors kialakulását bizonyítja az is, hogy például Major István borotválta meg őket és a legtöbb esetben ő vállalt mellettük őrséget is, így többször is találkozott velük.[31]

Május ötödikén a hitleristák váratlan támadást intéztek – harckocsik és repülőgépek támogatásával – az elkészült repülőtér ellen. Megújuló rohamaikat azonban a Kaplun-partizánok heves harcok árán rendre visszaverték és végül is meghátrálásra kényszerítették a támadókat. A harcokban részt vett Major István is.[32]

Igen veszélyes helyzet alakult ki. A németek nyilván megtudták vagy csak megsejtették, hogy valami szokatlanra készülnek a partizánok, és természetesen meg akarták akadályozni. Várható volt további támadásuk.

Május hatodikán éjjel, a rádión jelzett időpontban 22 órakor, a türelmetlenül figyelő partizánok és a meggyújtott tűzjelek felett megjelent a szovjet repülőgép. Kört írt le... aztán elrepült. Senki sem értette, mi történhetett?!

Néhány nap múlva kiderült a baj. Távmondat érkezett, hogy „ki kell szélesíteni a repülőteret". A gép ismételt érkezését pedig május 14-re tűzték ki. Újra kezdődött a munka, a harc, és fokozódott az idegesség is. A megjelölt napon és órában újabb problémák adódtak, alig gyújtottak tüzet a terület meghatározott pontjain, váratlanul német vadászgépek tűntek fel. Természetesen azonnal el kellett oltani a jelzőmáglyákat. Mikor újra meggyújtották, a gépek újra visszatértek. A tüzet ismét elfojtották. Lassan fogyóban volt a kikészített fakészlet, de a gép még nem érkezett meg. Ezeket a feszült perceket a helyszínen élte át Major István is.

Végre feltűnt a várva várt gép, és a jelzőtüzek is lobogtak. A

PO–2-es repülőgép szerencsésen földet ért és a lengyel delegáció rövid idő múlva elhagyta az ellenséges hátországot. Átrepült az arcvonalon és fél óra múlva leszállt Szárniban. Mint a bevezetésben már szó volt, az Országos Nemzeti Tanács küldöttsége végül is 1944. május 16-án érkezett meg Moszkvába, ahol nagy jelentőségű megbeszéléseket folytatott a lengyel és a szovjet vezetőkkel.[33]

Major István „szereplése" a lengyel delegáció útjának biztosításában apró esemény. Mégis, a maga sajátosságával adalék a második világháborús magyar–lengyel kapcsolatok történetéhez.

A másik szovjet alakulat, melyről szót kell ejteni, a *Robert Stanowski* ezredes parancsnoksága alá tartozó, túlnyomó részt lengyelekből álló *„Jeszcze Polska nie zginęła . . ."* (Nincs még veszve Lengyelország), a lengyel himnusz első sorát viselő csoportosítás.

Robert Satanowski különböző lengyel osztagok parancsnoka volt a háború kitörése óta. Utoljára a Szaburov-egység állományába tartozó, Kościuszko nevet viselő alakulatot vezette.

1943 elején Zofia Drożdż-Satanowskával együtt Moszkvába rendelték öthónapos magasabbparancsnoki képzésre. Szeptember elején tértek vissza ejtőernyővel a partizánterületre, ahol egy új egység megszervezése várt rájuk. Az új alakulat magva a Rovnói Partizáncsoportosításból (parancsnoka V. Begma) vált ki Kamenno-Kosirszkij járásban, és közvetlenül az Ukrán Törzs alárendeltségébe került. A szervező munka eredményeképpen hamarosan újabb osztagok jöttek létre a „Jeszcze . . . " keretében, többek között egy felderítő osztag Czesław Labędzki és egy robbantóosztag Czesław Dęga vezetésével. A parancsnok Robert Satanowski – a húszegynéhány éves ezredes, törzsfőnöke Wincenty Rożkowski százados, a nevelőtiszt, agitátor és propagandista Zofia Drożdż-Satanowska lett.

Az önálló lengyel csoport a rovnói csoportosítással együttműködve a Goriny folyó térségében, főként diverziós akciókat hajtott végre az ott áthaladó német vasúti szerelvények ellen.[34]

Rövid idő elteltével a partizánmozgalom Központi Törzsének utasítására a Volhiniában működő lengyel alakulatok Robert Satanowski parancsnoksága alá kerültek.[35]

Tevékenysége során az egység lassan nyugati irányba vonult.

1943 októberében Kleszov és Rokitnoje (Szárnitől keletre 21–47 kilométerre), a Szárni–Korosztyen vasútvonal körzetébe érkezett. Tervek szerint folytatnia kellett előretörését nyugati irányban a Szárni-Kovel vasútvonal mentén és kijutni a Bug folyóhoz Chełm térségébe (ez a vasútvonal ugyanis Koveltől Chełm-Lublin felé vezetett). Az ukrán nacionalistákkal és a németekkel vívott harcok azonban lassították az előnyomulást. Így csak december 21-én érték el a pinszki járást, illetve Sztolin térségét.

Alig törték át magukat az ellenség állásain a Szárni–Lunyinyec vasútvonalon és a Goriny folyón, hogy innen Breszt felé vonuljanak, amikor a csoportosításban kitört a tífuszjárvány és az akkori Nowoselonál megállásra kényszerültek.[36] Közel háromszázan voltak betegek. A többi azonban folytatta az ellenség elleni diverziókat. Szoros együttműködés alakult ki a térségben levő és már többször említett Honi Hadsereg 27. hadosztályával. Katonáival több felderítő és más akciót közösen hajtottak végre.[37]

1944 januárja is itt köszöntött a Satanowski-csoportosítás harcosaira. Közben a szovjet partizánokkal együtt súlyos küzdelmeket vívtak a fasiszták ellen január első napjaiban Kleszovnál és más helységeknél.

Január végén Satanowski partizánjai meglepődve, de örömmel fogadták a hozzájuk érkezett magyarokat.[38]

A szvjatosinói partizániskola végzett hallgatóinak egyik csoportja, a romániai kommunista mozgalom kiemelkedő tagjának, *Rácz Gyulának* a vezetésével Olevszkből indult el január harmadik hetében első bevetésére. Az indulási parancsról Rácz Gyula[39] így tájékoztatta az úgyszintén utasításra váró társait: „No, fiúk, mi akiket hívattak, elmegyünk ma a Pripjaty folyó jobb partjára, egy partizáncsoporthoz. A túloldalon szép számmal vannak magyar vasútbiztosító csapatok. Megpróbálunk segíteni ukrán, lengyel barátainknak."[40] Szavait nagy lelkesedés fogadta.

A Rácz-csoport szekerekre rakodva (jelentős mennyiségű gyógyszerrel, lőszerrel stb.) indult küldetése színhelyére. A csoportba tartozott: a Budapesten élő *Horváth Sándor* és *Zamek Vlagyimir*, az Ungváron lakó *Jakubovics Andor* és a későbbi partizánharcokban hősi halált halt *Szőnyi Márton*,[41] *Ősz Szabó János*,[42] *Ihász-Ko-*

vács Sándor.[43] Nowoselóba érkezésükre így emlékezett Robert Satanowski karmester, 1974 márciusában budapesti vendégszerepléskor: „A jelentés átvétele után utasítottam a magyarokat, hogy gyülekezzenek össze bent az erdőben, a gyalog is alig húsz percre levő iskolában. Megengedtem azonban, hogy szekereiken tegyék meg az útjukat. Az egész partizánhadtestemnek nagyon fontos szállítmány szemrevételezése után az erdei iskolához lovagoltunk, ahol már katonás felállásban várt a hét fős magyar csoport, akikhez a tolmács segítségével, rövid, az adott helyzetben talán kissé szóvirágosnak ható, a hagyományos lengyel–magyar barátságot emlegető beszédet tartottam. Őszintén szólva, partizánéletem elmúlt hónapjaiban, kellemetlen tapasztalataink voltak a magyar horthysta hadsereggel való találkozásaink alkalmával, és ezért bizalmatlan voltam egy kicsit a magyarokkal szemben . . .

A következő néhány nap alatt azonban, a velük folytatott beszélgetések során tájékozódtam csak igazán, hogy kik is az új partizánjaim . . . Rövidesen példamutató magatartást tanúsítottak, és nemegyszer volt alkalmam az igazi, belső öntudatra épült fegyelmezettségüket példaként állítani lengyel partizánjaim elé . . .”[44]

A magyarokat Satanowski nem osztotta be alegységhez, hanem a csoportosítás törzséhez tartoztak. Feladatuk elsősorban agitációs és propagandamunka volt a magyar csapatok felé, de több harci és diverziós akcióban is részt vettek.[45]

Ebben az időszakban a németek különösen aktívak voltak a Kobrin–Pinszk vasútvonal mentén és a Królewski-csatorna (ma: Dnyeprovszko-bugszkij) északi partjánál. Ez utóbbi védelmére a hitlerista vezetés magyar egységeket is vetett be. A magyar propagandisták tehát valóban „jókor érkeztek” – ahogy Satanowski mondta Földes Pálnak és így értékelte munkájukat:

„Magyarjaink rendkívül aktív harctevékenységbe bocsátkoztak, természetesen lengyel partizánjaim harci támogatásával. Szőnyi Márton vezette a felderítést, az infiltrációt[46] mélyen a csatornán át a magyar horthysta egységek állásai mögé, hogy röpcédulákkal, saját kezűleg, ötletesen szerkesztett hangszórók segítségével, politikailag felvilágosítsák, a harc beszüntetésére szólítsák a túloldalon már úgy is nem nagy lelkesedéssel harcoló horthysta egységeket . . .

Ismételten megtörtént, hogy tavaszodó melegebb éjszakákon Szőnyi és felderítő csoportja csónakon kelt át a csatornán, még úszva is megpróbálkoztak, hogy ott a másik oldalon szétszórják a röpcédulák százait a horthysta katonák között . . ."[47]

A csoportosítás robbantóosztagának parancsnoka, Czesław Dęga (ma a lengyel néphadsereg tábornoka) varsói beszélgetésünk során hangsúlyozta a magyar propagandisták felvilágosító tevékenységének jelentőségét. Osztaga az akciók során számos esetben, heves harcba keveredett a horthysta csapatokkal és mindkét oldalon veszteségeket szenvedtek. Rácz Gyuláék agitációs tevékenysége érezhető változást hozott a szemben álló magyar katonák magatartásában. Elsősorban meglepte őket, hogy magyar nyelven szólnak hozzájuk.

Nyilván nagy hatást gyakorolt a magyar katonákra az is, hogy Magyarország német megszállásáról szinte azonnal értesültek a magyar partizánok röplapja útján.[48] Feltételezhető, hogy a Szovjetunió fasiszta megszállásában részt vevő honvédekben és tisztjeik nagy részében aligha fokozta a szövetségesi érzelmeket Hitler agressziv lépése Magyarország iránt.

Persze mindebből – és a lengyel elvtársak szerint is sajnos –, nem következett a magyar csapatok szembefordulása a hitleristákkal.

Ott, azon a részen, ahol a Satanowski-csoportosítás működött, ennek ellenére a magyar propagandisták agitációs és felvilágosító munkája lényegében eredményesnek bizonyult. A magyar katonák mind kevesebb aktivitást tanúsítottak a németek partizánvadász akcióiban és mivel az átálláshoz talán nem volt elegendő lehetőségük vagy merszük, inkább behúzódtak állásaikba és várták az elvonulási parancsot. Ami meg is érkezett. Éppen azért nehéz a rendelkezésre álló hiányos iratok alapján pontosan kimutatni, hogy ekkor például mely magyar egység védhette a Królewski-csatornát, mert egy-egy alakulat nem sokáig maradt egy helyen. A hitlerista parancsnokság ugyanis egy-egy meghatározott és fontos terepszakaszt nem sokáig hagyott meg a magyar parancsnokok hatáskörében. Így akarta biztosítani, hogy ne legyen sem idejük, sem módjuk a németek számára veszélyes lépések megtételére.

A felvilágosító munka során előfordult, hogy a magyar partizánok szembe találták magukat a honvédekkel. A cseppet sem veszélytelen helyzetben Szőnyi Márton is hamar feltalálta magát. Közölte a meglepett katonával, hogy ő repülő hadnagy, és kezébe nyomott egy csomó röplapot, hogy „kézbesítse" bajtársainak. Mire a honvéd magához tért, a partizánok már el is tűntek.

A csoportosítás osztagai által fogságba ejtett magyar katonákat is Rácz Gyuláék hallgatták ki. Hosszasan elbeszélgettek az illetőkkel, és gyakran megtörtént, hogy – Satanowski beleegyezésével – visszaküldték a honvédeket az alakulatukhoz. Számoljanak be, kik is azok a partizánok, akik ellen harcolnak.

A magyarok – bár nem ez volt elsődleges feladatuk – részt vettek a partizánok fegyveres, illetve diverziós akcióiban is. A végrehajtás során minden helyzetben fegyelmezetten és bátran viselkedtek. A lengyel partizántársak ezekért a tulajdonságaikért, valamint szerénységükért és politikai felkészültségükért nemcsak tisztelték a Rácz-csoport tagjait, hanem szerették is.[49]

Időközben elmúlt a csoportosításban a tífuszjárvány. Újra előtérbe került a feladat: átjutni Lengyelországba. Az önálló osztagok meglehetősen nagy kiterjedésű körzetben működtek és jelentős mértékben akadályozták a hitleristák utánpótlását Breszt–Malorita–Kovel és Breszt–Lunyinyec vasútvonalon. Egy osztag pedig elérve a Bug folyót, sikeresen át is kelt a lublini térségbe.

1944 tavaszán a Nyugat-Belorussziában és főként a Nyugat-Ukrajnában tevékenykedő partizáncsoportosítások, egységek, önálló osztagok utasítást kaptak az Ukrán Törzstől, hogy lehetőség szerint mielőbb tegyék át működésüket Lengyelország területére. Ez idő tájt ugyanis a lublini, białystocki, kielcei és rzeszówi térség már közvetlen hátországa lett a Szovjetunió elleni hadműveletekben részt vevő hitlerista seregeknek, és ezzel együtt óriási mértékben megnőtt a jelentősége a német utánpótlás biztosítása szempontjából. Természetesen nagy gondot fordítottak védelmére.

Kisebb létszámú szovjet felderítő-diverziós, illetve szervező deszantoknak sikerült ugyan átjutniuk már 1944 januárjától lengyel földre. A partizánháború kiszélesítéséhez, a Népi Hadsereg és más

lengyel osztagok harcának segítéséhez azonban nagyobb és több egység összpontosítására volt szükség.

Az első csoportosítás – a P. P. Versigora vezette Szumi terület partizánosztagai – 1944. február 9-én került át lengyel földre. Az ellenséges túlerő azonban északra kényszerítette a partizánokat, és súlyos harcokkal telített hosszú menetelés után, március 19-én Brescttől északra visszatértek Nyugat-Belorusszia területére.

Ugyanebben az időben újabb egységek próbálkoztak átkelni a Bug folyón, elsősorban Breszt és Włodawa közötti szakaszon. Okulva a Versigora-csoport keserű tapasztalataiból, az átjutást kisebb csoportokban kívánták végrehajtani.

Március 19-én éjjel Nyikolaj Prokopjuk egységéből szerencsésen a lublini térségbe jutott Anatolij Kovalenko „Belov" százados felderítő csoportja. Kapcsolatot teremtett a Népi Hadsereg lublini parancsnokával, Mieczysław Moczar alezredessel és közös erővel igyekeztek kedvező lehetőséget teremteni további szovjet, illetve szovjet–lengyel osztagok átkeléséhez.

Március 15-én Satanowski ezredes új osztagokat szervezett. A vezetés rugalmassága érdekében erőiből két önálló dandárt alakított. Az 1. dandár Wincenty Rożkowski őrnagy, törzsfőnök vezetésével a Kovel–Kameny Kosirszkij–Manyevicsi háromszög területét kapta. A 2. dandár, Satanowski közvetlen irányítása alatt a Lunyinyec–Breszt vasútvonal rombolását folytatta.

Március végén felsőbb utasításra a két dandárnak is a Bug folyóhoz kellett vonulnia. Az egységek meg is kezdték a parancs végrehajtását, teljesíteni azonban mégsem tudták. A harcok során ugyanis a Vörös Hadsereg 217. hadosztályának 95. ezrede a németek hátába került Manyevicsinél. A hitleristák az arcvonalukon nyitott rés betömésére jelentősebb erőket vontak össze a körzetben, és ezzel súlyos harcra, majd keleti irányú visszavonulásra kényszerítették a szovjet ezredet és a vele együttműködő Satanowski-osztagot. Március 26-án Kortelisánál a szovjet katonák és lengyel partizánok elkeseredett harcok árán áttörték magukat az arcvonalon, átkeltek a Sztohod folyócskán és kijutottak a szovjet hátországba.[50]

A már felszabadult területen a Satanowski csoportosítás nem oszlott fel, hanem új erőkkel gyarapodott. Létszáma 943 fő lett.[51]

A magyarok száma is nyolc főre emelkedett. Egy alkalommal, mikor találkoztak a Brinszki-egységgel és a nála tartózkodó *dr. Kovács Istvánnal*, Rácz Gyula azt kérte, hogy Brinszki adja át Kovácsot Satanowskinak. Kívánságuk meghallgatásra talált és így dr. Kovács István is Satanowski-partizán lett.[52]

A lengyel visszaemlékezések egy része megegyezik abban, hogy a Rácz-csoport szovjet területre érkezve, vagyis március végén vált ki a csoportosítás állományából.[53]

Czesław Dęga tábornok viszont úgy emlékezik, hogy a csoportosítás nem tudta végrehajtani Sztrokács tábornoknak, az Ukrán Törzs parancsnokának utasítását, hogy a Turjánál áttörve az arcvonalon Lengyelország felé nyomuljon, ehelyett súlyos harcokra kényszerülve Rovno körzetében kellett visszavonulnia. Ezekben a küzdelmekben a magyarok még részt vettek. Rovnónál 1944. május 14–31. között, a csoportosítás átszerveződésére került sor, és szerinte itt búcsúztak el Ráczéktól.[54]

Feltehetően a magyarok tehát május közepe táján, Rovno körzetében váltak ki a Satanowski-alakulatból. Ezt megerősíti, hogy emlékezetük szerint is május elsejét együtt ünnepelték a lengyel bajtársaikkal. A Zofia Drożdż-Satanowska vezetésével szerkesztett *Jeszcze Polska nie zginęła* . . . partizánlap pedig nem véletlenül közölte éppen az 1944. május 28-i számában Szőnyi Márton levelét.[55] Ebben társai nevében is búcsút vett a lengyel partizánoktól és köszönetet mondott mindenért.

„Négy hónappal ezelőtt a Lengyel Partizán Osztagok Csoportosítása soraiba fogadta a magyar partizánosztagot. A találkozás a hagyományos magyar–lengyel barátság szellemében ment végbe. Most, amikor búcsúzunk a csoportosítás egyik részétől, szeretnénk visszatekinteni az együtt töltött időre. Hálával fordulunk hozzátok lengyel barátaink, mert sokat tanultunk tőletek a fáradozás és harcok idején. Hálásak vagyunk azért, hogy nemcsak a nehéz percekben, hanem az öröm pillanataiban is közel voltunk hozzátok. A nálatok szerzett tapasztalatra nagy szükségünk van nekünk magyaroknak a későbbi önálló akciókban. A veletek való együttműködés megszilárdította meggyőződésünket, hogy a Len-

gyelország függetlenségéért vívott harcnak a Ti győzelmetekkel kell végződnie. Ebben a harcban, a fasiszta agresszorok ellen vívott harcban, adjon erőt nektek az a tudat, hogy mi, magyar partizánok, teljes szívvel veletek vagyunk. Éljen a szabad, független, demokratikus Lengyelország! Éljenek a haza igazi védelmezői – a partizánok!

Szőnyi Márton
hadnagy."

Rácz Gyula és társai a Satanowski-csoportosításban értékes politikai munkát végeztek, hozzájárultak a lengyel partizánok feladatai sikeres végrehajtásához. A magyarok egyúttal kijárták a fegyveres harc gyakorlatának nehéz és veszélyes iskoláját is. Lengyel bajtársaink lehetővé tették, hogy egy kis csoport magyar velük együtt élve – nélkülözve, váljék valóban az antifasiszta küzdelem tapasztalt, harcedzett propagandistájává.

3. MAGYAR „KOVPAKISTÁK" LENGYELORSZÁGBAN

Elöljáróban el kell mondani, hogy kiket neveztek „kovpakistáknak". Egy csoport partizán Szidor Kovpak (1887–1967) legendás hírű parancsnok vezetésével 1941 kora őszétől folytatta hősies küzdelmét a fasiszta betolakodók ellen Brjanszk térségében. A Kovpak-osztagban már 1942 tavaszától harcoltak átállt honvédek is. Kovpak apó visszaemlékezése szerint az elsők Szűcs István és Vadli István voltak. Néhány hétre rá, 1942 áprilisában hét honvéd jött át a partizánokhoz Turóczi Gábor vezetésével. Nemsokára megérkezett a „Nagy Földről" Földes Pál is, akit a kovpakisták Pável Pavlovics néven ismertek. Rövidesen ide került a Vörös Hadseregből egy szovjet tiszt, *Tóth József* is.[56] A visszaemlékezések szerint mintegy száz magyar harcolt Kovpak egységében.

„Kovpakistának" lenni rangot jelentett a nagy létszámú és nagy kiterjedésű szovjet partizánmozgalomban is. Nagyszerű parancsno-

kuk, Kovpak, végtelenül szeretett politikai komisszárjuk Sz. V. Rudnyev és a közkedvelt író, filmrendező Versigora vezetésével ez a partizánalakulat rettegésben tartotta a fasisztákat, merész vállalkozásokat hajtott végre az ellenség hátában. Három nagy portyájukról szól a krónika. Az elsőt 1942-ben (1942. X. 26–XII. 11.), a másodikat 1943-ban, nyáron (1943. VI. 12–X. 1.) hajtották végre Kovpak vezetésével.[57] A harmadikat pedig, 1944. február 9–március 19. között, Versigora parancsnoksága alatt Lengyelország keleti területén.

A második portya során a Kovpak-osztag eljutott az akkori magyar határhoz a Kárpátokba. A magyar és a német határvadász alakulatok parancsnokai a legszigorúbb intézkedésekkel igyekeztek megakadályozni a partizánok előnyomulását magyar vagy román területre.[58] Szinte hermetikusan lezárták a határt (valószínűleg ezen nem tudott átjutni a Moszkvából ejtőernyősként érkezett Kilián György) és jelentős erőket vontak össze a partizánok elleni harcra. A fasiszta katonai túlerő szinte szünet nélküli harcra kényszerítette a kovpakistákat, akiket Gyeljatyinnál olyan súlyos veszteségek értek, hogy csak néhány százan tudtak Versigora vezetésével áttörni. Itt halt hősi halált az osztag komisszárja Szemjon Rudnyev. Kovpak is súlyosan megsebesült.

A szétszóródott partizánok 1943 októberében gyülekeztek Zsitomir körzetében. Decemberben újjászervezték az osztagot, amely akciókat hajtott végre a Korosztyeny és Szárni vasútvonalon. Közben egy másik partizánosztag A. N. Szaburov vezetésével felszabadította Ovrucs városát, és kezében tartotta az 1. Ukrán Front csapatainak beérkezéséig. Ezzel Korosztyeny és Jelszki között az arcvonalon egy „kapu" nyílt, melyen át a partizánok szabadon közlekedhettek az ellenség hátába.[59]

1943. december 12-én Kovpak és Szaburov Kijevbe kerültek.

Az Ukrán Partizántörzs december 23-i utasításával létrehozta az alárendeltségébe tartozó osztagokból a „Szumi terület partizánosztagainak csoportosítását". Élére Pjotr Versigorát (1905–1963) nevezte ki. A volt kovpakisták nagy része együttmaradt, csupán a magyarok száma csappant meg, mivel többségüket Kijevbe rendelték.

Az ellenőrzött eddigi adatok szerint csak Tóth József, Gábor István és még 4–5 magyar maradt Versigoránál.

Ezekben a napokban Kijevben a partizánmozgalom Ukrán Törzse és az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága kidolgozta a partizáncsoportok további feladatait. Az 1. Ukrán Front előnyomulásával a szovjet partizánosztagoknak nyugatra kellett vonulniuk, tevékenységüket tehát célszerű volt összehangolni elsősorban az 1., valamint a 2. Ukrán Front feladataival. A tervek szerint a Szumi terület partizánosztagainak a Bug és a San folyók térségében kellett az ellenség hátában a támadó akciókat kibontakoztatniuk. Vagyis át kellett jutniuk Lengyelország területére.

A Versigora-csoportosítás lengyelországi portyájának története naplószerűen feldolgozott. Elsősorban Vlagyimir A. Zebolovnak, az egykori kovpakistának köszönhető, aki korabeli naplóját a felkutatott dokumentumokkal, az egykori parancsnokokkal, harcosokkal való beszélgetések alapján pontosította, kiegészítette. Az így elkészült anyagot véleményezte Versigora, P. Brajko a 3. ezred parancsnoka, az ezredtörzsek volt törzsfőnökei J. Bjerjezsnij, Sz. Tutcsenko és J. Kolestnyikov. Lengyel részről Stanisław Wroński lektorálta. A Zebolov-anyag megtalálható a lengyel hadtörténelmi levéltárban orosz eredetiben, rövidített változata lengyel nyelven is megjelent.[60] A továbbiakban ennek az anyagnak, mint alapvető forrásnak a felhasználásával adok tájékoztatást a kovpakisták lengyelországi portyájáról.[61]

1943. december 28-án a Versigora-csoportosítás megkezdte nyugatra vonulását. Az említett arcvonalhézagon, a „kapun" átjutva, heves harcokat vívott Szabicsin falunál, majd néhány nap múlva Sztolin városkánál. Utána átkelt az itt kanyargó Goriny folyón. Január 12-én a partizánok harccal átjutottak a Szárni–Lunyinyec vasútvonalon, miközben felrobbantottak egy szerelvényt. Az átkelés után a robbantócsoport aláaknázta a sínszakaszt is.

1944. január 14-re virradóan a csoportosítás kijutott az ellenség hátába, Szárnitól nyugatra mintegy 105 kilométerre, mégpedig úgy, hogy az utolsó öt nap alatt több mint 150 kilométert tettek meg.[62]

Versigora január végétől mind gyakrabban küldött át felderítőket a Bug folyón, hogy keressenek alkalmas terepszakaszt Hrubie-

szów körzetében a csoport átkeléséhez. A felderítők csakhamar kapcsolatot teremtettek a janówi erdőség területén működő lengyel Népi Hadsereg csoportjaival,[63] és ez lehetőséget adott a további együttműködésre.

Február elsejére a csoportosítás megközelítette Gorohov városkát, és itt találkoztak az ugyancsak e térségben működő Naumov partizáncsoportosítással. Versigora utasítására az 1. zászlóalj Bakradze parancsnok és Tóth József komisszár vezetésével bekapcsolódott Gorohov körzetében a Naumov-egység egy részének akciójába. Versigorától azt a parancsot kapták, hogy támadják meg a városkát, és idézzenek elő pánikot a gorohovi úton visszavonuló ellenséges menetoszlopban. Bakradze és Tóth partizánjai azonban február 6-án el is foglalták a városkát.[64]

Másnap éjjel Versigora és Naumov vezérkara megbeszélést tartott a további feladatok egyeztetése céljából. Ekkor találkozott egymással néhány órára Naumov öt magyar partizánja (Fazekas József, Dékán István, Kardos Éva, Kovács István és Domonkos Ferenc) Versigora komisszárjával, Tóth József szovjet századossal.[65]

A parancsnokok megbeszélése szerint, Naumov folytatta útját a San folyóhoz, Versigora csoportosítása pedig továbbvonult nyugatra.[66]

1944. február 9-én Versigora főerői elértek Kamenka-Sztrumilovszkájához, vagyis hat nap alatt szelték át Volhiniát. Kamenka emlékezetes hely a szovjet emberek számára, 1941. június 22-én itt indult meg a fasiszták támadása a Szovjetunió ellen.

Az éjszaka folyamán a partizáncsoportosítás átkelt a Nyugati-Bugon, és Lengyelország területére érkezett. Ezzel megkezdődött a *lengyelországi portya*. Az átkelés után folytatták az utat nyugati irányba. Áthaladtak a Jarosław–Rava Russzkaja vasútvonalon, néhány kilométernyire a lengyel–szovjet határtól. Itt azonban a fasiszták felfedezték mozgásukat, és heves tűzharcra került sor. Itt sebesült meg a csoport egyik magyar harcosa, a régi „kovpakista" *Gábor István*. Néhány napig egy lengyel faluban ápolták, majd elszállították a kijevi partizánkórházba.[67]

Február 12-én a partizánok bevonultak az első lengyelországi

falvakba, Brusno Nowyra, Horyniecra, Borowiecre és Cieszanówra, ez utóbbiból előbb kiverték a fasiszta őrséget. Hamarosan kapcsolatba kerültek a Honi Hadsereg „Błyskawica" nevű osztagával, mellyel rövid ideig együttműködtek. A tevékenység során összetalálkoztak több, kisebb létszámú partizáncsoporttal, és a németek fogságából szökött szovjet katonákkal, akik csatlakoztak Versigoráékhoz.

Ezután a csoportosítás számos jelentős akciót hajtott végre. A 2. zászlóalj Kulbaka parancsnoksága alatt sikeresen rajtaütött Tarnogródzie ellenséges helyőrségén, és több mint kétszáz tonna élelmiszert zsákmányolt, amit szétosztott a lakosságnak.[68] Diverziókat hajtottak végre a Jarosław–Lvov országúton, amely ebben az időben az ellenség egyik fő utánpótlási útvonala volt a keleti arcvonalra. A partizánok hidakat robbantottak a Wieprz, Lada, Tanew és más folyókon. Külön említést érdemelt, hogy a Tanewen átívelő, mintegy 50 méter hosszú vasúti hidat, Tóth József alegysége robbantotta fel.

Versigora partizánjai tevékenységük során hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatba kerültek a Honi Hadsereg és a Parasztzászlóaljak egyes alakulataival is, és néhány akciót közösen hajtottak végre. Zamość és Chełm térségében ily módon néhány napon át a partizánok uralták a terepet.[69]

Voltak alegységek, melyek távolabbra merészkedtek. Így a már említett 1. zászlóalj Bakradze és Tóth vezetésével 80 kilométeres menet után átkelt Pysznica falunál a San folyón, és február 20. éjjelén felrobbantotta a Stałowa Wola ipari központ villany- és vízierőmű-telepét,[70] majd gyors ütemben visszavonult keleti irányba.

A partizáncsoportosítás zöme eközben elérte Kosobudy körzetét, és az ott elterülő sűrű erdőségben helyezkedett el. Február 23-án itt jutott tudomására az Ukrán Törzs utasítása az időközben több mint kétezer főre gyarapodott csoportosítás átszervezéséről. A zászlóaljak ezredekké alakultak. A létrehozott magasabbegység elnevezése az eddigi „Szumi terület partizánosztagainak csoportosítása" helyett „A Szovjetunió kétszeres hőséről, Szidor Kovpak tábornokról elnevezett 1. Ukrán Hadosztály" (00120. számú alakulat)

lett. A hadosztály parancsnoka Pjotr Versigora, komisszárja N. A. Moszkalenko, törzsfőnöke V. A. Vojcehovics lett.

A hadosztály 1. ezrede (parancsnoka David Bakradze, komisszárja a magyar Tóth József) felvette a Kárpátokban hősi halált halt Sz. V. Rudnyev komisszár nevét. A 2. ezred parancsnokául P. Kulbakát, nevezték ki. A 3. ezred élére P. Brajko, a Szovjetunió hőse került.

Az új magasabbegység partizánjai tehát joggal használták a „kovpakisták" elnevezést. Két okból is: egyrészt, mert néhányan már partizánjai voltak Kovpak tábornok osztagainak, másrészt, mert a Versigora-hadosztály Kovpak nevét viselte.

A továbbiakban a „Kovpak"-hadosztálynak azon tevékenységére hívom fel az olvasó figyelmét, melyben Tóth Józsefnek különösen kiemelkedő szerepe volt.

A hadosztály első nagyobb akciójára február 26-án került sor. Szewnia falu határában a partizánok megtámadtak egy német gépkocsi- és harckocsioszlopot. Három irányból csaptak le a fasisztákra, és öt órán át tartó igen heves tűzharcban szét is verték az ellenséget. Zebolov írja a krónikájában, hogy a fogságba esettek között néhány francia katona is volt, akik átálltak a partizánokhoz és a továbbiakban becsülettel harcoltak. Néhányuk később a białowiezai erdőségben vívott küzdelemben vesztette életét.

Ugyanezen a napon az 1. ezred egy része Versigora közvetlen parancsnoksága alatt kétórás harcot vívott a Kosobudy–Otrocz közötti úton haladó mintegy tucatnyi hitlerista gépkocsi és harckocsi ellen.

Február 26-án éjjel a hadosztály elhagyta Kosobudy körzetét, és átkelt a Wieprz csatornán a Tomaszów Lubelski járás területére. Másnap éjjel a németek csapatokat vontak össze a partizánok ellen Tarnogród és Biłgoraj térségében, hogy megakadályozzák a partizánok további mozgását. Versigora megpróbálta kivonni erőit a fasiszta nyomás alól. A felderítők azonban újabb SS- és rendőri alakulatok gyülekezéséről tettek jelentéseket. A kialakult helyzetben célszerűbb volt délnyugati irányba fordulva elkerülni az újabb összecsapást és megpróbálkozni a San folyóhoz való áttöréssel.

Március elsejére virradó éjszaka a hadosztály főerői a San mel-

letti Krzeszów város alá érkeztek. A kiküldött felderítők sem a városban, sem a hídnál nem láttak jelentősebb ellenséges őrséget. Versigora utasítására a 3. ezred azonnal támadásba ment át. Rövid idő alatt birtokba vette a várost és kijutott a folyópartra a híd körzetébe. A partizánok főerői azonban nem tudtak behatolni a városba. A németek jelentős erősítést küldtek a helység visszaszerzésére, és a további partizánalakulatok bejutásának megakadályozására. Súlyos harcok után a 3. ezred partizánjai végül is kénytelenek voltak feladni a várost, és ez egyben azt is jelentette, hogy le kellett mondani a San folyón való átkelés tervéről is.

A Krzeszówért folyó küzdelmek után a fasiszták újabb csapatokat vontak össze és szorosan a partizánok nyomában maradtak. Versigora úgy határozott, hogy erőivel gyors ütemben kivonul a lublini térségből, és az eredeti elképzelésektől eltérően megpróbál északabbra, a varsói, illetve a białystocki területen partizántevékenységet kibontakoztatni.

Az ellenség hamar felismerte Versigora szándékát, igyekezett elzárni az észak felé vezető útvonalakat és egyúttal bekeríteni a partizánokat.

Ennek következtében március harmadikától a kovpakisták súlyos találkozó- és védőharcokra, állandó menetre kényszerültek.

Hatodikán újra eljutottak Kosobudy körzetébe. Itt érte őket három hitlerista magasabbegység, a Wiking „SS", a „Galizien" és a „Rommel" 8. SS-hadosztály részeinek csapása. Az ellenség lezárta az utakat és bekerítette a partizánokat. A helyzet már-már reménytelennek tűnt, amikor egy lengyel hazafi, Stanisław Sarzyński kosobudy lakos az erdőn és kerülő utakon át kivezette Versigoráékat a bekerítésből.[71] Pihenő nélkül folytatták az erőltetett menetet északnyugati irányba. Hetedikén estére Żurawnicánál átlépték a Rava Russzkaja-Chełm vasútvonalat és megsemmisítettek egy ott veszteglő katonai szerelvényt.

Március nyolcadikán és kilencedikén már a lublini térségben folytatták útjukat. Ismét találkoztak a „Błyskawica" partizánosztaggal, és közösen több diverziót hajtottak végre.

Tizedikén Biskupie körzetében az ellenség megtámadta a „Rudnyev"-ezredet. Bakradze és Tóth József vezetésével, a 2. ezred egy

részének támogatásával az 1. ezred partizánjai heves harcok után visszavetették a fasisztákat. Ezt a kedvező és minden valószínűség szerint igen rövid ideig tartó szünetet Versigora arra használta ki, hogy azonnali továbbvonulásra utasította egységeit. Még azon az éjszakán veszteség nélkül átjutottak a Lublin–Chełm vasút-, illetve közútvonalakon, és a hajnalig tartó menetelés után elérték a Lublintól északkeletre eső Kulik–Dobromyśl körzetet, ahol védelemre rendezkedtek be a holtfáradt, elcsigázott partizánok.

Másnap a kora délutáni órákban az ellenség rohamot indított a 2. és az 1. ezred állásai ellen. A harcokban különösen kitűnt az első ezred első zászlóalja. A partizánok hősi helytállással visszaverték a fasiszta támadást,[72] de azonnal tovább kellett vonulniuk, hogy elkerüljék az erősítéssel visszatérő németek újabb csapását.

Csakhogy az ellenség egy percig sem kívánt nyugtot hagyni a partizánoknak. Így a továbbmenetelő kovpakisták újabb és újabb találkozóharcokra kényszerültek. Siedliszcze és Streczyn körzetében harckocsikkal támogatott német rohamcsoport tört a hadosztályra. Ugyanekkor Dobromyślnél Tóth József egysége vívott rendkívül elkeseredett harcokat a fasisztákkal. Tizenharmadikán a heves harcok megismétlődtek Podedwórze körzetében.

Két nap múlva a kovpakisták Ostrówki faluhoz érkeztek. A halálosan kimerült partizánoknak feltétlenül pihenniük kellett legalább néhány órát. Versigora tisztában volt a helyzet veszélyességével, hogy a fasiszták bekeríthetik a fáradt embereket, mégis vállalni kellett a kockázatot. Az előttük álló feladatok végrehajtásához erőt kellett gyűjteni.

Március tizenhatodikán a partizánhadosztály Międzyrzectől keletre kiért a hitleristák számára ez időben rendkívül fontos Varsó–Breszt vasútvonalhoz. Sikerült minden veszteség nélkül átjutni rajta, majd rövidesen a Varsó–Breszt főútvonalon is. A menetelés során több akciót is végrehajtottak az ellenséges utánpótlás ellen.

Az országút elhagyása után a partizánok északi irányba fordultak. Alig érték azonban el Olszanka körzetét, harckocsikkal megerősített német gyalogság tört rájuk. Hét órán át tartó küzdelem után a fasiszták végül is visszavonultak. A kovpakisták pedig az éjszaka folyamán erőltetett menetben átvonultak Olszanka falun, és

hajnalban kijutottak Mogielnica körzetében a Nyugati-Bughoz. Új és igen nehéz feladat állt előttük: átkelni a folyón.

Mivel a felderítők csak kis létszámú helyőrségről jelentettek, Versigora az azonnali átkelés mellett döntött. A legcélszerűbbnek a folyón átívelő híd birtokbavétele látszott. Meg kellett próbálni. Lenkin hadnagy lovas-felderítő osztaga kapta feladatul a híd elfoglalását és a hadosztály átkelésének biztosítását.

A lovasok megtámadták a hídőrséget, és perceken belül a hídon voltak. Átvágtattak rajta, és megrohamozták a túlsó parton levő bunkereket. A fasiszták azonban segítséget kértek, és mire a hadosztály is a hídhoz ért volna, Sokolów Podlaski felől érkező hitleristákkal találta magát szemben. Az a helyzet alakult ki, hogy bár a híd a partizánok kezén volt, a főerők mégsem tudtak átjutni rajta.[73] Mindkét parton rendkívül heves harcok bontakoztak ki. Versigora rohamcsoportokra osztotta erőit. Az egyik csoport megrohamozta az olszankai laktanyát, és sikerült utat törni ez irányból a hídhoz. Egy másik rohamcsoport Versigora, Vojcehovics törzsfőnök, Bakradze és Tóth vezetésével csapást mért a hídfőben küzdő németekre, átvágta magát védelmükön és feljutott a hídra. A zöm szorosan követte a rohamozókat. Végül is sikerült átjutni a hídon, egyesülni a lovasosztaggal. A partizánrobbantók pedig kihasználva a németek pillanatnyi bénultságát, levegőbe röpítették a mintegy 800 méteres hidat.[74]

Még aznap délután, tehát 1944. március 17-én, a partizánok Drohiczyn körzetében akciót hajtottak végre a Drohiczyn–Siemiatycze vasútvonalon, melynek eredményeképpen két német katonai szerelvény kisiklott. Innen a kovpakisták északkeleti irányba fordultak, Milejczyce felé. Tizennyolcadikán éjjel átjutottak a Varsó–Siedlce–Hajnówka vasútvonalon, Czeremcha vasútállomástól néhány kilométerre.

Másnap Omelanie falunál megérkeztek a mai lengyel–belorusz határhoz. Március 19. volt. Ezzel véget ért a Kovpakról elnevezett 1. ukrán partizánhadosztály lengyelországi portyája.

A befejezéshez azonban hozzátartozik még a következő. A határhoz érve az 1. ezredre váratlan csapást mért a „Hermann Göring" hadosztály egy része. Tóth József komisszár vezetésével a

partizánok visszaverték az ellenség több rohamát, és ezzel megakadályozták, hogy a fasiszták elzárják előlük a Nyugat-Belorussziába vezető utakat. Az éjszaka folyamán a kovpakisták elfoglalták Raskovka falut. A hitleristák azonban másnap friss erőkkel támadtak. Különösen heves harcokra került sor Raskovka és Hvajnovka között. Tíz órán át tartó küzdelem után a partizánok kénytelenek voltak feladni Raskovkát. A helyzet kritikus volt. Mindenáron ki kellett törni az ellenséges gyűrűből Viszokoje irányába. A kitörés biztosítását és az utóvédharcokat az 1. ezred vállalta magára, Tóth József vezetésével. A feladatot teljesítették.

„E harcokban halt hősi halált az 1. ezred komisszárja, a magyar Tóth József. Meghalt Lepeskin szakaszparancsnok, Bogdanov rajparancsnok, Indih hadnagy is, akik megpróbálták kihozni a harcmezőről a halálosan sebesült Tóthot. Mindannyian Raskovka faluban vannak eltemetve."[75]

Az ellenség gyűrűjéből kitörő partizánok március 21-én átkeltek a Leszna folyón, majd a Viszokoje–Pruzsani országúton. Ezt követően áttörték magukat Zsabinka körzetében a Breszt–Baranovicsi országúton, ahol rövid harcra került sor a II. magyar tartalék hadtest részeivel is, majd találkoztak a belorusz partizánokkal. Március végén, kétnapi pihenés után, új portyára indult a Versigora-hadosztály, most már Nyugat-Belorusszia területén.

1944. április elsején tehát befejeződött a P. P. Versigora partizán-magasabbegység lvov–varsói portyája. A portya során a magasabbegység szüntelen harcban 2100 kilométer utat tett meg, átvonult a rovnói, a volhinai, a lvovi, majd a breszti és pinszki térségben, továbbá a lublini, varsói, illetve białystocki vajdaság egy részén. A partizánok 139 esetben vívtak nagyobb harcokat a német fasiszta megszállókkal, és ezek során nagy veszteségeket okoztak az ellenségnek élőerőben és technikában. A különböző fasiszta internáló, hadifogoly-, illetve koncentrációs táborokból kiszabadítottak több ezer szovjet állampolgárt. Sínháborút folytattak a Lvov–Varsó, Vlagyimir–Volinszkij–Lublin, Rava Russzkaja–Jaroslaw vasútvonalakon, megsemmisítettek egy villanyerőművet és egy nagy löveggyártó hadiüzem szivattyúházát, levegőbe repítettek 12 szerelvényt és megsemmisítettek két ellenséges repülőgépet."[76]

A kovpakisták lengyelországi portyája lényegében két szakaszra osztható. Az *elsőben* a tevékenységük *támadó* jellege domborodott ki, több nagy diverziós akciót hajtottak végre az ellenség hátában. Igen aktív sínháborút folytattak és a fasiszták hátországának bomlasztása mellett arra törekedtek, hogy megfelelő partizánterületet hozzanak létre Lengyelország délkeleti térségében, főként a Bug és a San folyók között, ahová újabb szovjet partizánerők érkezhetnek. Ezt a tervet, azonban nem sikerült megvalósítani. A fasiszta túlerő északi irányba kényszerítette a Versigora-hadosztályt.

A tevékenység *második* szakaszában, 1944. március harmadikától, a fasiszták ellentámadásba mentek át az 1. ukrán partizánhadosztály megsemmisítése céljából. Ettől kezdve a kovpakisták rendkívül kedvezőtlen körülmények között igen súlyos ütközeteket vívtak az ellenséges csoportosításokkal. De még ebben a nehéz helyzetben is folytatták a sínháborút és a diverziós akciókat,[77] melyekkel nagy veszteségeket okoztak a hitleristáknak.

A harcokban 5160 ellenséges katonát és tisztet semmisítettek meg. A partizánok vesztesége 168 halott, 318 sebesült és 107 eltűnt volt.[78]

Ugyanakkor új harcosokkal is gyarapodott a partizánhadosztály lengyel területen. A veszteségek ellenére az eredetileg 1311 fős állomány március 19-re 1717-re emelkedett.[79]

A lengyelországi portya kiemelkedő magyar résztvevője és egyik hősi halottja Tóth József. A lengyel–belorusz határon, a białoviezai erdőség déli szegélyénél, a Raskovka és Hvajnovka között vívott utóvédharcokban oltották ki életét a fasiszták. Néhány hónap múlva lett volna huszonnyolc éves.

A helyszín újbóli felidézése egy tévedés tiszázásához szükséges. Elterjedt közlést ismételt Andrianov említett cikkében, amikor a következőket írta: „A Lengyelország területén való portyázások idején, 1944. március 20-án, a Nyugati-Bug folyón való átkeléskor Tóth József elvtársai visszavonulását fedezte. Egyedül maradva géppuskájával, az utolsó töltényig harcolt a fasisztákkal."[80] Ugyancsak pontatlan Harsányi János megállapítása is, miszerint Tóth József „1944 márciusában a Bugon való átkelés után, Lengyelor-

ság területén, Hvojanovka falu mellett esett el a fasisztákkal vívott harcban".[81]

Az előzőekben a fennmaradt feljegyzések és több visszaemlékezés alapján tisztázódott, hogy a Nyugati-Bugon való átkelésre március 17-én került sor. Az egyik rohamcsoport vezetője éppen Tóth komisszár volt, aki ezt követően még részt vett a Drohiczynnél, Czeremchánál lezajló találkozóharcokban és Raskovka elfoglalásában. Tóth József valóban március 20-án halt hősi halált, de *a lengyel föld elhagyását követő napon, Belorusszia területén.*

Tóth József szovjet főhadnagy Debrecen környékéről (Hajdúhadháza, 1916. aug. 15.) származott. Mint Földes Pál írta Szőnyi Mártonról szóló könyvében, Tóth József édesapja orosz hadifogolyként került Magyarországra, itt megnősült, majd feleségével együtt 1922-ben a Szovjetunióba ment. A fiút nagyanyja nevelte, és 1930-ban sikerült a Vöröskereszt útján szüleihez utaznia.[82] A Szovjetunióban mérnöki diplomát szerzett és mint tartalékos tiszt, a háború kitörésekor a magyarok közül elsőként jelentkezett frontszolgálatra.

Fennmaradt jegyzetfüzetében olvasható: „Én büszke vagyok arra, hogy a magyar nép fia vagyok. Az a nagy tisztesség és szerencse jutott osztályrészemül, hogy védelmére kelhetek második hazámnak, Oroszországnak. Az ő ellensége – a mi ellenségünk. Oroszországért harcolva közelebb hozom a magyar nép felszabadulásának napját. Milyen kár, hogy nem minden honfitársam érti ezt meg... Eljön az idő, hogy megértik... Oroszország nélkül Magyarország szabaddá válása lehetetlen."[83]

1941. július–augusztusában a Voronyezsi Front politikai osztályán dolgozott politikai munkásként és magyar tolmácsként.[84] Igyekezett minél több horthysta katonát meggyőzni a Szovjetunió elleni háború igazságtalanságáról és népellenes voltáról. Baráti érzésekkel fogadta az 1941. augusztus 27-én szovjet fogságba került első magyar pilótát, a későbbi nagyszerű szovjet partizánt: Szőnyi Mártont.[85] Végtelenül boldog volt, hogy Kovpak egységébe kerülve magyarokkal találkozott és örömmel beszélgetett el minden újabb átállt magyar katonával.

A „Kovpakról" elnevezett 1. ukrán partizánhadosztály zászlóalj-,

majd ezredkomisszárjaként részt vett az *egész lengyelországi portyán*. Egykori harcostársai és elöljárói véleménye szerint politikai nevelőmunkájának, egyéni bátorságának nem kis része volt abban, hogy a „Rudnyev" nevét viselő 1. ezred mindenkor helytállt az ellenséggel vívott elkeseredett harcokban.

A hatvanas évek elején, P. P. Versigora egyik magyarországi látogatásakor alkalmam nyílt beszélgetni ezzel a nagyszerű emberrel. A magyar partizánokra terelvén a szót, Versigora tisztelettel emlékezett meg egykori magyar partizántársairól, különösen Földes Pálról és Tóth Józsefről. Nagyra értékelte Tóth József eszmei-politikai felkészültségét, emberi tulajdonságait. Igazi komisszártípusnak tartotta. Nemcsak azért, mert történetesen szovjet tiszt volt, hanem azért, mert gondolkodni tudott a vezetés szintjén, volt hadműveleti-harcászati áttekintőképessége és ugyanakkor kész volt cselekedni az egyszerű partizán személyes példamutatásával is.

Tóth József a szovjet partizán-magasabbegység lengyel területén folytatott tevékenységében való részvétellel, személyében járult hozzá a magyar–lengyel forradalmi kapcsolatok gazdagításához.

4. MAGYAROK A PARCZEWI ÉS JANÓWI TÉRSÉG HARCAIBAN

A szovjet partizánegységekkel 1944 tavaszán Malorita körzetébe érkezett a „Hruscsov"-partizáncsoportosítás is. A magasabbegység 1943 őszén alakult meg Gomel térségében több osztag egyesítéséből Vlagyimir Csepiga százados parancsnoksága alatt. Akkor a Lunyinyec-Mozir közötti vasútvonalon fejtett ki diverziós tevékenységet, majd portyázott a rovnói, zsitomiri, volhiniai és végül a breszti térségben. Robbantószakaszában két magyar volt. A szakasz parancsnoka, *Bajka Miklós* és egyik katonája *Gallai Ervin*. Mindketten 1943 elején szöktek meg a Horthy-hadseregből és szovjet partizánok lettek. Gallai Ervin Fjodorov tábornok legendás osztagában harcolt Brjanszknál, majd a csernyigovi–gomeli területen.

Itt találkozott Bajkával és került Csepiga robbantószakaszába – együtt maradtak egészen a felszabadulásig, ami már a lublini területen következett be 1944. július végén.

A csoportosítás 1944. április elején a Maloritától nyugatra fekvő erdőségben vert tábort. Előttük néhány kilométerre volt a Bug folyó, melyen át kellett kelni, hogy az új feladatnak megfelelően lengyel földön folytassák partizántevékenységüket.

Csepiga utasítására minden épkézláb ember az erdőségbe ment, fákat vágott ki és készítették a tutajokat. Talán a második napon történhetett, hogy visszatérve a táborhelyre, borzalmas kép fogadta a partizánokat. Egy hitlerista járőr felfedezte a tábort, ahol akkor csak a szakácsok, egészségügyiek és a sebesültek tartózkodtak, és rövid tűzharc után mindenkit meggyilkoltak. Alig temették el drága társaikat, német repülőgépek húztak el felettük, géppuskáztak, sőt bombáztak is. Szerencsére a támadás újabb áldozatokat nem követelt, sőt egy gépet az egyik harcos golyószórójával le is lőtt.[86]

Csepiga sorakoztatta egységét és kiadta az utasítást: felkészülni az éjszakai átkelésre. Alkonyatkor a partizánok a mintegy két kilométerre levő folyóhoz cipelték a négyszer hétméteres tutajokat. Kilenc készült el belőlük, és egyszerre 30–40 ember átszállítására voltak alkalmasak. Sötétedés után a felderítők átkeltek csónakkal a folyón, és nemsokára megkezdődött a zöm átkelése is.[87]

Az elsők között ért partra Lengyelország területén a két magyar is. A hitleristák azonban felfedezték az átkelést, és heves tüzet zúdítottak a folyóra. A partra érkezők viszont oldalba, sőt hátbatámadták a németeket, és így figyelmük – tüzük megosztására kényszerítették őket.

1944. április 16-án hajnalra a Csepiga-csoportosítás közel hatszáz partizánja Włodawától északra sikerrel átkelt a Bug folyón, és lengyel földre érkezett. Nemsokára találkoztak kiküldött felderítőikkel és a velük érkező Népi Hadsereg partizánjaival, akik a parczewi erdőségbe kísérték őket.[88]

A Włodawától nyugatra elterülő parczewi erdőség Ostrów Lubelski központtal akkor a Népi Hadsereg II. körzete (lublini vaj-

daság) parancsnokságának településhelye volt. Itt tartózkodott a parancsnok, Mieczysław Moczar „Mietek" alezredes is. A térségbe érkezve a Csepiga-csoportosítás utánpótlást kapott légi úton a Szovjetunióból. Jelentős mennyiségű fegyver, lőszer és más szükséges anyag érkezett. A parancsnok utasítása szerint a kapott anyagot szétosztották, és hamarosan elterjedt a hír, hogy a csoportosítás is kettéválik.

Az egyik rész – 250 emberrel – Vlagyimir Csepiga parancsnoksága alatt déli irányba vonult, hogy más szovjet és lengyel egységekkel (Honi Hadsereg és Parasztzászlóaljak osztagaival is) részt vegyen a Lublintól délre fekvő erdőségekben a fasiszták elleni küzdelmekben.

A parczewi erdőségben maradt mintegy háromszáz Csepiga-partizán. J. Vovkov törzsfőnökhelyettes vezetésével diverziós feladatokat kapott. Elsősorban a Lublinból Łuków–Lubartów és Łuków–Breszt felé vezető út- és vasútvonalak rombolása várt rájuk.[89] Ebben a Bajka-robbantócsoportnak is nagy szerepe jutott. Gallai Ervin emlékeiben felidézte az egyik különösen emlékezetes esetet: a Varsó–Lublin közötti vasútvonal egyik hídjának felrobbantását. „Fülledt, borús este indultunk parasztszekereken a megadott cél felé. Az erdő szélén tízméteres közökkel elhelyezkedett a hatvan főnyi csapat. Mesterlövészeink hangtompítós fegyverei nem hibáztak, és a sétálgató két német őr hang nélkül rogyott össze. A robbantócsoport a 30 kg robbanóanyagot tartalmazó ládával hason csúszva megindult a töltés felé.

Csak annyit láttunk, hogy felmásztak a híd nyugati végéhez, s már el is tűntek a vasszerkezet alatt. Jó félórát várakoztunk, egyre idegesebben és türelmetlenebbül. Az izgalom és aggodalom az egész csapatra átragadt, amikor a távolban feltűnt egy, a front felől lassú pöfögéssel közeledő, főleg roncsokat szállító tehervonat. A vonat áthaladt a hídon, és nemsokára feltűnt a négy alak, amint csúsztak le a töltésen. Mikor visszaérkeztek, a biztosító részleg megkezdte a visszavonulást.

Öten maradtunk az erdőnek a vasútvonalhoz legközelebb fekvő csücskében, a négy aknász és én, a szakasz helyettes parancsnoka. Izgatottan fészkelődtünk, amikor végre, jó félóra múlva nyugat fe-

lől a sötétből előbukkant egy hosszú szerelvény, ágyúkkal, gépkocsikkal megrakott vagonokkal.

Számolni kezdtük a másodperceket, majd sapkájától letakartan a robbantócsoport vezetője meggyújtotta a zsinór végét... A zsinór végigégett. Nem vették észre! A gyújtóanyag időben robbant. De mekkorát! A híd hatalmas robajjal omlott össze és zuhant a mélybe, a vagonok lefordultak a sínről, és gurultak lefelé a magas töltésen. A benzineskocsik felrobbantak, és égő tóvá változtatták a töltés alját. Az életben maradt német vonatőrség veszett lövöldözésbe fogott."[90]

Bajka Miklós és emberei pedig gyorsan eltűntek és visszatértek a táborhelyre. Pihenésre azonban nem jutott idejük, mert megérkezésükkor Vovkov sorakoztatta már az egységet és a lengyel partizánokkal együtt megkezdődött elvonulásuk nyugati irányba.

A lublini térségben 1944 tavaszán három erős partizánkörzet létezett. Az *északi* a parczewi, a *délnyugati* a janówi és a *déli* a soli erdőség területén. A Szovjetunió területéről 1944. márciusa–májusa közötti időszakban érkező partizánegységek, deszantok úgyszintén e körzetekbe vonultak és működtek együtt a Népi Hadsereg és más lengyel partizánosztagok csoportjaival. Ez a három partizánkörzet lényegében lezárta a Nyugat-Ukrajnába és részben Nyugat-Belorussziába vezető fő útvonalakat. Ennek következtében a főkormányzóság vezetése egyszerűen nem tudta szavatolni a szovjet arcvonalra küldött német szállítmányok biztonságát. Hans Frank főkormányzó naplójában a következő bejegyzés olvasható: „A lublini térség egyharmada gyakorlatilag nincs a német közigazgatás kezében. Ott már sem a közigazgatási, sem a végrehajtási szervek nem működnek. A közlekedési apparátus is éppen hogy csak létezik. Ezen a területen a német rendőrség, ezrednél kisebb erőkkel fel sem léphet..."[91]

A Himmlertől kapott szigorú figyelmeztetések erélyes lépések megtételére indították Frankot. Utasította a főkormányzóság biztonsági szerveit, intézkedjenek elsősorban a parczewi erdőség és a hozzá tartozó „partizánfőváros" Ostrów Lubelski, valamint a janówi erdők partizánoktól való megtisztítására.

A „Májusi zivatar" (Maigewitter) fedőnevű akció végrehajtására kijelölt Wehrmacht-alegységekből, csendőrségi és rendőrségi alakulatokból két harci csoportot hoztak létre, miután a fenti két erdőség földrajzilag távol esett egymástól. Az egyik harci csoport támadása Moczar alezredes parancsnoksága alatt egyesített erők ellen irányult. Ide tartozott a Népi Hadsereg több osztaga, a Wanda Wasiłewska dandár és a Csepiga-csoportosítás Vovkov vezette része.[92]

A lengyel felderítők azonban jelentést tettek a német összpontosításról és a várható támadásról. A Népi Hadsereg lublini térségének parancsnoka, Mieczysław Moczar alezredes ezért úgy döntött, nem várja be a parczewi erdőségben a hitleristák csapását, hanem megpróbál áttörni nyugati, majd déli irányba a janówi erdőkhöz és csatlakozni az ottani partizán erőkhöz.[93] Gallaiék éppen a kivonulás megkezdésekor tértek vissza egységükhöz.

Május hatodikán a fasiszták megtámadták az Ostrów Lubelski körzetében levő Népi Hadsereg csoportját, a harmadik zászlóaljat. Heves harcokban visszavonulásra kényszerítették a partizánokat. Közben felfedezték, hogy a parczewi térségből a nagy partizánerők nyugati irányba vonulnak, sőt áthaladtak már a Lublin–Varsó közötti vasút- és műút vonalán Lublintól mintegy 15 kilométerre északra. A német harci csoport parancsnoka úgy döntött, egyelőre nagyobb erőkkel nem támadja meg a menetet.[94]

Így a Moczar-csoportosításnak a parczewi területről kisebb harcok árán sikerült átjutnia a kozlówi erdőbe, ahol május 9-ig tartózkodott. A Vovkov-csoport az erdő déli szegélyén fekvő Dabrówka faluban helyezkedett el. Május 10-én a hitleristák megtámadták a falut. A váratlan csapás heves harcokra kényszerítette Gallaiékat, de a Népi Hadsereg osztagának segítségével sikerült kiverni a fasisztákat a helységből.[95]

Gallai Ervin e harcokra emlékezve írta, hogy a menetelésben és harcokban kimerült partizánokat éjszaka vad lövöldözés riasztotta fel. A nagy zűrzavarban nehezen tudtak tájékozódni, azalatt a németek viszont az erdőszéli házakba behatolva sok partizánt megöltek. Az őrség tagjai elaludtak, a németek meglepték és lemészárolták őket. Így vált szabaddá az út a falu belsejébe. Iszonyú tűzharc

alakult ki, nem egy helyen a partizánok és a németek puszta kézzel estek egymásnak.[96]

Másnap éjjel a menet továbbvonult. Hajnalra beért a Lublintól északnyugatra mintegy 25 kilométernyire levő Amelin faluba. A falut szinte körülölelő erdőben megpróbáltak pihenni. Azonban a németek, akik most már egy pillanatra sem tévesztették szem elől a vonuló partizáncsoportosítást, május 12-én a déli órákban rajtaütöttek Amelinen. A repülőgépek, miközben köröket írtak le a falu felett, kis méretű bombákkal szórták az erdő és az utak területét. Később megszólaltak a falu mezővel határos szélén felvonultatott német ágyúk és aknavetők is.[97] A fedezékekben türelmetlenkedő partizánok alig várták a parancsnok jelét, hogy viszonozhassák a fasiszták tüzét.

„Már csak félszáz méterre voltak – írta Gallai Ervin egyik visszaemlékezésében –, amikor végre eldördült a parancsnok pisztolya, s szinte azzal egy időben a partizánok könnyűfegyverei. A németek nem vártak ilyen ellenállást, s mire a nyílt mezőn valamelyest fedezni tudták magukat, nagy részük már elhullott. Tüzük meggyengült, ez bátorságot öntött a partizánokba és hangos hurrá kiáltásokkal vetették magukat a földhöz szegezett ellenségre.

A közelharcnak hamar vége lett, csak néhány németnek sikerült elmenekülnie. Majd kétszáz halottat hagytak maguk után, sok golyószórót, géppisztolyt, lőszert. A zsákmány nagyon jól jött, mert bizony erősen fogyóban volt már lőszertartalékunk."[98]

A fasisztákat feldühítette a váratlan nagy veszteség, és most már a döntő csapásra készültek a partizánok ellen.

Moczar alezredes közben továbbvezette a menetet néhány kilométerrel. Május 14-én reggelre a Puławy járáshoz tartozó Rąblów helységhez érkeztek. A déli órákban itt érte a csoportosítást a nagy erejű fasiszta támadás, melyet repülőgépek és páncélosok támogattak.

Az esti órákig tartó, rendkívül heves harcokban mindkét fél nagy veszteségeket szenvedett.

Itt sebesült meg Gallai Ervin is. Szilánk fúródott a derekába a gerincoszlopa mellett. Az egészségügyiek a kötözőhelyre futottak vele. Itt a partizánorvos erős adag fájdalomcsillapítót adott be a

magyar partizánnak és kirántotta a szilánkot. Gallai súlyos sebe ellenére folytatta a harcot.

Közben a partizánok súlyos közdelmeket vívtak az újból támadó ellenség ellen. A rąblówi erdő északi szegélyénél a Népi Hadsereg Aleksander Skotnicki százados, keleti részénél pedig Franciszek Wolinski százados vezette osztagai hárították el a német rohamokat. A szovjet partizánok – köztük a Vovkov-csoportosítás és a Nyikolaj Matyejuk százados parancsnoksága alá tartozó felderítőosztag – a rąblówi erdőség déli részén voltak védelemben.

A tüzérséggel támogatott ellenséges gyalogság a védelem több pontján kézitusát vívott a partizánokkal. Ezalatt a német repülőgépek szinte szünet nélkül bombázták a partizánok állásait.

A hitleristák szüntelen megújuló rohamai mégsem vezettek eredményre.[99] A „Májusi zivatar" lényegében kudarccal végződött, bár a rąblówi küzdelmek jelentős mértékben meggyengítették a partizánok erejét.[100]

Az éjszaka folyamán Moczar alezredes utasítására a csoport kitört a bekerítésből, és a zöm néhány nap múlva elérte a janówi erdőséget.[101]

A bekerítésből való kitöréskor többször került még sor a németekkel fegyveres összetűzésre. Az újabb hitlerista támadás elkerülése céljából – a partizánok nem tudhatták, hogy a németek akciója tulajdonképpen már befejeződött – a csoportosítás több részre osztódva folytatta útját. Egy alegység például Puławy felé vonult.

Valószínűleg itt vált szét a Csepiga-csoportosítás maradványa is. A rąblówi harcokban több parancsnok hősi halált halt, és az új századparancsnok, Grigorenko is úgy döntött, hogy kis csoportokban igyekeznek eljutni a janówi erdőségbe. A sebesülteket a lengyelek a közeli falvakban helyezték el.

Bajka Miklós, Gallai Ervin, a lengyel Jan Klimowsky és két ukrán együtt maradt. A lengyel fiú vezetésével elindultak. Hajnalra egy parasztházhoz érkeztek. A gazdának nem kellett sokat magyarázni a helyzetet. Enni-innivalót hozott, és elrejtette a partizánokat. A következő nap este befogta a lovakat, szekérre rakta Bajkáékat és elindult velük. Úgy éjfél körül lehetett, amikor bezörgetett egy házba. A gazda kijött, hosszasan suttogott a szekeres

gazdával, majd tiszteletteljesen beinvitálta az öt partizánt a ház padlására, hogy „nyugodtan pihenjenek, aludjanak az elvtársak – most már nem lesz semmi baj".[102]

Várakozással teltek a napok. Egy este végre hírt kaptak: a faluba partizánok érkeztek. Azonnal felkerekedtek, hogy jelentkezzenek a további harcra. A parancsnok, Robert Satanowski ezredes mosolyogva fogadta őket:

„Hallom, maguk robbantók, na, ennek külön örülök. Egyébként voltak már magyarjaim – fordult Bajkához és Gallaihoz –, derék fiúk voltak.[103]

Satanowski elismerése a már említett Rácz-csoportnak szólt, akik néhány hete, a *„Jeszcze Polska nie zginęła..."* csoportosítás Lengyelországba érkezése előtt váltak el a lengyel partizánoktól. A csoportosítás közben – 1944 júniusában – átszerveződött. Két önálló részre oszlott. Az egyikből megalakult a 3. dandár Wincenty Rożkowski őrnagy, törzsfőnök parancsnoksága alatt, és a Włodawa-Biała Podlaska térségben folytatta partizántevékenységét a Vörös Hadsereg megérkezéséig.[104]

A másik csoport, 4. dandár néven Robert Satanowski csoportosításparancsnok közvetlen alárendeltségében Włodawától délnyugatra vonult azzal a céllal, hogy átkelve a San folyón a Kárpátokban bontakoztat majd ki tevékenységet.[105]

A menetelés során a 4. dandár számos helyen harcokba keveredett a fasisztákkal, és e küzdelmek során testvéri együttműködés alakult ki a partizánok és a helyi Honi Hadsereg, illetve a Parasztzászlóaljak osztagai között.

Július 8-án Satanowski dandárja a Lublintól északkeletre 22 kilométernyire levő Łeczna városkához érkezett. Robbantói sikeres akciót hajtottak végre a Lublin–Lubartów közötti vasút- és útszakaszon, melynek eredményeképpen két mozdonyt és néhány személygépkocsit megsemmisítettek.

Itt, Łeczna környékén, valamelyik faluban csatlakozhattak Gallaiék a Satanowski dandárhoz. Az ezredes teljesítette az öt volt Csepiga-partizán kérését: együtt kerültek egy lengyel főhadnagy századába. Tolmácsuk Jan Klimowsky volt, míg meg nem tanultak valamelyest lengyelül.[106]

A Gallai Ervin visszaemlékezésében közölt akciók alapján valószínűleg a Henryk Grancowski hadnagy parancsnoksága alá tartozó mintegy nyolcvan fős osztaghoz kerültek, amely „Stefan Czarniecki" nevét viselte.

Július 10–15 között a dandár osztagai a lublini és krasnystawi járás területén folytattak diverziós tevékenységet. A portyázások során ugyanakkor lassan vonultak délnyugati irányba is. Egy napon az osztag parancsot kapott, hogy építsen megfelelő leszálló helyet. A partizánok között az öt volt Csepiga-harcos is derekas munkát végzett, és éjszaka, a máglyákkal megjelölt terület felett, megjelentek az utánpótlást hozó szovjet repülőgépek. Megszabadulva értékes terhüktől visszarepültek a Nagy Földre.

Másnap a dandár folytatta útját a janówi járás területére. Gallai Ervin emlékeiből idézzünk: „Július huszadikán késő este váratlanul felsorakoztatott bennünket a parancsnok, gyors névsorellenőrzés, és máris indultunk. Féléjszakai menetelés után, már hajnalban egy kisebb erdőnyúlvány végében ütöttünk tanyát, Wolka–Ponikiewska község alatt. Ahogy kivilágosodott, láttuk, hogy a falu szélén kitűnő állapotban levő makadámút vezet. Bajka összehúzott szemmel nézelődött egy darabig, aztán elégedetten füttyentett:

– Ez igen! Ez az a bizonyos hely, amit az isten is partizántámadás céljából kegyeskedett teremteni!"[107]

Bajka Miklós „ráérzett" a feladatra. Másnap hajnalban Satanowski ugyanis hívatta az öt robbantót.

„– Na, specialisták, volna egy kis munka. Ha vállalnák. Szeretném, ha maguk aknáznák alá az utat. Maga Bajka elvtárs, vegye át az irányítást . . .

Akkor hallottuk először tőle így: elvtárs. Ahogy oldalról láttam, Bajka összecsippentette a szemét, s mintha a hangja is megváltozott volna.

– Hogyan parancsolja ezredes elvtárs?

– Maguk a mesterek, maguk tudják. A lényeg az, hogy az aknásított szakaszon jármű nem haladhat át."[108]

Az aknákat annak rendje-módja szerint Bajkáék lerakták, és gondosan őrizték az útszakaszt, nehogy valami jármű véletlenül ráfusson. Késő délután végre feltűntek a várt német gépkocsik, pán-

célkocsik, teherautók. Vagy negyven járműből állt az oszlop. A németek annyira nem számítottak veszélyre, hogy az oszlop élén nem is a szokott páncélkocsi, hanem egy Mercedes személygépkocsi haladt. Éppen rá is futott az egyik aknára és felrobbant. Pillanatokon belül heves tűzharc támadt. Negyedóra múlva pedig minden el is csendesült. A németek többsége elpusztult, csak néhánynak sikerült elmenekülnie. Satanowski utasítására a gépkocsikról leszedték a fegyvereket, ruhaneműt, élelmet, majd az összes kocsit felgyújtották. Gallai Ervinnek jutott a Mercedes felgyújtása.[109]

A Satanowski-egység hadműveleti naplója szerint a Ponikwy és Zdzilowice között a Lublin–Biłgoraj országúton végrehajtott robbantásra július 22-én került sor. Az akcióban részt vett a Népi Hadsereg „Cien" osztaga is. A német gépkocsioszlopot a partizánok megsemmisítették. A németek vesztesége több tucat halott és sebesült volt. A partizánok közül mindössze hárman sebesültek meg.[110]

Az akció után Satanowski ezredes azonnali menetet rendelt el. Nem is ártott, mert rövid idő múlva német repülőgépek húztak el a partizánok felett, és bombázni kezdték a partizánok vélt állásait az országút körzetében. Az egység azonban már jó néhány kilométerről szemlélte az eseményeket. Csakhogy a németek sem mondtak le a bosszúról, kitartóan keresték Satanowski dandárát. Tudták, hogy nem lehet nagyon messze. Fel is fedezték a partizánokat, újra kezdődött a bombázás és a tüzérségi tűz, de Satanowski osztagainak a terep kedvező rejtési lehetőséget biztosított. A hitlerista gyalogság a támadásra, közelharcra korántsem alkalmas területet nem merte megközelíteni. Estére vissza is vonultak.

A partizánok pedig folytatták az utat délnyugati irányba. Andrzejów közelében a „Stefan Czarniecki" osztag aknákat fektetett le a Krasnystaw–Janów Lubelski országúton Janów Lubelskitől északra alig tíz kilométernyire. Ugyancsak megrakta aknákkal a Kraśnik–Janów Lubelski közötti fő közlekedési útvonalat is Modliborzyce körzetében Janów Lubelskitől északnyugatra nyolc kilométernyire. Mindkét útvonalon július 26-ra virradóan az arra vonuló hosszú hitlerista szállítóoszlopok számos kocsija repült a levegőbe.[111] Az utak forgalmára természetesen kihatott, hogy a Vörös Hadsereg 1. Ukrán Frontja alig néhány kilométernyire volt már et-

től a területtől, és a hitleristák fejvesztetten menekültek rablott holmijaikkal együtt nyugatra.

A Satanowski-egység 1944. július 26-án Antolin faluba érkezett. Mint Gallai Ervin írta visszaemlékezésében, azt hitték, hogy végre egy kis nyugalom lesz. „Csakhogy a németek lába alatt már annyira égett a talaj, hogy elárasztottak minden járható vagy félig járható utat, így ebbe az isten háta mögötti helységbe is eljutottak . . ." Nemsokára feltűnt egy ellenséges menetoszlop. A dombokon rejtőző partizánok az útszűkületbe érkező német gépkocsikra váratlan tüzet zúdítottak, és megakadályozták továbbjutásukat.[112]

Gallai Ervin ezt az egy esetet jegyezte fel visszaemlékezésében. A korabeli iratok tanúsága szerint azonban július 26-án Antolin faluban és környékén igen mozgalmas volt az élet.

A Satanowski-egységhez tartozó „Stefan Czarniecki" és a „Fehér Sas" osztagok, a helybeli Parasztzászlóaljak alakulatával együtt a déli órákban is megakadályozták a hitleristák átjutását a falun. Délután három órakor pedig a „Czarniecki" osztag egy része a közeli Wierzchowiska faluban kényszerítették megállásra a menekülő németeket. Délután hat órakor a „Fehér Sas" osztag Antolin község északnyugati részén akadályozta meg a fasiszták behatolását a helységbe.

Természetesen a szovjet csapatok elől fejvesztetten menekülő németek minden áron át akartak haladni a falun, hogy kijussanak a Kraśnik felé vezető országútra. Este hét óra tájt ezért összpontosították erőiket Antolin határában, és harccal próbáltak áttörni. Mintegy órás küzdelem után Satanowski ezredes elrendelte a visszavonulást a községhez közeli ligetbe, mert semmi értelme nem volt az ellenséges túlerővel szembeszállni. Július 27-én, a hajnali órákban pedig a partizánok bevonultak Andrzejówba.[113]

Ugyanezen a napon az 1. Ukrán Front csapatai felszabadították Janów Lubelskit, Kraśnikot és más helységeket. Másnap a déli órákban a Satanowski-osztagok találkoztak a Vörös Hadsereg katonáival.[114]

A partizánegység ezután rövid pihenőt tartott, majd másnap felsorakozott, és elindult a mintegy 65 kilométerre fekvő Lublinba, a térség fővárosába.[115]

Lublinban rövid pihenő következett. A Satanowski-csoportosítás állományának zöme átcsoportosítást hajtott végre és Siedlce térségében gyülekezett. Itt találkozott újra a Rożkowski vezette 3. dandárral. A csoportosítás két egysége, tehát a 3. és a 4. dandár, magvát képezte a lengyel hadsereg itt megalakuló 8. hadosztályának. Az egykori partizánok reguláris katonákként folytatták a fasiszták elleni fegyveres harcot egészen Drezda, illetve a csehországi Mělnik felszabadulásáig.[116]

Gallai Ervin és Bajka Miklós Lublinban vett búcsút lengyel bajtársaitól. Megtudták, hogy Kijevben magyar partizániskola működik, és nagyon szerettek volna oda mielőbb eljutni. Robert Satanowski ezredes megértette és támogatta kérésüket. Igazolásokkal és útiokmányokkal látta el a két magyart, és meleg szavakkal vett búcsút tőlük.

A szovjet és a lengyel harcostársakkal a lengyel föld partizánharcaiban együtt töltött idő emlékét 1958-ban bekövetkezett haláláig őrizte Bajka Miklós, és őrzi ma is a Budapesten élő Gallai Ervin.

5. HARCOK A BUGTÓL A SZLOVÁK HATÁRIG

Az 1944. március–májusa között a Bugon Włodawa körzetében átkelt szovjet, illetve szovjet–lengyel összetételű osztagok egyike volt a *Mikołaj Kunicki „Mucha"* vezette „Sztálin"-osztag.

„Mucha" parancsnokról már szó esett a magyar csapatokkal való kapcsolatok, illetve harcok vonatkozásában, csakhogy az még 1943 decemberében Sztolinnál volt. 1944 januárjában a szovjet partizánmozgalom Ukrán Törzse parancsnokának, Sztrokacs tábornoknak az utasítására Kunicki új osztag szervezését kapta feladatul. Kiválasztott embereivel – köztük a magyar Orbán Antallal[117] – hamarosan létre is hozta az új osztagot, amely Sztálin nevét viselte.

Az osztagban – melynek állománya 74 főről 200-ra nőtt a későbbiekben – Kunicki emlékezete szerint vagy tizenöt nemzet képviselői találkoztak egymással. Voltak itt oroszok, ukránok, lengye-

lek, csuvasok, tatárok, üzbégek, angolok, németek stb. A magyar népet *hatan* képviselték: *Orbán Antal, Mikolai Béla, Kohn Sándor* (Orbán visszaemlékezése szerint Braun volt a vezetékneve) *Menczer Jenő,* egy Kálmán nevezetű és egy kárpátukrajnai magyar.[118] Soknemzetiségű „partizánfiait" Kunicki Mikołaj máig számon tartja és boldogan fogadta a közlést, hogy Orbán Antal – akit különösen kedvelt bátorságáért, harci és politikai aktivitásáért – annak idején szerencsésen hazakerült és ma Budapesten él.

A „Sztálin"-osztag 1944. február 20-ra, 74 fővel készen állt a további harcokra. Parancsnoka Kunicki főhadnagy, parancsnokhelyettese a törzsfőnök Kuprian Szubics, komisszárja pedig Bazil Beljakov volt. Az osztag három századból állt. Sztrokacs tábornok február 13-i utasítása értelmében az alakulatnak mielőbb ki kellett jutnia a lengyel határhoz. Hamarosan el is érte Malorita–Ratna térségét. Itt azonban tífuszjárvány volt, és Mikołaj Kunicki osztaga megállásra kényszerült.[119] Orbán Antal visszaemlékezése szerint Menczel Jenő is megbetegedett. Lengyel területre így csak ő és Braun (Kohn) Sándor kerültek át.

A „Sztálin"-osztag áprilisban folytatta útját a Bug folyóhoz. Miután a partizánok megépítették a szükséges eszközöket, április 13-án éjjel, Charsy falunál – Włodawa és Domacsewo között – átkeltek a folyón és Lengyelországba érkeztek.

Az osztag azonnal folytatta útját a parczewi erdőség irányába, miután a parancsnok tudta, hogy ott tartózkodnak a Népi Hadsereg lublini térségének vezetői.

A parczewi erdőkig nem nagy a távolság, de mocsaras terület lévén, elsősorban az országúton a Włodawa–Biała Podlaska, vagy pedig a Włodawa–Lublin országúton és lakott területen át lehetett megközelíteni. Viszont itt nagy volt a németek mozgása. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a partizánok állandó harckészültségben vonultak, hanem azt is, hogy a lengyel földre érkezés napjától aktív diverziós tevékenységet fejtettek ki. Ez a károkozáson kívül a fasiszták biztonságérzetének megrendítését is célozta.

A parczewi erdőségben az osztag csoportjai főként a Miedzyrzec Podłaski Biała Podlaska felé vezető vasútvonalakon fejtettek ki romboló tevékenységet.

Április 27-én az osztag elhagyta ezt a térséget is, délre vette útját, a janówi területre. Estére túljutottak Ostrów–Lubelskin. Rövid pihenő után pedig folytatták az utat Łecznan, a Lublin–Chełm vasútvonalon és országúton át.

Nagyobb – mintegy hétórás – pihenésre Antoniewka faluban került sor. Itt ünnepelték meg a partizánok a helybeliek vendégeiként 1944. május elsejét.[120] Az összegyűlt partizánok és lakosok közösen elénekelték a lengyel és a szovjet himnuszt, majd az Internacionálét. Egy pillanatra a béke szigete volt a falu, míg köröttük zúgtak a háború gépei, égen, országúton, vasutakon. Alig néhány kilométernyire német csapatok tartózkodtak. A felderítők és az őrség azonban biztosították társaiknak és a helybelieknek is a nemzetközi forradalmi mozgalom nagy napjának rövid ünneplését. Orbán Antal emlékezetében is felejthetetlen nyomot hagyott ez az esemény. Így írt erről: „A parancsnok akkor összehívott minket, az összes nemzetiségi harcosokat, és külön-külön elénekeltette velünk saját himnuszunkat. Talán soha nem sírtam úgy, mint akkor. De valamennyien sírtak. Mindenki hazájára, családjára gondolt."

Mikołaj Kunicki osztaga aztán folytatta a menetelést. Május 8-án Chrzanów faluba ért. Itt megrohamozta a németek szövetkezeti raktárát. Jelentős mennyiségű élelmet és más anyagot zsákmányolt, melynek egy részét kiosztotta a helybeliek között.

A partizánok másnap már a janówi erdőségben voltak. Momoty falu közelében levő partizán-repülőtérre már ekkor megérkezett részükre az utánpótlás, lőszer, rakéták, élelmiszer, gyógyszer, egy adó-vevő készülék, iránytűk, térképek stb.[121]

Kunicki Kijevbe küldött rádióüzenetében nehézfegyvereket és robbanóanyagot kért. Május 11. éjjelén a repülőgép újra megjelent, és 102 kiló robbanóanyagot, kilenc páncéltörő puskát, hét géppisztolyt, jelentős mennyiségű lőszert, gyújtózsinórt dobott le.

Május 14-én az osztag Ujścieba vonult. A német utánpótlási útvonalak elleni akciókra a parancsnok öt önálló csoportot alakított, melyek hatékony munkát végeztek a hónap folyamán.[122]

Rövidesen a janówi erdőség területére érkezett több szovjet osztag s, így a „Bugyonnij", a „Szuvorov", a „Kirov", az „Alekszan-

der Nyevszkij" Viktor Karaszjov, valamint Nyikolaj Prokopjuk osztaga és a „Hruscsov"-alakulat egyik része Vlagyimir Csepiga vezetésével. (Az előzőekben volt szó a Csepiga-egység Vovkov vezette részének harcairól.) Ezek a partizánegységek is azonnal megkezdték a felderítő és diverziós tevékenységüket.[123]

A már említett „Májusi zivatar" fedőnevű német megtorló akció elsősorban a parczewi erdőségben levő partizánok megsemmisítését tűzte célul. A janówi térségben az akció megindulásakor még nem összpontosultak nagy partizánerők, így itt csak kisebb méretű támadás, illetve főként bombázások végrehajtását tervezte a főkormányzóság biztonsági vezetése.

Hans Frank főkormányzónak a parczewi kudarcon kívül, május végére viszont azt is tudomásul kellett venni, hogy ezalatt a janówi erdőség jelentős partizánerők bázisa lett, ahonnan kiindulva a partizánok különböző irányokban, a szovjet–német arcvonalra irányuló utánpótlási vonalakon olyan rombolásokat végeznek, hogy napokra megbénítják a forgalmat.

A janówi térség fontosságát földrajzi helyzete határozta meg.

Lublintól délre, alig 70–90 kilométernyire mintegy száz kilométer hosszan elnyúló erdőség terült el. Déli szegélye a Visztulától, a Tanew folyó északi partja mentén Tomaszów Lubelskiig húzódik, és innen már csak 25 kilométernyire van a Bug folyó (Rava Russzkajánál). Az erdősáv nyugati részét alkotja a *lipski* erdő (Lipa helységtől kapta a nevét), középső része a Janów Lubelski környéki erdő (innen a *janówi* elnevezés) és keleti szakaszát képezi a *soli* erdőség. Egyes anyagokban az erdőséget biłgoráji néven is nevezik. A terület középpontjában fekvő Biłgoráj városról. Területét két fontos útvonal szeli át; A Rzeszówból Lublin–Varsó, illetve Lublin–Breszt felé vezető országút és a Sandomierz–Zamość–Hrubieszów közút.

1944 májusában a lipski és janówi erdőkben mintegy harminc szovjet és lengyel partizánosztag, csoport összpontosult, 3000,[124] illetve 4400[125] jól felfegyverzett emberrel. Ide vonult a parczewi erdőségből a Népi Hadsereg több alakulata is.

A Kunicki-partizánok is szinte állandóan akciókon voltak, különböző irányokban fejtették ki romboló tevékenységüket, amelyek-

ben majd minden alkalommal részt vett Orbán Antal is. Nem egy esetben tagja volt a repülőgépek érkezését biztosító őrségnek.

A hitleristák arról is tudomást szereztek, szerencsére mindig utólag, hogy a janówi térség partizán-repülőtereire rendszeresen érkeznek a szállítmányok.

Kunicki-osztagához például június 2-a éjjelén két rádióslány – Zina és Zsorka – meg egy szovjet repülő főhadnagy is érkezett a nagy mennyiségű hadianyaggal, két rádióval és Sztrokács tábornok által a parancsnoknak küldött ajándékokkal; a papírt, a szappant és konyakot tartalmazó csomagokkal.[126]

Kunickiék legtöbbnyire a Huta Krzeszówska helység közelében levő tisztáson létesített repülőtéren fogadták az érkező gépeket. „Mucha" megírta könyvében, hogy mikor az első nagyobb szállítmányokat kapták, május közepén, a nagy zúgásra a lakosság azt hitte, hogy német bombázók jöttek, és az erdőbe futottak. A partizánőrök alig tudták visszatartani és megnyugtatni őket, magyarázva, hogy szovjet repülőgépek érkeztek és alacsonyan kell röpülniük, hogy az utánpótlás ne sérüljön meg. A pánikba esett helybeliek lassan megnyugodtak, és örömüknek adtak kifejezést, hogy közelükben partizánok vannak.

A terhüktől megszabadult gépek újra feljebb emelkedtek, és a szovjet pilóták háromszor felvillantott fényjelzéssel köszönték meg a jól előkészített fogadást, mire Kunicki három zöld rakétát fellőve üdvözölte a bátor szovjet pilótákat.[127]

Ezután a község lakói már nem riadtak fel, ha repülőgépek zúgását hallották. Csak azt figyelték féltően, felfedezik-e őket a fasiszták?

Június 5-én éjszaka újabb repülőgép jött a „Nagy Földről", azaz a szabad szovjet területről. Egy szovjet ezredes érkezett, és természetesen hadianyag, sőt egy kis űrméretű löveg is. Hamarosan újabb gép jelent meg, amely leszállt. Az előbb érkezett szovjet tiszt közölte, hogy Kunicki angol partizánjaiért küldtek Moszkvából gépet. Az angolok – két repülőtiszt és két közkatona – német fogságból szöktek meg és kerültek kalandos utakon május elsején a Kunicki-osztagba.[128]

A felderítők közben egyre hozták a híreket egy várható hitlerista támadás előkészületeiről.

Hans Frank főkormányzó utasítására Siegfried Haenicke tábornok, lublini parancsnok, valóban nagyszabású hadműveletre készült. Az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoport parancsnokától, Model tábornoktól kért és kapott erőket. Model az arcvonalról kivonta a 213. vadászhadosztályt, dr. Doll kalmük lovashadtestét és több alegységet. Haenicke tábornok kérte az 1. magyar lovashadosztályt is, amely keletről zárta volna le a soli erdőket.[129] Model azonban nemleges választ adott, mivel a magyar magasabbegység akkor még nem tartózkodott a lublini térségben.

Siegfried Haenicke tábornok a támogatásul kapott gyalogsági, páncélos, tüzérségi és légi egységekkel összesen harmincezer fős csoportosítással rendelkezett.[130]

A soli és a janówi erdőkben tartózkodó partizánok elleni fasiszta hadművelet a „Sturmwind" (szélvihar, fergeteg) fedőnevet viselte. A hitleristáknak több forrásból is volt értesülésük a partizánokról, és így meglehetősen pontos összkép állt rendelkezésükre, erejüket, módszereiket illetően. A főkormányzóság iratai között található Haenicke tábornok 1944. június 7-i tájékoztatója, melyben a következőket írta:

„A bandák jól szervezettek és határozott a vezetésük. Azon kívül, ami eddig tudomásunkra jutott, számításba kell venni azt is, hogy esetleg nem bocsátkoznak harcba. Elképzelhető, hogy visszavonulnak a veszélyeztetett körzetből, elrejtik fegyverzetüket és békés lakosokként viselkednek, majd megerősödve eltávoznak . . . "

A partizánok valóban fontolgatták, mi lenne a legjobb megoldás. Június hetedikén a parancsnokok együtt vacsoráztak. Eközben kölcsönösen tájékoztatták egymást helyzetükről és a szerzett információkról. Végül is úgy döntöttek, hogy nem bocsátkoznak hosszan tartó harcokba, hanem visszavonulnak. Ugyanakkor fokozzák a felderítő tevékenységet és elsősorban „nyelvet" vagyis németet kell fogni, akitől közelebbi adatokat tudhatnak meg az ellenség erejéről, összpontosítási körzeteiről, így következtethetnek a várható támadás irányaira is.[131]

Június nyolcadikán megindultak a hitlerista csapatok. Másnapra

bekerítették a lipski és janówi erdőséget. A partizánok megpróbáltak kicsúszni a gyűrűből, de ez nagy veszteséggel járt. S mivel nem ismerték a támadók valódi erejét, ezért végül is úgy döntöttek, hogy felveszik a harcot.[132] Az elhatározásban szerepet játszott az is, hogy féltették a helyi lakosságot, nehogy a partizánok távozása miatt a fasiszták vérfürdőt rendezzenek a falvakban.

A Kunicki-osztag a janówi erdő déli részén, Momoty körzetében foglalt védőállásokat. Tőle keletre a Csepiga-csoport volt védelemben. A küzdelemben a Népi Hadsereg és a szovjet partizánalakulatokkal együtt harcoltak a közös ellenség ellen a Honi Hadsereg és a Parasztzászlóaljak osztagai is. Ennek a szovjet–lengyel összefogásnak döntő szerepe volt abban, hogy június 12-én estére a nagy erővel folyó partizánvadász hadművelet tulajdonképpen számtalan rohamra aprózódott szét, és sehol sem ért el döntő sikert.

Haenecke tábornok, úgy látszik, másként ítélte meg a kialakult helyzetet. Június 13-ra kiadott parancsában a „Sturmwind" hadműveletről mint befejezett dologról írt, és a következő értékelést adta: „A biłgoraji erdő északnyugati szélén tartózkodó bandák megsemmisítését célzó koncentrált csapásban részt vett alakulatok eredményes tevékenysége következtében sikerült a területet megtisztítani az ott összegyűlt ellenséges erőktől."[133]

Véleménye szerint most már csak az erdőségek birtokbavétele volt hátra.

Június 13-án Kunicki főhadnagy vállalkozásra küldött ki egy csoportot, hogy derítsék fel az ellenséget. Az akción részt vett Orbán Antal is, és leírja, hogy rövid tűzharc után fogságba ejtettek egy csoport fasisztát, köztük a parancsnokot.

Nem sikerült pontosítani, vajon ugyanarról a németről van-e szó, akit aztán Prokopjuk harcálláspontjára kísértek. Mindenesetre június 13-án délután hat órakor egy sebesült német századost vezettek Prokopjuk elé, aki azonnal tolmácsot kért. Mint visszaemlékezésében leírta, majd minden osztagban voltak németül tudó emberek. Nála Adam Miller és Georgij Morohov tudott jól ezen a nyelven.[134] Azonban nagyon is kétséges volt, vajon a német szolgál-e felvilágosításokkal? Azt is gondolhatja, hogy vagy a sérülései-

be hal bele, vagy a partizánok végzik ki. Úgy is tűnt, hogy nem fogja a partizánok számára fontos adatokat közölni.

Orbán Antal visszaemlékezésében olvasható, hogy őt is hívták a törzshöz beszélgetni a némettel. Így írt erről: „Nem sokat mondott, amit mondott, azt tudtuk, hogy be vagyunk kerítve, és az a céljuk, hogy a partizánokat a janówi erdőben megsemmisítsék. Ahogy ő látja, mondotta, ez lehetetlen, mert úgy tudja a partizánok nagy erőt képviselnek és főleg a lakosság is támogatja harcukat. Az erdőbe nem nagyon küldik a német katonákat, hanem légi úton harcolnak ellenünk . . . "

Közben valakinek eszébe jutott, hogy van a partizánok között egy német pilóta, aki valamikor fogoly volt, még a Rovnótól északra levő cumanyi erdőségben került a partizánokhoz. Azóta német partizán lett. Prokopjuk hívatta tehát „Kurtot", beszélgessen ő a konok századossal. A sebesültet nagyon meglepte, hogy német tiszt van a szovjet partizánok között. Nyilván első következtetése az lehetett, hogy úgy látszik, nem végzik ki. Estére „Kurt" szóra bírta a századost, aki mindent elmondott, amit tudott. Ebből a leglényegesebb az volt, hogy Haenecke az erőket a Branew folyócskához vonta össze, és innen indul meg június 14-én a német csapatok előnyomulása a janówi erdő elfoglalására.

Prokopjuk azonnal megbeszélésre hívta össze partizánparancsnok társait. Csepiga, Vaszilenko és más parancsnokok az azonnali kivonulást javasolták, hangsúlyozva, hogy a partizánerők igen meggyengültek, sok a sebesült, értelmetlen a német túlerővel újra harcba bocsátkozni.

Karaszjov, Prokopjuk, Kunicki és mások viszont úgy ítélték meg, hogy fel kell venni a harcot a fasisztákkal. Ez lehetséges is, ha egyesítik az osztagokat és a csoportosítás élére egyesített parancsnokságot választanak, amely így kellő erővel rendelkezve, kézben tudja tartani a vezetést. A javaslatot elfogadták – még az ellenvéleményen levők is. A megbeszélés eredményeként megalakult az egyesített parancsnokság Ny. Prokopjuk alezredes vezetésével. Helyettese Viktor Karaszjov őrnagy, a törzsfőnök pedig Andrej Gorovics főhadnagy lett.[135] Az osztagok szétaprózott segélyhelyeit is egyesítették egy partizánkórházba, ezzel biztosítani lehetett a sebesültek és betegek védelmét is.

Az értekezleten döntés született arról is, hogy átcsoportosítást kell végrehajtani a Branew folyócska irányába, hogy a támadó hitleristák azonnal erős ellenállással találják szembe magukat.

A döntésekről később, 1961-ben, Nyikolaj Prokopjuk nyugállományú ezredes így nyilatkozott: „Az általunk elfogadott határozat a kialakult katonai és politikai helyzet (a Vörös Hadsereg győzelmes előnyomulása nyugati irányban, közeledése Lengyelország határaihoz és ezzel kapcsolatban a lengyel néptömegek lelkesedése, a partizánmozgalom kiszélesedése Lengyelországban) szigorú elemzésén alapult, és teljességgel megegyezett a megszállók elleni fegyveres harc határozott, megalkuvás nélküli koncepciójával, melyet szilárdan vallott és követett a Lengyel Munkáspárt és fegyveres erői – a Népi Hadsereg. Ha a szovjet partizánosztagok akkor kitértek volna a hitleristákkal való harc elől, a Népi Hadsereg helyi erői nem tudták volna állni az ellenség nyomását. Kénytelenek lettek volna harctevékenységüket beszüntetni és mély illegalitásba vonulni.

Ezen csakis a hitlerista megszállók nyertek volna, mert ily módon megszilárdíthatták volna hadseregük közvetlen hátországát a Nyugati-Bug és a Visztula közötti térségben. Másrészt, az események ilyen alakulása azt a képzetet keltette volna a népben, hogy helyes a lengyel reakciósok politikája, indokolt a »Lábhoz tett fegyverrel állni és kivárni« jelszavuk. Mindez aláásta volna a megszállókkal szembeni határozott ellenállás eszméit."[136]

Az adott helyzetben, 1944. június 13-án nem születhetett más döntés. Vállalni kellett a további áldozatokat és azt a kockázatot, hogy az ellenség olyan túlerővel tör a partizánokra, amit azok nem lesznek képesek elhárítani.

A június 14-én meginduló fasiszta rohamot légierő és tüzérség támogatta. A németeket meglepte a partizánok heves reagálása, hiszen ők már azt hitték, minden ellenállás nélkül besétálhatnak az erdőkbe.

A megújuló német rohamok nem hoztak eredményt. A déli órákban Csepiga és Kunicki jelentették Prokopjuknak, hogy eddig minden fasiszta rohamot visszavetettek és saját veszteségük nem nagy.[137]

Kunicki osztaga a Branew déli szakaszán foglalt állásokat, Pory-

towe Wzgórze dombvidék lábainál. A németek és vlaszovisták állandóan lőtték állásaikat. De a partizánok sem hallgattak. Tűz alatt tartották a fasiszták állásait. Mikor csend állt be, a németek megafonon keresztül orosz és lengyel nyelven megadásra szólították fel a partizánokat, és közölték, hogy mindjárt jönnek a repülőgépek és páncélosok, akkor mindannyian elpusztulnak. Ha viszont megadják magukat, elkerülik a halált.

A partizánok így válaszoltak: „Mi partizánok, hazafiak vagyunk. Szülőföldünk és hazánk védelmezői ellenetek, akiket a bandita Hitler vezet. Nem adjuk meg magunkat. Páncélosaitokat híres és megbízható aknáink várják. Repülőgépeitektől pedig egyáltalán nem félünk. Életünket ne garantáljátok, jól tudjuk és saját szemünkkel láttuk, hogy mészároljátok le ti gonosztevők, a terhes asszonyokat és a csecsemőket a bölcsőjükben."[138]

A „párbeszéd" alatt a németek nagy óvatosan megkezdték a Kunicki-osztag bekerítését. Új erőket csoportosítottak át. Minden jel egy nagyobb erejű roham előkészületeit mutatta. Kunicki főhadnagy a kialakuló helyzetről tájékoztatta egyik futára útján Prokopjuk alezredest és Karaszjov őrnagyot.

Kunicki tudta, hogy segítséget egy osztag sem tud adni, mivel mindegyiket lekötötte a „saját" ellenfele. A „Sztálin"-osztagnak is igen súlyos volt a helyzete. Az előző rohamok elhárítására már a tartalék is bevetésre került. Kunicki tehát parancsot adott minden szakács, nélkülözhető egészségügyi harcba állására. Csak a rádiósok maradtak a készülékeknél, és egyben ellátták a sebesülteket is.

Hat óra előtt pár perccel megindult a friss erőkkel feltöltött fasiszta csoport támadása. A csapást a védelem gyenge pontjára, a „Sztálin"- és a „Szuvorov"-osztag csatlakozására mérték. A partizánok emberfeletti erővel védték állásaikat. Az újabb és újabb hullámban támadó hitleristák egyszerűen képtelenek voltak betörni a partizánok közé. A partizánok állásaiba dobott gránátjaikat ugyanis pillanatok alatt „visszakapták".

A szörnyű küzdelem a Kunicki-osztag minden emberét kimerítette. A védőállások is olyan állapotban voltak, hogy új roham elhárítása kétségessé vált. Hasonló helyzetben volt a többi osztag is. Így a parancsnokok utasítást kaptak, hogy vonják át erőiket a má-

sodik védővonalba. Kunickiék új állásai már magasabban helyezkedtek el, a domboldalon. A németek azt hitték, megtört a partizánok ellenállása, elfogyott a lőszerük is, azért vonultak hátrább. Már az első rohamnál keservesen csalódtak, mert a domboldalból pusztító tűz csapott rájuk.[139]

Orbán Antal a harc egy epizódjáról beszámolt visszaemlékezésében. Alegysége az osztag védősávjának a közepén helyezkedett el. „A parancs az volt, minél több időt húzni és közelebb engedni az ellenséget. Körülbelül 25–30 méterre lehettek, amikor egyszerre adtunk sortüzet, két golyószóróval, géppisztollyal és puskákkal. Utána rögtön jobbról és balról is megszólaltak társaink fegyverei. Kétoldalt pedig gránátvetővel is lőtték a fasisztákat. Ezek a gránátvetők kerek vasból voltak készítve, karmantyúkkal ellátva, melyeket a földhöz lehetett rögzíteni. Tíz kilónál nem voltak nehezebbek és háton lehetett vinni őket. ... Az első sortűz után nagy volt a meglepetés és a riadalom. A fasiszták nem számítottak arra, hogy ilyen közel engedjük őket. A lélektani pillanatot ki is használtuk ... "

A Branewnél június 14-én lezajló harcot a janówi erdők legnagyobb partizánütközeteként tartja számon a lengyel és a szovjet hadtörténetírás. Hajnali hat órától estig az egyesített szovjet partizánerők és a Népi Hadsereg osztagai ötven ellenséges rohamot hárítottak el. A fasiszták másfél ezer halottat és több mint kétezer sebesültet vesztettek. A tizenhárom osztagból álló szovjet csoportosítás összvesztesége 105 halott, 24 eltűnt és 107 sebesült volt.[140] Ebből a Kunicki-osztagé 11 halott, öt eltűnt és 21 sebesült.[141] Mikołaj Kunicki közlése szerint valószínűleg ezekben a harcokban tűnt el Kohn (Braun) Sándor is. A hitleristák „döntő" támadása ily módon gyakorlatilag a partizánok győzelmével végződött.

Ugyanakkor az egyesített parancsnokság figyelembe vette a harcosok rendkívül nagy kimerültségét, a sok sebesült helyzetét, és azt, hogy a hitleristák bizonyára újabb erőket vonnak majd össze más térségből is, hogy birtokba vegyék a janówi erdőket. Prokopjuk, Karaszjov és vele egyetértésben minden osztagparancsnok úgy ítélte meg, hogy az elért katonai és erkölcsi-politikai siker alapot adott a kitörés végrehajtására. Itt már nem megfutamodásról, hanem a szükséges manőverezésről volt szó.

Az éjjel fél tizenegykor tartott parancsnoki megbeszélésen ily módon határozatot hoztak, hogy még az éjszaka folyamán, különböző irányokban kitörve, a szovjet partizánok és a Népi Hadsereg erői elhagyják a térséget, zömmel délkeleti irányba a biłgoraji és józefówi erdők felé.

Olyan útvonalat kellett kijelölni, ahol a németek nem támadhatják meg. Így esett a választás Kiszki és Szeliga falvakra. Ebben az irányban tervezték a kitörést a Karaszjov, Prokopjuk, Kunicki, Szankov, Seleszt, Jakovljev vezette szovjet osztagok és a Népi Hadsereg egy része. Százhatvanöt fős rohamcsoportot hoztak létre, amely a kitörést Kiszki falu irányában biztosította.[142]

Az említett partizánerők – hosszú szekérkaravánt képezve – kisebb veszteség árán június 15-én, a hajnali órákban kitörtek a bekerítésből, és elérték a tervezett körzetet. Itt jegyzem meg, hogy a Flisy falu irányába kitörő másik szovjet csoportosítás nagy harcokra kényszerült. Vlagyimir Csepiga, a legendás hírű fiatal parancsnok is hősi halált halt.

Mikołaj Kunicki osztaga, miután elérte Kiszki falut, azonnal továbbvonult Szeliga irányába, hogy virradat előtt elérje. A Szeliga felé vezető úton a parancsnok nyolc parasztszekeret negyven biztosítóval Ujście faluhoz küldött (a Kunicki-osztag májusban a Huta Krzeszowska-i partizán-repülőtérre a Szovjetunióból érkezett hadianyagok egy részét itt rejtette el).

Prokopjuk, Karaszjov és Jakovljev osztagai Szeligán maradtak, Kunickiék és más csoportok pedig átvonultak a szomszéd helységbe, Ciosmyra. Hajnalra hadianyaggal megrakottan megérkeztek a szekerek és biztosítóik.[143]

Június 15-én a délelőtti órákban Szeliga és Ciosmy felett két német felderítő repülőgép jelent meg, és hamarosan egy ötszáz fős ellenséges csoport rohamozta meg a két falut. Bekerítették Szeligát, és rohamra indultak az itt levő Prokopjuk-, Karaszjov-, és a Jakovljev osztag ellen. Kunickinek, Szankovnak, Nagyelinnek és a lengyeleknek viszont sikerült Ciosmyről kijutniuk az erdőbe. Rövid idő múlva hátba támadták a németeket, de nem sikerült betörniük Szeligára.[144] Közben megjelentek a hitlerista vadászgépek, és egymás után szórták bombáikat az erdőre, az utakra és Szeligára is. Találat

érte a partizánkórházat. Sokan elpusztultak, köztük a lábadozó német százados is, akit június 13-án fogtak el.[145]

Június 17-én Kunicki osztaga átjutott a józefowi erdőbe, és a Tanew folyó északi partjánál levő Osuchy faluban telepedett le. A lakosság nagy szeretettel fogadta a partizánokat, igyekezett mindennel ellátni őket. Végre rövid pihenés következhetett. Mikołaj Kunicki rádión repülőgépet kért Kijevből a súlyos sebesültek elszállítására. Másnap éjjel meg is érkezett hat kis gép, kötszert, gyógyszert, hadianyagot dobott le. Leszállni azonban nem tudtak, mert a hitlerista gépek állandóan a térségben köröztek.[146]

Június 17-én Haenicke tábornok szigorú utasítást kapott a soli erdőség megtisztítására. Időközben ugyanis a lipski és a janówi erdőket átfésülték, és a német vezetés úgy látta, hogy janówi bekerítésében kijutott partizánokat már csak a soli térségben lehet „felszámolni". Intézkedés történt a terület falvai lakóinak internálására is, hogy a partizánok semmiféle segítséget ne kaphassanak. Ezreket hurcoltak a Tarnogródnál, Zwierzyniecnél és másutt létrehozott ideiglenes táborokba.

Június 18-án a hitleristák bekerítették a soli erdőséget.

Másnap Haenicke tábornok és törzskara az akció, a sebtiben kidolgozott „Sturmwind II.", közvetlen irányítására Sandomierzből Zamośćra költözött. Erőket csoportosítottak át, és nagyarányú támadásra készültek.[147]

A felderítők jelentését mérlegelve a szovjet és lengyel parancsnokok úgy döntöttek, hogy kivonulnak a soli erdőségből. A Népi Hadsereg és a vele együttműködő más lengyel ellenállók csoportja visszavonul a janówi erdőségbe, a szovjet osztagok pedig délkeletre veszik útjukat a janów–lvovi erdőség területére. A szovjet csoport átjutását a kitörés mestere, Viktor Karaszjov őrnagy szervezte meg és vezette.[148]

Június 21-nek délutánján a szovjet egységek Fryszarka–Maziarze körzetében gyülekeztek. Karaszjov a Józefow–Osuchy közötti erdősávba vezette a csoportosítást. Felderítői, Stanisław Wroński parancsnoksága alatt kijutottak a Tanew folyó hídjához. Az ellenség nem tanúsított ellenállást, a felderítők elfoglalták a hidat és kis hídfőállást létesítettek. Várták a főerők beérkezését.

Orbán Antal írta, hogy mikor a hídhoz értek, látták, hogy szabad, átmentek rajta. A csoport vagy három napig tartózkodott a hídtól mintegy ötszáz méterre. Az erdőben várták, hogy esetleg jönnek még a lemaradt partizánok, bár a második napon a németek már visszafoglalták a hidat.[149]

Tuszyński is azt írta könyvében, hogy nem ismeretes, miért nem folytatták az osztagok útjukat a hídhoz. Lehetséges, hogy azért mondtak le a további menetről, mert a német állásokon át tervezett áttörés, azok kiterjedtsége miatt, nehezebbnek bizonyult, vagy az Osuchynál elhúzódó harcok miatt, mivel ez esetben elmaradt egy olyan fontos tényező, mint a meglepés".[150]

Kunicki könyvében viszont a következőkről adott tájékoztatást. A vonulás megkezdése után röviddel tudomásukra jutott, hogy a hitleristák megtorló támadást akarnak indítani Osuchy ellen. Prokopjukkal egyetértésben úgy döntöttek, hogy megvédelmezik a lakosokat. Visszafordultak és amikor június 22-én hajnalban a fasiszták lecsaptak a falura, felvették velük a harcot. A több mint három órán át tartó küzdelemben a németek nagy veszteséget szenvedtek, de láthatóan nem mondtak le a további támadásról. Pontban éjfélkor viszont a szovjet partizánok intéztek támadást a hitleristák ellen. A meglepés sikerült. Áttörték az ellenség első és a második állását, és kijutottak a Tanew folyó északi partjához. A németek harmadik állása már a folyó déli partján húzódott. A hely nem volt alkalmas az erőszakos átkelésre. A partizánok támadása leállt. A foglyul ejtett német katonáktól megtudták, hogy újabb csapatok érkeztek és holnap ismét támadás kezdődik a partizánok ellen. Prokopjuk úgy döntött, hogy azonnal meg kell kezdeni a kivonulást.[151]

Június 23-án hajnalban a hosszú menetoszlop – mintegy 2500 partizán – több tucat szekérrel a Fryszar erdőbe vonult és körkörös védelmet épített ki.[152] A kitörés után a csoportosítás egy része a zamościi erdő felé vette útját.

Kunickiék tovább vonultak délkeleti irányban, majd Huta Rożaniecka körzetében átkeltek a Tanew folyón. Lubaczów környékén a menetre támadtak az ukrán nacionalisták. Háromórás harc után

a nacionalista fegyveresek nagy emberveszteséget szenvedve, visszavonultak.[153]

Az összecsapás után az osztagok egy része észak felé fordult. Hat osztag: Prokopjuk, Karaszjov, Jakovljev, Szankov, Nagyelin és Kunicki parancsnoksága alatt pedig délkelet irányba vonult tovább.

A janów–lvovi erdőségben sikerült egy kicsit pihenni. Rádió útján jelentést tettek Sztrokacs tábornoknak a lezajlott harcokról és további elképzeléseikről. Kértek utánpótlást és repülőgépet a súlyos sebesültek elszállítására. Alig tudták kivárni a gépek érkezését, mert akkoriban az arcvonal már Lvov környékén húzódott. A terület közvetlen hátországa lett a német csapatoknak. Állandó harcot kellett vívni a leszállóhely biztosításáért.

A jelzett időpontokban a gépek megérkeztek. Nagy mennyiségű hadianyagot, élelmet, kötszert, gyógyszert és más létfontosságú anyagot hoztak és elszállították a súlyos sebesülteket.[154]

Ezt követően Prokopjuk és partizánparancsnok társai úgy döntöttek, hogy nem maradnak tovább a veszélyes területen, hanem tovább menetelnek a Kárpátok irányába.

A janów–lvovi erdőségből már csak három szovjet osztag vonult együtt: Prokopjuk, Karaszjov és Kunicki egysége.[155] Szüntelen harcban folytatták útjukat délnyugati irányba, a sieniawai körzetbe. Pihenni sehol sem sikerült, mert a németek felfedezték őket és tüzérséggel lőtték a rejtekhelyül szolgáló ritkás erdőket.

Június 29. éjjelén a partizánok harccal átkeltek a Jarosław–Lubaczów vasútvonalon. Másnap hajnalra az Oleszyce–Jarosław országúton is.

Július első hetében a partizánok a kurniki erdőben pihentek meg. Itt érte őket a harmadik bekerítés. A repülőgépek bombázták, a tüzérség lőtte az erdőt. Nyolc napon át folyt az elkeseredett küzdelem a fasisztákkal. A partizánok helyzete kétségbeejtő volt. De egy pillanatra sem gondolt senki a harc feladására. A kilencedik napon erejük megfeszítésével kitörtek a németek gyűrűjéből, és erőltetett menetben vonultak tovább déli irányba.[156]

Ettől kezdve még fokozottabb mértékben bontakozott ki a partizánok diverziós tevékenysége. Erre a Kunicki-osztag „magyarja", Orbán Antal így emlékezett vissza:

„Főleg az utakat és vasutakat robbantottuk fel. Volt, amikor 2–3 órát is vártunk az eredményre. A talpfák alá ástuk, illetve fojtottuk le a robbanóanyagot, ami azután akkor robbant, amikor a szerelvény ráment.

Abban az időben igen gyorsan vonult vissza a fasiszta hadsereg, országutakon, vasúton. Az volt a feladatunk, hogy megakadályozzuk a visszavonulást. Ugyanakkor mi is állandóan akciókban és menetelésben voltunk. Most már nem tudtak velünk annyit törődni, hisz saját magukkal voltak elfoglalva. Persze ez nem jelentette, hogy feladták ellenünk a harcot, hanem csak azt, hogy kimondott partizánvadászok, akik erre a célra voltak kiképezve... itt nem voltak."

Állandó menetben és akciókban – ahogy Orbán Antal is emlékezett – vonult a Kunicki-osztag a másik két szovjet egységgel a Keleti Beszkidek irányába.

Július 19-én a „Sztálin" Polana községhez ért. Heves harcba keveredett az itteni német helyőrséggel, amely mindenáron el akarta zárni a San folyóhoz vezető utakat. A hegyoldalon elhelyezkedő partizánok azonban már gyakorlottak voltak a hitlerista rohamok visszaverésében. A fasiszták Polanánál is meghátrálásra kényszerültek.

Az éjszaka folyamán a Kunicki-osztag Zatwarnica körzetében átkelt a San folyón.[157] Orbán emlékezete szerint oly sekély volt itt a víz, hogy lábbal keltek át rajta. Az átkelés simán ment végbe.

Utána egész éjjel meneteltek. Végre elérkeztek a célhoz: a sűrű erdővel borított, majd ezer méter magas Stoły hegységbe. Tisztásai alkalmasak voltak az utánpótlás és deszantok fogadására is. Prokopjuk alezredes itt levő bázisán látta újra viszont régi harcostársát, Anatolij Kovalenkót. A Kovalenko–Zalka felderítő csoport történetének egy részével a következő alfejezet foglalkozik.

A szovjet osztagok rendszeres rádió-összeköttetést tartottak fenn az Ukrán Törzzsel. A „Sztálin"-egységnek szóló első üzenetben a törzs köszönetét fejezte ki a partizánok lengyelországi hősies helytállásáért. Sztrokacs tábornok pedig közölte, hogy a főparancsnokság Mikołaj Kunicki „Mucha" főhadnagyot századossá léptette elő.[158]

A kétszázötven fős „Sztálin"-osztag csoportjai a Stoły-hegyen levő bázisról kiindulva, a Lesko és Ustrzyki Dolne vonaltól délre eső területen igen aktív felderítő és romboló tevékenységet fejtettek ki, az utak, vasútvonalak, átereszek, hidak, az ellenség védelmi berendezései, a telefonvonalak stb. ellen. Harcba bocsátkoztak a németekkel, ukrán nacionalista csoportokkal, megtámadták a fasiszta határőrsöket, falvak őrségét. Kunicki emlékezete szerint magyar katonákkal is kerültek összeütközésbe.

A Vörös Hadsereg előnyomulásával a németek hátországa még nyugatabbra tolódott. Fontos területté vált Kelet-Szlovákia. Az Ukrán Törzs utasítására több szovjet partizánosztag vonult Nyugat-Ukrajnából és Délkelet-Lengyelországból Szlovákiába.

Mikołaj Kunicki százados partizánjai 1944. augusztus 26-án indultak el. Harcolva keltek át a Cisna-Baligród országúton és jutottak el a Cisna és Lupków közötti határszakaszhoz. Másnap hajnalra átlépték a lengyel–szlovák határt. Kapcsolatot teremtettek a Tiso-hadsereg hazafias érzelmű katonáival és a szlovák falvak illegális vezetőivel.

Közben szinte pihenés nélkül folytatták a menetelést, Eperjes irányába. A Mezőlaborctól délre eső Lipovica-hegynél újra súlyos harcba kényszerültek a német, ukrán nacionalista és magyar csapatokkal. Egy este rádióüzenet érkezett Sztrokacs tábornoktól, melyben közölte, hogy a „Sztálin"-osztag parancsnoki és személyi állományának teljes kimerültségére való tekintettel a főparancsnokság engedélyezi az osztag átmenetelét az arcvonalon és egyesülését a Vörös Hadsereggel.[159]

Csakhogy a körülmények korántsem voltak kedvezőek a parancs végrehajtására. A Vörös Hadsereg meglehetősen messze volt, a hitleristák nagy erőket vetettek be a Szlovák Nemzeti Felkelés leverésére. Így került újra gyűrűbe a Kunicki-osztag is, és fontolóra kellett venni merre a legalkalmasabb a kitörést végrehajtani. Kunicki a helyzet elemzése alapján úgy döntött, hogy titokban tartja a törzs utasítását. Elrendelte a felkészülést a kitörés végrehajtására és visszatérést Lengyelországba, Sanok körzetébe. Súlyos harcok árán a kitörés sikerült, és szeptember 16-ra a partizánok eljutottak a Chryszczata-hegyhez, Sanoktól délre mintegy harminc kilométer-

nyire. Az arcvonal akkor ettől a helytől már alig 10–15 kilométerre húzódott. Kunicki százados azt tervezte, hogy ha felvette a kapcsolatot az 1. Ukrán Front parancsnokságával, azonnal átmegy az arcvonalon. Az elgondolás végrehajtását módosította, hogy a 254. és 168. hitlerista hadosztályok bekerítették a hegyet. Szeptember 17-én éjjel a partizánok azonban áttörték a fasiszták gyűrűjét, és erőltetett menetben igyekeztek keletre a Baligród–Wolkowyja–Daszówka útvonalon. Itt találkoztak a szovjet felderítőkkel.

Az osztag rövid pihenő után átvonult Nyugat-Ukrajnába. Drogobicsba.[160] Az állomány túlnyomó többsége kórházi ápolásra szorult. Aztán elérkezett az utolsó sorakozó és parancshirdetés.

Az osztag megszűnt létezni. Mikołaj Kunicki „Mucha" százados és közvetlen munkatársai jelentéstételre Kijevbe, majd Moszkvába utaztak.

A partizánok egy része leszerelt, mások a lengyel hadsereghez mentek át. Sokan az 1. és a 4. Ukrán Frontok állományába kerültek. Orbán Antal is új beosztást kapott, Drogobicsban, a szovjet parancsnokságon. Részt vett a bujkáló fasiszták felkutatásában és az ellenük folytatott harcokban. 1945. március 8-án érkezett vissza Budapestre.

Mikołaj Kunickivel zamośći lakásán folytatott beszélgetés során „Mucha" nagyon jól emlékezett Orbán Antalra. Szerette emberségéért és határozottságáért. Tudomása szerint Orbán Antal nemcsak az osztag egészének harcaiban, de majd minden vállalkozásban, felderítő és robbantóakcióban is részt vett. Személyes bátorságáért az osztag harcosai szinte kivétel nélkül tisztelték és kedvelték.

A *„Sztálin"-osztag* lengyelországi működéséről adott áttekintéssel Orbán Antal partizántevékenysége is hiteles bemutatást nyert.

6. A KOVALENKO-ZALKA SZOVJET FELDERÍTŐ CSOPORT LENGYELORSZÁGI MŰKÖDÉSE

A szovjet főhadiszállás utasítására 1944 tavaszától, majd különösen ennek az évnek a nyarán és kora őszén számos, kis létszámú deszant érkezett az ellenség hátába, Lengyelország, Nyugat-Ukrajna, Nyugat-Belorusszia, Kárpát-Ukrajna, később pedig Szlovákia, Magyarország és Románia területére. A csoportokat különböző szervek hozták létre. Így például a Vörös Hadsereg vezérkara, a Szovjetunió állambiztonsági hatósága, a partizánmozgalom litván, belorusz és ukrán törzse stb. 1944 nyarától a Szovjetunió határát átlépő szovjet frontok törzsében is jöttek létre a partizán és felderítő tevékenységet irányító alcsoportok, melyek a belorusz, illetve az ukrán partizántörzs alárendeltségébe tartoztak.

A deszantok általában az őket kiküldő szervvel, parancsnoksággal voltak közvetlen rádiókapcsolatban. A tőlük kapott utasításokat hajtották végre. Ezenkívül természetesen a legszorosabban együttműködtek azokkal a szovjet partizánegységekkel, melyekkel az adott területen kerültek kapcsolatba.

Feladatuk jellegéből fakadóan voltak szervező, felderítő, felderítő-diverzáns stb. típusú csoportok. Volt olyan deszant, melynek kezdetben fő feladata a megfelelő leszállóhely vagy átkelőhely keresése és biztosítása volt újabb partizáncsoportok vagy deszantok fogadására, vagy a térségben működő partizánerők utánpótlására.

A csoportok egyik általános jellemzője a soknemzetiségű összetétel volt. Természetesen egy-egy deszantban a többséget olyanok alkották, akik a bevetés helyén otthonosak voltak. Így például lengyel területre elsősorban lengyelek, Szlovákiába csehek és szlovákok kerültek.

A Lengyelországba érkező szovjet felderítő csoportok egyikében magyarok is voltak. Történetük alig ismert. Tevékenységükről csupán néhány írásban olvashatunk.

V. N. Andrianov szovjet történész magyarul megjelent cikkében kifejezetten „szervező csoportnak" nevezi azt a deszantot, melynek

Zalka András volt a parancsnokhelyettese. Írja továbbá, hogy az 1944 júliusában Csehszlovákia területén bevetett csoportnak Zalka Andráson kívül még két magyar tagja is volt, Czinna Ferenc és Ács István, antifasiszta iskolát végzett volt hadifoglyok.[161]

Földes Pál visszaemlékezésében arról írt, hogy a szovjet felderítés „Homonna térségébe már május végén felderítő, úgynevezett szervező ejtőernyős csoportokat küldött Belov kapitány, gyakorlott szovjet partizánparancsnok vezetésével... Belov parancsnok kis partizáncsoportja szerencsésen földet ért. Pár napon belül felderítették a Homonna környéki terepet és biztos bázisul szolgáltak az utánuk bevetésre kerülő Zalka András, szovjet repülő akadémiát végzett fiatal repülőkapitánynak, a hős Zalka Máté unokaöccsének, aki szintén harcolt Spanyolországban is".[162]

M. I. Szemirjaga szovjet hadtörténész egyik munkájában pedig a következőkről tájékoztat: „... a Lengyelországban és Nyugat-Ukrajnában vívott súlyos harcok során meggyengült Ny. Prokopjuk-osztag 1944. július 19-én éjszaka harccal átkelt a San folyó felső folyásán, Gulska falunál, és kijutott a Stoły-hegységhez... itt lehetőség nyílt deszantokat, hadianyagot, felszerelést hozó repülőgépek fogadására. Augusztus elsején a osztag előőrs-csoportjai Anatolij Kovalenko és Zalka András parancsnoksága alatt kijutottak Szlovákia területére..."[163]

A lengyel hadtörténészek és történészek, elsősorban Julian Tobiasz, Mieczysław Juchniewicz és Władisław Góra, több munkájukban is említik Anatolij Kovalenko felderítő csoportját, a lublini térségben létrejött lengyel–szovjet együttműködés szempontjából. Ugyanakkor kutatásuk nem terjedt ki a *Kovalenko–Zalka* csoport *dél-lengyelországi* tevékenységére.

Sem a lengyel, sem a szlovák történelmi irodalomban – Michal Pitel' visszaemlékezésén kívül – nem esik szó Zalka Andrásról és a másik három magyarról, a ma Budapesten élő Ács Istvánról és Szepessy Józsefről, valamint a romániai kommunista mozgalom ismert alakjáról, Czinna Ferencről. Mind a lengyel, mind a szlovák történészek Belov–Kovalenko vagy Kovalenko–Belov csoportról írnak, vagyis Anatolij Kovalenko *eredeti* nevét és a Lengyelország, valamint Szlovákia területén használt „Belov" *fedő*nevét alkalmaz-

zák a csoport megnevezésére. Mindkét ország irodalmában, de még Szemirjaga fogalmazásában is, a Kovalenko(Zalka)-osztagot Prokopjuk partizánalakulata felderítő csoportjának tekintik.[164]

Az említettek néhány vonatkozásban pontosításra, illetve kiegészítésre szorulnak.

A Kovalenko–Zalka (szándékosan használom az eredeti nevüket) *felderítő-diverzáns csoport* a szovjet felderítő szolgálat alárendeltségébe tartozott, és mindvégig ezzel a felettes hatóságával, azaz *Moszkvával* volt közvetlen rádióösszeköttetésben. Megalakulása és tevékenységének egy rövid szakasza valóban kötődik Nyikolaj Prokopjuk alezredes, a Szovetunió hőse, ez idő tájt „Szergej" fedőnevű legendás partizánparancsnok egységéhez. A *Kovalenko–Zalka felderítő osztag ugyanis Prokopjuk lengyelországi bázisán jött létre. Majd 1944. szeptember 5–15. között, Kelet-Szlovákia területén, újra szoros kapcsolatba kerültek egymással.* A Kovalenko–Zalka csoport azonban sem szervezetileg, sem működésileg *nem tartozott* Prokopjuk alárendeltségébe. A félreértés valószínűleg abból ered, hogy – mint erről az előzőekben már szó volt – 1944 márciusában az *akkori* Kovalenko felderítő csoportot Prokopjuk küldte át lengyel területre, hogy teremtsen összeköttetést a lublini pártszervezetekkel és a Népi Hadsereg parancsnokságával. Velük együttműködve a csoport biztosította az alakulat átjutását a Bug folyón. Ezt követően Kovalenko felderítői 1944. június elejéig Prokopjuk irányítása alatt tevékenykedtek. Június hetedikén az egység Szweda falunál tartózkodott. Itt ünnepelték meg többek között Anatolij Kovalenko őrnagyi előléptetését, s vettek egyben búcsút tőle és társaitól. A Kovalenko-csoport egy része ugyanis *kivált* a Prokopjuk-egység állományából, hogy új feladatra, a szlovákiai bevetésre készüljön fel.[165]

Az új Kovalenko-csoport és a Prokopjuk-egység találkozására 1944. július harmadik hetében a Beszkidekben levő Stoły-hegységben került sor. A soli erdőségből kitörő szovjet partizánalakulatok egy része dél felé nyomult, néhányuk – így Prokopjukék is – kedvezőbb körülmények közé kerültek, mert a Kárpátok erdős-hegyes vidékére jutottak. Lehetőség nyílt a Szovjetunióból érkező repülőgépek fogadására. Az utánpótlás a súlyos harcokban elfáradt és

kimerült partizánok számára a létfenntartás és a további harc szempontjából felbecsülhetetlen értékkel bírt. A gépek ugyanakkor nemcsak élelmet, gyógyszert, hadianyagot hoztak, hanem deszantokat is. Így érkezett meg Prokopjuk harcálláspontjára Kovalenko új felderítő csoportjának törzse, majd röviddel ezután útnak indult Moszkvából a csoport másik része Zalka András vezetésével.

A Zalka-csoport megszervezésével az illetékes szovjet szervek elsősorban a szlovákiai helyzet tisztázását és a rendszeres tájékoztatás biztosítását tűzték célul. Ezt tükrözte a csoport összetétele is. A Szovjetunióban szerveződő csehszlovák hadsereg 2. ejtőernyős dandárjának állományából több kelet-szlovákiait, illetve kárpát-ukránt választottak ki. Ezek a szlovákok, ruszinok, ukránok Buzulukból a Moszkva melletti Malahovka–Pihorka–Bikovo környékén levő kiképző táborba utaztak. Itt találkoztak a feladatra felkészülő magyarokkal.[166]

A harci és ejtőernyős kiképzést Zalka András szovjet *főhadnagy* vezette. Július közepén a kiképzés befejeződött. A parancsnokság összeállította a csoport végleges állományát, melybe a magyarok közül *Ács István, Szepessy József* és a romániai *Czinna Ferenc* került. A húsz fős csoporthoz két szovjet rádióslányt osztottak be: Zsenya Csajkinát és Sura Miscserjakovát. Július 18. vagy 19. lehetett, amikor a csoport *Zalka András* vezetésével a Moszkva melletti repülőtérről elindult, hogy a parancsnokság közlése szerint Prokopjuk alezredes bázisára érkezzen.[167]

A repülőgép rövid pihenőre leszállt Csernyigovban, majd folytatták útjukat. Nemsokára rádión jelzést kaptak, hogy a Kárpátok felett rossz az időjárás. A pilóta még folytatta a repülést, de végül is kénytelen volt visszafordítani gépét a rovnói repülőtérre. Másnap éjjel újra felszálltak, és most már nagyobb baj nélkül átrepültek az arcvonal, majd a Kárpátok felett. Vékony ezüst csík jelezte a San folyót, majd észrevették a megbeszélt módon, háromszögben elhelyezkedő jelzőtüzeket. Felröppent a fehér jelzőrakéta is. A repülőgép parancsnokának utasítására felkészültek az ugrásra. Miközben a gép köröket írt le a jelzőtüzekkel határolt terület felett, az ejtőernyősök egymás után ugrottak ki a gépből. A leszállás sajnos nem mindenkinek sikerült. Egyik társuk, a szlovák Unofrej

Iván ejtőernyőjével fennakadt egy magas fán, majd mintegy húsz métert zuhanva, halálra zúzta magát a sziklákon.[168]

Sura Miscserjakova rádióslány is megsérült földet éréskor, mert a hátára esett. Csak néhány nap múlva épült fel.

A deszantot partizánok várták. A találkozáskor azonban kiderült, hogy nem Prokopjuk bázisára érkeztek, hanem az attól 15–20 kilométerre levő „Sztálin"-dandár bázisára, Sukajevhez. Ez az egység utánpótlást hozó gépet várt a Szovjetunióból, azért gyújtottak jelzőtüzeket. Míg Zalkáékat a parancsnokságra kísérték, az ő gépük is megérkezett.

Prokopjuk partizánjai azonban hiába vártak. Elképzelhető a parancsnok és a már nála tartózkodó Anatolij Kovalenko nyugtalansága, amikor a deszant fogadására kiküldött emberek azzal tértek vissza, hogy a gép nem érkezett meg. Másnap reggel annál nagyobb volt az öröm. Sukajev rádión közölte Prokopjukkal, hogy a várt elvtársak az ő bázisán értek földet és nála várakoznak. Hamarosan megjött Prokopjuk képviselője, hogy a saját bázisra vezesse Zalkáékat. A Stoły-hegység keleti oldalán kiépített harcálláspontra érkezve, Zalka András és társai megismerkedtek Prokopjuk alezredessel, Kovalenko őrnaggyal és felderítőivel. Itt egyesült a Kovalenko- és Zalka-csoport és szerveződött meg az a felderítő-diverzáns osztag, melyet Kovalenko-Zalka alakulatnak nevezünk. Parancsnoka a gazdag tapasztalatú Anatolij Kovalenko „Belov" lett, helyettese pedig Zalka András repülő főhadnagy.

A felderítő csoport tehát nem Homonna térségében, Kelet-Szlovákiában, *hanem Lengyelország területén, a Stoły-hegységben alakult meg 1944. július utolsó napjaiban.* A csoport létszáma a magyar visszaemlékezések szerint 65, a szlovákok számítása alapján 76 fő volt. Ez a számbeli eltérés azonban nem lényeges kérdés.

Július 30–31-én a Kovalenko–Zalka-csoport elindult a szlovák határ felé, hogy teljesítse küldetését. Żubracze, Sczerbanowka, Bałnica falvakon át haladtak déli irányba. Mielőtt a határhoz értek volna, Anatolij Kovalenko felderítőket küldött a legközelebb eső szlovák falvakba, többek között Telepócra (Telepovice). A felderítők kapcsolatot teremtettek a lakosokkal, sőt rajtuk keresztül az ott állomásozó szlovák alakulat katonáival is. A csoport pa-

rancsnoksága így megtudta, hogy azon a határszakaszon, ahol a legkedvezőbb az átkelés, a 2. szlovák hadosztály 4. gyalogezredének egyik zászlóalja tartózkodik. Közvetítők útján Kovalenko összeköttetést teremtett a szlovák zászlóaljjal, sőt magával a parancsnokkal, Sammo Tibor századossal. A partizánfelderítők ezután felkeresték Sammo századost, és felkérték, jöjjön velük a partizántörzshöz. Sammo minden fenntartás nélkül követte őket.

Kölcsönös bemutatkozás után Kovalenko megkérdezte a szlovák tisztet, mit szólna hozzá, ha a partizánok a zászlóalj védőszakaszán mennének át a határon. A tiszt nem emelt kifogást, sőt felajánlotta segítségét. Így a szovjet felderítőcsoport a szlovák zászlóaljparancsnok vezetésével még azon az éjszakán átjutott szlovák területre.[169]

A Kovalenko–Zalka-osztag azután továbbvonult Kelet-Szlovákiába. Igen értékes segítséget kapott a lakosoktól és a hazafias érzelmű szlovák katonáktól, így sikerrel teljesíteni tudta feladatait. Naponta és rendszeresen továbbította jelentéseit Moszkvának, hasznos információkkal segítve a szovjet kormányt a szlovákiai helyzet megítélésében, a szlovákiai lakosság és a Tiso-hadsereg hangulatának megismerésében.

Működése tehát összefonódott a Szlovák Nemzeti Felkelés előestéjének meglehetősen bonyolult időszakával.

A felkelés kirobbanásakor a csoport tevékenysége még fontosabbá vált. Közvetlen és friss tájékoztatást adhatott a szovjet hadvezetésnek a szlovákiai erőviszonyokról, a felkelés kelet-szlovákiai hatásáról. Megerősítette a csehszlovák vezetés kérésének fontosságát, hogy az igen komoly anyagi támogatás mellett, a szovjet főhadiszállás jelentős partizánerőket is irányítson Nyugat-Ukrajna és Lengyelország területéről Szlovákiába. Így került többek között Szlovákiába a már említett Sukajev-dandár, Karaszjov, majd szeptember 5-én hajnalban Prokopjuk alezredes egysége is.[170] Ekkor találkozott ismét a Prokopjuk alakulat a Kovalenko–Zalka-csoporttal. Tíz napon át együtt maradtak, és aktívan részt vettek a szlovák felkelésben.

1944. szeptember 15-én felsőbb utasításra a Kovalenko–Zalka-csoport megkezdte nyugati irányú menetelését. Átkeltek az Ondava

folyón, egy időre megállapodtak a Slánské-hegység területén. Közben beköszöntött az október. A fasiszták támadása mind kisebb területre szorította a szlovák felkelő erőket, és teljes erővel igyekezett megsemmisíteni a partizán csoportokat. Blokád alá helyezte az erdőségek, a hegyvidékek közelében levő településeket, hogy kiéheztesse a partizánokat és megakadályozza, hogy a lakosság bármiben is segítségükre lehessen.

Ebben az igen súlyos helyzetben is folytatódott a Kovalenko–Zalka-csoport felderítő tevékenysége és nem szűnt meg kapcsolata a kiküldő parancsnoksággal. Közben szinte állandóan mozgásban voltak. Átkeltek a Poprád folyón, többször kerültek tűzharcba az ellenséggel, közben sokat szenvedtek az éhségtől és a hidegtől.

1944. október 26-án a németek elfoglalták Zólyom városát, és két nap múlva lényegében megszűnt a szlovák felkelő erők szervezett ellenállása. A harcoló katonák nagy része felment a hegyekbe, csatlakozott az ott levő partizánokhoz, vagy önálló csoportokat alkotva folytatta a harcot a fasiszták ellen.

Kovalenko őrnagy, miután osztaga lényegében teljesítette feladatát, azt az utasítást kapta, hogy vonuljon át felderítőivel Lengyelország területére, a radziejowi erdőségbe, és a továbbiakban az ott tartózkodó „Csapajev"-magasabbegységgel működjön együtt.

A hetek óta szüntelen harcban és menetben levő osztag elindult tehát a lengyel határ felé. A Tátra zord időjárási viszonyai szinte a végsőkig elcsigázták őket. Pihenésre azonban gondolni sem lehetett. Nyomukat a fasiszták felfedték és követték. Még arra sem volt mód, hogy valahol egy kicsit átmelegedjenek és legalább egy kis forró vizet igyanak. Hági (Hágy), Hanusfalva (Spišské Hanušovce) Hybel' községek mellett elvonulva, rövid időre megpihentek Vel'ké Lipnik közelében. Az éjszaka folytatták az utat északi irányba, és végre megérkeztek a szlovák–lengyel határhoz. A lengyel Beszkidekben levő Jaworki közelében találkoztak a „Csapajev"-partizáncsoportosítás felderítőivel, akiket a parancsnok, Szavelij Lesnyikovszkij „Leonid" küldött Kovalenkóék elébe.

Lesnyikovszkij és harcostársai nagy szeretettel fogadták az érkezőket, akik ezen az éjszakán – a naptár november 5-ét mutatott – több mint hat hét szüntelen menetelés után először aludhatták

ki magukat igazán. Másnap este pedig együtt ünnepelték a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 27. évfordulóját.

A Lengyelország területére visszaérkezett Kovalenko–Zalka-osztag ekkor több mint száz főből állt.[171]

November folyamán a Lesnyikovszkij-magasabbegység és a Kovalenko–Zalka felderítő osztag számos közös akciót szervezett és hajtott végre az ellenség utánpótlási útvonalai, helyőrségei, katonai objektumai ellen.

Tovább erősödött a kapcsolatuk a lengyel lakosokkal. Zalka András és Szepessy József egy beszélgetés során elmondották, hogy a helybeliek igen nagy rokonszenvvel voltak a partizánok iránt, és tőlük telhetően segítették őket. Egy napon például felkereste a partizánbázist egy lengyel ember, és közölte, hogy ő fogorvos. Azért jött, hogy gyógyítsa a partizánokat, mert bizonyára vannak akik beteg fogaik miatt sokat szenvednek. Bizony akadtak. Ezután a fogorvos rendszeresen feljárt a hegyre, lábbal hajtható fúrógépével, és nemcsak a fogakat kezelte, hanem hozott magával gyógyszert, híreket, élelmet is. Előfordult, hogy a súlyos betegekhez és sebesültekhez szakorvossal érkezett, sőt intenzív kezelésre szorultakat vitt le a közeli községekbe és mint balesetest vetette fel őket a kórházba.

Ugyancsak a radziejówi erdőségben való tartózkodás idején történt, hogy az egyik közeli faluból megérkezett a lengyel összekötő és közölte, hogy a környékre magyar katonák érkeztek és nagyon rossz a hangulatuk. Zalka András elhatározta, hogy néhány magyar felderítőt leküld éjjel a faluba, teremtsenek kapcsolatot a honvédekkel és tájékozódjanak feladataikról.

Szepessy József és néhány társa sötétedéskor lementek a faluba. Felkeresték az összekötő által említett házat, ahol egy magyar főhadnagy lakott. Nem fogadta őket ellenségesen, sőt elmondta, hogy várják a menetparancsot, mert Szlovákiába kell átmenniük, hogy ott bevetésre kerüljenek. Panaszkodott a németekre, akik mindenütt otthagyják a magyarokat, nem engedik felkapaszkodni a kocsikra. És kegyetlenek. Jó néhány sebesült van az egységben, akiket a németek sebesítettek meg. A következőképpen. A holtfáradtan menetelő honvédek kérték az ugyanabban az irányban, teherautón uta-

zó németeket, hogy egy darabig felszállhassanak a kocsikra. A németek azonban nem engedték meg, sőt bántalmazták őket.

Szepessy József a közlésből levonta a tanulságot, és igyekezett meggyőzni a főhadnagyot a további harc értelmetlenségéről. Hangsúlyozta, hogy a háború egyáltalán nem a magyar nemzet érdekeiért folyik, tehát ideje lenne abbahagyni. A tiszt azonban, úgy látszik, nem mert még saját alegysége sorsáról sem dönteni. Az átállás lehetőségével nem tudott élni. Ettől függetlenül több honvédszemély megszökött az alakulattól. Volt, aki elrejtőzött a helybelieknél, volt, aki megtalálta az utat az ellenállókhoz. Néhányan a felszabadulás után újra visszatértek Lengyelországba, ott találtak otthonra, családra, mint a ma Nowy Sączon élő Böröcz Mihály.

Szepessy József emlékezete szerint az alegység a lovashadosztályhoz tartozott. A korabeli iratokból azonban kitűnik, hogy 1944 novemberében az említett térségben a Varsó alól Radom városán átvonuló 5. magyar tartalék hadosztály tartózkodott.

Határközelben lévén a Lesnyikovszkij és Kovalenko felderítői gyakran jártak át Szlovákiába. Értékes információik órák alatt eljutottak a jól működő rádiók útján Moszkvába.

A hitleristákat azonban bőszítette a hátukban tevékenykedő szovjet felderítés és a gyakori diverzáns akciók. Elhatározták a radziejowi erdőségben települt partizánbázis felszámolását. Besúgóik útján tájékozódtak a bázis pontos elhelyezkedéséről. Nagy titokban erőket vontak össze az erdőség közelében, Krakkóból pedig légitámogatást kértek.

Csakhogy jól szervezett volt a partizánfelderítés is. A helybeliek csakhamar hírt hoztak a várható fasiszta támadásról. Lesnyikovszkij és Kovalenko úgy döntöttek, hogy nem lenne helyes bevárni a nagy erőkkel meginduló német akciót, hanem azonnal meg kell kezdeni a kivonulást az erdőség területéről. Először a sebesülteket és betegeket szállították el, majd még az éjszaka folyamán elvonult az összes partizán. Mikor a fasiszta repülőgépek hajnalban nagy légitámadást intéztek a bázis ellen és földig rombolták, nem tartózkodott már ott senki. Ezt azonban a hitleristák nem tudták.

A partizánok a Lubań fennsíkra vonultak. Ide érkezett egy másik szovjet partizánalakulat is Ivan Zolotar parancsnoksága alatt.

Ettől kezdve, egészen december harmadikáig Kovalenko és Zalka osztaga a Zolotar-egységgel maradt szoros kapcsolatban. Közös akciókat hajtottak végre Nowy Targ, Zakopane, Rabka, Limanowa és Nowy Sącz térségében. Működésük igen nehéz terep- és időjárási viszonyok között történt. Ezt a térséget nemcsak erdők szabdalják, hanem bő vízhálózata is nehezíti a közlekedést. Ehhez járult a novemberi zord idő, az élelemhiány és a szüntelen harckészültség.

A téli időjárási viszonyok között gyakran kellett átkelni egyik vagy másik sebes folyású folyón, a Bialkán, az Ochotnicán, a Jastrzębián, Słomkán és a sokágú Dunajecen. Sőt, még a Poprád folyón is, amely Nowy Sącztól délre kettészeli a Sądecki Beszkideket.

A szüntelen mozgásban ugyanakkor tartani kellett az állandó rádiókapcsolatot Moszkvával, sőt az 1. és a 4. Ukrán Front törzsével is. A felderítő és diverzáns tevékenységnek ebben az időben különleges szerepet adott az a körülmény, hogy a szovjet–német arcvonal, a fenti két ukrán hadseregcsoport szakaszán, a Kovalenko-osztag működési sávjától alig 70–80 kilométerre keletre húzódott. A fasiszta csapatszállítások, utánpótlás akadályozása tehát közvetlen segítséget nyújtott az akkor védelembe kényszerült szovjet csapatoknak. A Moszkvába továbbított jelentések pedig bizonyos vonatkozásokban támpontokat nyújtottak a szovjet hadvezetésnek a további támadó hadműveletek kidolgozásához.

Zolotar és Kovalenko igyekeztek kapcsolatot teremteni a területen működő Honi Hadsereg és Parasztzászlóaljak alakulataival is. A Honi Hadsereg helyi vezetése azonban nem kívánta erősíteni az együttműködést a szovjet partizánokkal, bár nem is léptek fel ellenük.[172] Zalka András és Szepessy József elmondták, nem egy esetben előfordult, hogy a légi úton érkezett utánpótlás tévedésből „gazdát" cserélt. Vagyis az angolok küldeménye a szovjet, a Szovjetunióból érkező szállítmány pedig a Honi Hadsereg vagy a Parasztzászlóaljak bázisára esett. Előfordult az is, hogy közösen szedték össze a kapott anyagokat, hogy mielőbb „eltüntessék" szem elől. Ezután megindult a cserebere, vagyis a kapott ruhanemű, élelmiszer, gyógyszer stb. kicserélése egymás között. Fegyvert és lőszert azonban soha nem cseréltek. Kinek-kinek megmaradt, amihez hozzájutott.

Valamivel szorosabb volt a kapcsolat a Parasztzászlóaljak helyi osztagaival. Gyakori volt az ellenségről szerzett információk kicserélése, sőt akciókat is hajtottak végre közösen, különösen ott, ahol a fasiszták a lengyel ellenállókat éppúgy szorongatták, mint a szovjet partizánokat.

A szovjet felderítők találkoztak lengyel partizánokkal is. A velük való együttműködés igen hatékony és kölcsönösen segítőkész volt. Hosszabb időn át azonban nem tarthatott, mivel a felderítők állandó mozgásban voltak.

December harmadikán Zolotar partizánparancsnok új feladatot kapott. Egységét négy részre kellett bontania, és mindegyik önálló csoportként más-más irányban folytatta partizántevékenységét az ellenség hátában. A zöm a krakkói térségbe vonult.[173]

Anatolij Kovalenko osztaga is két részre vált. Hatvan emberrel Zalka András elindult új bázist keresni északkeleti irányba, Tylmanowa, Obidza érintésével. Obidzánál átkeltek a Dunajecen, majd a Słomkán. Továbbvonulva északra Kanina körzetében átjutottak a Limanowa–Nowy Sącz országúton. A Limanowától északkeletre levő erdőségben megállapodtak. Nemsokára az osztag másik része is megérkezett. Limanowa járásban kapcsolatot teremtettek az Edward Trojanowski „Bartosz" vezette ellenállókkal, közös élelemszerző akciókat és felderítő tevékenységet fejtettek ki eredményesen.

A bázistól függetlenül a szovjet felderítő osztag egy része továbbra is állandó mozgásban maradt. December folyamán többször átkeltek a Dunajec folyón, híreket kaptak Limanowa, Zabrzez, Obidza, Tylmanowa, Klodne, Grywald, Szczawnica, Piwniczna és más helységek lengyel hazafiaitól. Ez a működési terület lényegében egy 40–50 kilométer hosszúságú, mintegy húsz kilométer széles sáv volt, amelyben a partizánok a Nowy Sącz–Piwniczna közötti vasútvonaltól és országúttól nyugatra állandó megfigyelés alatt tartották az ellenséget. Az említett helységekben a lakosság nagy része segítette a szovjet partizánokat, igyekezett biztosítani a létfenntartásukhoz szükséges feltételeket. Gyakran megtörtént, hogy bár az adott faluban németek voltak, a házak nagy részében partizánok pihentek és sebesültjeiket ápolták a lakosok.

1944 szilveszterét a Kovalenko–Zalka-osztag az egyik helységben töltötte. Szepessy József és Zalka András emlékezete szerint Újévre virradóan a helyi illegális csoportból mintegy ötvenen csatlakoztak az osztaghoz.

Miután a szovjet felderítők működési sávja közvetlen front mögötti területnek számított, a fasiszták természetesen mindent elkövettek, hogy véget vessenek a partizánok szabad mozgásának. A leggyanúsabb partizánszimpatizáns falvakban túszokat szedtek, kínozták a lakosokat, hogy árulják el a partizánok tartózkodási helyét. Ilyen eset történt január ötödikén Grywald faluban is, ahol hatvan helyi lakost túszként elhurcoltak. A partizánok a falu közelében tartózkodtak, mit sem sejtve a veszélyről. Az egyik összekötő hozta a hírt. Azonnal biztonságosabb helyre kellett vonulni. A riadóztatott felderítők erőltetett menetben elindultak, átkeltek a befagyott Dunajecen Krościenkótól délre, majd Jaworki irányába folytatták útjukat. Abban az erdőcskében álltak meg, ahol Szlovákiából jövet fogadták őket a „Csapajev"-magasabbegység felderítői. Mindössze két hónap telt el azóta.

Igen nehéz helyzetbe kerültek, mert a behavazott tájon nem volt ajánlatos sokat mozogni. Egy helyben mégsem maradhattak, így energiájuk egy részét lekötötte az árulkodó nyomok eltüntetése. A parancsnokság úgy döntött, hogy ismét kettéosztja az osztagot. Egy csoportot Ivan Lehár szlovák partizán vezetésével átküldött Szlovákiába. Az osztag többi része pedig északi irányba vonult. Január közepén a Radziejowi erdőségen áthaladva a Stary Sącztól délnyugatra levő Gołkowice-hegyre értek. Itt már nagyobb biztonságban érezték magukat.

Közben megindult a Vörös Hadsereg nagy téli támadása.

Január 19-én az 1. Ukrán Front csapatai felszabadították Krakkót, Tarnówot, a 4. Ukrán Front Jaslót, Gorlicét, Limanowát. Másnap birtokba vették Nowy Sączot. Január 21-én a Kovalenko–Zalka felderítő osztag egyesült a Vörös Hadsereggel. Röviddel ezután Nowy Sączra vonult, ahol február közepéig pihenőben volt.

Közben persze a létszám egyre fogyott. A szlovákok hazamentek, hogy részt vegyenek a Csehszlovákia területén kibontakozó felszabadító harcokban. A szovjet felderítők a Vörös Hadsereg ál-

lományába kerültek. Zalka Andrást Debrecenbe rendelték, ahol új feladatot kapott. Vorosilov, a Szovjetunió marsallja mellé került a Szövetséges Ellenőrző Bizottságba. Útnak indult az akkori fővárosba, Debrecenbe Ács István, Czinna Ferenc és Szepessy József is, akiket Révész Géza fogadott nagy szeretettel.[174]

A hosszú hónapok harcfeladatai után az új Magyarország megteremtéséért folyó, nem kevésbé nehéz, politikai harcok megvívása várt a Kovalenko–Zalka felderítő osztag magyar kommunistáira.

Több mint három évtized távlatából természetesen már igen nehéz felidézniük az átélt epizódokat. No meg feladataik jellegéből is fakadt, hogy nemigen vezettek részletes feljegyzéseket arról, hogy mikor, hol jártak.

Történetük vázlatos összefoglalásából is levonható azonban a következtetés, hogy tevékenységükkel nemcsak a szovjet hadvezetésnek nyújtottak segítséget, hanem hozzájárultak a szovjet–lengyel–szlovák–magyar antifasiszta és forradalmi kapcsolatok erősítéséhez is. A Kovalenko–Zalka felderítő osztag ily módon nemcsak katonai, hanem politikai vonatkozásban is méltó helyet foglal el az internacionalista együttműködés történetében.

7. A FELSZABADÍTÓ CSAPATOKKAL LENGYEL FÖLDÖN

Az eddigi magyar és lengyel feldolgozásokból, de még a visszaemlékezésekből is valahogy kimaradt a magyar–lengyel antifasiszta kapcsolatok sajátos területének említése: a reguláris csapatok magyar katonáinak, politikai munkásainak stb. részvétele Lengyelország felszabadításában.

Természetesen nem szabad eltúlozni ennek jelentőségét, hiszen a magyarok *száma* elenyésző. A *részvétel ténye* azonban mégis több figyelmet érdemel. A Vörös Hadsereg keretében, éppen ennek mélységesen internacionalista jellegéből fakadóan, új elemekkel gazdagodtak a magyar–lengyel *haladó katonai hagyományok is.*

A különböző egységek állományába tartozó magyarok tevékenységének történetét a jelen keretekben nem összegezhetjük –, és ebben el kell térni az eddigi módszertől –, mivel ez az adott esetben a lengyelországi felszabadító harcok megírását igényelné. Valóban csupán a téma felvetése lehetséges.

Honfitársaink a reguláris egységekhez is különböző úton és módon kerültek.[175] Egy részük, főként a Szovjetunióban élő politikai emigránsok és gyermekeik, már a Nagy Honvédő Háború kezdetétől részt vett a fasiszta agresszorok elleni küzdelmekben. Mások, többségükben 1944 közepén kerültek a Vörös Hadseregbe valamely belorusz vagy ukrajnai partizánosztagtól. Jelentős létszámú csoportot képeztek azok a hadifoglyok, akik jelentkeztek a fegyveres harcra, antifasiszta iskolát végeztek és így jutottak ki az arcvonalra.

Beosztásuk is különböző volt. A legtöbben frontpropagandisták lettek. E funkció sokoldalúságából fakadóan ilyen beosztásba kerültek az írók, újságírók, művészek is, hiszen az igazságtalan háborúba vitt honvédek öntudatra ébresztéséhez és meggyőzéséhez a propaganda és az agitáció sokféle eszközét és módszerét kellett alkalmazni.

Nagy megbecsülést szereztek a szovjet katonák között orvosaink, felcsereink, ápolónőink.

Külön említést érdemelnek azok a kevesek, akik parancsnoki, alparancsnoki teendőket láttak el, vagy egyszerű közkatonaként lendültek rohamra a szovjet bajtársaikkal együtt.

Az 1944-ben nyugati irányban, Lengyelországon át előretörő szovjet hadseregcsoportok szinte mindegyikében találkozhatunk magyarokkal.

A 2. Belorusz Front állományában volt például frontpropagandista *Galambos László*. Még a pinszki mocsaraknál állt át a partizánokhoz. Együtt harcolt a lengyelekkel az „M. Csernyák" nevét viselő szovjet osztagban. A partizánterület felszabadulása után került át a hadsereghez. Szükség volt rá, mivel a Fronttal szemben a II. magyar tartalék hadtest hadosztályai is bevetésre kerültek. Galambos László 1944 augusztusában a Varsótól északkeletre levő Tłuszcz városkánál búcsúzott el, szovjet és lengyel harcosoktól.

Az 1. Belorusz Front állományába is hasonló okokból kerültek

magyar frontpropagandisták, így például *Havas Béla.* A Front 69. hadseregének politikai osztályán dolgozott *Mauthner József.* Tulajdonképpen a frontpropagandát végző 7. alosztály nyomdásza volt, de egyike volt a legaktívabb agitátornak. Reá jellemző módszerekkel folytatta felvilágosító munkáját. Például Varsó térségében, az 5. magyar tartalék hadosztály katonáit *versben* világosította fel a fasiszták oldalán folytatott harc értelmetlen és népellenes lényegéről. Híresek voltak röplapjai is. Nincs kizárva, hogy eljutottak a magnuszewi szovjet hídfővel szemben védelemben levő magyar honvédekhez, és sokukat átállásra ösztönöztek a szovjet csapatokhoz. Emlékezzünk csak a fentebb írottakra, ahol a német jelentések megbízhatatlannak minősítették az 5. magyar tartalék hadosztályt!

A front 70. hadserege tábori kórházában dolgoztak a Kaplun-osztag partizánjai közül *Kende Béla* és *Major István.* A partizán-osztagból még Polesiában kerültek a 70. hadsereghez. Részt vettek a belorussziai hadműveletben és a Bugon való átkelésben. A Varsótól északkeletre levő Tluszczt elérve új feladatot kaptak. Szovjet egészségügyiekkel együtt, a városkában létesített 26. számú irányító állomásra kerültek. Sokrétű feladataik mellett részt vállaltak a lakosság egészségügyi gondjainak megoldásában is. Fertőtlenítették a kutakat, megtették a szükséges óvintézkedéseket a különböző járványok megakadályozására. Ellátták a lengyel betegeket, gondozták a sebesülteket. Tluszczban járva találkoztam olyan lengyelekkel, akik emlékeztek magyar felcserre, és máig hálával gondolnak a 26. állomás beosztottainak segítőkészségére.

A front egységeiből leszerelők többsége is erre az irányító állomásra került. Itt gondoskodtak egészségügyi ellenőrzésükről és továbbirányításukról. Így találkozhatott Kende Béla és Major István is a 2. Belorusz Front volt propagandistájával, a már említett Galambos Lászlóval.

Az 1. Belorusz Front állományában volt két magyar, aki tulajdonképpen végigharcolta a Nagy Honvédő Háborút, a moszkvai csatától Berlinig. Az egyik az idősebb generációhoz tartozó, a harmincas években Szovjetunióba került forradalmár orvos, az 1975-

ben elhunyt *dr. Sós Pál.* Több szovjet tábori kórházban dolgozott orvosként, parancsnokként.

1944-ben az 1. Belorusz Fronthoz vezényelték át. Így jutott Varsóba. Erről a „találkozásról" írta: „Közvetlenül Varsó felszabadítása után . . . a romokban kapirgálva viszonylag épen maradt berendezési tárgyak után kutattunk, hogy sebesültjeink elhelyezési körülményein javíthassunk. Borzalmas volt a földig lerombolt Varsó. A lengyel főváros lesújtó képe a Sztálingrádban átéltek után is megrázott bennünket. Hallgattuk a körénk sereglett, agyonkínzott varsóiakat, akik egymás szavába vágva, szinte ontották a szörnyűnél is szörnyűbb élményeiket."

Megszámlálhatatlan esetben fordultak hozzá lengyelek segítségért, és orvostársaival együtt mindent megtett a sokat szenvedett emberek helyzetének javításáért, gyógyításáért.

A háború 1945. május 9-én hivatalosan véget ért Európában. Dr. Sós Pál orvos számára azonban még sokáig folytatódott a háború fizikai és lelki sebesültjeinek gyógyítása.

Berlinben ért véget a háború a front fiatal alegységparancsnoka, *Mózes György* számára is. Politikai emigráns szülők gyermekeként került a Szovjetunióba. 1941 októberében, alig tizennyolc éves korában önként jelentkezett frontszolgálatra. Az aknavetősökhöz került. Részt vett a brjanszki, orlovszki, voronyezsi harcokban. Parancsnokai felfigyeltek képességeire, és tiszti iskolára küldték. 1944 őszén, alhadnagyként került vissza a frontra, a hadsereg-csoportosítás 16. gárda aknavetődandárához, ütegparancsnoki beosztásba. A dandár a narewi arcvonalszakaszon volt ekkor védelemben, Varsótól északnyugatra. Az 1945. január 12-én meginduló támadásban, a lengyel főváros felszabadításáért vívott harcokban Mózes György is megsebesült. Nem telt bele sok idő, már újra ütegparancsnokként harcolt tovább lengyel földön. Poznań felszabadításakor hadosztály híradófőnök lett. Szakalakulatának jelentős szerepe volt a poznańi fasiszta csoportosítás elszigetelésében. Ezután következett az oderai átkelés, kijutás az Elba folyóhoz és végül utcai harcok Berlinben.

Az 1. Belorusz Front hadműveleti alárendeltségébe tartozó *1. lengyel hadsereg* tábori kórházának egyik ápolónője, majd gyógyszertárosa szintén magyar volt, a Budapesten élő *Ágócs Istvánné, Grütz*

Anna. 1944 júliusától 1945 májusáig személyes példamutatással, önfeláldozó segítségnyújtással járult hozzá a maga területén az emberiesség diadalra jutásához.

A legtöbb magyar természetesen az 1. és a 4. Ukrán Frontok állományában található 1944-ben, mivel csapataikkal szemben állt az 1. magyar hadsereg is. A magyarok segítségével bizonyos mérvű kontaktus is alakult ki, és remélhető volt, hogy a magyar seregtest megnyitja arcvonalát a Kárpátokban a Vörös Hadsereg előtt. Sajnos az 1944. október 15-i események, a nyilasok uralomra jutása más fordulatot hozott. Az 1. magyar hadsereg új parancsnokság alatt továbbra is ellenségnek bizonyult.

Az elsőként lengyel területre érkező *1. Ukrán Front* lvov–sandomierzi támadó hadműveletének végrehajtása során át kellett törje a magyar védőállásokat is. Az 1. gárdahadsereg (parancsnoka Andrej Grecsko vezérezredes volt) politikai osztálya 7. alosztályában dolgozott ez idő tájt a két Satanowski-partizán: *dr. Kovács István* és *Zamek Vlagyimir.* Társuk lett *dr. Weiszfeiler Gyula* orvosprofesszor, aki 1932-ben került ki a Szovjetunióba. Weiszfeiler Gyula hamarosan az első lépcsőben levő 30. hadosztályhoz ment át, ahol *Rosta Endré*vel igen intenzív agitációs munkát fejtettek ki.

Az 1. Ukrán Front különböző hadseregeiben 1944 júniusában számos magyar politikai munkás dolgozott. Például a 18. hadseregben Csillag Miklós, Tihanyi Sándor, Zsombor János. Szerepük volt a lengyel területre visszavonuló magyar csapatok erkölcsi-politikai szellemének bomlasztásában. Néhányan átkerültek egy ideig lengyel területre is, például *dr. Gruber József,* de mivel elsősorban a megszálló horthysta csapatok főerejét képező 1. magyar hadsereg bomlasztása volt a fő cél, a magyar propagandisták átmentek a 4. Ukrán Front állományába.

Dr. Érchegyi József 1944 őszéig maradt az 1. Ukrán Front politikai osztályán, és egészen Sanokig jutott el. Itt parancsot kapott, és áthelyezték a 4. Ukrán Fronthoz. 1945 januárjában azonban, amikor a 4. Ukrán Front jobbszárny-csapatai a Kárpátokon át szintén lengyel területre érkeztek, Érchegyi József is velük jött. Nowy Sącz–Krakkó-i harcokban mint frontagitátor tevékenykedett.

1945. március végéig ebben a térségben maradt. Jó kapcsolatokat épített ki az új Lengyelország képviselőivel, segítette politikai munkájukat. Márciusban egy katonai autóval Sanokra utazott, hogy bekapcsolódjon az ott működő magyar katonai gyűjtőállomás munkájába. Útközben megpihentek Nowy Sączon, egy táborban, ahol másnap kiderült, hogy tífuszjárvány tört ki. A tábort lezárták, senki sem hagyhatta el. A szovjet táborcsoport parancsnoka Érchegyi Józsefet nevezte ki a Nowy Sącz-i tábor parancsnokává, helyettese Kebisz János volt, aki ma Pozsonyban él. Érchegyi 1945 őszéig tartózkodott Nowy Sączon.

Ugyancsak lengyel területen tevékenykedtek egy ideig dr. *Kovács István, Hunya István, Herencsár Lajos* és mások. Néhányan Nowy Targban összetalálkoztak Érchegyi Józseffel is. *Somogyi (Steiner) János* is átkerült lengyel területre, és 1945 májusában tért haza a Katowicétől délnyugatra levő Racibórzból.

A Front lvov–sandomierzi támadó hadműveletének harcaiban vett részt *Kende György*. Az 59. hadsereg 245. lövészhadosztálya 9. tüzérezredének volt a katonája. Szovjet tüzértársaival együtt biztosították az átkelést a Visztulán és a sandomierzi hídfőállás védelmét. Az 1945 januárjában meginduló általános szovjet támadás során, a Krakkó felszabadításáért vívott küzdelmekben sebesült meg, január 19-én.

Lengyelország területén az 1. Ukrán Front hadműveleti alárendeltségébe tartozott a Szovjetunióban szervezett *1. csehszlovák hadtest is.* 1944 szeptember–októberében Sanok–Jasło–Krosno–Dukla térségében a szovjet–csehszlovák és lengyel együttműködés nagyszerű példái valósultak meg, és emlékét ma is őrzik e vidék lakói. Ebben az internacionalista együttműködésben színfolt, hogy a hadtest állományában magyarok is voltak, főként harcosok, de politikai munkások is, így *Safranko Emanuel, Safranko Emanuelné Fedor Mária, Veck József, Vrábel János, Mlynárik János, Köves László* és mások. Duklán a „Fegyverbarátság" múzeumában számos magyar vonatkozású emlékkel is találkoztam.

Lehetséges, hogy a felsoroltaknál több magyar vett részt a lengyelországi felszabadító harcokban. Például nem tudunk semmi bizonyosat azokról, akik esetleg súlyos sebesültként kerültek vissza a

Szovjetunióba, vagy hősi halált haltak valahol és földi maradványaik lengyel földben nyugszanak.

Az említettek részvételének pontosítása sem volt könnyű, hiszen visszaemlékezéseikben, személyi anyagaikban nem fordítottak nagyobb figyelmet lengyelországi tevékenységükre, mivel a szovjet hadsereg állományába tartoztak. Éppen ezért adósak még azokkal az élményekkel, melyek az 1944–1945-ös esztendőben Lengyelország területén a lengyel néphez kötődnek. A kutatás másik nehézsége is az előzőből fakadt, hogy az egykori frontpropagandisták vagy katonák nem egészen bizonyosak abban, mikor kerültek át egyik fronttól a másikhoz. Az eligazodáshoz a szovjet direktívák dátumai bizonyos fokig segítséget adtak. Így például az 1. Ukrán Front a lvov–sandomierzi hadművelet kezdetén még jelentős magyar alakulatokkal került szembe, tehát szüksége volt magyar agitátorokra. A Visztula mentén kiépített védelemben viszont már csak a magnuszewi hídfőnél volt magyar alakulat, az 5. tartalék-hadosztály. Ennek kivonásával Lengyelország területén lényegében nem maradt magyar egység. Viszont a Nyugat-Ukrajnából kiszorult magyar alakulatok Kelet-Szlovákia területén összpontosultak, a 4. Ukrán Fronttal szemben. A frontpropagandistákat tehát ehhez a hadseregcsoporthoz 1944 szeptemberében vezényelték át. Annál is inkább, mert az akkori elképzelésekben ez a front még meghatározó szerepet játszott volna Budapest felszabadításában.

Miután a magyarországi hadműveletek súlya október elejétől a Romániából érkező 2. Ukrán Frontra hárult, a magyar politikai munkások is átkerültek e hadseregcsoportba, R. Malinovszkij, a Szovjetunió marsallja törzséhez.

Éppen a gyakori mozgások miatt elképzelhető, hogy az említetteknél sokkal többen is részt vettek a lengyelországi harcokban. Az is előfordulhat viszont, hogy valaki tévesen emlékezik és egy közbejött parancs értelmében már nem került Lengyelország területére.

A probléma felvetésével egyetlen szándékom volt, felhívni a figyelmet az új típusú magyar–lengyel fegyverbarátságnak erre a *forrására,* amely nagyszerű ténye internacionalista kapcsolatainknak is.

1 *A Kommunista Internacionálé* története. Kossuth Kiadó, Budapest, 1971. 471., 473. old. A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. 476–478. old.
2 *Fodor* Zoltán: Az A-3131-es hazatér. Emlékek 1923–1945. Budapest, 1964. 112. old.
3 Ugyanott, 113. old.
4 Fodor Zoltán és Visontai Ilona visszaemlékezése. HL Pgy-Lengyelország.
5 *Warszawa-Lewa Podmiejska* 1942–1945. Varsó, 1971. 307. old.
6 Fodor Zoltán: i. m. 122. old.
7 Dowództwo Główne... 396. old.; Stefan *Pawlata:* Łowickie w walce, visszaemlékezés. Megjelent a Mazowsze w walce című kötetben, Varsó, 1964. 60–81. old.
8 Dowództwo Główne... 88. old.
9 Fodor Zoltán: i. m. 125. old.
10 Fodor Zoltánt és Visontai Ilonát Hajasdra, majd Ungvárra vitték, innen Budapestre szállították. Emlékezetük szerint 1943. július 25-én érkeztek Pestre. Később internálják őket Nagykanizsára, ahonnan Fodor rövidesen a garanyi táborba kerül.
11 Lásd: T. *Szerémi* Borbála: A szabadság vértanúi. Kossuth Kiadó, Budapest, 1960. 221. old.; *Vadász* Ferenc cikke a Népszabadság 1968. június 25-i számában.
12 Közli: T. Szerémi Borbála: i. m. 221. old.
13 *Kállai* Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945. Kossuth Kiadó, Budapest, Ötödik átdolgozott kiadás, 1965. 216. old.
14 A Mińsk Mazowiecki terület kommunista vezetésű ellenállási és partizánmozgalmának bemutatásához felhasznált források: Prawa Podmiejska w latach 1942–1944. Wspomnienia żolnierzy GL i AL, amely a jobb-

parti varsói terület Népi Gárda és Népi Hadsereg katonáinak visszaemlékezésgyűjteménye. Varsó, 2. kiadás, 1962.; A varsói Hadtörténelmi Intézet levéltárában megtalálható Zygmunt Duszyński, Stanisław Dąbrowski, Stanisław Łaskowski és mások visszaemlékezése, valamint Warszawa–Prawa Podmiejska 1942–1944. Z walk PPR, GL–AL. Varsó, 1973.

15 Tadeusz *Konopka:* PPR i GL dzielnicy Mińsk Mazowiecki w walce z okupantem. WPH. 1963/3/4. szám. 483. old.

16 Lásd erről: Gustáv *Husák:* Tanúságtétel a Szlovák Nemzeti Felkelésről. Kossuth Kiadó, Budapest, 1970. 54., 56., 86. old. Fakty o druhej svetovej vojne, Bratislava, 1974. 122. old.; Čestmír *Amort:* SSSR a osvobození Československá. Prága, 1970. 83. old.

17 T. Konopka: id. tanulmány, 483. old.

18 Kilián György ekkor valójában 36 éves volt. A visszaemlékező tévedése az életkort illetően nem perdöntő, különösen nem az harminc év távlatából.

19 *Magyar Életrajzi Lexikon,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 916. old. (Ebben Kilián bevetése tévesen, 1943 novemberére van téve); *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon,* Kossuth Kiadó, Budapest, 1956. 366. old.

20 Helyesen: Mińsk Mazowiecki.

21 T. Szerémi Borbála: i. m. 221. old.

22 Népszabadság, 1968. június 25-i száma.

23 Lásd az erre vonatkozó utalást: A magyar „kovpakisták" Lengyelországban című alfejezetben.

24 HL VKF 1. oszt. 1943. eln. 285. és 286. iratcsomóban található 1943. július, augusztusi hadműveleti jelentések.

25 Ugyanott, 5651. sz. irat.

26 Olyan értesülések is érkeztek, hogy Turjanica Anna túlélte a háborút, és Lednei Ivánné néven a munkácsi pártbizottságon dolgozott évekig. Megkeresésemre rokona, Mihail Turjanica 1974 augusztusában a következőket írta levelében: „Anna Vasziljevna Turjanica (Lednei volt felesége) partizánnő, csupán névrokona annak a Turjanica Anna ejtőernyősnek, aki a Szovjetunióban élt, majd a fasisztákkal vívott tűzharcban vesztette életét."

27 1943 őszétől Kazimierz Bakuła azt a feladatot kapta, hogy mindenáron biztosítsa Anielina faluban a párt igen fontos bázisát. A felszabadulásig itt több illegális ülésre, találkozásra, megbeszélésre került sor. Bakuła továbbra is gyári munkásként dolgozott és nem vehetett részt semmiféle szervező munkában vagy akcióban, nehogy felhívja magára a hitleristák figyelmét. A párt illegális bázisa Anielinában a felszabadulásig, 1944. július végéig létezett. Bakuła ezután részt vett a néphatalom védelmében, a különböző fasiszta és nacionalista bandák elleni küzdelmekben. Ma Varsóban él, a LEMP Varsó–Praga „Kamionek" kerületi bizottságának szervező titkára. – Jan Sarnecki járási gárdapa-

rancsnok hősi halála után a fasiszták elhurcolták édesapját. Édesanyját és nővérét meggyilkolták, házukat, melyben Kilián György az első órákat töltötte lengyel földön, felgyújtották. Zdzisław öccse a lublini erdőségben működő partizánosztagokhoz került és ezen a területen vett részt a fasiszták elleni harcokban a felszabadulásig.

28 Anton *Brinszki* („Gyágya Petya"): Po tu sztoronu fronta című kétkötetes visszaemlékezésében (Moszkva, 1961.) írt a Kaplun-egységekről. Brinszki csoportosításában is több magyar volt, például a később hősi halált halt dr. Gellén István és dr. Kovács István.

29 M. Juchniewicz: Polacy . . . 316–317. old.

30 V. Grebenyev-anyag. Varsó HIL Sygn. III./63./104.

31 Major István, Budapest, írásos és szóbeli közlései 1974-ben.

32 A harcokról több visszaemlékezés is szól. M. Juchniewicz említett monográfiájában is idézi a 317. oldalon.

33 A lengyel delegáció átjuttatásáról nagyon sok lengyel történész írt már, és a szovjet munkákban is említés történt róla. Włodzimierz T. *Kowalski* Wielka koalicja című könyve második kötetében az eddigi legteljesebb anyagot adja erről a témáról. Könyvéből közölt részleteket a Perspektywy 1974. július 5-i száma.

34 A történetéhez forrásanyagok: a varsói Párttörténeti Intézet levéltárában: Zofia Drożdż-Stanowska (8627), Robert Satanowski (8619), Wincenty Rożkowski (8633); a varsói HIL anyagából Sygn. III./52. állag az egységre vonatkozó visszaemlékezések. Parancsok és tevékenységének hadműveleti összefoglalója, továbbá az 1965-ben elhunyt Vaszilij Begma visszaemlékezése (Sygn. III./63./71.) Bogdan *Hillebrandt*: Dzialalność bojowa zgrupowania polskich oddziałów partizanskich na Polesiu, Wołyniu i Lubelszczyźnie w latach 1943–1944. WPH. 1961. 3. számban megjelent tanulmánya a csoportosítás harctevékenységéről.

35 WPH. 1961. 3. szám, 238–240. old.

36 Ugyanott, 45. old.

37 Ugyanott, 53. old., valamint W. Rożkowski visszaemlékezése, varsói HIL Sygn. III./52./7.

38 WPH. 1961. 3. szám, 46. old.

39 *Fábry* József: A szabadságért harcoltunk. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1973. 175. old.

40 Rácz Gyula anyaga a magyar Partizán Szövetségben. 1974. nyarán halt meg Budapesten.

41 Szőnyi Márton az 1/3 vadászrepülő-század pilótájaként került fogságba 1941 augusztusában. Antifasiszta-, majd partizániskolát végzett. A Satanowski-csoportosítás után Rovnóban készült fel az önálló bevetésre. 1944. augusztus 8-án, 13 fős csoportjával ereszkedett le ejtőernyővel Észak-Magyarországon a Hangony völgyébe. Szeptember 7-én halt hősi halált. Partizántevékenységéről írt könyvet *Földes* Pál: Két ugrás az

ismeretlenbe. Zrínyi Katonai Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

42 Ősz-Szabó János később a Szőnyi-csoport politikai biztosa lett.

43 Ihász-Kovács Sándor újabb bevetésére 1944. augusztus 20-án került sor a Dékán István vezette 14 fős csoporttal. Ő volt a csoport politikai biztosa is. Földetéréskor nyomtalanul eltűnt.

44 Földes Pál: Két ugrás ... 153. old.

45 R. Satanowski visszaemlékezése. LEMP KB KL 8619. Továbbá az egykori Satanowski-partizánok anyaga a Magyar Partizán Szövetségben.

46 Infiltráció = beszivárgás.

47 Földes Pál: Két ugrás ... 154–155. old.

48 Zamek Vlagyimir közlése 1973-ban.

49 Czesław Dęga tábornok és más, egykori Satanowski-partizán 1973–1974-es közlései alapján.

50 WPH. 1961. 3. szám, 47. old.

51 LEMP KB KL 219/II-6. Jelentés.

52 Rácz Gyula közlése 1973-ban.

53 WPH. 1961. 3. szám, 48. oldalon a szerző is ilyen véleményének adott kifejezést.

54 Czesław Dęga tábornok közlése. Rovnó térségében a „Jeszcze ..." állományának egy részéből deszantok szerveződtek, a többi pedig az 1. lengyel hadsereghez került. (1944. május 31-én a csoportosítás összlétszáma 1153 fő volt.) 1944. június 2-án 33 fős tiszti, altiszti szervező és parancsnoki deszant ért földet Satonowski vezetésével Rovnóból Lowiszów körzetében. Itt igen sok önkéntes érkezett hozzájuk és újabb osztagok alakulhattak. Később a csoportok egyesültek a már korábban lengyel területre érkezett lengyel alegységekkel. A hagyományoknak megfelelően az új csoportosítás szintén a „Jeszcze Polska nie zginęła ..." nevet vette fel. (LEMP KB KL 219/VIII-5. iratok.)

55 Cz. Dęga, Rácz Gyula, Zamek Vlagyimir és mások közlése.

56 A Kovpak egységébe tartozó magyarok nagy részének ma már ismert a nevük. Itt voltak többek között Földes Pál, Tóth József, Vádli István, Szücs István, Takács Illés, Kovács István, Erdei (Erdélyi?) Pál, Kaszner Albert, Kovács Géza, Takács János, Horba György, Köves Zoltán, Gábor István, Turóczy Gábor (egy portya során fogságba esett és a horthysták 1942. november 28-án kivégezték. – HL HM eln. 13. oszt. 1942. 76 831. Ugyanerre a sorsra jutott Kiss Ferenc 1943. április 3-án – HL VKF 1. oszt. eln. 1943. 283. doboz, 5099. irat, Rostás Vince, Juhász József – ugyanott, 288. doboz, 5864. irat, Dögei László, Gergely Demeter, Marimann Tamás) és mások.

57 Lásd erről: Sz. A. *Kovpak*: A brjanszki erdőtől a Kárpátokig. Budapest, 1951.; Sz. A. *Kovpak:* Iz dnyevnyika partyizanszkih pohodov. Moszkva, 1964.; *Gazsi* József: Kovpak-partizáncsoport portyájáról a Kárpátokban – HK. 1965. 3. szám. 425–450. old.; Sz. V. *Rudnyev:*

Legendarnij rejd. (Rudnyev levelei és naplója) Uzsgorod, 1967.; D. I. *Bakradze:* Karpatszkij rejd. Moszkva, 1968., *Földes* Pál: Partizánemlékek, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 79–136. old.; P. P. *Versigora:* Nyugati portya. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1972.

58 Kovpak valóban segítséget akart nyújtani a magyar partizánmozgalom kibontakozásához. Ezzel a feladattal küldött át az akkori magyar határon egy nyolc fős, magyarokból, ukránokból és románokból álló csoportot. Erre vonatkozott Kovpak 398. számú, 1943. július 24-i parancsa. A csoport tagjai voltak az 1942. július 28. óta partizánként harcoló Horba György, Hadoma András, Dögei Vaszil, Kozuh János, Drágun Iván, Marosán Gergely, Lukács Ferenc, Markovics Kálmán. A partizánokat azonban a Tatárhágó közelében elfogták a horthysta határvadászok. Erről szól a HL VKF 1. oszt. eln. 1943. 5641. számú irat, amely azonban nem említi Dögei és Horba nevét, viszont az elfogottak között volt Mágor Gábor és Szálecsiván László, a felsoroltakat mint a 47. zalaegerszegi gyalogezred volt katonáit jelölik.

59 Lásd erről: A. N. *Szaburov:* Szili nyeiszsiszlinnije. Vojenizdat, Moszkva, 1967.

60 V. A. Zebolov anyaga oroszul a varsói HIL Sygn. III/63/2.; lengyelül a WPH. 1960. 4. számában.

61 Az egység lengyelországi portyája főbb eseményeinek felidézéséhez felhasználtam még az alábbi munkákat: Mieczysław *Juchniewicz*: Kowpakowicy w Polsce (WPH. 1958. 1.) című tanulmányát, M. *Davitasvili*: 2100 km po tilam vraga, Tbiliszi, 1946. *Bakradze*: Krovju gerojev, Tbiliszi, 1953.; Sz. *Akrutyunyanc:* Po tu sztoronu fronta, Jereván, 1957.; P. P. *Versigora*–V. A. *Zebolov:* Partyizanszkije rejdi. Kisinyov, 1962.; P. P. *Versigora*: San-Wisla, Varsó, 1960.

62 V. A. Zebolov: WPH. 1960. 4. szám, 218. old.

63 P. P. Versigora: Nyugati portya ... 245. old.

64 Ugyanott, 221. old.

65 HL Pgy.-Lo/5; P. P. Versigora: Nyugati portya ... 233. old.

66 V. A. Zebolov: WPH. 1960. 4. szám. 222. old.

67 Gábor István szóbeli közlése 1975-ben.

68 V. A. Zebolov: WPH. 4. szám. 226. old.; M. Juchniewicz: id. tanulmány 159. old.

69 M. Juchniewicz: uo. 160. old.

70 Ugyanott.

71 V. A. Zebolov: WPH. 1960. 4. szám. 231. old.

72 Ugyanott, 232. old.

73 M. Juchniewicz: id. tanulmány, 177. old.

74 Ugyanott, 234. old.

75 Varsói HIL Sygn. III/63/2. 22. lap.

76 *SZSZSZR* v Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye. 1941–1945. Kratkaja Hronika, Vojenizdat, Moszkva, 1970. 544. old.

77 Lásd erről részletesebben: M. Juchniewicz idézett tanulmányát; V. A. Zebolov: WPH. 1960. 4. szám. 226. old.; V. Bakradze: Krovju gerojev. című könyvét.
78 M. I. *Szemirjaga:* Szovjetszkije ljugyi v jevropejszkom szoprotyivlenyiji, „Nauka", Moszkva, 1970. 38–39. old.
79 Stanisław Wroński cikke a Trybuna Ludu 1962. 240. számában.
80 HK. 1973. 4. szám, 627. old.
81 Magyar szabadságharcosok... Bevezető tanulmány, 50. old.
82 Földes Pál: Két ugrás... 57. old.
83 Magyar szabadságharcosok... 50. old.
84 Téves a Magyar Életrajzi Lexikon II. kötet (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.) 893. oldalán levő közlése, miszerint Tóth József „a Voronyezsi Front politikai osztályán dolgozott... beválasztották a front katonai tanácsába". Ezt a funkciót csak magas katonai végzettségű, magas rendfokozatú személy tölthette be.
85 Lásd a találkozásról: Földes Pál: Két ugrás... 51–66. oldalakat.
86 *Gallai* Ervin: Viharzóna. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1968. 193–194. old.
87 Ugyanott, 195. old.
88 Walczyli razem... 115. old.
89 J. Tobiasz: i. m. 135. old.
90 Harcok, emlékek... Gallai Ervin: Fegyverrel Lengyelország felszabadításáért című visszaemlékezése. 259–260. old.
91 Hans Frank naplója. LEMP KB KL 35, 563–564. old.
92 Waldemar Tuszyński: Lasy janówskie i puszcza Solska. Varsó, 1970. 12. old.
93 J. Tobiasz: i. m. 318. old.
94 W. Tuszyński: i. m. 12. old.
95 J. Tobiasz: i. m. 318. old.
96 Harcok, emlékek... 261. old.
97 J. Tobiasz: i. m. 318. old.
98 Harcok, emlékek... 262. old.
99 J. Tobiasz: i. m. 319. old.
100 A Népi Hadsereg II. körzetparancsnokának jelentése. GL i AL na Lubelczyźnie... 307. old.
101 A harcokról Mieczysław Moczar „Mietek" beszámolt a „Barwy Walki" című memoárjában, Varsó, 1962. 130–136. old.
102 Gallai Ervin: Viharzóna... 240–241. old.
103 Harcok, emlékek... 265. old.
104 W. Rożkowski visszaemlékezése a varsói HIL Sygn. III./52./7. és a LEMP KB KL 8633. számú anyag.
105 R. Satanowski visszaemlékezése, AZHP 8619. sz.
106 Gallai Ervin: Viharzóna... 247. old.

107 Ugyanott, 251. old.
108 Ugyanott, 251–252. old.
109 Ugyanott, 255–257. old.
110 LEMP KB KL 219/II–6, Jelentés.
111 Ugyanott.
112 Gallai Ervin: Viharzóna ... 259–260. old.
113 LEMP KB KL 219/II-6.
114 WPH. 1961. 2. szám, 57. old.
115 Gallai Ervin: Viharzóna ... 261. old.
116 WPH. 1961. 3. szám, 57. old.
117 Orbán Antal, a 18. könnyű hadosztály munkaszolgálatos századából szökött meg Menczel Jenővel és Braun (Kohn) Sándorral David-Gorodoknál, 1943 nyarán. A lengyel lakosok segítségével, a David-Gorodoktól keletre mintegy 70 kilométerre fekvő Turov körzetében kerültek a partizánokhoz. Orbán Antal visszaemlékezésében „Csepi" parancsnokot említett. Lehetséges, hogy először Csepiga akkori osztagába kerültek. Kunicki könyvében ugyanis azt írta, hogy Orbán 1943. december elején került hozzá. M. Kunicki: i. m. 116. old. A magyar Hadtörténelmi Levéltárban található Pgy-Lo/14 anyag név nélkül minden valószínűség szerint Orbán Antal 1961-es visszaemlékezése. Adatai ugyanis teljes mértékben megegyeznek az 1969-ben vagy 1970-ben kelt visszaemlékezésben közöltekkel. Megtalálható a Magyar Partizán Szövetségben, illetve másolata a HL-ben.
118 Mikołaj Kunicki közlése 1974-ben Zamościban, illetve a már említett munkája (Pamiętnik „Muchy"), 178. oldalán.
119 M. Juchniewicz: Polacy ... 323. old.
120 M. Kunicki: i. m. 215. old.
121 Ugyanott, 217. old.
122 Ugyanott, 219. old.
123 A lengyel területre átjött szovjet alakulatok anyagában a Csepiga és Kunicki egységen kívül, nem találtam adatot magyarok részvételére vonatkozóan. Ennek oka az lehet, hogy szovjet partizánmozgalomban Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna területén részt vett magyar partizánok, más feladatra felkészülésük miatt, 1944 májusában kiváltak, és Rovnóba vagy pedig valamely szovjet reguláris egység állományába kerültek. Ugyanakkor szükséges megemlíteni, hogy a janówi erdőségben harcoló szovjet osztagok közül Szlovákiába átkerült Prokopjuk, Karaszjov és Kunicki egységéhez igen sok magyar honvéd állt át a Szlovák Nemzeti Felkelés időszakában.
124 Wojna wyzwoleńcza ... 488. old.
125 M. I. Szemirjaga: i. m. 44. old.
126 M. Kunicki: i. m. 247. old.
127 Ugyanott, 229. old.
128 Az angol katonáknak, Thomas Storey, Charles John Keen tiszteknek

és James C. Hughes, Patrick Stradling közkatonáknak Kunicki útján Sztrokacs tábornok már előzőleg megüzente, hogy a szovjet hadvezetés értesítette szüleiket, rokonaikat és nemsokára Angliába visszatérnek. Ugyanott, 224. old.

129 Leszek Siemion: Operajca „Strumwind" írása a Kalendarz Lubelski, 1972. kötetében, 152. old.

130 Wojna wyzwoleńcza ... 488. old.

131 Ny. Prokopjuk ezredes visszaemlékezése: Za zachodnim brzegu Bugu. I–II. rész a WPH. 1961. 2. és 3. számaiban. WPH 1961. 2. szám, 116. old.

132 Wojna wyzwoleńcza ... 488. old. A harcokról lásd még: W. Tuszyński: i. m.; Walczyli razem ... III. fejezetét (szerzője Władysław Góra); Władysław Misiołek: W Puszczy Solskiej. Varsó, 1974. stb.

133 W. Tuszyński könyve 51. oldalán idézi a német iratot.

134 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 2. szám. 120. old.

135 Ugyanott, 121–122. old.

136 Orosz anyagból idézi M. I. Szemirjaga említett könyve 45. oldalán.

137 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 3. szám, 235. old.

138 M. Kunicki: i. m. 275. old.

139 Ugyanott, 276–278. old.

140 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 3. szám, 242–243. old.

141 M. Kunicki: i. m. 280. old.

142 Ugyanott, 278–279. old.

143 M. Kunicki: I. M. 280. old.

144 Ugyanott, 283–284. old.

145 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 2. szám – 120. és a 3. szám, 248. old.

146 M. Kunicki: i. m. 287. old.

147 W. Tuszyński: i. m. 83. old.

148 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 3. szám, 250–252. old.

149 HL Pgy-Lo. Orbán Antal visszaemlékezése, 9. old.

150 W. Tuszyński: i. m. 123. old.

151 M. Kunicki: i. m. 289. old. Az erdőségben maradt a Honi Hadsereg és a Parasztzászlóaljak egy nagy csoportosítása, melynek parancsnoka nem értett egyet a szovjet parancsnokok döntésével. A másnap megindúló hitlerista támadás tragikus következményekkel járt az erdőségben maradtak számára. Az itteni harcokban sebesült meg a Parasztzászlóaljak „Ryśia" zászlóaljának magyar katonája, Szőke József is.

152 W. Tuszyński: i. m. 123. old.

153 M. Kunicki: i. m. 292. old.; Orbán Antal visszaemlékezése, 12. old.

154 M. Kunicki: i. m. 293. old. 56 sebesült elszállításáról írt. Prokopjuk 47 főről. WPH. 1961. 3. szám, 266. old.

155 M. Kunicki: i. m. 293. old.

156 Ny. Prokopjuk: WPH. 1961. 3. szám, 264–266. old. és M. Kunicki: i. m. 299–302. old.

157 M. Kunicki: i. m. 313. old.
158 Ugyanott, 315. old.
159 Ugyanott, 361. old.
160 Ugyanott, 387. old.
161 N. A. *Andrianov:* Magyar hazafiak a szovjet partizánok soraiban a második világháború idején. HK. 1973. 4. szám, 630–631. old.
162 Földes Pál: Partizánemlékek... 331–332. old.
163 M. I. Szemirjaga: i. m. 85–86. old.
164 Lásd: a Szlovák Nemzeti Felkelés 30. évfordulójára kiadott kötetek közül például a felkelés térképeit tartalmazó album 9. térképét. Az a második világháború adatairól készült igen értékes összeállítás. (*Fakty* o druhej svetovej vojne, Bratislava, 1974.) 86. oldalán található fogalmazás szerint: „A Szergej partizándandár – parancsnoka Nyikolaj Prokopjuk alezredes, a Szovjetunió hőse – kb. 600 partizánból állt. Már 1944. szeptember végén egyesült a Vörös Hadsereg egységeivel. Egy része Belov-Kovalenko őrnagy vezetésével Lupkówról a Spišska Magura területére vonult át, és ott önállóan harcolt."
165 Ny. Prokopjuk WPH. 1961. 2. szám. 112. old. A magyarok visszaemlékezése szerint Kovalenko őrnagyi előléptetésére később került sor, valószínűleg Szlovákiában, mert együtt ünnepelték meg. Szepessy József és Zalka András közlése 1975-ben.
166 A magyarok csoportjába tartozott Ács István, Ékes István, Eged András, Csorba Lajos, Czinna Ferenc, Bagyó Gyula, Markovics János, Sallai Elemér, Szepessy József, Solymossy József, Harsányi János, Palásti László, Nagy István.
167 Zalka András, Ács István, Czinna Ferenc és Szepessy József közös visszaemlékezése a Magyar Partizán Szövetségben; Michal *Pitel'*: Boj o Beskydy (Bratislava, 1972.) című könyv képezi a leírtak egyik forrásanyagát.
168 M. Pitel': i. m. 16–17. old.
169 Ugyanott, 37. old.
170 M. I. Szemirjaga: i. m. 86. old. A harcok történetét írta meg M. *Sukajev:* 11 000 kilometrov po tilam vraga. Voronyezs, 1966. munkájában.
171 Walczyli razem... 151. old.
172 Lásd erről: Ivan *Zolotar:* Przyjaźn wojennych lat. Varsó, 1974. (Az 1974-es moszkvai kiadás lengyel fordítása), valamint Bolesław Wrońsky visszaemlékezése, Varsói HIL Sygn. III./63./4.
173 Ivan Zolotar: Na Podkarpaciu című írása a „Byli z nami" gyűjteménykötetben. Varsó, 1966. 425–444. old.
174 A magyarok írásos visszaemlékezése, illetve szóbeli közléseik 1964-ben. A felderítő csoport szlovákiai tevékenységét is átfogó feldolgozás a HK. 1975. 1. számában jelent meg. (*Godó* Ágnes: A Kovalenko–Zalka szovjet felderítő csoport története.)

175 Az összeállítás személyi részének forrásai: a Magyar Partizán Szövetség anyagai; a budapesti Hadtörténelmi Levéltár Partizángyűjtemény-Lengyelország, illetve -Szovjetunió állagának iratai; dr. Sós Pál HK. 1975. 2. számában megjelent visszaemlékezése; valamint az említettek közül többekkel való beszélgetések és más feljegyzések.

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

BEVEZETŐ 7
Áttekintés a lengyel ellenállási mozgalomról 7

JEGYZETEK 70

I. fejezet

MAGYAR–LENGYEL NÉMETELLENES
POLITIKAI ÉS KATONAI KAPCSOLATOK 81

1. A lengyel menekültek hivatalos képviseletei 94
   – A polgári menekültek 95
   – A lengyel katonai internáltak 105
2. Illegális lengyel politikai és katonai szervek Magyarországon 1939–1945-ben 114
   – A lengyel emigráns kormány magyarországi képviselete . 117
   – Lengyel katonai szervek Budapesten 146
   – A Honi Hadsereg magyarországi parancsnoksága . . . 163
   – A futárokról 171
3. A magyar csapatok viszonya a lengyelekhez 179

JEGYZETEK 206

II. fejezet

MAGYAROK A VARSÓI FELKELÉSBEN 229

1. A felkelés megindulása és kibontakozása augusztus folyamán 239
2. A II. magyar tartalék hadtest kapcsolata a felkelőkkel 1944 augusztusában 249
   – A 23. tartalék hadosztály kapcsolata a felkelőkkel és a kielcei partizánokkal 270
   – Kapcsolat a felkelők és a 12. tartalék hadosztály katonái között 279
   – Kapcsolat a felkelőkkel az 5. tartalék hadosztály védőszakaszán 283
3. Katonai események Varsóban és Varsó térségében 1944. október elejéig 287
4. A magyar csapatok viszonya a lengyelekhez a felkelés tragikus időszakában 297
5. Magyar antifasiszták a varsói felkelésben 307
   – Az 535. számú szlovák szakaszban 309
   – Magyar katonasírok Podkowa Lesnán 310
   – A Kampinosi-csoport magyarjai 314

JEGYZETEK 338

III. fejezet

MAGYAR–LENGYEL FORRADALMI ÉS PARTIZÁN EGYÜTTMŰKÖDÉS 347

1. Az első magyar ejtőernyősök fogadása lengyel területen . . 348
2. A „Jeszcze Polska nie zginęła...” csoportosítás magyar propagandista-partizánjai 369
3. Magyar „kovpakisták” Lengyelországban 379
4. Magyarok a parczewi és janówi térség harcaiban 391
5. Harc a Bugtól a szlovák határig 402
6. A Kovalenko–Zalka szovjet felderítő csoport lengyelországi működése 420
7. A felszabadító csapatokkal lengyel földön 432

JEGYZETEK 439

ISBN 963 326 625 4 ZRÍNYI
963 09 0676 7 KOSSUTH

MEGJELENT A ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
FENNÁLLÁSÁNAK 25. ÉVÉBEN
FELELŐS KIADÓ A ZRÍNYI KATONAI KIADÓ IGAZGATÓJA
FELELŐS SZERKESZTŐ: SZTANA BÉLA
A KÖTÉSTERV ÉS A VÉDŐBURKOLÓ RUDAS KLÁRA MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ: DARVAS ISTVÁN
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: HÁMORI IMRE
KÉPSZERKESZTŐ: VERSECI MIKLÓS
PÉLDÁNYSZÁM: 8000 TERJEDELEM: 28,25 A/5 ÍV;
KÉSZÜLT AZ MSZ 5602-67 SZABVÁNY SZERINT
26, /683/ ZI 493-f-7778
76.1069/1 ZRÍNYI NYOMDA BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: BOLGÁR IMRE VEZÉRIGAZGATÓ

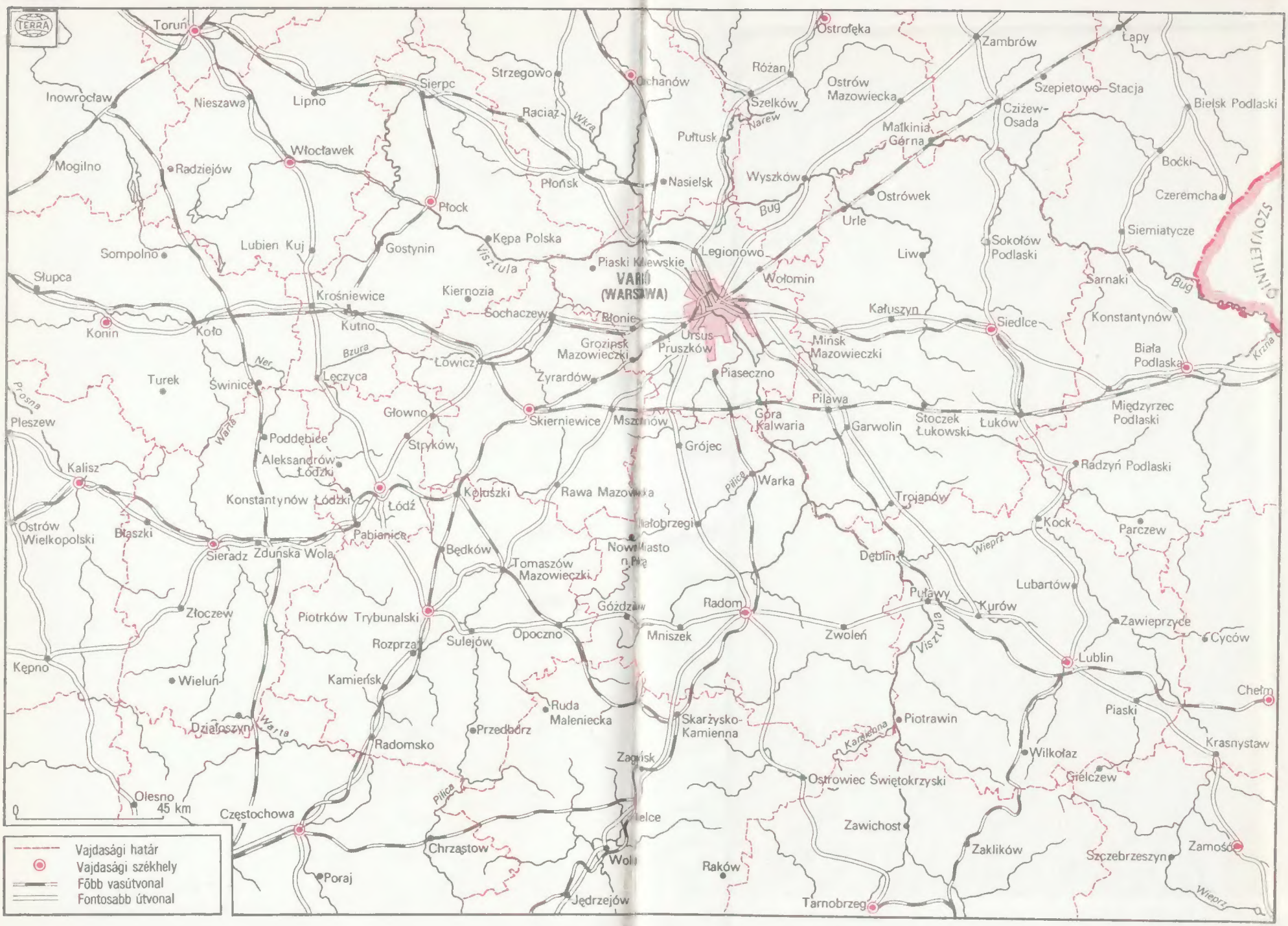
TERRA
Toruń
Inowrocław
Nieszawa
Lipno
Sierpc
Strzegowo
Raciąż
Wkra
Ochanów
Ostrołęka
Różan
Szelków
Narew
Ostrów Mazowiecka
Zambrów
Łapy
Szepietowo-Stacja
Cziżew-Osada
Bielsk Podlaski
Małkinia Górna
Pułtusk
Mogilno
Radziejów
Włocławek
Płońsk
Nasielsk
Wyszków
Bug
Ostrówek
Urle
Boćki
Czeremcha
Siemiatycze
SZOVJETUNIÓ
Płock
Kępa Polska
Visztula
Sompolno
Lubień Kuj
Gostynin
Piaski Królewskie
Legionowo
Liw
Sokołów Podlaski
Słupca
Wołomin
Sarnaki
Krośniewice
Kiernozia
VARSÓ (WARSZAWA)
Konin
Koło
Kutno
Sochaczew
Błonie
Kałuszyn
Siedlce
Konstantynów
Grozińsk Mazowieczki
Ursus
Pruszków
Mińsk Mazowieczki
Biała Podlaska
Krzna
Bzura
Łowicz
Ner
Turek
Świnice
Łęczyca
Żyrardów
Piaseczno
Prosna
Pilawa
Międzyrzec Podlaski
Pleszew
Głowno
Skierniewice
Mszczonów
Góra Kalwaria
Garwolin
Stoczek Łukowski
Łuków
Warta
Poddębice
Stryków
Grójec
Aleksandrów Łódzki
Radzyń Podlaski
Kalisz
Konstantynów Łódzki
Łódź
Koluszki
Rawa Mazowiecka
Pilica
Warka
Trojanów
Ostrów Wielkopolski
Błaszki
Pabianice
Białobrzegi
Kock
Parczew
Sieradz
Zduńska Wola
Będków
Nowe Miasto n. Pilicą
Wieprz
Dęblin
Tomaszów Mazowieczki
Lubartów
Puławy
Kurów
Złoczew
Piotrków Trybunalski
Góźdźiów
Radom
Zawieprzyce
Opoczno
Mniszek
Zwoleń
Cyców
Rozprza
Sulejów
Visztula
Kępno
Lublin
Wieluń
Kamieńsk
Chełm
Ruda Maleniecka
Piaski
Działoszyn
Warta
Przedbórz
Skarżysko-Kamienna
Piotrawin
Kamienna
Krasnystaw
Radomsko
Wilkołaz
Zagórsk
Ostrowiec Świętokrzyski
Gielczew
Olesno
0
45 km
Pilica
Częstochowa
Zawichost
Chrząstów
Zaklików
Szczebrzeszyn
Zamość
Wola
Raków
Poraj
Jędrzejów
Tarnobrzeg
Wieprz
Vajdasági határ
Vajdasági székhely
Főbb vasútvonal
Fontosabb útvonal